

65 | 2 (2025)

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

2

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN 0353-0329 (tiskana izdaja)
2463-7807 (spletna izdaja); <https://ojs.inz.si/pnz>
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.65.2>

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Mojca Šorn (namestnica glavnega urednika), dr. Andrej Pančur, dr. Marko Zajc,
dr. Filip Čuček, Mihael Ojsteršek, Neja Blaj Hribar, dr. Ivan Sablin, dr. Martin Moll,
dr. Adéla Gjuričová, dr. Andreas Schulz

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik (slov.), Linda Kosmyryk (ang.)

Prevodi/Translations: Studio S.U.R, Barbara Skubic

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Ana Cvek

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60,
e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko
dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research and Innovation Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Studio Aleja d.o.o.

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical
Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Fotografija na naslovnici:

Heinrich Wettach v dvorani ljubljanske Filharmonije med slikanjem ene od dveh slik
za ljubljanski hospic, 1910, fotografija.

Hrani Mestni muzej Ljubljana.

Vsebina

Razprave – Articles

- Jurij Perovšek**, »Kdo seje prepir?«. Soočenje naprednjakov (liberalcev) s katoliško stranjo od ustanovitve Slovenskega društva 1891 do napovedi I. slovenskega katoliškega shoda 1892 / “Who Sows Discord?” The Confrontation between Progressives (Liberals) and the Catholic Side from the Founding of the Slovenian Society in 1891 to the Announcement of the First Slovenian Catholic Congregation in 1892..... 10
- Žarko Lazarevič, Ivan Smiljanič**, Vmesna identiteta in podjetniki na Slovenskem v avstro-ogrski dobi / In-between Identity and Entrepreneurs in the Slovenian Lands during the Austro-Hungarian Era 31
- Filip Čuček**, »Uravnali so skoraj vse reke na Zgornjem in Srednjem Štajerskem, pustili so pa reke na Spodnjem Štajerskem, [...] da divjajo [...] in delajo neprecenljivo škodo«. Regulacija Savinje med Prihovo in Levcem (1876–93) in njene posledice / “Almost All the Rivers in Upper and Central Styria Have Been Regulated, While the Rivers in Lower Styria Have Been Left [...] to Run Wild [...] and Cause Inestimable Damage.” Regulation of the River Savinja between Prihova and Levec (1876–93) and Its Consequences..... 54
- Tereza Prešeren**, Industrijska predelava živil v spreminjajoči se stvarnosti: vpliv demografskih sprememb na proizvodnjo / Industrial Food Processing in a Changing Reality: The Impact of Demographic Change on Production..... 78
- Beti Žerovc**, Cultural and Historical Overview of the Life of the Painter Heinrich Wettach (1858–1929), I. The Painter’s Beginnings and Settling in Ljubljana / Kulturnozgodovinski oris življenja slikarja Heinricha Wettacha (1858–1929), I. Začetki in ustalitev slikarja v Ljubljani..... 98
- Mira Delavec Touhami**, Med slavo in pozabo – Norbert von Wurzbach, pl. Tannenberg / Between Fame and Oblivion – Norbert von Wurzbach, the Noble Tannenberg..... 118
- Robert Devetak**, »Kdor si pridobi prijatelja, najde zaklad«. Vpliv Pohodov prijateljstva na sodelovanje med Gorico in Novo Gorico / “Who Finds a Friend Finds a Treasure”. The Impact of the Friendship Marches on the Cooperation between Gorizia and Nova Gorica..... 135

Jan Slaviček, Education, Science, and Research under the Technocratic and Ideological Prism: A View through the Lens of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia's Conceptual Documents during the Two "Normalisation" Decades / Izobraževanje, znanost in raziskovanje skozi tehnokratsko in ideološko prizmo: pogled skozi lečo konceptualnih dokumentov centralnega komiteja komunistične partije Češkoslovaške v dveh »normalizacijskih« desetletjih 158

Dragana Gundogan, Nataša Miličević, Segregated Special Education for Visually Impaired Children in Socialist Serbia – Isolation and/or Preparation for Life and Work? / Segregirano posebno izobraževanje slepih in slabovidnih otrok v socialistični Srbiji – izolacija in/ali priprava na življenje in delo? 179

Jure Skubic, Družboslovno raziskovanje nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih: inovativne metode in tehnike / Violence against Women in Politics in Social Science Research: Innovative Methods and Techniques 202

Martina Tonet, Veliki požar 2022: pogledi in stališča glede pogozdovanja pogorele kraške krajine / The Disastrous Fire of 2022: The Views and Attitudes towards the Reforestation of the Burned Karst Landscape 225

Jubileji – Jubilees

Ob sedemdesetletnici Damijana Guština
(Zdenko Čepič) 251

France Kresal – devetdesetletnik
(Žarko Lazarević) 256

In memoriam

Miroslav Stiplovšek (1935–2025)
(Jure Gašparič) 259

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Elisabeth Leake, *Afghan Crucible: The Soviet Invasion and the Making of Modern Afghanistan*.
(Ivan Sablin) 263
- Jasmina Tumbas, »I am Jugoslovenka!«. *Feminist Performance Politics during and after Yugoslav Socialism*.
(Saša Hajzler) 268
- Jurij Perovšek, »Napredna fronta«. *Organizacijske, idejne in politične poteze slovenskega liberalizma med svetovnima vojnama*.
(Andrej Rahten) 273
- Poročilo o mednarodni konferenci »Places of Cross-Border Interaction in History: The Alps-Adriatic Region and Beyond« [Prostori čezmejnega stika v zgodovini: alpsko-jadranska regija in širše] in razstavi »Never Mind the Borders: ljudje, prostori in čezmejne prakse med Alpami in Jadranom« v Novi Gorici.
(Jure Ramšak in Mateja Režek) 276
- Mateja Jemec Tomazin, Marko Tomazin, Neža Strmole, ur., *Gasilski terminološki slovar*.
(Mojca Šorn) 278
- Marko Štepec, *Zgodbe spomenikov prve svetovne vojne*.
(Ivan Smiljanić) 280

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejšje zgodovine (19., 20. in 21. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <https://ojs.inz.si/pnz>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th, 20th and 21st century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled Contributions to the History of the Workers' Movement.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <https://ojs.inz.si/pnz>.

Razprave – Articles

Jurij Perovšek*

»Kdo se je prepir?«.

Soočenje naprednjakov (liberalcev) s katoliško stranjo od ustanovitve Slovenskega društva 1891 do napovedi I. slovenskega katoliškega shoda 1892

IZVLEČEK

Po ustanovitvi Katoliškega političnega društva leta 1890 in naprednega (liberalnega) Slovenskega društva leta 1891 so na napredni strani nadaljevali z očitki o gospodoželnosti političnega katolicizma, njegovem zlorabljanju vere in brezdomovinskem značaju. Posebej so jih poudarili poleti 1891, ko je med katoliškim Slovincem in naprednima Slovenskim narodom ter Rodoljubom stekla široka kulturnobojna polemika o vprašanju, kdo na Kranjskem neti ideološki in politični prepir. Polemiko je sprožil Slovenec, ki je napredno stran obtoževal, da je nasprotnica vere (kar ni bilo res, saj so bili tudi naprednjaki katoličani), oporeka javnemu in s tem tudi političnemu delovanju duhovščine in ji ne priznava ljubezni do naroda. Na katoliški strani so jo izražali, a je, nasprotno kot na napredni, niso videli kot absolutne, saj ta pripada le Bogu. Očitali so ji odgovornost za nastali prepir. Na napredni strani so odgovornost zanj pripisovali idejnemu terorju in ekskluzivizmu katoliške, ki je postavila vero nad narod in hoče določati vse politično, kulturno in socialno življenje. Vprašanje vere in naroda je v različnih vsebinskih oblikah postalo ključno, na njegovi podlagi se je bil boj za idejno prevlado v deželi. Z razdorom na Kranjskem je politično življenje dobilo širše razsežnosti, skozi kulturni boj pa je napredna stran stopila na pot nadaljnega izražanja svojih idejnih in političnih prepričanj.

Ključne besede: naprednjaki (liberalci), Slovensko društvo, politični katolicizem, polemika, Slovenec, Slovenski narod, Rodoljub, kulturni boj

* Dr., znanstveni svetnik, emeritus, Andraž nad Polzelo 398, SI-3313 Polzela, jurij.perovsek@gmail.com

ABSTRACT

“WHO SOWS DISCORD?”. THE CONFRONTATION BETWEEN PROGRESSIVES (LIBERALS) AND THE CATHOLIC SIDE FROM THE FOUNDING OF THE SLOVENIAN SOCIETY IN 1891 TO THE ANNOUNCEMENT OF THE FIRST SLOVENIAN CATHOLIC CONGREGATION IN 1892

Following the establishment of the Catholic Political Society in 1890 and the progressive (liberal) Slovenian Society in 1891, the progressive side continued to make accusations against political Catholicism regarding its aspirations for hegemony, its misuse of religion, and its stateless nature. These reproaches became particularly pronounced in the summer of 1891 when an extensive cultural polemic erupted between the Catholic Slovenec and the progressive Slovenski narod and Rodoljub newspapers over the issue of who kept stirring up the ideological and political disputes in Carniola. The polemic was initiated by Slovenec, which accused the progressive side of opposing religion (the claim was untrue, as the progressives were also Catholics) and rejecting the public and thus also political activities of the clergy, whose love for the nation the progressives refused to recognize. The Catholic side claimed it did express it, but unlike the progressive faction, they did not perceive it as absolute, for the absolute belongs solely to God. Consequently, they accused the progressives of causing the resulting dispute. Meanwhile, the progressive side attributed the responsibility for the conflict to the ideological terror and exclusivism of the Catholic Church, which placed religion above the nation and sought to dominate all aspects of political, cultural, and social life. The question of religion and nation became crucial in various substantive forms, and the struggle for ideological supremacy in the country was conducted on this foundation. With the discord in Carniola, political life assumed broader dimensions. Through the cultural struggle, the progressive side embarked on the path of further expression of its ideological and political beliefs.

Keywords: progressives (liberals), the Slovenian Society, political Catholicism, polemic, Slovenec, Slovenski narod, Rodoljub, cultural struggle

Kontinuiteta naprednega (liberalnega) gledanja na katoliško politično stran

Po spočetju »kranjskega prepíra«, h kateremu sta privedli ustanovitvi Katoliškega političnega društva 26. januarja 1890 in naprednega (liberalnega) Slovenskega društva (SD) 2. februarja 1891 – obeh v Ljubljani –, so na napredni strani, kot so se sami imenovali, v nadaljnji idejni in politični razvoj prenesli poudarke, ki so jih političnemu

katolištvu namenili v času ločevanja narodnega gibanja.¹ Oporekali so zahtevam po verski šoli, kar je zaradi pogostega izražanja tega stališča zbudilo kritično pripombo celo v njihovih vrstah, in poudarjali narodnost kot vrhovni zakon (*suprema lex*).² Katoliški strani so očitali, da jo vodi razdivjanost mladih kaplanov – nekdanj krotkih in ljubeznivih kot jagnjeta, zdaj nekateri med njimi sami rjoveči levi, toda brez grive –, ki hočejo s svojo nesramno prevzetnostjo in nestrpnostjo pod plaščem vere doseči gospostvo in oblast v deželi in sploh nad slovenskim narodom.³ V vprašanju narodnosti so ob državnoborskih volitvah v gorenjskih in notranjskih mestih 5. marca 1891 katoliško stran obtoževali, da je bil njihov kandidat Anton Globočnik izvoljen s pomočjo njene zveze z Nemci in nemškutarji.⁴ Katoliški *Slovenec* je tak očitke obsojal in poudaril, da je njihove glasove dobil tudi napredni kandidat Danilo Majaron, sicer pa slovenska duhovščina nikoli ni imela navade družiti se s sovražniki svojega naroda.⁵ »Kadar bi bila slovenska narodnost res v nevarnosti, pokazali bodo svoje rodoljubno lice.«⁶ Liberalni *Slovenski narod* se glede Majaronovih volilnih glasov ni oglasil. Navrgel pa je, da ga jezni kaplani ne marajo, ker je »ob svojem času (v zimskem semestru 1879/1880 – op. J. P.) iz lemenata ušel, ergo je brezverec, pustolovec, framazon.«⁷ V ravnanju katoliške strani je videl njen *testimonium paupertatis*, dokaz narodne revščine. Za seboj naj bi zažgala narodne mostove in narodnost vrgla za plot.⁸ Obsodil je tudi stališče, ki naj bi ga pred državnoborskimi volitvami v kmečki kuriji 3. marca 1891 zagovarjali v trebanjskem okraju. Menili naj bi, da bi bilo za trebanjski okraj bolje, če bi izvolili liberalnega Nemca kot pa slovenskega katoliškega kandidata. »Ta izrek, če je ukoreninjen pri večini volivcev, pričuje o silni mlačnosti in indiferenčnosti za naše narodne težnje!« – Tolažimo se lahko le, da bo večina volivcev ostala zvesta svojemu narodu in sledila načelu, da morajo Slovenci v javna predstavništva

1 O tem Jurij Perovšek, »Liberalni pogled na ideološko in politično razhajanje s katoliško stranjo od ustanovitve Katoliškega političnega društva leta 1890 do ustanovitve Slovenskega društva 1891 v Ljubljani,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, št. 3 (2023): 93–116. O idejnem in političnem samorazumevanju in samoimenovanju napredne (običajno imenovane liberalne) strani gl. Jurij Perovšek, »Napredna fronta«: organizacijske, idejne in politične poteze slovenskega liberalizma med svetovnimi vojnami (Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2024), 19, 20. V naši razpravi bomo uporabljali pojem *napreden*, kot so se tudi sami imenovali na tej idejnopolitični strani.

2 »Prvi javni shod ‚Slovenskega društva‘ v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 17. 2. 1891, 2. »O našem volilnem gibanju. III,« *Slovenski narod*, 21. 2. 1891, 1.

3 »O našem volilnem gibanju. III,« 1. »K državnoborskim volitvam,« *Slovenski narod*, 27. 2. 1891, 1. »Iz Škofjeloke,« *Slovenski narod*, 28. 2. 1891, 3. »Volitev v gorenjskih in notranjskih mestih,« *Slovenski narod*, 6. 3. 1891, 1. »Po volitvah. III,« *Slovenski narod*, 13. 3. 1891, 1. s. (Ivan Železnikar), »Listek: nedeljsko pismo,« *Slovenski narod*, 18. 4. 1891, 1. »Dopisi: z Notranjskega,« *Slovenski narod*, 27. 4. 1891, 2.

4 »Volitev v gorenjskih in notranjskih mestih,« 1. »Po volitvah. III,« 1. »Pogled na državnoborske volitve. I,« *Slovenski narod*, 14. 3. 1891, 1.

5 »Poraz ‚Slovenskega društva‘,« *Slovenec*, 9. 3. 1891, 2. »Naša narodnost,« *Slovenec*, 13. 3. 1891, 1. O volilni podpori Nemcev in nemškutarjev Globočniku gl. tudi »Izvirni dopisi: iz Tržiča,« *Slovenec*, 26. 3. 1891, 2.

6 »Poraz ‚Slovenskega društva‘,« 2.

7 »Iz Škofjeloke,« 3. Pc. (Janko Polec), »Majaron Danilo,« v: Franc Ksaver Lukman, ur., *Slovenski biografski leksikon: peti zvezek* (Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1933), 20. – Po odhodu iz ljubljanskega bogoslovja je Majaron najprej na Dunaju študiral slavistiko, nato pa pravo in bil za doktorja prava promoviran leta 1888 (Polec, »Majaron Danilo,« *ibidem*).

8 »Volitev v gorenjskih in notranjskih mestih,« 1.

voliti le slovenske može.⁹ Na trebanjskih volitvah je zmagal slovenski kandidat, predstavnik katoliške strani, Fran Povše.¹⁰

Ob gornjih poudarkih je v prvi polovici leta 1891 *Slovenski narod* katoliško stran obtožil, da je pripravljena ovirati napredek in strahovati ter širiti strasten prepír v javnosti. Obtožbe je podal pred ljubljanskimi dopolnilnimi občinskimi volitvami 20., 22. in 24. aprila 1891. Za resnične se bodo pokazale, če nasprotna stran na volitvah zmagala.¹¹ Volitve je označil za boj napredka z nazadnjaštvom, boj poštene narodne svobode proti skrajni nestrpnosti.¹² Treba je ustaviti strup, ki ga katoliški farizeji ob pomoči nestrpne duhovščine in njenega vpliva vlivajo v preprosto prebivalstvo.¹³ Ko bi Zveličar ponovno prišel na svet in videl, kaj počnejo nekateri kaplani, bi takoj spletel debelo tepeznico in jih začel bičati, kot svoje dni Jude v templju, je zapisal *Slovenski narod*. Saj svojo službo opravljajo po predpisih »goriškega proroka« (Antona Mahničja) in ne po Kristusovem zgledu. Razložek bi bil le ta, da jih ne bi podil iz templja, ampak vanj – nazaj v cerkev, »češ, tu imate dela dovolj; v spovednici in na leci vam je na razpolaganje široka ledina, kojo obdelujete v dušni in telesni blagor naroda, seveda, zlorabiti tega svetišča ne smete!« Tak je poklic duhovnika in v resnici je še mnogo duhovnikov, ki ga vestno opravljajo, a nekateri kaplani se brigajo za vse drugo, kot za svoj poklic in hujskajo ter ščuvajo mirni slovenski narod proti delavnim in zaslužnim narodnjakom.¹⁴

Slovenski narod je ljubljanskim občinskim volitvam pripisal globok pomen, kajti do tedaj si obe strani še nikoli nista tako odločno stali nasproti.¹⁵ Po volitvah v III. in II. volilnem razredu, 20. in 22. aprila 1891, ki jih je dobila napredna stran,¹⁶ je volivce I. razreda pozval, naj dokončajo slavno zmago in svetu pokažejo, »da je glavno mesto naše napredno mesto, da spoštuje pravo svobodo in napredek, ne pa srednjeveški fanatizem, katerega si zastonj prizadevajo vcepljati nam nasprotniki.«¹⁷ Že po volitvah v III. razredu je Ljubljano predstavil kot središče zavedne narodne inteligence, ki se noče ukloniti jarmu političnega katolicizma (t. i. klerikalizma).¹⁸ Napredna stran je dobila volitve tudi v I. razredu.¹⁹ Po volitvah se je predsednik Slovenskega društva Ivan Gogola zahvalil vsem volivcem, ki so oddali glasove za njegove kandidate in omogočili tako sijajno zmago stranke poštenega narodnega napredka.²⁰ Kot si je pred volitvami zaželel *Slovenski narod*, so dokazali, da je Ljubljana duhovno središče vsem sorojakom v drugih pokrajinah.²¹

9 »O našem volilnem gibanju. III.,« 1, 2.

10 Ara. (Rudolf Andrejka), »Povše Fran,« v: France Kidrič, ur., *Slovenski biografski leksikon: sedmi zvezek* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1949), 467. Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 362.

11 »Gospodom obrtnikom in rokodelcem v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 18. 4. 1891, 1.

12 »Pomen Ljubljanskih občinskih volitev,« *Slovenski narod*, 23. 4. 1891, 1, 2.

13 »Pred Ljubljanskimi volitvami,« *Slovenski narod*, 18. 4. 1891, 2.

14 »Dopisi: z Notranjskega,« 2.

15 »Pomen Ljubljanskih občinskih volitev,« 2.

16 »Ljuta borba – krasna zmaga,« *Slovenski narod*, 21. 4. 1891, 3. »Volitev v II. razredu,« *Slovenski narod*, 22. 4. 1891, 3.

17 »Pomen Ljubljanskih občinskih volitev,« 1.

18 »Ljuta borba – krasna zmaga,« 3.

19 »Volitev v prvem razredu,« *Slovenski narod*, 24. 4. 1891, 3.

20 »Zahvala,« *Slovenski narod*, 24. 4. 1891, 3.

21 »Dopolnilne volitve v mestni zastop Ljubljanski,« *Slovenski narod*, 11. 4. 1891, 1.

Na napredni strani, za katero sicer socialno vprašanje tako rekoč ni obstajalo,²² so se v tistem času ustavili tudi ob socialističnem gibanju. Pred tem je nezanimanje za socialne probleme spodbudilo krojaškega mojstra Matijo Kunca, da je na prvem javnem shodu Slovenskega društva, 15. februarja 1891 v Ljubljani, opozoril, naj jih vsekakor upoštevajo in uvrstijo v društveni program. Po njegovem opozorilu je društveni odbornik Ivan Tavčar pohitel z odgovorom, da bodo, razumljivo, imeli »gorko srce za slovenskega kmeta in obrtnika«. Več o tem ni govoril, zaželel je le, da bi na prihodnjem društvenem shodu nastopil govornik, ki bo »razvil obrtnikov program in jasno povedal, česa jim treba, katere so njih želje in zahteve. ‚Slovensko društvo‘ bode gotovo z veseljem podpiralo in zagovarjalo vse, kar je potrebno slovenskim obrtnikom, zahtevalo pa tudi, da so obrtniki vedno zavezniki naši, da tudi oni vsprejmo narodni naš program.«²³ Glede socialističnega gibanja pa je *Slovenski narod* ugotavljal, da se socializem širi tudi med slovenskimi delavci. Temu se ni čuditi, saj je siromaštvo pri nas skoraj splošno, delavska beda je velika, socializem pa obljublja vse, kar si kdo želi. Z napredne strani podpirajo zakonita prizadevanja delavskega stanu – »poštenemu delu – poštena plača«, to je naše geslo. »Brez domovinski socijalizem pa bomo pobijali odločno, ker je le-ta najnevarnejši sovražnik narodnostnega našega prizadevanja.« Sicer pa bodo to kočljivo vprašanje rešili drugi, večji in mogočnejši narodi, nam ne bo preostalo drugega kot sprejeti to, kar bodo dognali hoté ali nehoté. Najbolj strasten nasprotnik socialističnih nauk pri vseh narodih in v vseh deželah pa je politični katolicizem, ki hoče obnoviti srednjeveške družbene razmere.²⁴

Napredna stran je zavračala tudi krščanski socializem. V njem ni videla dejavnika, ki bi lahko predrugačil družbena nasprotja, pač pa le »žleb, po katerem bi radi klerikalci napeljali vodo na svoj mlin«. Katoliško gibanje si je želelo povrniti svojo nekdanjo veljavo in ugled, zato je spremenilo svojo utrjeno taktiko, se oprijelo socialnega vprašanja in skrpalo krščanskosocialni program. Po *Narodovem* mnenju je bil za Slovence prepir o reševanju socialnega vprašanja odveč, saj na to, kot je že opozoril, ne morejo vplivati. Ponovil je tudi vodilo, da je naloga naprednjakov pobijati brezdomovinski socializem, a tudi tu zaradi njenega zavzemanja za krščanski socializem s katoliško stranjo ne more biti soglasja. Ta je podlaga brezdomovinskega političnega katolicizma, ki ga bodo pobijali, ker je nevaren naši narodnosti in lahko rodi razmere, ki so klasično popisane v povesti 4000.²⁵ Tavčarjev znani politični pamflet²⁶ – »v začetku dokaj duhovito, v končnih poglavjih pa že jako ohlapno zgrajeno persiflažo Mahničevih nazorov«,²⁷ je tedaj objavljala *Ljubljanski zvon*.²⁸ V času, ko so izhajala prva

22 Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895: peta knjiga* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966), 318.

23 »Prvi javni shod ‚Slovenskega društva‘ v Ljubljani,« 2.

24 »Rudarski shod,« *Slovenski narod*, 6. 4. 1891, 1.

25 »Nekoliko besed o krščanskem socijalizmu,« *Slovenski narod*, 11. 4. 1891, 2. Gl. tudi Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, 318, 319.

26 Boris Grabnar, »Utopije in antiutopije v slovenski literaturi 19. stoletja,« v: Drago Bajt, ur., *Mavrična krila: izbor slovenskih znanstvenofantastičnih zgodb* (Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1978), 91.

27 Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, 317.

28 [Ivan Tavčar], »4000: času primerna povest iz prihodnjih dob: po vzorih dr. Ničmaha napisal dr. Nevěsekdo,« *Ljubljanski zvon* 11, št. 2–12 (1891): 67–73, 131–39, 195–202, 259–66, 323–30, 387–93, 451–60, 515–24, 579–88,

nadaljevanja Tavčarjeve povesti, so v Slovenskem društvu posebej poudarili, da niso brezverci, in to na katoliški strani dobro vedo, njihove nasprotné trditve pa so politična nepoštenost. V resnici gre le za eno stvar: boj med inteligenco in neumnostjo!²⁹

Beseda o razdoru

Napredna stran se je posebej ustavila ob razmerah, do katerih je prišlo po političnem razdoru na Kranjskem z ustanovitvijo Katoliškega političnega in Slovenskega društva. Ponovila je že izrečeno stališče, da je do nastanka SD privedla brezmejna gospodoželjnost stranke, ki si je po krivici prilastila konservativno ime, uničila staro slovensko složnost in na Kranjskem na dvoje razcepila narodne čete.³⁰ Zdaj blati poštene in zaslužne naprednjake kot brezverce in pravcate pionirje Antikrista, in ni čudno, da je staro načelo *calumniare audacter, semper aliquid haeret* (pogumno obrekuj, vedno se kaj prime!) učinkovalo na preprosto ljudstvo in SD med njim ni našel povsod pričakanega odziva. Zato so se odločili, da začnejo izdajati list *Rodoljub*, ki naj prodre v vse narodne sloje. Njegovo izhajanje so napovedali v začetku junija 1891 in opozorili, da bo list vsakogar, ki bi jih obtoževal delovanja zoper duhovniški stan ali celo zoper vero, postavil na laž. Tudi ne bo enačil visoko spoštovanega (duhovniškega) stanu, ki ima za narod nevenljive zasluge, z nasprotno (politično) stranjo. Njegovo vodilo bo *fortiter in re, suaviter in modo* (strogo o sami stvari, vendar na blag način).³¹

SD je, tako kot nasprotna stran, ugotavljal, da je razdor na Kranjskem očiten. Tu delujeta, kot ju je označil, dve »stranki«. Prva se sklicuje na staro konservativno dediščino, druga (napredna stran), ki je do tedaj bolj ali manj živela ob kompromisih in s tem ni nič dosegla, pa se je odrekla polovičarstvu in priznava njun obstoj, »dokler se bodo zagovarjala in zastopala načela, kakor jih sedaj zastopa nam nasprotna stranka«. Ta je v svojem jedru sovražna vsaki narodnosti in je v končni posledici brezdomovinska, ker končno drugačna kot brezdomovinska tudi ne sme biti. To je bilo tedaj udarno naprednjaško geslo zoper katoliško stran. Ta je tudi v kratkem času v blato pokopala najodličnejše slovenske pesnike. Imenuje se konservativna, v resnici pa noče nič ohraniti, ampak razdreti vse, kar smo ustvarili v literaturi in politiki. Če se taki stranki postavimo v bran, da ohranimo, kar smo ustvarili do sedaj, smo v pravem pomenu konservativni mi, a ne ona!³²

645–54, 707–18. *Slovenski narod* je na začetek izhajanja 4000 opozoril 3. 2. 1891 (»Domače stvari: Ljubljanskega zvona«, *Slovenski narod*, 3. 2. 1891, 2). Tavčarjeva povest je v istem letu izšla tudi v knjižni obliki ([Tavčar, Ivan], 4000: čas primerna povest iz prihodnjih dob: po vzorih dr. Ničmaha napisal dr. Nevěsekdo: ponatis iz »Ljubljanskega zvona« (Ljubljana: [Ivan Tavčar], 1891)).

29 »Slovenskega društva' volilni shod,« *Slovenski narod*, 14. 4. 1891, 2, 3.

30 Prim. tudi Perovšek, »Liberalni pogled na ideološko in politično razhajanje,« 109.

31 »Slovenskega društva' III. javni društveni shod,« *Slovenski narod*, 5. 6. 1891, 1, 2. Gl. tudi »Narodno napredna stranka,« *Slovenski narod*, 9. 6. 1891, 1. »Slovenskega društva v Ljubljani' prvi letni občni zbor,« *Slovenski narod*, 29. 12. 1891, 2.

32 Ibid., 2. »Dnevne novice: Slovenska napredna stranka,« *Slovenec*, 6. 6. 1891, 3. Gl. tudi »Narodno napredna stranka,« 1. Dušan Kermavner, *Slovenska politika v letih 1879 do 1895: političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848–1895* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966), 493.

Kot vemo, so bili naprednjaki z dogmatično-zakramentalnega vidika lojalni katoličani v zasebnem življenju, različno pa je bilo njihovo razumevanje določenih razsežnosti krščanstva, točneje katolištva, kot religije. Ta bi morala ostati na zasebni ravni in ne bi smela imeti nikakršnega vpliva na družbeno in politično življenje.³³ Izjavljali so, da bodo vedno nastopali proti izrabljanju vere zoper vsakemu izrazitejšemu gibanju narodne ideje. Vera je seveda svetinja našega naroda, a tudi narodnost ni poganstvo, kot se uči v najnovejši dobi. Vera kljub razdoru ni v nevarnosti in tudi razdor se utegne poravnati, če bi duhovščina sprevidela, da hodi kriva pota.³⁴ O razdoru na Kranjskem je skladno s poudarki Slovenskega društva in *Slovenskega naroda* pisal tudi *Rodoljub*.³⁵ Oglasil se je še *Slovenec*, ki je posebej poudaril, da so na Kranjskem povsem razdeljeni na dva nasprotna tabora. »Prt je med nami prerezan«. ³⁶ O tem, kaj se je pod njim pokazalo, je poleti 1891 stekla široka polemika med *Slovincem* in *Slovenskim narodom*. Polemika je zaznamovala čas od ustanovitve Slovenskega društva leta 1891 do napovedi I. slovenskega katoliškega shoda leta 1892.

Kdo seje prepír?

Slovenčev pogled

Polemiko o vprašanju, kje iskati vzrok, da je na Kranjskem nastopil razdor, so v drugi polovici julija 1891 začeli pri *Slovincu* v razmišljanju »Kdo seje prepír?«. Pojasnili so, da ga nočejo še bolj razširiti, temveč predvsem sorojakom zunaj Kranjske pojasniti razmere v naši ožji domovini. Potem naj nepristranski bralec sodi, kdo seje prepír in ustvarja pogubni razpor.³⁷ Dobro leto pred tem so na svoje videnje razmer v deželi sorojake zunaj Kranjske opozorili na napredni strani.³⁸

Slovenec je pokazal na obe sprti strani – svojo, konservativno, in napredno, ki jo je dosledno imenoval liberalno. Za katoliško oziroma konservativno stran je opozarjal, da korenini v narodu, ki je konservativen, zvest svojim šegam in navadam in neomahljivo vdan veri svojih pradedov. Konservativna stran hoče ohraniti to, kar so modri ljudje od nekdaj spoznavali kot dobro in pravo, pripisujejo pa ji »klerikalno« ime, ker se ves boj proti njej vodi proti duhovnikom ali klerikom in tistim, ki duhovnikom priznavajo pravico govoriti ne le na prižnici, ampak tudi v javnem življenju. Druga, liberalna stran je tuje seme, ki ga je tok časa prinesel v slovenske kraje. Njene na videz lepe

33 O tem gl. podrobneje Zvonko Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma: idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje* (Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004), 18–20, 99, 103.

34 »'Slovenskega društva' III. javni društveni shod,« 2.

35 »'Rodoljubu' na pot!«, *Rodoljub*, 4. 7. 1891, 1, 2. »Kdo nas je razdvojil?«, *Rodoljub*, 1. 8. 1891, 1, 2.

36 »Kdo seje prepír? I.,« *Slovenec*, 21. 7. 1891, 1.

37 »Kdo seje prepír? III.,« *Slovenec*, 25. 7. 1891, 1.

38 Perovšek, »Liberalni pogled na ideološko in politično razhajanje,« 101, 102.

ideje so v resnici pogubne in škodljive. Na Kranjsko so jih zanesli nemško-liberalni listi in izobraženci, ki so se navzeli tujega duha na študijih v velikih mestih. Izkoreniniti skušajo vse, kar je staro in dobro. To je mednarodna zveza, ki se bori proti krščanskim načelom, cerkvenim naredbam in izvajanju teh načel v praktičnem življenju. Liberalne stranke v tem slabem pomenu besede v Evropi bijejo boj proti veri in cerkvi. To načelo povsod povezuje liberalce proti konservativcem. Ko bi verjeli liberalnemu časopisju, bi pomislili, da ni bolj zabitih, neumnih ali hudobnih ljudi na svetu, kot so konservativci. Slovenska napredna stran je v svojem bistvu liberalna v slabem pomenu besede, slovenski liberalizem je zmes slovenskega duha z nemškim verskim ravnodušjem.³⁹

Slovenec je versko »ravnodušje« predstavil kot zaničevanje ali celo strastno sovražstvo do vernih. Kaže se v napadih, zaničevanju, zmerjanju in grdenju duhovnikov ter težnjo vero odriniti na zadnje mesto z utemeljitvijo, da v politiki in sploh v javnem življenju nima ali vsaj ne bi smela imeti nobene vloge. Liberalna stran dokazuje, da je načelna nasprotnica vere in sploh krščanskega življenja, čeprav ob vsaki priložnosti trdi, da je vera svetinja vsakega Slovenca. »Ali so torej predrzno lažnjivi in farizejski, ali pa toliko zaslepljeni, da sami ne vedó, kaj delajo. Mi se drznemo trditi prvo.«⁴⁰ Tu je bil *Slovenec* do napredne strani krivičen, saj je bilo versko čustvo sestavni del njegove bivanjskega vrednostnega vodila; njeno nasprotovanje političnemu katolištvu pa je bilo znano.⁴¹ *Slovenec* je kot vprašljivo navedel tudi istovetenje nasprotne strani z napredkom. »'Napredek' je njih prva bomba proti nazadnjaškim konservativcem.« Takega značaja ji ni priznaval, temveč ji je očital napuh in naduto prevzetnost. »Bistvo omike vaše je ono prevzetno mišljenje, da je vera potrebna kvečjemu še kakemu pastirju v Suhi krajini.«⁴²

Slovenec je zavrnil očitke naprednjakov o brezdomovinskosti in nemškutarstvu slovenskega duhovništva. Spraševal je, ali lahko imenujejo *slovenskega* duhovnika iz Kranjske, ki bi se pri zadnjem ljudskem štetju (1890) opredelil za Nemca, ali vedó za katerega, ki ne bi bil naročnik slovenskega lista, ali vedó za koga, ki bi grdil slovensko domovino, ne prispeval za slovensko prosveto, bil član Südmarke ali Schulvereina, na prižnici ali drugih krajih učil sovražiti slovenski jezik. Pozval je, naj pridejo na dan z imeni, in postavil vprašanje, zakaj ob pomanjkanju dokazov zlobno sumničijo, da so kranjski duhovniki brezdomovinski in se bratijo z nemškutarji. Posredi je po njihovem mnenju bilo nekaj drugega – da naprednjake boli, ker kranjska duhovščina zdaj resno razmisli, preden odrine gmotna sredstva za njihove »strankarske namene«, to je darove za čitalnice, razne liste in knjige, narodna podjetja in drugo. Zapisal je, da duhovščina tudi zdaj daruje za narod in domovino, toda ne v roke tistih, ki jo grdiijo in blatijo, temveč tistim, ki so ostali zvesti stari slovenski zastavi – geslu *vse za vero, dom, cesarja*. »To, gospóda, Vas boli, ker pogrešate 'črne' živine, ki Vam je delala tlako

39 »Kdo seje prepír? III.,« 1 (*Slovenec*). Prim tudi »Kdo seje prepír? II.,« *Slovenec*, 23. 7. 1891, 1.

40 »Kdo seje prepír? II.,« 1 (*Slovenec*).

41 O tem podrobneje Jurij Perovšek, »Velikonočna misel liberalne strani od razcepa v slovenski politiki 1890 do konca avstrijske dobe 1918,« v: Miha Šimac, ur., *Miscellanea* (Ljubljana: Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, 2024), 196–218.

42 »Kdo seje prepír? II.,« 1 (*Slovenec*).

mного let, držala Vam streme, da ste lezli na konja.« Kranjska duhovščina je spoznala, da ne more več hoditi z »napredno« stranjo, dokler se ta odkrito in resnično ne vrne k stari slovenski zastavi. Žal pa tega ne vidi, kar je *Slovenec* ponazoril z znanim navedkom iz Goethejevega *Fausta*: »*Die Botschaft hör' ich wohl, allein mir fehlt der Glaube*«. (Dobro slišim sporočilo, vendar mi manjka vere, tj. temu ne verjamem.)⁴³

Vprašanju sodelovanja duhovščine v javnem življenju je *Slovenec* namenil opazen poudarek. Spomnil je na pretekli skupni narodni boj duhovništva in posvetne inteligence in pristavil, da je napredna stran začela odrivati duhovnike in njihove somišljenike iz javnega življenja po tem, ko so Slovenci prišli do veljave v ljubljanski mestni in v kranjski deželni hiši. (Slovenci so nasproti Nemcem dobili večino v ljubljanskem občinskem svetu in v deželnem zboru leta 1882 oziroma 1883.) V raznih napevih in oblikah se je po Kranjskem v društvih in časnikih z vedno glasnejšim odmevom razlegala znana, pri nas udomačena pesem: »*Der Mohr hat seine Arbeit gethan; der Mohr kann gehen*«. (Zamorec je svoje delo opravil; zamorec lahko gre.) Tako je tudi s trditvijo, da vera v politiki nima mesta in bi ga tudi ne smela imeti. *Slovenec* je temu oporekal in opozarjal, da so verska vprašanja bila in so v najtesnejši zvezi z razvojem posameznih narodov pa tudi držav in njihovih ustanov. Zato se je duhovščina dolžna udeleževati javnega delovanja, predvsem pri volitvah v razna predstavništva.⁴⁴

Slovenec je poudaril, da so lahko duhovniki po ustavi voljeni v posamezna predstavništva. Duhovščina do tega ni samo upravičena, temveč je po svojem poklicu in ugledu tudi dolžna izvrševati državljske pravice in dolžnosti. Predvsem je njena sveta dolžnost zagotoviti, da ljudstvo izbere rodoljubne in Cerkvi vdane dobre poslance v zakonodajna predstavniška telesa. Ker v njih odločajo tudi o strogo verskih vprašanjih in ker morata biti božje in naravno pravo podlaga zakonodaji, je pomembno, da duhovščina s svojim vplivom za to poskrbi. Ob tem si mora prizadevati, da volijo može, ki imajo srce za narod in poznajo grozno revščino prebivalstva po nekaterih krajih. Nihče ne more tajiti, da je najboljše seznanjena s potrebami in željami preprostega ljudstva, saj iz njega izhaja in med njim živi. Kranjska duhovščina je doslej svojo nalogo marljivo izvrševala in jo bo tudi v prihodnje.⁴⁵ Omenjena stališča so ob opozorilu na ustavno zagotovljeno sodelovanje duhovnikov v volilnem boju kazala tudi na ideološko ekskluzivnost katoliške strani.

43 »Kdo seje prepír? III.,« 1, 2 (*Slovenec*).

44 »Kdo seje prepír? IV.,« *Slovenec*, 27. 7. 1891, 1. – Pregovor »*Der Mohr hat seine Arbeit getan; der Mohr kann gehen*,« se je navezoval na lik iz Schillerjeve republikanske tragedije *Fiescova zarota v Genovi* (1783), oprti na resnično zaroto leta 1547. V tragediji temnopolti Mulej Hasan iz Tunizije, v besedilu imenovan Zamorec, kot plačani vohljač, morilec in prevratnik v službi grofa Giovannija Luigia de Fiesca Lavagna sodeluje v zaroti proti dožu genovske republike Andreu Dorii. Ko je Zamorec v Fiescovi zaroti po vrsti spletk opravil svojo nalogo, a pri tem Fiesca izdal Dorii, mu je to Fiesco zaradi svoje heroistične drže spregledal, vendar mu skladno s svojo predhodno napovedjo ukazal, naj Genovo zapusti. Ker se Zamorec ukaza ni držal in je v nadaljevanju prevrata s skupino tatov samovoljno plenil po Genovi in zažgal jezuitsko cerkev, ga je dal Fiesco obesiti. Opisano dogajanje je v vsebinsko skrajšanem pomenu preraslo v omenjeni pregovor. O *Fiescovi zaroti v Genovi* gl. Friedrich Schiller, *Tri drame: Razbojniki: Fiescova zavjera u Genovi: Spletka i ljubav* (Zagreb: Zora, 1952), 139–265. Friedrich Schiller, *Die Verschwörung des Fiesco zu Genua: ein republikanisches Trauerspiel* (Stuttgart: Reclam, 1997).

45 »Kdo seje prepír? IV.,« 1.

Posebno poglavje *Slovenčevega* razmišljanja je bilo vprašanje rodoljubja. Očitki o protinarodnosti in brezdomovinskosti duhovništva so ga zelo prizadeli. »Slovenski duhovnik pozna *eno* najpobožnejše ljudstvo, in to je slovensko«, je zapisal.

Slovenski duhovnik pozna *eno* deželo, katero je Bog najbolj blagoslovil, v kateri živi naj-srečnejše in najzadovoljnejše, to je slovenska dežela. Slovenski duhovnik pozna *en* jezik, v katerem mu najglaje [najgladkeje – op. J. P.] in najslaje teče beseda, ki je privrela iz srca, in ta je slovenski jezik. Slovenski duhovnik pozna *eno* zemeljsko srečo in čast, da krije domača gomila njegove kosti, kamor prihaja ubogi starček, uboga ženica prebirat molek, spominjajoč se duše rajnega ‚dobrega gospoda‘. To je slovenskega duhovnika in pastirja poezija in sreča.

Da, je poudaril *Slovenec*, slovenski dom je njegova ljubezen, najbolj iskrena in najtoplejša.

In če slovenski duhovnik potuje v druge dežele, mej [med – op. J. P.] tuje narode, občuduje sicer lepa mesta in vsestranski napredek drugih narodov: ali domača vás mu je najljubša, domače cerkvice zvon ima najmilejši glas, in povsod govori o svojem malem, v tujini nepoznatem narodu z največjim navdušenjem. In to mu velewa in narekuje srce polno ljubezni do naroda, ki mu je najboljši, najljubši.⁴⁶

Tu se je na katoliški strani izrazil njen narodnjaški značaj.

Najpomembnejši dokaz duhovnikovega narodnjaštva pa je *Slovenec* videl v njegovem darovanju ljubezni do naroda Bogu, ko jo oživlja in krepi v molitvi. A tega naprednjaki ne vidijo, ne slutijo in zato tudi ne cenijo. O rodoljubju veljajo drugi pojmi. »Prirejajo se slavnosti in pojedine na čast naroda ali v slovo kakemu veljaku. Vse, kar se prišteva prvim krogom narodne inteligencije, je zbrano ob mizah.« Temu nasproti je postavil duhovnikovo delovanje v spovednici, kjer ima široko polje, da uči, tolaži, zdravi in rešuje svoj narod. Koliko zmot odpravi, koliko sovraštva poravnava, koliko preprirov ublaži v zakonskem in družbenem življenju, koliko ljudi reši obupa in propada! Ali ni tako delovanje v korist in srečo narodu? »Da, duhovnik spremlja slovenskega trpina od rojstva do groba, tolaži in podpira ga v najhujših časih, ž njim živi, čuti, misli in želi. Duhovnik nosi tako rekóč srce in dušo svojega naroda v rokah svojih. In *tak človek naj je brezdomovinec, neprijatelj narodu?*« Spomnil je še na prispevek duhovščine slovenski književnosti, dobrodelne zavode v korist narodu, ki so večinoma delo duhovnikov, ter z njihovim prizadevanjem ustanovljene dijaške in ubožne ustanove. Nočemo žaliti posvetnih oseb, je pripisal, ali si peti lastne hvale, hoteli smo le dokazati, da naša duhovščina živi in deluje za narod. »In kakšno plačilo ima tukaj na zemlji sedaj? Da sinovi istega naroda spletajo biče in šibe ter jo udrihajo po obrazu in hrbtu.« Srce nam krvavi in pero zastaja, ko premišljujemo in čutimo to grdo in zlobno nehvaležnost.⁴⁷

O rodoljubju je *Slovenec* spregovoril tudi z vidika ljubezni do bližnjega. To je vsakemu kristjanu za ljubeznijo do Boga najvišja in prva dolžnost. Narodna društva, govori o narodu in njegovih pravicah ter naštevanje krivic, ki mu jih povzročajo

46 »Kdo se je prepil? V.,« *Slovenec*, 28. 7. 1891, 1.

47 Ibid., 1, 2.

nasprotniki, so zanj pomenili rodoljubje v zelo ozkem pomenu. Za rodoljuba namreč ne velja tisti, ki daruje domačim revežem in pomaga nesrečnim rojakom. Tak človek je v današnjem pomenu besede le dober, usmiljen človek, a ne rodoljub. Beseda rodoljub je izgubila svoj pravi pomen.⁴⁸

Rodoljubje se kaže tudi v večji ljubezni do svojega rodu kot do drugih. Pravi vernik ne sme zatajiti ljubezni do svojega naroda, ko jo mora pokazati. Rodoljubje je torej krščanska dolžnost. »Kdor zaničuje svoj rod, zaničuje sam sebe.« Rodoljubje tudi zahteva, da ne iščemo svojega dobička, če je narodu v škodo, da se nihče ne poteguje le zase, ampak da žrtvuje svojo osebo, svoj dobiček, če je v škodo narodu. Skrbeti mora za blaginjo naroda in za dosego dobrega namena hoditi po pravi poti in ne po tisti, ki mu najbolj ugaja. Rodoljub se mora povsod ozirati na korist naroda.⁴⁹

Slovenec je izrazito nasprotoval naprednjaški maksimi absolutne narodnosti, ljubezni do naroda »čez vse«. ⁵⁰ Opozarjal je, da večja ljubezen do svojega rodu kot do drugih ne izključuje ljubezni do tujcev in ne dovoljuje sovraštva do njih. Kdor tako razume svojo ljubezen do naroda, neti narodni prepir in drugim povzroča krivico. Iz tega izhaja hujskanje in zatiranje drugih narodov, pretirano oboževanje svojega rodu – fanatizem. Fanatični ljudje pa označijo za brezdomovince vsakogar, ki ni njihovega mnenja. Ljubezen do naroda je lahko le *relativna* in nikakor *absolutna*. Absolutna je lahko le ljubezen do Boga, ker je on najvišje bitje in neskončna popolnost. Sicer pa človek kot omejeno bitje ne more imeti absolutne ljubezni, take, ki bi ne mogla biti močnejša in boljša. Samo Bog kot neskončno in najpopolnejše bitje ima absolutno ljubezen.⁵¹

Slovenec je nato pojasnil svoje videnje »absolutnega« rodoljubja. To je ne le sovraštvo do drugih narodnosti, pač pa tudi do tistih sorojakov, ki s »fanatičnimi« rodoljubi v vsem ne soglašajo. Ti se sami imenujejo liberalci z utemeljitvijo, da ljubijo svobodo vsakega posameznika ali naroda. V resnici pa so absolutisti, ki zase terjajo svobodo, drugim pa oporekajo pravico do njihovega stališča in hočejo vodstvo v narodu. Še manj pa so rodoljubi tisti, ki hočejo hote ali nehote narodu vzeti vero, saj lahko tako domnevno doseže višjo omiko in napredek.⁵² Tu je *Slovenec* zopet neutemeljeno obtožil napredno stran, da je sovražnica vere, čeprav so med napredno inteligenco do preprostega ljudskega verovanja (»pastir v Suhi krajini«) večkrat imeli tudi vzvišen odnos.

Narodovi odgovori

Dober teden po prvem *Slovenčevem* razmišljanju »Kdo seje prepir?«, se je pod istim naslovom oglasil *Slovenski narod*. *Slovenčevo* pisanje je označil za sproženje njegovih »lesenih in vrhu tega slabo nabasanih topov«. Ti niso zadeli bistvenega vprašanja,

48 »Kdo seje prepir? VI.,« *Slovenec*, 30. 7. 1891, 1.

49 Ibid., 1, 2.

50 O naprednjaškem »narodnem fanatizmu« prim. Perovšek, »Liberalni pogled na ideološko in politično razhajanje,« 97, 98.

51 »Kdo seje prepir? VII.,« *Slovenec*, 31. 7. 1891, 1.

52 Ibid.

to je – kdo je prepír začel. Nastal je s *Slovenčevim* izhajanjem (1873) in tedaj se je začel tudi spor med poprej soglasnim duhovniškim in posvetnim razumništvom. S *Slovenčevim* pomočjo se je širil in se širi, kakor divergentni črti, brez upanja, da bi se sešli. Brez upanja, dokler se razmere na nasprotni strani ne spremenijo. Njihova nadutost in nestrpnost sta tolikšni, da ni več prostora za hladen razum in najmanj za spravljivost.⁵³

Slovenski narod je katoliško stran označil za jezuitsko, makiavelistično-klerikalno, ki ponareja resnico in slepi javnost. Poudaril je, da duhovnikom nihče ne krati pravice govoriti na prižnici in v javnem življenju, vsak resno misleč človek pa obsoja »brez-krajno razposajenost« nekaterih kaplanov-hujškačev, ki zlorabljajo prižnico in božje hrame. Zavrnil je označevanje napredne strani za tuje seme – uvoženo nemško idejno stališče – in njeno prikazovanje za zmes slovenskega duha z nemškim verskim ravnodušjem.⁵⁴ Med nemškimi liberalci in slovenskimi naprednjaki naj bi bila še večja razlika kot med slovenskim političnim katolicizmom in njimi. Do njihovega političnega organiziranja je prišlo zaradi vedno večjega potiskanja narodnosti na drugo, tretje ali celo zadnje mesto, pod pretvezo katolištva so začeli cepiti in slabiti Slovence. »Liberalizem« na Slovenskem ni izposojen pri Nemcih, je samorasla posledica naših žalostnih razmer⁵⁵ – ni »meso nemško-liberalnega mesa«. ⁵⁶

Narod je še enkrat ponovil, da duhovščine v celoti ne napadajo, saj poznajo njene zasluge, in opozoril, da prepír ne zadeva duhovnikov na Štajerskem, Koroškem in Primorskem. Izvzemajo tudi več častivrednih duhovnikov na Kranjskem, boj naprednjakov je naperjen le proti hujskajočim kaplanom na Kranjskem, ki bi se radi povzpeli na politični lestvici.⁵⁷ Proti naprednjakom in njihovim glasilom se bliska in grmi, vse, kar je na njihovi strani, se razglašča za brezversko in vsepovprek neusmiljeno meče v peklenški kotel. Pod talarjem se vidi »klerikalno kopito«. Prižnica, s katere bi lahko oznanjali le božjo besedo, ni postala nič drugega kot kraj za naročanje katoliških političnih glasil in tovarna za ogenj in žveplo na napredno stran. Na katoliški so šli celo tako daleč, da so skušali gospodarsko uničiti naprednega trgovca v središču Ljubljane. In sedaj si upajo vprašati, kdo seje prepír?⁵⁸ *Slovenec* je dokazal, da je bila trditev o poskusu gospodarskega uničenja naprednega trgovca izmišljena.⁵⁹ Pri *Narodu* se na to niso odzvali. Spregovorili pa so o *specifično kranjski veri*, ki jo hoče vpeljati katoliška stran, *krivi veri*. *Pravo vero*, ki je podobna veri v drugih deželah, bo verni narod na Kranjskem kljub vsem kaplanskim kozolcem in skokom zvesto ohranil v srcu. – Pozvali so gospodo, naj preneha s svojim samomorilskim početjem, dokler je še čas. »Spoznajte, da ste kruto zavozili in skušajte priti v prejšnji tir, sicer se bodete bridko kesali, ko bode že prepozno. ,Dixi et salvavi animam meam' [Rekel sem in si rešil dušo – op. J. P.]«. ⁶⁰

53 »Kdo seje prepír? I.,« *Slovenski narod*, 1. 8. 1891, 1.

54 Ibid.

55 »Kdo seje prepír? II.,« *Slovenski narod*, 3. 8. 1891, 1.

56 »Kdo seje prepír? III.,« *Slovenski narod*, 5. 8. 1891, 1.

57 Ibid.

58 »Kdo seje prepír? IV.,« *Slovenski narod*, 7. 8. 1891, 1.

59 »Domišljija ali hudobija?,« *Slovenec*, 14. 8. 1891, 1. »Kdo seje prepír? XII.,« *Slovenec*, 24. 8. 1891, 1.

60 »Kdo seje prepír? IX.,« *Slovenski narod*, 22. 8. 1891, 1.

V nadaljnjih odgovorih na *Slovenčeve* poudarke je *Slovenski narod* ugovarjal tolmačenju, da bi bila znak brezdomovinstva opredelitev duhovništva za Nemce pri zadnjem popisu prebivalstva. *Narod* je opozoril, da bi tisti, ki bi to storil, priznal Nemčijo za svojo domovino, torej ne bi bil brezdomovinec. Brezdomovinstvo se pojavlja v drugih dejanjih – ko nekdo zanemarja narodne dolžnosti in daje prednost nenarodnim interesom in se brati z nemškutarji.⁶¹ Torej pozablja na domovino. V obstoječih odnosih med evropskimi narodi je tudi neumestno priporočati ljubezen do tujcev, vsi morajo biti združeni v *fanatični* ljubezni do svojega rodu. V narodnem boju, boju za narodov obstanek, mora biti ljubezen do njega *absolutna*. Ta ne pomeni sovraštva do drugih narodnosti, ampak do tistih, ki so krivične do nas. Obstaja pa tudi sovraštvo do nenarodne klike (katoliške strani), ki hoče narod zlorabljati za svoje namene.⁶²

Narod se je odzval tudi na *Slovenčevo* navedbo, da kranjska duhovščina zdaj resno razmisli, preden daruje za nasprotne »strankarske namene«. Opozoril je, da s skromnimi sredstvi podpira le Slovensko matico, v kateri katoliška stran skrbno pazi na svojo večino, in družbo sv. Mohorja. Ima pa zadržke do družbe sv. Cirila in Metoda zaradi njenega slogaškega značaja. Njene podpore pa že sedaj ne uživajo pri njej skrajno nepriljubljeni Sokol ter Glasbena matica, Dramatično društvo, Slovensko pevsko društvo, društvo Pravniki, društvo slovenskih biciklistov in čitalnice.⁶³

Narod je opozoril tudi na časopisje in literarno področje. Skladno s svojimi predhodnimi ocenami je za glavni smoter *Slovenčevega* pisanja označil razkol in boj. To je pomenila tudi ustanovitev Katoliške tiskarne (1883). Na literarnem področju so nasproti *Ljubljanskemu zvonu* ustanovili *Dom in svet* (1888), ki ni nič drugega kot »leposlovna vadnica«, da bi drugim, boljšim listom, izpodkopali tla in ugled.⁶⁴ »Tudi v literaturi opažamo strupeno klerikalno sapo, ki se kot rudeča nit vleče skozi vse novo-slovensko gibanje«. Politično katolištvo razen sebi nikomur ne priznava veljave. *Sic volo, sic iubeo* (tako hočem, tako ukazujem) je njegovo geslo, ki se mu mora pokoriti vsak, kdor hoče njegovo priznavanje. Pod to diktaturo bi radi upognili vse duhove in vsem narekovali, kako ravnati v političnem, literarnem in socialnem življenju. Merodajno je le, ali je posameznik na njihovi strani, ali je njegovo delovanje usklajeno z jezuitskimi predpisi. Če ni, se proti njemu začne pregon. To smo na literarnem področju lahko videli pri Simonu Gregorčiču in Antonu Aškercu (Gorazdu). Politični katolicizem zaznamuje brezmejni separatizem, ki naj ga kot kitajski zid loči od drugega slovenskega sveta.⁶⁵ Biti hoče *narod v narodu*.⁶⁶ Odteguje se narodnim shodom in sploh narodnemu delu. Naši narodnosti je kruta mačeha, neusmiljena »pisana mati«. ⁶⁷

61 »Kdo seje prepri? V.,« *Slovenski narod*, 11. 8. 1891, 1.

62 »Kdo seje prepri? VIII.,« *Slovenski narod*, 19. 8. 1891, 1.

63 »Kdo seje prepri? V.,« 1 (*Slovenski narod*).

64 »Kdo seje prepri? VI.,« *Slovenski narod*, 13. 8. 1891, 1. – O ustanovitvi in urejanju *Doma in sveta*, ki se je pozneje razvil v ugleden literarni list, gl. Mateja Tomineš Perovšek, *Frančišek Lampe: zmrno, z ljubeznijo: portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem* (Ljubljana: Družina 2006 [i. e. 2007]), 125–40.

65 »Kdo seje prepri? VI.,« 1 (*Slovenski narod*). Prim. tudi »Kdo seje prepri? VII.,« *Slovenski narod*, 17. 8. 1891, 1.

66 »Kdo seje prepri? IX.,« 1 (*Slovenski narod*).

67 »Kdo seje prepri? VII.,« 1 (*Slovenski narod*).

Slovenčevi nadaljnji poudarki

Med *Narodovimi* odgovori *Slovencu* je ta nadaljeval svoje razmišljanje o vzrokih nastalega prepira. V ospredje je postavil vprašanje vere in narodnosti. Na očitek, da duhovščina vero bolj ceni kot narodnost, je odgovarjal z opozorilom na stališče »absolutnih« narodnjakov, da smo najprej rojeni kot Slovenci, vero pa dobi človek šele pozneje; lahko je kristjan, mohamedamec (musliman) ali drugo. Narodnost je torej prva in važnejša kot vera.⁶⁸

Res je, da smo najprej rojeni, je pritrdil *Slovenec*, toda od staršev dobi otrok človeško naravo, ne pa narodnosti. Otrok slovenskih staršev je lahko vzgojen v nemškem duhu in je zagrizen Nemec ali Italijan. Jezik ni nikomur prirojen, mora se ga naučiti. Vero pa sprejmemo s sv. krstom, sprejmemo milost božjo, tri božje čednosti (vero, upanje, ljubezen) in darove sv. Duha. Najprej smo *stvar* božja. Bog ima do nas prvo pravico, potem šele narod, dežela, država. In prvo *dolžnost* ima človek do Boga, nato pa do naroda in drugih ljudi. Če torej narodnost postavimo pred vero, grešimo proti naravnemu zakonu, in če jo imenujemo *absolutno*, obožujemo narod, zaničujemo ali tajimo pa Boga. Pomen vsake ideje se meri po bistvu, ki ga izraža. »Narodnostna ideja, kakor jo sedaj razširjajo in gojé, izraža le bistvo naroda, ta pa ni, ‚absoluten‘, ni neskončen, torej tudi narodnostna ideja ni absolutna, najvišja. Absolutno bitje je le Bog, torej je tudi ideja o Bogu, to je verska ideja, najvišja.« Po njej se določajo vse druge ideje, tudi narodnostna. Vera v Boga uravnava vse delovanje za narod. Kdor nima vere in je v tem pogledu brezbrizen, temu je narodnost absolutna, edino merilo dobrega in slabega, narodova slava mu je edini in najvišji namen. Po teh načelih se razlikuje tudi vse politično delovanje. Take pojme o veri in narodnosti je slovenska duhovščina vedno imela in so tudi edini, ki lahko osrečijo slovenski narod. V zadnjem času jih posebej naglaša zaradi tistih, ki so narodnost razglasili za absolutno in začeli sejati prepil.⁶⁹

Dejali smo že, da so bile obtožbe katoliške strani o nevernosti naprednjakov neutemeljene. *Slovenec* jih je še enkrat ponovil in iz tega izpeljal trditev, da imajo tisti, ki so namesto vere na oltar kot malika postavili narod, napačno mišljenje, napačno vero. Zagovarjajo neversko načelo in so v tem pogledu brezverci. Pravi kristjan pa ve, da mu *vera* pravi, naj ljubi narod in naj ga ljubi zaradi Boga. Kdor pa vedno kriči »narodnost«, v srcu pa nima vere v Boga in to javno kaže s sovraštvom do Cerkve in njenih pripadnikov, slepi sebe in druge. Tu je *Slovenec* vztrajal v svojem ideološkem sestavu o nevernosti napredne strani. Prvo dolžnost narodnosti je videl v ohranitvi vere, saj narodu tisti, ki ga odvrča od nje, koplje grob. Kar je božjega, naj se dá Bogu, in kar je narodovega, narodu. »Pravico dajmo torej Bogu, pravico narodu, pravico ljudem.« Kdor prisega na absolutno narodnost, ne pozna večne resnice, ne pozna pravice, pač pa pozna samo sebe in dela krivico Bogu in ljudem.⁷⁰ Prepričanje o bivanjskem primatu vere je bilo neizpodbitno in je, ne da bi zanikalo narodnost ter boj zanjo,

68 »Kdo se je prepil? VIII.,« *Slovenec*, 3. 8. 1891, 1.

69 Ibid.

70 Ibid.

izključevalo načelo absolutne narodnosti. O njem bi za naprednjake težko rekli, da so z njim hoteli nadomestiti kategorijo božjega ali da bi bil to njihov idejnopolitični program. Razumemo ga lahko predvsem v skrajnem narodnoemancipacijskem smislu, povezanim z dosledno kulturnobožno vsebino.

Ob vprašanju vere in narodnosti je *Slovenec* poudarek namenil še razumevanju ljubezni do domovine. Oprl se je na pridige znanega italijanskega redovnika Agostina da Montefeltra. Po prikazu čustvovanja, značilnega zavezanosti domovini, je pridal, da se s tem pojmovanje domovine ne konča, kajti nad domovino biva On, ki je dal narodu jezik, pesništvo in sploh vse, kar se veže z ljubeznijo do nje. Kdor hoče zgraditi svetišče domovine brez Boga, ne bo imel uspeha. Domovina je iz duš, ki jih je ustvaril Bog. Ker je torej Bog osnova našega bivanja, je tudi osnova naši domovini. Kdor ljubi Boga, ljubi tudi domovino. V pravi ljubezni do domovine odsevata ljubezen in hvaležnost do Boga. In naša vera zapoveduje resnično in živo željo služiti domovini z znanostjo, umetnostjo in krepostjo. Ljubezen do domovine ima trdne korenine v veri. To je naše prepričanje.⁷¹

Ljubezen do domovine pa pomeni tudi ljubezen do svojih bratov, kar ni vedno lahko. Večkrat se je treba premagovati, zatajevati in odpuščati žalivcem. Poglejmo razmere na Kranjskem, je opominjal *Slovenec*, ko nekateri krogi sovražijo in zaničujejo duhovnika zaradi njegovega stanu. Sovražijo ga, ker nosi duhovniško obleko – duhovniško znamenje, ki je bilo že tolikokrat v posmeh. Duhovnika se ogibajo, kot da bi bil kužen ali hudodelec. »Če se duhovnik prikaže v ‚narodno‘ [napredno – op. J. P.] družbo, takoj stikajo vkup glave, šepetajo si na ušesa, češ: oprezni bodimo, *ovaduh* je med nami!« Za razdor je znova okrivil naprednjake in njihova vodila omike, napredka in svobode. Vprašal je, ali je omikano ustanoviti šaljivi list (mišljen je bil satirični list *Brus*, ki je začel izhajati leta 1889 in je ostro zbadal urednike katoliških revij, duhovnike in vodilne predstavnike političnega katolicizma ter njegove privržence),⁷² »da ‚krtačijo‘ jeden stan, ki si je med Slovenci pridobil mnogo zaslug za omiko svojega naroda, da ga dosledno in brezobzirno blatijo z najgršimi psvkami in takó s silo odrivajo na stran? Povejte nam jasno, kakšno omiko hočete narodu dati,« je še enkrat vprašal, »pojasnite nam razloge, da je versko prepričanje nasprotno omiki. Za omiko, ki se ponaša le s predrznostjo, napuhom in obrekovanjem, se mi pač ne moremo ogrevati, ker taka omika le nasprotuje pravi znanosti, pravemu napredku, in ponižuje domovino in narod.« A gorje tistemu, ki si drzne ugovarjati.

Po njem je, kdor brez strahu absolutni gospôdi pové resnico v obraz. Tega najprej slečejo v ‚Slov. Naroda‘ prvem nadstropju, potem ga privežejo na ‚Brus‘ in hité vrtet svoj kolovrat, da jim pot zaliva same satanske radosti žareči obraz; in če še to ne pomaga, obsodijo ga na smrt. Ime njegovo nabijejo na vseh vogalih Slovenije, kjer imajo svoje pomagače, ter kriče: *Brezdomovinec* je, kamnajte ga, z okovanimi petami sterite [strite – op. J. P.] kosti njegove v prah, da ga veter odnese v tuje kraje, ker ni vreden počitka v zemlji domači.

71 »Kdo seje prepír? IX.,« *Slovenec*, 4. 8. 1891, 1.

72 Damir Globočnik, »Škrat, Rogač in Brus – troje liberalnih satiričnih listov,« *Zgodovinski časopis* 56, št. 1–2 (2002): 429.

Pri *Slovencu* v tem niso videli ljubezni do bratov – tako naprednjaki ne morejo osrečiti slovenskega naroda.⁷³

Med svojimi zadnjimi poudarki se je *Slovenec* še enkrat ozrl na državnozbornske volitve marca 1891. Spomnil je, da je konservativni kandidat Globočnik tudi brez nemških glasov dobil veliko večino v gorenjskih in notranjskih mestih in dodal, da je sprava z mirnimi in nepristranskimi Nemci v Avstriji in tudi na Kranjskem mogoča.⁷⁴ Odgovoril je tudi na očitke o nepodpori Sokolu, Glasbeni matici, Dramatičnemu društvu, Slovenskemu pevskemu društvu, društvu Pravnika, društvu slovenskih biciklistov in čitalnicam. Glede Sokola je izjavil, da je še danes med njegovimi člani lepo število »klerikalcev«, mnogi dogodki pa pričajo, zakaj je nekaterim med njimi morda »nepri-ljubljen«. Neki gospôdi je tudi očitno ljubše, če »klerikalci« ne hodijo v njihovo sredo. Avtor *Slovenčevih* razmišljanj je zapisal, da je bil več let član Sokola, a prejšnje leto ni dobil niti enega vabila k društveni dejavnosti. Ob novem letu pa poziv, naj plača letno članarino. Društvu se je za tako čast zahvalil. Da bi lahko umanjkanje podpore drugim navedenim društvom prizadelo napredno stran, pa ne pride v poštev. *Narod* je očitno tako naiven, da »živi v domišljiji, kakor bi bila že vsa Slovenija pod njegovim klobukom«. Za Glasbeno matico in društvo Pravnika je *Slovenec* posebej opomnil, da ju ne vodita predstavnika napredne strani. In še: »Tega pa vendar ne more nihče zahtevati, da bi se n. pr. duhovniki vozili na biciklih! Ne bodite vendar tako otročje smešni!«⁷⁵

Slovenec se je dotaknil tudi čitalnic. Duhovniki so zaradi neprestanih napadov in sramotenj iz nekaterih izstopili, saj v družbo, ki se iz njih norčuje, ne morejo zahajati. »Da pa bi plačevali zaušnice, tega tudi krščanska ljubezen ne zahteva.« Pri družbi sv. Cirila in Metoda je vprašljivo zavzemanje nekaterih posameznikov, ki ju hočejo proslavljati le kot slovanska prvoborca in ju nekako postavljajo v nasprotje z Rimskokatoliško cerkvijo.⁷⁶

Slovenec je svoje razmišljanje končal z obtožbo *Slovenskega naroda*, da je njegova pisava v preteklih letih privedla do ustanovitve glasila katoliške strani. *Slovenec* je potreben in ostane, dokler bo *Narod*, ki so mu koristi neke oligarhije edino merilo v domačih in avstrijskih političnih vprašanjih, brezobzirno spodkopaval ugled in veljavo višjih cerkvenih dostojanstvenikov ter širil židovsko-liberalna načela po slovenski domovini. »'Narod' je v širokih brazdah sejal seme žalostnega prepira in verskega indiferentizma na zemlji slovenski, in domoljubna dolžnost naša je, da s pomočjo svojih svetnih in duhovskih somišljenikov polagoma izrujemo to ljuliko, ki skuša zadušiti jekleno zrno poštenega našega ljudstva.«⁷⁷

73 »Kdo se je prepil? X.,« *Slovenec*, 6. 8. 1891, 1. »Kdo se je prepil? XI.,« *Slovenec*, 7. 8. 1891, 1.

74 »Kdo se je prepil? XIII.,« *Slovenec*, 25. 8. 1891, 1. – O rezultatu državnozbornskih volitev v mestni kuriji v postojnskem volilnem okraju leta 1891 gl. Melik, *Volitve na Slovenskem*, 350.

75 »Kdo se je prepil? XIII.,« 1.

76 Ibid., 1, 2.

77 »Kdo se je prepil? XIV.,« *Slovenec*, 28. 8. 1891, 1.

Napredna stran po izteku polemike

V polemiki, ki so jo poleti 1891 začeli pri *Slovincu*, so na obeh straneh utrdili svoja stališča. Po njenem izteku jih je na napredni strani poudaril še *Rodoljub*. Opominjal je, da na Slovenskem in tudi na Kranjskem ni liberalcev, kot so v Nemčiji in pri drugih narodih. Ti so v resnici mlačni v verskih zadevah, brezverstvo, ki jim ga pripisuje nasprotna stran, pa je le pesek v oči nerazsodnemu ljudstvu, da doseže svoj namen – svojo vladavino.⁷⁸ *Rodoljub* je zagovarjal urejanje javnih zadev, kjer bi poleg duhovniškega sodelovali tudi posvetni stanovi, in zagotavljal, da je vsak Slovenec – in s tem tudi stran, ki jo je predstavljal – dober katoličan. Katoliško stran je obsodil, da hoče preplašiti vsakega naprednega mladega moža, ki bi želel vstopiti v javno življenje.

Na mizo polože težaki katoliškega političnega društva takega predrzneža, pregledajo ga, kakor zdravniki pregledujejo umrlega mrliča in kakor hitro najdejo na njem najmanjšo če tudi že ozdravelo ranico (in brez take pač ni nobeno truplo!) tedaj ga že zavržejo. Odrekajo mu zmožnost in dobro voljo, smešijo ga in če ni drugače, jemljejo mu tudi poštenost. Skratka pezdirci iščejo v tujih očeh, hlodov pa v lastnih ne vidijo. To pa seveda le, ako dotičnež ne trobi slepo v njih rog, to je ako spada med ‚brezverce‘.⁷⁹

Pri *Rodoljubu* so znova izrekli privrženost naprednjakov sveti katoliški veri, s katero boj, ki jim je vsiljen, ni povezan. Tisti pa, so zapisali, ki se boji našega nadzorstva pri svojem delovanju, se boji luči in javnosti. Krivcev za domači prepir se je treba po njihovem mnenju čim prej iznebiti, da se bo v domovino vrnil toliko potrebn mir in bosta zopet v lepi stari slogi v prid naroda delovala duhovniški in posvetni stan.⁸⁰

Konec leta se je na svojem prvem letnem občnem zboru zbralo Slovensko društvo. Sprejeli so poročilo o njegovem delovanju in izrazili željo po spravi, slogi in enotnosti med Slovenci z Božjo pomočjo.⁸¹ Razvoj pa je že tekel po svoje, na kar je spomnil tudi *Slovenski narod*.⁸² Na katoliški strani je to pokazala napoved prvega slovenskega katoliškega shoda, ki jo je objavil *Slovenec* 25. februarja 1892.⁸³ *Slovenski narod* je tedaj izjavil, da »nimamo proti tej nameri nič«. ⁸⁴ A to je bilo zatišje pred viharjem.

Zaključek

Po razdoru v slovenski politiki na Kranjskem sta obe nasprotujoči strani poleti 1891 prvič podrobneje in na kulturnobojni način izrekli svoje razumevanje druga druge in sebe. Lotili sta se vseh ključnih vprašanj tedanjega idejnopolitičnega razvoja. Široka polemika med *Slovincem* in *Slovenskim narodom* ter tudi *Rodoljubom* je pokazala

78 »Naši konservativci,« *Rodoljub*, 5. 9. 1891, 1, 2. »Nepošteno strahovanje,« *Rodoljub*, 19. 9. 1891, 2.

79 »Nepošteno strahovanje,« 1, 2.

80 »Našim prijateljem!,« *Rodoljub*, 19. 12. 1891, 1, 2.

81 »‘Slovenskega društva v Ljubljani’,« 2.

82 »Ob koncu leta,« *Slovenski narod*, 31. 12. 1891, 1.

83 »Prvi slovenski katoliški shod,« *Slovenec*, 25. 2. 1892, 1, 2.

84 »Politični razgled: notranje dežele: slovenski katoliški shod,« *Slovenski narod*, 17. 3. 1892, 2.

na temeljne razlike v pogledu na slovenski narodnopolitični razvoj. Napovedala je trajni spopad med političnim katolištvom in naprednjaki (liberalci). Na strani političnega katolicizma so v presojanju vprašanja naroda in njegovega razvoja izhajali iz stališč, ki so jih pogojevala katoliška načela, na napredni pa, ob spoštovanju vere, iz izrecnega poudarjanja *narodnega* in opozoril, da v veri ne gre iskati političnega orožja. Katoliška stran je napredno obtoževala verske mlačnosti, celo brezverstva, napuha, prevzetnosti in družbenega odklanjanja duhovništva ter ugovarjala njenemu oporekanju vključevanja duhovnikov v politično in drugo javno življenje. Dosledno je zavračala naprednjaško narodno idolatrijo, ki spodbuja tudi sovraštvo do drugega naroda in svojih sorojakov z drugačnim stališčem. Nasproti ji je postavila univerzalno božje stvariteljsko delo, iz katerega izhaja tudi ljubezen do naroda, ki jo darujemo Bogu. Kažejo jo duhovnikovo narodno delo in skrb za ljudi, ljubezen do bližnjega, ki je krščanska dolžnost, in rodoljubje. Ljubezen do naroda je relativna, kajti absolutna pripada le Bogu. V napredni strani je videla kvaren in odvečen del naroda, ki se povzdiguje nad verski značaj ljudstva. Po njeni trditvi je s svojimi stališči zanetila prepír.

Enako so tudi na napredni strani odgovornost za prepír pripisali svojim nasprotnikom. Trdili so, da ga neti politično prizadevanje mlajše duhovščine, ki hoče zagospodovati v deželi, njen idejni teror in ekskluzivizem pa je treba izničiti. Duhovščina je (zaradi vesoljnosti Cerkve) po svoji naravi breznarodna. Breznarodnost je pokazala tudi volilna povezava z Nemci. In tudi drugače je napredna stran katoliški odrekala posluš za narodno delo, saj naj bi ga zlorabljala le v svoje namene. Njen cilj je določati vse politično, kulturno in socialno življenje. Resnična ljubezen do naroda bi morala temeljiti v predanosti njegovemu narodnem boju, boju za obstanek, in je *absolutna*, nič ji ne sme biti nadrejeno. Ker so na katoliški strani postavili vero nad narod, so sprožili politično rojstvo napredne strani. In tu je prišlo do točke razvodja. Katoliška stran je v obravnavi narodovega vprašanja in njegove idejne, politične in socialne vsebine zagovarjala prvenstvo vere in vključenost duhovništva v javne zadeve, napredna pa je kot veljavni vrednostni smisel postavila eksistenco naroda in zavračanje verskega v političnem. Obojim pa je bila skupna pripadnost katoliški veri. Različni primeri in utemeljitve, ki so jih pri tem uporabljali v polemiki, so služili uveljavljanju temeljnih pogledov obeh strani. Od teh nista odstopili, ločenost je postala označevalec kranjskih razmer; tako v samoidentitetnem prepričanju kot v razumevanju *Drugega*. Vprašanje vere in naroda je postalo ključno, na njegovi podlagi se je bil boj za prevlado v deželi. Z razdorom in njegovo večplastno notranjo dinamiko je politično življenje dobilo širše razsežnosti, skozi kulturni boj pa je napredna stran stopila na pot nadaljnega izražanja svojih idejnih in političnih prepričanj.

Viri in literatura

Časopisni viri

Rodoljub, 1891

Slovenec, 1891, 1892

Slovenski narod, 1891, 1892

Literatura

[Tavčar, Ivan]. »4000: času primerna povest iz prihodnjih dób: po vzorih dr. Ničmaha napisal dr. Nevésekdo.« *Ljubljanski zvon* 11, št. 2–12 (1891): 67–73, 131–39, 195–202, 259–66, 323–30, 387–93, 451–60, 515–24, 579–88, 645–54, 707–18.

[Tavčar, Ivan]. 4000: času primerna povest iz prihodnjih dób: po vzorih dr. Ničmaha napisal dr. Nevésekdo: ponatis iz »Ljubljanskega zvona«. Ljubljana: [Ivan Tavčar], 1891.

Ara. (Andrejka, Rudolf). »Povše Fran.« V: France Kidrič, ur. *Slovenski biografski leksikon: sedmi zvezek*, 466–68. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1949.

Bergant, Zvonko. *Kranjska med dvema Ivanoma: idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004.

Globočnik, Damir. »Škrat, Rogač in Brus – troje liberalnih satiričnih listov.« *Zgodovinski časopis* 56, št. 1–2 (2002): 399–446.

Grabnar, Boris. »Utopije in antiutopije v slovenski literaturi 19. stoletja.« V: Drago Bajt, ur. *Mavrična krila: izbor slovenskih znanstvenofantastičnih zgodb*, 83–103. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1978.

Kermavner, Dušan. *Slovenska politika v letih 1879 do 1895: političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848–1895*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.

Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Pc. (Polec, Janko). »Majaron Danilo.« V: Franc Ksaver Lukman, ur. *Slovenski biografski leksikon: peti zvezek*, 20–23. Ljubljana: Zadruga gospodarska banka, 1933.

Perovšek, Jurij. »Liberalni pogled na ideološko in politično razhajanje s katoliško stranjo od ustanovitve Katoliškega političnega društva leta 1890 do ustanovitve Slovenskega društva 1891 v Ljubljani.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, št. 3 (2023): 93–116.

Perovšek, Jurij. »Napredna fronta«: organizacijske, idejne in politične poteze slovenskega liberalizma med svetovnima vojnama. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2024.

Perovšek, Jurij. »Velikonočna misel liberalne strani od razcepa v slovenski politiki 1890 do konca avstrijske dobe 1918.« V: Miha Šimac, ur. *Miscellanea*, 196–218. Ljubljana: Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, 2024.

Prijatelj, Ivan. *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895: peta knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.

s. (Ivan Železnikar). »Listek: nedeljsko pismo.« *Slovenski narod*, 18. 4. 1891, 1, 2.

Schiller, Friedrich. *Die Verschwörung des Fiesco zu Genua: ein republikanisches Trauerspiel*. Stuttgart: Reclam, 1997.

Schiller, Friedrich. *Tri drame: Razbojnici: Fiescova zavjera u Đenovi: Spletka i ljubav*. Zagreb: Zora, 1952.

Tominšek Perovšek, Mateja. *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo: portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Družina 2006 [i. e. 2007].

Jurij Perovšek

**“WHO SOWS DISCORD?”. THE CONFRONTATION
BETWEEN PROGRESSIVES (LIBERALS) AND THE CATHOLIC
SIDE FROM THE FOUNDING OF THE SLOVENIAN SOCIETY
IN 1891 TO THE ANNOUNCEMENT OF THE FIRST
SLOVENIAN CATHOLIC CONGREGATION IN 1892**

SUMMARY

After the establishment of the Catholic Political Society on 26 January 1890 and the progressive (liberal) Slovenian Society on 2 February 1891, the progressive side continuously criticised political Catholicism for its lust for power, misuse of religion, and unpatriotic character. These reproaches were expressed during the national elections in March 1891 and the Ljubljana municipal by-elections in April 1891, as well as on various other occasions. They were particularly emphasised in the summer of 1891 when a controversy erupted between the Catholic *Slovenec* and the progressive *Slovenski narod* and *Rodoljub* newspapers over who was stirring up ideological and political conflicts in Carniola. This was the first time after the political split in Carniola that the two opposing sides exhibited a more detailed understanding of each other and themselves. They addressed all the crucial issues pertinent to the contemporaneous ideological and political development. The controversy revealed the fundamental differences between the two sides regarding the Slovenian national political development, foreshadowing a permanent clash between the political Catholicism and the progressives. Regarding national identity and development, political Catholicism drew upon positions grounded in Catholic principles, while the progressive side, although respectful of religion, explicitly emphasised the *national* stance and cautioned against weaponising religion for political purposes. The Catholic side accused the progressives of religious indifference and even faithlessness, arrogance, presumption, and social rejection of the clergy, objecting to their opposition to the involvement of priests in political and other public life. It consistently rejected progressive national idolatry, asserting that it fostered animosity towards other nations and fellow citizens with differing views. The Catholic side contrasted it with God's universal creation work, viewed as the foundation of love for the nation, offered to God by the people and expressed by the clergy's patriotic activities and care for people, love of one's neighbour as a Christian duty, and patriotism. The love for one's nation was seen as relative, as absolute love belonged solely to God. It perceived the progressive side as a corrupt and superfluous segment of the nation, which put itself above the religious character of the people and was responsible for the conflict due to its standpoints.

Similarly, the progressive side also held their opponents responsible for the conflict, allegedly fuelled by the political aspirations of the younger clergy in their attempt

to dominate the country. Such ideological terror and exclusivism needed to be eradicated. The clergy were considered nationless by their very nature (due to the universality of the Church), which was further evidenced by their electoral alliance with the Germans in March 1891. The progressive side also dismissed the Catholic side's patriotic efforts, suggesting that it merely exploited them for its own purposes, seeking to control all political, cultural, and social life. True love for the nation was based on the dedication to its national struggle – the struggle for survival – and was absolute; nothing could surpass it. As the Catholic side placed religion above the nation, it triggered the political emergence of the progressive side, consequently igniting the schism. Regarding the national question and its ideological, political, and social content, the Catholic side defended the primacy of religion and the clergy's involvement in public affairs, while the progressive side recognised the existence of the nation and the rejection of the religious in the political as a legitimate objective. What they both shared was their adherence to the Catholic faith. The various examples and arguments used in the controversy served to establish the fundamental positions of both sides. They did not deviate from them, and the division became characteristic of the situation in Carniola, both regarding the self-identity beliefs and the understanding of the *Other*. The question of religion and nation became crucial, and the struggle for supremacy in the province was fought on this basis. With the rupture and its multifaceted internal dynamics, political life took on a broader dimension, while the progressive side embarked on a path of further expression of its ideological and political convictions through cultural struggle.

Žarko Lazarevič*, Ivan Smiljanic**

Vmesna identiteta in podjetniki na Slovenskem v avstro-ogrski dobi***

IZVLEČEK

Članek tematizira vmesne nacionalne identitete v gospodarskem okviru, kot so se na Slovenskem pojavljale v obdobju Avstro-Ogrske. Čeprav je v tem času prevladovala ideologija ekonomskega nacionalizma, ki je ekskluzivistično ščitila interese ene nacionalne skupnosti napram preostalim in jo simbolizira geslo »svoji k svojim«, so nekateri podjetniki iz različnih razlogov poskušali ohranjati vmesno, torej ne- ali nadnacionalno identiteto. Določeni podjetniki in podjetniške družine so bili dokaj uspešni pri dolgoročnem ohranjanju vmesne identitete, če so bili pri svojih političnih stališčih zmerni in so strankam nudili kakovostno storitev. Drugi so vsakršno nacionalno deklariranje potiskali v ozadje, bodisi zaradi nezainteresiranosti bodisi zaradi odpiranja širših možnosti pri poslovanju. Obstajali so tudi primeri družin, v katerih so člani gojili nasprotujoče si nacionalne identitete.

Ključne besede: vmesna identiteta, ekonomski nacionalizem, slovensko gospodarstvo, Avstro-Ogrska

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, zarko.lazarevic@inz.si; ORCID: 0000-0003-4635-4309

** Dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, ivan.smiljanic@inz.si; ORCID: 0000-0001-8202-8338

*** Članek je nastal v okviru projekta N6-0294 *Diskurzi in prakse vmesnosti v regiji Alpe Jadran: Celovec, Ljubljana, Trst 1815–1914*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

ABSTRACT

IN-BETWEEN IDENTITY AND ENTREPRENEURS IN THE SLOVENIAN LANDS DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN ERA

The article discusses in-between national identities in the economic context, as they appeared in Slovenia during the Austro-Hungarian period. Although the ideology of economic nationalism, which exclusively protected the interests of one national community over the rest and was symbolized by the motto "each to their own", dominated at that time, some entrepreneurs tried to maintain an intermediate, i.e. non- or supranational identity for various reasons. Certain entrepreneurs and entrepreneurial families were quite successful in maintaining an in-between identity in the long term, if they were moderate in their political views and offered quality service to their customers. Others pushed any national declaration into the background, either due to disinterest or to making possible more business opportunities. There were also examples of families in which members cultivated conflicting national identities.

Keywords: in-between identity, economic nationalism, Slovenian economy, Austria-Hungary

Uvod

Tudi gospa Katarina ni vedela, zdaj še manj kot v, rajnki Avstriji, kaj je. Po svojem očetu in po svoji vzgoji je bila Nemka, po materi zlahtna Slovenka. Že v stari Avstro-Ogrski je imela težave s svojo dvojnostjo, večkrat ni vedela, v kateri voz bi se vpregla. [...] V Jugoslaviji se je njena duševnost še bolj zapletla. Ostala je potuhnjena Nemka, kot Slovenka pa se je razdelila na dve polovici: ena je zagovarjala Slovence in slovenstvo, druga jugoslovanstvo. In ker je bil njen mož dr. Smerdu, Jugoslovan, se je tudi ona odločila za jugoslovanstvo, saj je vedela, da prinaša vsestranske koristi.¹

Uvodni citat pojasnjuje problem individualne nacionalne identifikacije v primežu družinskega okolja in tekmovalnih nacionalizmov skozi življenjski cikel posameznika. Priča, da je bil proces nacionalizacije prebivalstva relativen, tudi kontroverzen, situacijski in mnogokrat dvoumen. Še več: kot bomo videli, je nacionalna diferenciacija nemalokrat segla na raven družin. Prav tako citat potrjuje, da sta samo-opredeljevanje ali opredeljevanje družbenega okolja tesno prepletena in soodvisna.² Citat ilustrira slovenske razmere v desetletjih nacionalizma kot kulturno-politične ideologije in vsakodnevne prakse. Študije različnih aspektov nacionalizma in pripadnosti so zelo

¹ Jože Javoršek, *Spomini na Slovence I, II*. (Ljubljana: Adit, 1989), 415.

² David Feest, »Spaces of 'national indifference' in biographical research on citizens of the Baltic republics 1918–1940,« *Journal of Baltic Studies* 48, št. 1 (2017): 56.

obsežne in so dobro ilustrirale variabilnost in aplikativnost nacionalistične ideologije.³ Zanimivo pa je, da je veliko manj pozornosti posvečene razmerjem med ekonomijo in nacionalizmom. To je presenetljivo, saj obilica historičnih virov priča, da vezi med gospodarstvom in nacionalizmom še zdaleč niso zanemarljive. Nacionalizacijo prebivalstva so spremljala prizadevanja za nacionalizacijo ekonomije. Gospodarstvo je bilo namreč zelo priročno orodje pri spodbujanju nacionalne in politične diferenciacije in uveljavljanju celovitosti (ekonomski razvoj!) etnične skupnosti. Pridružujeva se mnenju Andersa Blomqvista, da je potrebna celostna obravnava nacionalizma, v katerem se prepletajo kulturni, družbeni, politični in ekonomski dejavniki. Izpostavljanje ekonomskih dejavnikov omogoči nova razumevanja o tem, kako se akterji nacionalno opredeljujejo ali se temu izogibajo in kako se gibajo v okolju tekmujočih nacionalističnih gibanj.⁴

Namen članka je, da zastavi vprašanje ekonomije in nacionalizma na slovenskem primeru v času do prve svetovne vojne. Natančneje, odpreti želi razpravo o podjetnikih in njihovih nacionalnih opredelitvah v okolju tekmujočih nacionalizmov, slovenskega in nemškega, torej o tem, kako so nacionalistični konflikti za nadzor ekonomskih potencialov etnično mešanega območja vplivali na procese nacionalnega opredeljevanja ali ne-opredeljevanja podjetnikov. Kakšni so vplivi in medsebojna razmerja družinske in poslovne socializacije, družbenih in poslovnih omrežij, poročnih strategij, družbene odgovornosti do lokalnega okolja, pomena blagovne znamke, obsega poslovanja, poslovnih interesov, jezikovnih politik podjetja in lastnika, identitet podjetja in osebnih identitet podjetnikov? Kakšna so opredeljevanja posameznikov v precepu med interesom doseganja profita, ki je nujen za obstoj podjetja, in osebnimi nacionalnimi preferencami; kakšna so razmerja med trgom, potrošniki in nacionalnim opredeljevanjem; med samo-opredeljevanjem podjetnika v razmerju do njegovega družbenega okolja? Ali lahko govorimo o jasni nacionalni opredelitvi kot poslovni strategiji, mogoče indiferentnosti ali raje samo o izogibanju jasnemu opredeljevanju, da bi stregli zahtevam trga in potrošnikov? Na kratko, kakšno je torej razmerje med racionalnostjo ekonomije in nacionalnim opredeljevanjem podjetnikov na trgu, ki ga kot potrošniki sestavljajo različne narodnostne skupnosti?

Z naslonitvijo na Davida Feesta poudarjava, da so na tej poti biografije najprimernejši vir za razumevanje umeščanja posameznika v času nacionalnih delitev. Biografije lahko odgovorijo na vprašanja o pomenu, prepletenosti, vzročnosti in soodvisnosti naštetih kategorij pri nacionalnem opredeljevanju podjetnikov. Raziskovanje posameznikove življenjske zgodbe ponuja možnost obravnavanja različnosti in protislovij osebnih nacionalnih identitet in okolja, v katerem je živel. Biografije spremenijo

3 Gerard Delanty in Krishan Kumar, ur., *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism* (London: SAGE Publication, 2006). John Breuilly, ur., *The Oxford Handbook of the History of Nationalism* (Oxford: Oxford University Press, 2013). Maarten Van Ginderachter in Jon Fox, ur., *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe* (Abingdon, New York: Routledge, 2019).

4 Anders E. B. Blomqvist, *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania: Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867–1944* (Stockholm: Department of History, Stockholm University, 2014), 29.

perspektivo raziskovanja, ker v ospredju niso več širše kategorije prebivalstva, temveč posameznik. Prav tako se s fokusom na posamezniku izognemo vnaprej postavljenim, pripisovanim nacionalnim opredelitvam, saj biografije omogočajo raziskovanje procesov, v katerih kategorije nacionalnega opredeljevanja nastajajo. Posamezni primeri lahko zagotovijo informacije o tem, kako so ljudje osmislili svoje življenje v spremeni-
ljajajočih se okoliščinah tekmujočih nacionalizmov.⁵

Nacionalizem in ekonomija

Manj intenzivno raziskovanje povezav med nacionalističnimi gibanji in ekonomijo je del splošnih značilnosti študij nacionalizma. To pomanjkljivost sta opazila Helga Schultz in Eduard Kubû in zato spodbudila projekt in izdajo monografije o različnih vidikih prepletenosti nacionalističnih gibanj in ekonomije.⁶ Stefan Berger temu mnenju pritrjuje v knjigi *Nationalism and Economy*, s pomenljivim podnaslovom *Explorations into a Neglected Relationship*, z natančnim pregledom študij o nacionalizmu.⁷ Pridružuje se mu tudi Thomas Fetzer, ko ugotavlja več odprtih vprašanj oziroma povsem različnih pristopov v raziskovanju razmerij med ekonomijo in nacionalizmom.⁸ Vsaka takšna razprava neizogibno odpre vprašanje ekonomskega nacionalizma, termina samega in njegove vsebine. Sam termin *ekonomski nacionalizem* ni nekaj novega, saj se je dodobra uveljavil po prvi svetovni vojni. Fenomena ekonomskega nacionalizma se lotevajo tako ekonomisti kot antropologi, sociologi in zgodovinarji. Zato je očitno, da imamo opraviti z različnimi definicijami zaradi različnega izvora in perspektiv raziskovalnih vprašanj.⁹

Koncept ekonomskega nacionalizma se nanaša na skupek državnih politik za urejanje zunanjih gospodarskih odnosov z namenom spodbujanja gospodarskega razvoja in neodvisnosti. Te politike so vključevale osrednjo vlogo države s protekcionizmom v zunanji trgovini, politiko podpiranja domače industrije, mnogokrat na račun kmetijskega sektorja. Ekonomski nacionalizem je bil »iskanje alternativnih načinov modernizacije« (Helga Schultz) v razmerah zapoznelega procesa izgradnje naroda (države) na periferiji. Kasneje se je koncept ekonomskega nacionalizma razširil še v druge discipline, ki so ga prikojile svojim raziskovalnim vprašanjem.

Nacionalistična gibanja v etnično mešanih okoljih so do neke mere prilagodila kategorijo nacionalne ekonomije na raven etnične skupnosti. Nacionalizem s poskusom zamejevanja gospodarske aktivnosti v okvire etnične skupnosti prevzame vlogo zaščitnih politik v primeru države. Ekonomski nacionalizem v tej formi je mogoče

5 Feest, »Spaces of national indifference«, 57, 58.

6 Helga Schultz in Eduard Kubû, ur., *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe* (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006).

7 Stefan Berger, »Historians, Nationalism Studies and the Economy«, v: Stefan Berger in Thomas Fetzer, ur., *Nationalism and Economy: Explorations into a Neglected Relationship* (Budapest, New York: CEU Press, 2019), 23–41.

8 Thomas Fetzer, »Nationalism and Economy«, *Nationalities Papers* 48, št. 6 (2020): 963–73.

9 Andreas Pickel, ur., *Handbook of Economic Nationalism* (Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, 2022).

obravnavati kot idejo, katere cilj je maksimiranje koristi naroda kot celote in ne le posameznika. Neodvisnost, narodna enotnost in ekonomsko lastništvo so temeljni postulati oziroma cilji maksimiranja narodovih koristi. Uresničevanje takih postulatov gre lahko tudi na račun koristi posameznika ali ekonomske učinkovitosti. Ekonomski nacionalizem zato ni samo politično orodje, ni samo strategija ekonomskega razvoja (modernizacije), tudi ni samo protekcionizem. Je kulturni fenomen v smislu vrednostnega koncepta, mitov in vzorcev obnašanja nacionalnega gibanja, prebivalstva in podjetij.¹⁰

Ekonomski nacionalizem v opredeljeni širini je bil rezultat historičnih okoliščin. Pri tem velja omeniti, da je ekonomski nacionalizem po pojavnih oblikah heterogen. Prav tako ni omejen ali značilen le za določeno geografsko območje, denimo za Srednjo in Vzhodno Evropo. Nasprotno, gre za univerzalen in globalen fenomen, produkt historičnih okoliščin in ne lastnost določenih geografskih prostorov. Prav tako ga srečamo v drugih delih Evrope in sveta.¹¹ Ko govorimo o ekonomskem nacionalizmu, moramo tudi poudariti, da to ni družbena ali gospodarska ureditev, temveč predvsem ideologija. Kot takšen je imel učinke na ravni percepcij in konstrukcij družbene realnosti in iz tega izvirajočih strategij in praks družbenega in gospodarskega razvoja. S stališča strategij in praks je treba razlikovati dve ravni, dve pojavi obliki ekonomskega nacionalizma, zunanje- in notranjepolitično, zlasti v primeru etnično nehomogene politične enote.¹²

Od različnih form ekonomskega nacionalizma naju najbolj zanima nacionalizem na področju lokalne ekonomije, to je vpliva politizacije vsakodnevnih podjetniških in potrošniških (nacionalističnih) praks na etnično opredeljevanje prebivalstva, zlasti podjetniškega sloja. V kontekstu nacionalističnih gibanj ekonomski nacionalizem nastopa kot komplementarni element kulturnemu in političnemu nacionalizmu. Eno od najpomembnejših orodij homogenizacije na gospodarskem področju so bili bojkoti ustanov, podjetnikov in gospodarskih dejavnosti konkurenčne etnične skupnosti. Strategije in prakse ekonomsko nacionalističnih prizadevanj v etnično mešanih okoljih so bile omejene na narodnostno ločeno mrežo gospodarskih organizacij in združenj; tipičen primer je zadružništvo.¹³

S tem opiramo koncept ekonomskega nacionalizma kot vsakodnevne prakse v lokalnih, soodvisnih skupnostih. Fetzner na osnovi obsežne literature povzema, da pristop vsakodnevnega nacionalizma presega fokusiranost na narodnostne elite kot edine akterje in raziskuje vsakdanje predstave o nacionalni identiteti in pripadnosti med prebivalstvom. S pristopom od spodaj navzgor je mogoče spremljati, kako se predstave o nacionalni pripadnosti ujemajo s predstavami o etničnem (ali nacionalnem)

10 Helga Schultz, »Introduction: the double edged sword of economic nationalism,« v: Helga Schultz in Eduard Kubů, ur., *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe* (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006), 9–25.

11 Natalie Koch, »The political geography of economic nationalism,« v: Andreas Pickel, ur., *Handbook of Economic Nationalism* (Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, 2022), 14–28.

12 Schultz, »Introduction,« 24.

13 Torsten Lorenz, ur., *Cooperatives and Ethnic Conflicts: Eastern Europe in the 19th and Early 20th Century* (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006).

gospodarstvu kot posebnem prostoru, etničnih ekonomskih značilnostih ali izdelkih.¹⁴ K temu velja dodati še koncept situacijskega vsakodnevnega nacionalizma, ki ga zastopa Gábor Egry. V tem konceptu so etnične opredelitve nestanovitne in se prilagajajo interakcijam akterjev v različnih družbenih situacijah, priložnostih in prostorih, tudi ekonomskih.¹⁵ Najnovejše raziskave politik identitet, ki na temelju obstoječih študij identificirajo različna teoretična izhodišča in prakse teh politik, uvajajo še natančneje definiran koncept t. i. praks vmesnosti (»doing in-between«), ki preusmerja fokus z zgolj političnega odnosa do nacije in države na širše zamejene nefiksne, fluidne identitete, ki jih definirajo tudi socialne in gospodarske razmere.¹⁶ Koncept vsakodnevnega nacionalizma ima torej analitično vrednost tudi za študije ekonomskega nacionalizma. Omogoča vpogled v procese in rezultate politizacije (»nacionalizacije«) poslovnih in potrošniških praks na vsakdanji ravni in definiranja (zamišljanja) etničnega ekonomskega prostora.¹⁷

Slovenska varianta ekonomskega nacionalizma

Pri Slovencih je proces nacionalizacije prebivalstva z nekoliko zamika dopolnjeval ekonomski nacionalizem. Med nosilci narodnega gibanja je prevladovalo prepričanje, da je zgolj politična in kulturna emancipacija nezadostna, samo torzo. Polno razviti narod nujno potrebuje tudi ekonomsko emancipacijo, to je ekonomsko modernizacijo. Ideal je bil celovit narod z vsemi komponentami, se pravi s kulturno, politično in tudi gospodarsko komponento. Le narod z lastnimi modernimi gospodarskimi institucijami lahko, zahvaljujoč kompetitivni gospodarski moči, suvereno uveljavlja tudi politično voljo. Gospodarska podlaga je bila pogoj, da slovenski narod ne bi ostal le kulturni fenomen. Prizadevanja so izvirala iz občutka ne samo politične in kulturne, temveč tudi ekonomske zapostavljenosti.

Zato so se pojavili besede in pozivi, ki so napeljevali k nacionalni diferenciaciji tudi na gospodarskem področju v imenu obče koristnih ciljev politične okrepitve slovenskega naroda. Ekonomsko-nacionalistična prizadevanja se skrivajo za terminom nacionalnega interesa. Z namenom okrepitve lastne ekonomske baze začne narodno gibanje uveljavljati geslo »svoji k svojim«, to je politiko razločevanja tudi na področju ekonomije. Osrednji slovenski časopis tega časa, liberalni dnevnik *Slovenski narod*, je bil več kot jasen:

14 Fetzter, »Nationalism and Economy«, 968.

15 Gábor Egry, »Beyond politics: national indifference as everyday ethnicity«, v: Maarten Van Ginderachter in Jon Fox, ur., *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe* (Abingdon, New York: Routledge, 2019), 145–60.

16 Janine Schemmer in Klaus Schönberger, »Doing In-Between in the 19th Century in the Alps-Adriatic Region: Everyday Forms of Subjectivation Beyond Nationalising and Ethnicising Subjection«, *Traditiones* 53, št. 3 (2024): 21–44.

17 Slikovita primera takšnega pristopa sta Blomqvist, *Economic Nationalizing*, in Stéphanie Danneberg, *Wirtschaftsnationalismus lokal: Interaktion und Abgrenzung zwischen rumänischen und sächsischen Gewerbeorganisationen in den siebenbürgischen Zentren Hermannstadt und Kronstadt, 1868–1914* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018).

Začenja se tiha agitacija, katera našim slovenskim ljudem govori: kupuj vse, česar trebaš in kar moreš pri slovensko-narodnem trgovcu [...]. V štacuno nemškutarjevo, v delavnico ponemčenega in tistega, ki z nemškutarji vleče, voli in vpije – pa ne hodi. – Svoji k svojim! Tako se govori in mi na vsa usta rečemo: prav je tako! Resno in povsod moramo v tem smislu začeti delati, kolikor koli nam je po zakonu dopuščeno. Prijatelj prijatelja naj pri vsakej priliki na to opominja, pri vseh priporočilih naj se na to gleda, in onim, ki ne poznajo kake barve je ta ali oni, naj se opiše, da bode znan. Bomo videli, kako dolgo bodo potlej mogli nemškutarski trgovci na čelu agitacije stati in rovati, ki dela proti ljudstvu, mej katerimi so se obogatili!¹⁸

Gospodarsko življenje naj bi se zaokrožilo znotraj lastne etnične skupnosti. Temeljno orodje v tem procesu so bili bojkoti nacionalno neprimernih trgovcev, obrtnikov, podjetij, bank ... Šlo je za politično arbitražo v preusmerjanju gospodarskih tokov k slovensko opredeljenim nosilcem gospodarske pobude. Vzporedno s tem je potekalo vzpostavljanje sistema ekonomskih institucij, poslovnih mrež in strokovnih zvez (trgovci, obrtniki idr.), ki so bile v lastništvu ali pod nadzorom pripadnikov in podpornikov narodnega gibanja.¹⁹

Najbolj tipičen primer je bilo zadružništvo, ki je združevalo elemente nacionalne in socialne solidarnosti na eni strani in ekonomsko odgovornega obnašanja na drugi strani. Zadružništvo se je zdelo pravi odgovor za vzpostavljanje paralelnega gospodarskega sistema z nacionalnim predznakom ekonomsko manj razvite skupnosti. Zadružništvo je bilo poleg tega še relativno neodvisno od oblasti, zanj so bila poleg politične volje potrebna le majhna sredstva. V razmerah napredujočega kapitalizma in individualizacije je zadružništvo s propagiranjem vzajemnosti v nacionalni skupnosti dajalo občutek varnosti. Zadružništvo je delovalo kot socialna varnostna mreža. Poleg tega pa je dajalo tudi vtis ljudskosti, enakosti, demokratičnosti ...²⁰ Zadružništvo je doživelo velik razmah, mreža zadrug po celotnem etničnem prostoru je bila zelo gosta. S tem je pripomoglo k dodatni integraciji slovenskega prostora. Znotraj politično in etnično opredeljenih zadružnih omrežij so omogočili pretok storitev, blaga, znanja in kapitala med pripadniki etnične skupnosti in v geografskem pomenu zamejili slovenski etnični prostor.²¹

Ekonomsko-nacionalistična praksa je bila v svojih dometih omejena. Kompleksnosti ekonomskih odnosov in povezav (nabavnih verig) zaradi odsotnosti avtarkije so onemogočale oblikovanje paralelnih ekonomij. Drugi pomemben razlog je bila nerazčlenjenost ekonomije, saj je izrazito prevladoval drobnogospodarski sektor, ki je bil redko vključen v širša ekonomska omrežja. Dosledno razločevanje je bilo zato mogoče le na posameznih segmentih gospodarskega življenja, ki niso bili integrirani v širše nadregionalno ekonomsko okolje. Ekonomski nacionalizem je tako uspeval na lokalni ravni,

18 »O nemškutarskih trgovcih in obrtnikih,« *Slovenski narod*, 22. 4. 1875, 1.

19 Žarko Lazarevič, »Economy and Nationalism in Yugoslavia,« v: Helga Schultz in Eduard Kubù, ur., *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe* (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006), 265–78.

20 Žarko Lazarevič, »Aristokrati in demokrati med zadružniki?,« v: Darja Mihelič, ur., *Gestrinov zbornik* (Ljubljana: ZRC SAZU, 1999), 351–63.

21 Žarko Lazarevič, Marta Rendla in Janja Sedlaček, *Zgodovina zadružništva v Sloveniji (1856–1992)* (Ljubljana: Zadružna zveza Slovenije, 2023), 38–43.

kjer so prevladovala podjetja, obrtniki in trgovci, ki so imeli skromen obseg poslovanja in so bili odvisni od lokalnega povpraševanja. Bojkoti in stigmatiziranje konkurenčnih poslovnežev na etnični podlagi so bili v majhnih okoljih učinkovito orodje politične in ekonomske diferenciacije ter nadzora potrošniških praks in preferenc prebivalstva. Tako slovensko kot nemško nacionalno gibanje sta jih s pridom uporabljali.²² Tudi številni trgovci so skušali izkoristiti situacijo s tem, da so trkali na patriotska čustva sonarodnjakov in prodajali »narodno blago« slabe kakovosti, zato so se pojavili pozivi, naj se geslo »svoji k svojim« ustrezno posodobi: »Naj bode narodni trgovec tisti trgovec, ki ima najboljše narodno blago, in najbolj po ceni!«²³ V etnično mešanem okolju so bile združne zveze ali združenja trgovcev in obrtnikov na nacionalni podlagi primerna orodja za oblikovanje vzporednega sistema zagotavljanja storitev in blaga v mejah lastne etnične skupnosti – primerna orodja torej za »nacionalizacijo ekonomije« kot komplementarnega procesa nacionalizaciji prebivalstva. Slovenski ekonomski nacionalizem do prve svetovne vojne je bil politično gibanje in strategija ekonomskega razvoja. Prizadevanja za vzpostavljanje paralelnega ekonomskega sistema so težila k izločanju konkurence (protekcijonizem) in regulaciji tokov kapitala, investicij in potrošnje na ozemlju, ki so ga opredelili kot slovenski etnični prostor.

Primeri strategij podjetniške vmesnosti

Glede na velik pomen etnične identitete v ekonomskem okolju so morali podjetniki v slovenskih deželah previdno izbirati, kakšno, če sploh kakšno identiteto bodo projicirali v javnosti. Ta izbira je lahko pomenila zoženje poslovanja in podporo zgolj ene nacionalne skupnosti in bojkot s strani preostalih. Zaradi tega si večina manjših trgovcev in podjetnikov ni mogla privoščiti propagiranja enoznačne nacionalne identitete, temveč se je to lahko zgodilo šele takrat, ko se je podjetje razvilo v korporacijo ter postalo vpeto v državni ali mednarodni okvir, tako da izpad dohodka od ene bojkotirajoče nacionalne skupine ni bil usoden.

Številni podjetniki, ki so si s širitvijo podjetij pridobili dovolj finančne podpore in s tem potreben družbeni vpliv, so se aktivno vključili v deželno ali državno politiko, postali člani strank in kandidirali za poslanske položaje. Nekateri so – ob glasnih obtožbah izdaje, konvertitstva in renegatstva – prešli iz enega tabora v drugega. Med njimi je bil podjetnik in dobrotnik Martin Hočevar/Hotschewar (1810–1886), ki je iz slovenskega simpatizerja postal nemški politični predstavnik in ustanovitelj šole z nemškim učnim jezikom v Krškem, njegov dom pa zbiralšče predstavnikov kranjske nemške stranke. Med Slovenci si je pridobil status »nemškutarskega prusaka«,²⁴ ki je takoj, ko je obogatel, prestopil k nasprotnikom, kar je zamazalo tudi njegova dobrodelna prizadevanja, ki so bila včasih povsem prezrta:

22 Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002), 130, 131.

23 Janko Sernec, »Železne postave,« *Slovenski narod*, 21. 8. 1881, 2.

24 »Iz Krškega 20. aprila,« *Slovenski narod*, 24. 4. 1873, 2.

A dasi nemškutar, je vendar zahteval, da bi ga morali tudi Slovenci častiti samo zaradi njegovega denarja. Bil je eden tistih bogatašev, ki sodijo, da bogastvo samo zagotavlja čast in spoštovanje; eden tistih, ki ne pojmi, da nalaga bogatstvo posebne dolžnosti in da je spoštovanja vreden le tisti bogataš, ki te dolžnosti izpolnjuje in ki žrtvuje primeren del svojega imetja v obče-koristne namene.²⁵

Res pa mu je slovenski tisk po smrti, ko so se razvneti čustva polegla, priznal dobrodelnost in ga vzel v bran. »Nikoli pa ni bil zagrizen [slovenski] nasprotnik!« je v osmrtnici poudaril časopis *Slovenec*.²⁶ Sčasoma je obveljalo, da je Hočevar sicer »bil brez lastnega prepričanja«²⁷ in je gojil »starokopitne nazore«,²⁸ vendar je bilo za neupravičeno razglašeno pisanje nemških časopisov, ki si ga »kričeče prisvajajo zase« ter mu »podtikajo ultra-nemško mišljenje«. ²⁹

Na podlagi raznolikega poročanja o Hočevarju in nihajočega vrednotenja njegove vloge, ki se pojavljata v slovenskih časnikih, je mogoče zaslutiti, da je nacionalna identifikacija v ekonomskih krogih predstavljala izmuzljivo in spolzko kategorijo, ki se je redno spreminjala tako v očeh samega podjetnika kot tudi v družbi na splošno. Še tako pazljivo konstruiranje identitete ni moglo predvideti vseh mogočih rezultatov in vnaprej omejiti negativnih posledic. Tudi podjetnik, ki bi se skušal izogniti vsakršnim etničnim identifikacijam ter se ni z ničimer javno deklariral, je naletel na težave. Posameznik sicer lahko goji vmesno identiteto, v nacionalističnem kontekstu pa gre za nezaželeno motnjo, ki kvari tendence po homogenizaciji.³⁰ Na Slovenskem nacionalne mlačnosti vsaj od šestdesetih let 19. stoletja dalje ni toleriral noben nacionalni tabor: »Čeprav se na začetku mnogi ne morejo (ali ne želijo) prav odločiti in poskušajo hierarhično vzdrževati nemško in slovensko identiteto, postaja takšno stališče vedno bolj nevzdržno.«³¹ »Tiste vrste ljudje, ki trdijo, da neso ne Slovenci, ne Nemci, neso ne krop ne voda,« je pripomnil *Slovenski narod*,³² pa tudi katoliški dnevnik *Slovenec* je pritegnil, da so to »največji invalidi naše družbe, najbolj za nič ljudje«. ³³ Javno mnenje je neodločnega trgovca na podlagi najrahlejših indicov in ne ozirajoč se na njegovo mnenje zlahka uvrstilo v en ali drugi tabor. Hkrati pa je bilo neizpostavljanje nacionalne identitete lahko legitimna in uspešna strategija v primeru, da je bilo nacionalno poreklo podjetnika očitno in vsakomur znano, vendar je pri svojem ravnanju izkazal zmernost, nepristranskost ali poštenost do strank in celotne skupnosti ne glede na nacionalni predznak.

25 »Pripomnje k testamentu g. Josipine Hotschevarjeve,« *Slovenski narod*, 8. 4. 1911, 2.

26 »Na Krškem,« *Slovenec*, 19. 4. 1886, 3.

27 Josip Vošnjak, *Spomini: drugi zvezek, 1868–1873* (Ljubljana: Slovenska matica, 1906), 261.

28 »Meščanska šola v Krškem,« *Slovenski narod*, 6. 5. 1905, 1.

29 »Jean Renier in ga. Josipina Hotschevar,« *Jutro*, 15. 4. 1911, 1.

30 Ksenija Vidmar Horvat, *Zemljevidi vmesnosti: eseji o evropski kulturi in identiteti po koncu hladne vojne* (Ljubljana: Sophia, 2009), 4, 41, 64.

31 Janez Cvirn, *Trdnjanski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997), 19.

32 »Iz Šaleške doline 18. februarja,« *Slovenski narod*, 20. 2. 1883, 3.

33 »Socialna sebičnost in psihologija mas,« *Slovenec*, 5. 11. 1908, 1.

Upoštevati velja, da je bila kategorija vmesne ali spremenljive nacionalne identitete v obravnavanem času in prostoru, v nasprotju z jasno zamejeno binarno podobo, kot se kaže v ohranjenih virih, vsesplošno prisotna kot pragmatična strategija vsakodnevne preživetja. Časopise in dokumenti, ki so nam na razpolago pri analizi takšnih vprašanj, so najpogostejše izhajali s trdnih pozicij tega ali onega nacionalnega in političnega prepričanja, vendar tovrstnih neomajnih prepričanj ne gre preslikati na celotno družbo. Tudi popisne pole avstrijskega cenzusa, ki so anketirance bolj ali manj prisilile v izbiro zgolj enega občevelnega jezika, ne morejo biti uporabljene kot idealen odraz realnega stanja.³⁴ Indiferenca, nestanovitnost ter predvsem pragmatizem so iz dneva v dan in, sledeč tezi Pietra Judsona o »situacijskem nacionalizmu«, ³⁵ tudi iz situacije v situacijo iz številnih Slovencev delali, denimo, Nemce in obratno; šlo je za povsem običajno situacijo, ki je bila prevladujoča večino časa, razen v obdobjih nacionalnih napetosti in posledične (začasne) polarizacije. Gospodarski svet je operiral po podobnih spremenljivih zakonih, le da je bilo tveganje tu vendarle večje, kazni za spodrsjlaje pa ostrejša.

Oglejmo si torej nekaj ključnih strategij, bodisi premišljeno zgrajenih bodisi sproti formiranih skozi vsakodnevne izkušnje, po katerih so lahko posegli podjetniki v slovenskem prostoru, ko so skušali pragmatično manevrirati med Scilo vodenja uspešnega podjetja in Karibdo nacionalne identitete, ki ne bi odbijala (preveč) potencialnih strank ter poslovnih partnerjev. Pri tem moramo v mislih ohraniti fluidnost in pogosto neoprijemljivost teh interpretacij, ki so v dostopnih virih marsikdaj pustile le skromne ali sploh nikakršne sledi, zaradi česar je tolmačenje z zgodovinske distance nujno pomanjkljivo. Iz tega razloga se moramo že pri izbranih študijah primerov omejiti na nekatere najpomembnejše podjetnike obravnavanega obdobja na Slovenskem; že viri, ki bi pojasnjevali njihovo samoidentifikacijo, so skromni, medtem ko je gradivo, ki bi pomagalo pri tolmačenju strategij manjših trgovcev in podjetnikov, skoraj popolnoma odsotno.

Prvo kategorijo predstavljajo posamezniki in družine, ki so v skladu s pragmatično fluidnostjo večinskega prebivalstva premišljeno negovali ne izrecno definirano nacionalno identiteto, razpeto med dvema ali več nacionalnostmi, in jo dokaj uspešno vzdrževali skozi daljše časovno obdobje. Značilen primer je rodbina Tönnies, katere ustanovitelj Gustav (1814–1886), rojen v nemškem mestu Stralsund, ki je bilo takrat pod švedskim protektoratom, se je v Ljubljano preselil leta 1835 in postavil močno gradbeno podjetje, ki je konec 19. in na začetku 20. stoletja zgradilo številne pomembne stavbe in infrastrukturo v kranjskem glavnem mestu. Čeprav so Gustava Tönniesia Ljubljanci in še posebej poslovni konkurenti sprva dojemali kot tujca, se je sčasoma preobrazil v polnokrvnega ljubljanskega meščana. Poročil se je z Ljubljančanko Amalijo Malovrh ter z njo dobil devet otrok.³⁶ Pet sinov, ki so postopoma prevzeli vodenje podjetja, je glede svoje nacionalne identitete ohranjalo delikatno ravnovesje, ki ga je začrtal že oče.

34 Rok Stergar in Tamara Scheer, »Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg bureaucratic classification«, *Nationalities Papers* 46, št. 4 (2018): 575–91. Ana Cergol Paradiž in Irena Selišnik, »Soproke slovenske elite v Ljubljani in Trstu«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 58, št. 2 (2018): 53, 54.

35 Npr. Pieter Judson, *Habsburški imperij: nova zgodovina* (Ljubljana: Sophia, 2023).

36 Stojan Jakopič, »Gustav Tönnies in sinovi«, v: Žarko Lazarevič, Milanka Jakopič in Stojan Jakopič, ur., *Stoletje družine Tönnies: zgodovina in tehniška dediščina* (Ljubljana: Založba ZRC, 2019), 17–30.

V ljubljanski javnosti – tisti, ki se je identificirala kot slovenska, in tisti, ki se je opredelila za nemško – so Tönniesi sicer obveljali za Nemce, kar so po svojem etničnem poreklu res bili in za kar so se imeli tudi sami,³⁷ vendar časopisna poročila hkrati kažejo, da so bili njihova blaga narava, zmernost in skromno politično udejstvovanje ključni za nekontroverznost in priljubljenost tako med Nemci kot Slovenci. Tönniesovo kratkotrajno politično udejstvovanje je večino časa celo potekalo s pozicije pristaša slovenskega tabora. S tega položaja je leta 1868 (neuspešno) kandidiral za ljubljanskega mestnega svetnika, se je pa čez nekaj let bolj približal nemški stranki. Ostajal je dovolj v ozadju, da ga ni ne nemški ne slovenski tisk nikoli izrecno napadel zaradi kakršnegakoli političnega stališča, poleg tega pa je v sedemdesetih letih povsem zapustil politične vode. O njegovih političnih prepričanjih, ki so se domnevno nagibala bolj v liberalno smer, je zaradi pomanjkanja podatkov treba sklepati na podlagi posrednih indiciev, kot je recimo opazka, da je več oglasov objavljaval v liberalnem *Slovenskem narodu* kot konservativnem *Slovincu*.³⁸ Tönniesov pogreb leta 1886 je pritegnil obilo obiskovalcev tako slovenske kot nemške provenience, kar je potrjevalo njegovo priljubljenost. Osmrtnice so bile natisnjene v slovenskih in nemških časopisih, napisane so bile v obeh jezikih. Slovenski tisk se je enoznačno strinjal, da pokojnik kljub nemškemu poreklu ni bil sovražen Slovincem, saj tudi ni imel nobene težave z njihovim zaposlovanjem v svojem podjetju. Izražena je bila celo želja, da bi bilo v taboru slovenskih nasprotnikov več takih pripadnikov.³⁹ Naklonjenost Ljubljane do podjetniške družine se je pokazala tudi leta 1900, ko je ob množični udeležbi potekal pogreb prav tako priljubljenega Tönniesovega sina Adolfa, in to celo kljub dejstvu, da je pokojnik storil samomor. Tudi v kasnejših letih je družina, če se je pojavila potreba, zagotavljala, da se noben njen član »ni nikdar pri nobenih volitvah vmešaval v politiko ne ene, ne druge, ne tretje stranke in se vedno ob vsaki priliki pokazal nepristranskega«.⁴⁰

Trdili bi lahko, da so si Tönniesi vmesno identiteto »kupili« ne samo z zmernim in zadržanim političnim udejstvovanjem, temveč tudi zaradi bolj praktičnega razloga: kakovosti svojega obrtniškega dela. Sloveli so kot odlični stavbeniki, na katere se je obrnil vsak – naj je bil Slovenec, Nemec ali kaj tretjega –, ki je želel kakovostno opravljeno storitev. Tönniesi so bili torej »res podjetni in premišljeni, praktiki«, ki se zlepa niso pustili vplesti v kranjska narodna in politična nasprotja in prepire,⁴¹ temveč so se fokusirali na vodenje in reputacijo svojega podjetja ter s tem desetletja ohranjali ravnovesje med nemško in slovensko identiteto. To ravnovesje je bilo porušeno leta 1942, ko je inženir Gustav Tönnies ml. kot vodja nemških priseljencev iz Ljubljane ob prejemu nemškega državljanstva namestniku koroškega gavlaterja »zagotovil, da bodo preseljenci zastavili vse sile za Nemčijo, za Adolfa Hitlerja in za zmago«.⁴²

37 Peter Vodopivec, »Gustav Tönnies in nasledniki med Nemci in Slovenci«, v: Žarko Lazarević, Milanka Jakopič in Stojan Jakopič, ur., *Stoletje družine Tönnies: zgodovina in tehniška dediščina* (Ljubljana: Založba ZRC, 2019), 40.

38 Ibidem, 35–40.

39 »Umrli«, *Slovenski narod*, 12. 11. 1886, 3.

40 »V včerajšnjem ‚Slov. Narodu‘«, *Slovenski narod*, 22. 12. 1908, 3.

41 Vodopivec, »Gustav Tönnies in nasledniki«, 44.

42 »Nemško državljanstvo za priseljence«, *Jutro*, 25. 3. 1942, 3.

Vmesno identiteto, ki pa za Kranjsko neznatno ni bila razpeta med slovenskim in nemškim taborom, je prav tako ohranjal ljubljanski trgovec s tekstilnim blagom Valentin C. Supan (1822–1877). Na začetku šestdesetih let se je aktivneje vključil v politično življenje kot pristaš slovenskega tabora. Supan je v življenju postal član številnih društev in je prišel vse do položaja deželnega in državnega poslanca, a je bil na Kranjskem znan predvsem kot prvi slovenski predsednik deželne trgovske in obrtniške zbornice med letoma 1866 in 1874, kjer se je boril za slovenske gospodarske interese. To delo ga je začelo tako zaposlovati, da je konec šestdesetih let opustil trgovino.⁴³ Napisal je več gospodarsko-političnih razprav, v katerih je skušal razjasniti vprašanje, zakaj so nekatere države bogatejše od drugih. Zavzemal se je za okrepitev in napredek avstrijskega gospodarstva skozi protekcionizem, pri čemer je promoviral predvsem razvoj industrije, ki naj bi zmanjšala avstrijski zaostanek za evropskimi gospodarskimi velesilami. Prav tako naj bi država delovala kot spodbujevalec in zaščitnik porajajočega se gospodarstva, dokler se to v ustreznih razmerah ne bi dovolj okrepilo, da bi bilo konkurenčno na prostem trgu. Posebno pozornost je namenil železnici kot osrednjemu modernizacijskemu projektu, ki bi pomembno pripomogel k napredku slovenskega in celotnega avstrijskega prostora.⁴⁴

Supan se je imel za Slovenca, je pa bil sposoben – vsaj ko je bil jezen – en stavek povedati v nemščini in naslednjega v slovenščini.⁴⁵ Svoja broširana dela je objavljala v nemščini, časopisne članke pa tudi v slovenščini. Ni bil izbirčen glede časopisov, v katerih jih je natisnil, saj je objavljala tako v staroslovenskih *Novicah* in mladoslovenskem *Slovenskem narodu* kot tudi v nemškem vladnem *Laibacher Zeitungu* in v slovenščini pisanem pronemškem glasilu *Triglav*. Nedogmatičnost in samosvojost je kazal tudi pri svojem političnem udejstvovanju, saj je neredko zagovarjal svobodomiselne nazore, ki se niso skladali s stališči slovenske večine. *Slovenski narod* ga je okrcal, da opušča narodni program. Kljub temu pa je bilo Supanu po smrti, podobno kot Hočevanju, vse oproščeno, saj ga je isti časopis takrat razglašal za domoljuba in »zaslužnega veterana narodne stranke«,⁴⁶ pa tudi *Slovenec*, kjer za življenja Supan sicer ni objavljala, se mu je poklonil z naklonjenim nekrologom.⁴⁷

Supan je redek primer podjetnika, ki je izkazal specifično dvojno identiteto med-deželnega kranjskega oziroma slovenskega narodnjaka na eni strani ter patriota na vsedrjavni ravni avstrijskega imperija na drugi. Kot predsednik trgovske zbornice je branil slovenske ekonomske interese nasproti nemškim, vendar je enako velik del svoje energije vlagal v iskanje odgovorov na vprašanja o ekonomski zaščiti prostora celotne obdonavske monarhije. Kljub temu pa je sodobnikom verjetno delovalo nekoliko nenavadno, da je najvidnejši slovenski gospodarski teoretik svojega časa umrl zadolžen in je šla njegova zapuščina v stečaj.⁴⁸

43 Peter Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 72.

44 Žarko Lazarević, *Spremembe in zamišljanja: gospodarsko-zgodovinske refleksije* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 139–45.

45 Franjo Šuklje, *Iz mojih spominov. I. del* (Ljubljana: Katoliško tiskovno društvo, 1926), 62.

46 Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih*, 73.

47 »† V. C. Zupan,« *Slovenec*, 3. 1. 1878, 4.

48 »Concurs-Eröffnung,« *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 19. 10. 1878, 1998.

Druga kategorija vmesnih identitet med poslovneži slovenskega prostora zajema osebe, ki svoje nacionalne identitete sploh niso javno deklarirale, bodisi zato, ker jim ni predstavljala pomembne osebne kategorije identifikacije, bodisi zaradi mnenja, da je neopredeljenost dobra za posel, saj je v teoriji omogočala poslovanje z vsako stranko in poslovnim partnerjem. V prvo podkategorijo nacionalne indifferenice je mogoče uvrstiti Janeza Puha/Johanna Pucha (1862–1914) iz Sakušaka v Slovenskih goricah, ki je pod germansko različico svojega imena zaslovel kot proizvajalec motorjev in avtomobilov v Gradcu. Pričevanja kažejo na sklep, da Puha/Pucha vprašanja nacionalnega porekla in etnične identitete preprosto niso zanimala. V Gradec je odpotoval predvsem zato, ker je štajerska prestolnica nudila boljše možnosti za vzpostavitev tovarne strojev kot katerokoli mesto v slovenskih deželah. Ker njegova zasebna pisma niso ohranjena, v političnem življenju pa se ni na noben način udeleževal, je nemogoče trditi, kako se je identificiral sam. Rad je obiskoval domači kraj, kamor se je pripeljal z avtomobilom lastne izdelave, in se z domačini pogovarjal v slovenščini, ki jo je govoril s prleškim naglasom.⁴⁹ Slovenski tisk ga je za življenja omenjal relativno redko, vendar v pozitivni luči, kot »svetovno znanega tovarnarja koles«.⁵⁰

Puh/Puch je bil prototip podjetnega inovatorja oziroma inovatorskega podjetnika celotnega srednjeevropskega prostora. Pri širjenju svojega poslovnega imperija je razmišljal primarno s pragmatičnega poslovnega vidika. Avstrijske dežele so bile zanj središče njegovega poslovnega udejstvovanja, zato tudi dejstva, da je odprl podružnice v Ljubljani, Mariboru, Celju in Ptuj, ne gre razumeti kot sentimentalnega zaziranja proti domačim krajem, temveč kot razumsko utemeljeno potezo za širitev svojega podjetja. Enako velja za podatek, da se je podpisoval z germanizirano različico svojega imena. Johann Puch ni bilo le njegovo ime, temveč blagovna znamka, ki jo je moral promovirati, kjer je le mogel (pod tem imenom je oglase objavljali tudi v slovenskem tisku). Slovenska različica imena bi med kupce in poslovne partnerje vnesla le zbaganost.

Med nacionalno indiferentne podjetnike, ki so se identifikaciji izogibali v želji po širitvi poslovanja, je mogoče uvrstiti Josipa Gorupa pl. Slavinjskega (1834–1912), ki je v svojem času slovel kot najbogatejši Slovenec. Rodil se je v vasi Slavina v družini slovenskega porekla. Deloval je sprva v Trstu, nato pa se je ustalil na Reki, v kateri je bila stratifikacija meščanov glede na nacionalno identiteto manjša kot v Trstu. Na Reki je Gorup s previdno in premišljeno poslovno taktiko obogatel s sodelovanjem pri raznih lukrativnih projektih in investicijah; bil je delničar pri ducatih podjetij. Izkazal je podobno poslovno žilico kot njegov premožni stric Janez Nepomuk Kalister (1806–1864), ki je tako uspešno razširil lokalno trgovino s kmetijskimi pridelki, da je šel v Trst in postal uspešen podjetnik.⁵¹ Od Kalistra je Gorup tudi podedoval zajetno vsoto za zagon podjetja. Gorupovo poslovno delovanje ni bilo v znamenju nobene

49 Kristina Šamperl Purg, »Zakaj je ostal Janez Puh Slovencem toliko časa neopažen in nezanimiv?«, v: Kristina Šamperl Purg, ur., *Janez Puh – Johann Puch: človek, izumitelj, tovarnar, vizionar (1842–1914)* (Ptuj: Zgodovinski arhiv, 1998), 28.

50 »Zlate poroke«, *Slovenski gospodar*, 31. 1. 1907, 4.

51 »Janez Kalister«, *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 17. 8. 1870, 265.

nacionalne ideologije, temveč je, upoštevajoč zgolj in samo donosnost ter varnost naložbe, brez zadržkov vlagal v slovenske, hrvaške, italijanske, avstrijske, madžarske in druge družbe, delnice in projekte. Gorupova nad- oziroma večnacionalnost se je kazala tudi pri estetskem okusu, saj je naročal portrete in kipe pri slovenskih, hrvaških in italijanskih umetnikih, ter pri variacijah njegovega imena: v družini so ga klicali Jože, v nekaterih pismih se je podpisoval kot Jožef, v uradnih dopisih pa kot Giuseppe.⁵² Njegova ohranjena pisma izkazujejo distanco do naslovnikov in zgolj konvencionalno vljudnost; kot zadržan poslovnež ni omenjal domačih zadev ali političnega dogajanja, pri čemer je zadržanost mogoče pripisati tudi želji po majhni javni izpostavljenosti ter izogibu nenehnim prošnjam za donacije.⁵³

V nasprotju s Puhom/Puchom ni mogoče trditi, da je bil Gorup povsem narodno indiferenten; v njegovem primeru je šlo bolj za fasado, ki je prekrivala čustva, naklonjena Slovencem in Slovanom na splošno. Čeprav ne Kalister ne Gorup, sicer člana v odborih nekaterih slovenskih društev, nista bila nikakršna vodja slovenskega narodnega gibanja v Trstu ali na Reki, je bilo jasno, da sta bila naklonjena domačim krajem in da nista pozabila na slovensko poreklo. Pri obeh se je osebno prepričanje odrazilo pri zasebnih donacijah dobrodelnega značaja, četudi je Gorup tudi do teh pristopal racionalno in zmerno, brez kakršnegakoli gorečega narodnega romantizma. Gorup in v še precej večji meri Kalister sta se izkazala za lokalna patriota, saj sta vložila zajetne vsote v razne modernizacijske projekte v domači vasi Slavina. Poleg tega je Gorup financiral tudi številne slovenske javne gradnje v Ljubljani ter nekatere kulturne projekte, kot je izdaja pesniške zbirke Simona Gregorčiča. Ljubljanski župan na prelomu stoletja Ivan Hribar, eden redkih sodobnikov, ki je zapustil nekaj osebnih spominov na svoje stike z Gorupom, je o poslovnem pisal kot o zadržanem, preračunljivem in sprva hladnem človeku, ki pa je hkrati naklonjen slovenski domovini. Ko sta se moža prvič srečala in se je Hribar Gorupu zahvalil za prispevek pri banki Slavija, mu je Gorup odgovoril: »To je nekaj samoposebi umevnega; saj Slovani nikdar ne postanemo gospodarsko neodvisni, če ne bomo na narodnogospodarskem polju eden drugega podpirali.«⁵⁴ V nadaljnjih stikih je Hribar v Gorupu prepoznal »pravega narodnega radikala«, ki je menil, da je Slovencem »neobhodno potrebno skrajno odločno nastopati proti nemškemu življu, katerega je smatral za veliko bolj nevarnega našemu narodnemu obstoju, kakor pa italijanskega, ki se z nami stika na jugu.«⁵⁵ Kljub dokaj natančno izoblikovanim političnim prepričanjem se Gorup ni ogrel za aktivnejšo vlogo v politiki; čeprav je na prigovarjanje kandidiral za kranjskega deželnega poslanca in zmagal, je iz politike po dveh letih izstopil, ker so mu bile odbijajoče politične intrige, z besedami: »Sem že prestar in imam pretrden hrbet, da bi se klanjal in glasoval – proti svojemu prepričanju.«⁵⁶ Čeprav je načeloma zavračal mnoge počastitve, ki jih je bil deležen zaradi svojih dobrodelnih prispevkov, pa ga je občasno kakšna vendarle ganila, med njimi sveženj diplom, s katerim

52 Nadja Terčon, »Kalister, Gorupi in pomorstvo«, *Kronika* 58, št. 1 (2010): 94.

53 Irvin Lukežič, »Pisma Josipa Gorupa pl. Slavinjskega dr. Ivanu Hribarju«, *Kronika* 58, št. 1 (2010): 196, 197.

54 Ivan Hribar, *Spomini: I. del* (Ljubljana: Slovenska matica, 1983), 173.

55 Ibid., 174.

56 Lukežič, »Pisma Josipa Gorupa«, 199.

ga je vrsta slovenskih občin razglasila za častnega občana in ki mu ga je predal Hribar: »Gorup je bil do solz ginjen, ko sem mu diplome izročil in je zagotavljal, da je storil le mali del dolžnosti nasproti narodu, iz katerega je izšel.«⁵⁷

Razen naklonjene, toda tihe podpore slovenskim narodnim prizadevanjem so Gorupa »posvojili« tudi reški Hrvati. Ker je del svojega premoženja namenjal tudi za hrvaške investicije in ustanove, je v mestu užival naklonjenost in podporo. Ko je nekoč šel v krčmo, naj bi mu harmonikar takoj zapel pesem *Oj Gorupe naša prava diko*.⁵⁸ Ob njegovi smrti leta 1912 – pogreba naj bi se udeležilo 20.000 ljudi – je *Riečki Novi list* objavil nekrolog »slovenskemu milijonarju«, v katerem je časnikar poudaril: »Hrvatsku svojo braču iskreno je ljubil i podpomagao našu narodnu stvar.«⁵⁹ Stanje je bilo enako v slovenskem tisku. Gorup je bil za življenja redno označevan za slovenskega rodoljuba, prejel je obilo javnih zahval in hvalospevov za svoje darove, v čestitki ob 70. rojstnem dnevu pa so ga imenovali za »kapitalista rodoljuba, radodarnega srca in požrtvovalnih rok, ki je v slovenskem narodu posebno redka izjema«.⁶⁰ V nemškem in italijanskem tisku je bil Gorup omenjen precej redkeje in z manj čustvi, a tudi brez posebnih kritik; fasada nadnarodnosti je bila uspešno vzdrževana.

Tretja in zadnja obravnavana kategorija vmesne identifikacije med podjetniki je izmed vseh najbolj spontana in nenačrtovana. Misli na identitetni razcep znotraj družine, kjer so se nekateri člani identificirali kot pripadniki ene skupnosti, drugi pa kot druge, kar je v praksi privedlo do primerov, ko so se različno identificirali starši in otroci ali sorojenci. Takšen je bil že primer Gorupove družine. Josip Gorup se je dvakrat poročil, obakrat z Nemkama, in skupaj imel 14 otrok, ki jih je vzgajal v slovenščini, ob tem pa si je želel, da bi se poročili s Slovenci. Načrt pa mu ni uspel, delno zaradi tega, ker so le redki slovenski snubci sploh zbrali pogum za snubljenje pri mogočni rodbini, istočasno pa »Gorupove hčere niso bile očetovega prepričanja«, saj »jim je Slovenec bil nekam premalo«.⁶¹ Hčere so se nato poročile s partnerji iz Italije, Hrvaške in Avstrije, sam Gorup pa je bil prisiljen sprejeti drugačno, neslovensko identiteto svojih številčnih potomcev in potomk.

Še zanimivejši kot spreminjanje identitete iz generacije v generacijo so primeri, ko se za pripadnike različnih narodov razglašajo sorojenci. S tega vidika je najboljše dokumentiran primer na slovenskem ozemlju družina Vošnjak/Woschnagg, ki je imela v Šoštanju eno največjih usnjarn v avstro-ogrski monarhiji, ustanovljeno konec 18. stoletja. Družina je začela oblikovati slovensko zavest po pomladi narodov, do takrat so bili zgleden primer nedefinirane identitete: »V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce, ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848. in nam je jezik le bil sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi.«⁶²

57 Hribar, *Spomini*, 177.

58 Vesna Bučič, »Odnos Josipa Gorupa pl. Slavinjskega do kulture in umetnosti«, *Kronika* 58, št. 1 (2010): 241.

59 Ibid., 245.

60 Nadja Terčon, »Josip Gorup,« v: Andrej Rahten, Mateja Matjašič Friš in Nadja Terčon, ur., *Tvorci slovenske pomorske identitete* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), 60.

61 Hribar, *Spomini*, 181.

62 Josip Vošnjak, *Spomini: prvi zvezek, prvi in drugi del 1840 do 1867. l.* (Ljubljana: Slovenska matica, 1905), 11, 12.

Družini Vošnjak/Woschnagg so se v tridesetih letih 19. stoletja rodili trije sinovi. Mlajša brata Josip (1834–1911) in Mihael Vošnjak (1837–1920) sta zaradi svojih zaslug pri številnih slovenskih narodotvornih projektih še danes prisotna v slovenskem zgodovinskem spominu. Dr. Josip Vošnjak je deloval kot zdravnik, liberalni politik in poslanec štajerskega deželnega in dunajskega državnega zbora. Posebej pomembno je njegovo delo pri širjenju mreže slovenskih kmečkih posojilnic. Za slovensko identiteto se je po začetni indifferenci zavestno odločil v srednji šoli, kasneje, ko je doktoriral, pa je temu prilagodil tudi zapis svojega priimka.⁶³ Tudi inž. Mihael Vošnjak je deloval kot politik, deželni in državni poslanec, z bratom pa je sodeloval pri ustanavljanju hranilnic.

Josipov in Mihaelov starejši brat Franz Xaver Woschnagg (1832–1912) je leta 1859 od očeta Mihaela prevzel vodenje šoštanjske usnjarne. Njegova pripadnost je bila sprva enaka kot pri bratih: vse do zrelih let je bil podpornik slovenskega tabora, na volitvah je agitiral za slovenske kandidate, pošiljal je pozdravne telegrame na slovenske svečanosti in bil član Sokola v Mozirju, na ustanovitvi katerega se je prikazal v ustrezni uniformi.⁶⁴ Deloval je tudi kot predsednik upravnega odbora slovenske hranilnice in posojilnice v Šoštanju, kar pa je bilo najverjetneje usodno za njegovo spreobrnitev. V Šoštanju je namreč deloval Ivan Vošnjak (1851–1933), sorodnik bratov Vošnjak/Woschnagg, ki je bil zaveden Slovenec, politik in lastnik še ene, a bistveno manjše usnjarske tovarne. Na prelomu stoletja je sklenil, da bo postavil novo tovarno in hidro-elektrarno. Investicija je bila velika, učinki pa manjši od pričakovanih. Ivan Vošnjak si je denar za projekte brez nadzora izposojal v šoštanjski hranilnici in posojilnici, saj je bil njen blagajnik. Nezakonito si je prisvojil zajetne vsote, vendar je njegovo podjetje leta 1908 med odmevno finančno afero vseeno šlo v stečaj, on sam pa je bil aretiran. Hranilnica in posojilnica se je znašla na robu propada, četudi je preživela in je obstajala še do leta 1921.⁶⁵ Ko je Franz Xaver Woschnagg prvič izvedel za nezakonito prilaščanje sredstev, je glasno kritiziral sorodnikovo ravnanje, toda Ivan Vošnjak je na naslednjem občnem zboru hranilnice in posojilnice dosegel, da je nekaj njegovih ljudi zavrnilo ponovno izvolitev dolgoletnega predsednika, češ da ni več dovolj narodno zaveden. Woschnagg je bil hudo užaljen, da so odborniki podprli goljufivega blagajnika in ne njega. Izstopil je iz hranilnice in se močno približal nemškemu političnemu krogu. Pristal je v vodstvu konkurenčnega nemškega denarnega zavoda v Šoštanju, katerega ustanovitev je do tedaj oviral, in vanj vpeljal tudi sina Hansa (1862–1911). Ob polomu tovarne Ivana Vošnjaka je prevzel tudi njegove nepremičnine; nekateri maščevalnemu Franzu Xaverju pripisujejo odgovornost za sorodnikovo dokončno gospodarsko uničenje.⁶⁶

Predstavljene okoliščine so sicer najverjetnejši razlog za politični preobrat Franza Xaverja Woschnagga, so se pa o vzrokih za spreobrnjenje širile tudi druge zgodbe.

63 Ibid., 14, 15.

64 Miran Aplinc, *Vošnjaki: industrialci iz Šoštanja* (Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005), 78.

65 Ibid., 44, 45. Aleksander Videčnik, *Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini* (Titovo Velenje: Ljubljanska banka, Temeljna banka Velenje, 1989), 33–35.

66 Aplinc, *Vošnjaki*, 86–89.

Posebej razširjena je bila interpretacija konvertitstva zaradi ljubezni. V mladosti je prišel snubit Marie Kramer, hčerko barvarja iz Slovenj Gradca, dekletov oče pa naj bi od njega zahteval, da se ponemči. Franz Xaver naj bi privolil in v drvarnici simbolno razsekal svojo sokolsko uniformo.⁶⁷ (Variacija zgodbe obstaja tudi za Franzevega sina Hansa: imel se je namen poročiti s Slovenko, a so celjski slovenski narodnjaki družino odvrnili od poroke, zato je užaljeni Hans za nevesto poiskal Nemko.)⁶⁸ Seveda je mogoče Woschnaggovo približevanje nemštvu razlagati tudi z gospodarskim napredkom njegove usnjarne. Vzpon med avstrijsko gospodarsko elito je nujno pomenil vzpon med nemško govoreče in misleče podjetnike, ki se jim je moral Woschnagg tako ali drugače prilagoditi, poleg tega pa je svoje usnje dobavljal tudi avstrijski vojski in je bil dolžan izkazati lojalnost habsburški monarhiji.⁶⁹

Družina Vošnjak/Woschnagg se je identitetno razklala. V osmrtnicah družinskih članov so se pripadniki rodbine podpisovali bodisi Vošnjak bodisi Woschnagg. Josip Vošnjak v svojih spominih bratovega imena in nezanemarljivega vpliva na šoštanjsko politiko in gospodarstvo ne omenja. Spor je privedel do razkola celotnega Šoštanja, prebivalci so se razporedili v »vošnjakovski« in »woschnaggovski« tabor. To je trajalo, dokler si ni nemška veja Woschnaggov v Šoštanju pridobila še političnega vpliva, saj je Hans, sin Franza Xaverja, postal šoštanjski župan. S pritiskom na prebivalstvo in posebej delavce usnjarne je močno vplival na množično deklariranje krajanov za Nemce; leta 1900 je bilo v Šoštanju po popisu 15 odstotkov Nemcev, desetletje kasneje pa se je pod Hansovim županovanjem za Nemce izreklo kar 70 odstotkov meščanov.⁷⁰

Medtem ko je nemški tisk slavil Woschnagge kot ene najodličnejših sinov Spodnje Štajerske in dobrotnike z zlatim srcem,⁷¹ je slovenski tisk odpadništvo nemške veje Woschnaggov ostro kritiziral:

Ne bomo posegali daleč nazaj, da bi dokazovali ‚teutonsko‘ pokolenje teh velikih ‚Nemcev‘, saj je vsakemu znano, da še ni dolgo, kar so bili ti ‚Nemci‘ člani slovenskih narodnih društev, in vsaj ve vsak človek, da se po njih žilah pretaka čista slovenska kri. Pa kaj se hoče, postali so kar čez noč najhujši sovražniki slovenskega naroda in sedaj porabili ves svoj vpliv, da bi pridobili Šoštanj nemčurstvu.⁷²

Franz Xaver Woschnagg je bil označen za »brata velezaslužnih slovenskih mož, Mihe in dr. Josipa Vošnjaka, ta ista izdajica, čegar sinovi hajlajo zdaj v pruski rog«, ⁷³ Hans pa naj bi veljal »po vsem Spodnjem Štajerskem za vzornega renegata«. ⁷⁴ Vseeno je slovenski tisk s časovno distanco zmozel priznati, da so za spreobrnitev v dobršni meri krivi Slovenci sami. Ravnanje Ivana Vošnjaka je bilo primer izkoriščevalske goljufije za kuliso nacionalnega boja, ki je učinkovalo kot katalizator za prestop dragocenega

67 Ibid., 78.

68 Ibid., 82.

69 Videčnik, *Denarnišтво*, 37.

70 Aplinc, *Vošnjaki*, 92, 93.

71 »Franz Woschnagg d. Ae. †,« *Deutsche Wacht*, 3. 2. 1912, 3.

72 »Občinske volitve v Šoštanju,« *Domovina*, 21. 6. 1904, 1.

73 »Anarhistične razmere, navadna sleparija in – celjska ‚Vahtarica‘,« *Naš list*, 6. 5. 1905, 3, 4.

74 »Hans Woschnagg umrl,« *Edinost*, 26. 3. 1911, 4.

zaveznika v tabor nasprotnikov. Časopis *Jutro* je leta 1911 pisal, da sta bila Franz Xaver in Marie Woschnagg slovenskega zasmehovanja in obtožb o častihlepu neupravičeno deležna že na začetku devetdesetih let 19. stoletja, ker sta v Šoštanju postavila Marijin steber z nemškim napisom, pri Hansu Woschnaggu, ki se je preobrazil v »šoštanjkega diktatorja«, pa se je zgodba ponovila zaradi »vse tiste zaslepljenosti in nepremišljenosti, s katerimi so Slovenci to rodbino in posebno mladega Hansa sami pognali v nasprotni tabor. /.../ In kdo je temu kriv, da smo ga Slovenci izgubili izmed svojih vrst?! Slovenci sami! Žal, da to ni edini slučaj! Naši časniki premalo pazijo, ter le prepogostoma napadajo osebnost ljudi, ki se jim ne zde dovolj radikalni, s čemer jih odženejo – v nasprotni tabor!«⁷⁵

Navkljub razkolu med Vošnjaki in Woschnaggi je treba poudariti, da različne identitete med sorojenci niso vedno nujno pripeljale do takšnega konca. Drugačen je bil primer trgovske družine Kozler/Kosler, po rodu Kočevarjev. Na začetku 19. stoletja je Ivan Kozler/Johann Kosler na Dunaju ustanovil dobičkonosno trgovino z južnim sadjem in kožami. Z drugo soprogo je dobil tri sinove: Janeza/Johanna, Josipa/Josefa in Petra. Predvsem Peter Kozler/Kosler (1824–1879), ki je delal kot odvetnik, se je zapisal v slovensko zgodovino; čeprav v mladosti ni znal slovensko, se je začel med šolanjem v Ljubljani identificirati za Slovence, poročil se je s Slovenko Marijo Zorman, kot pripadnik slovenskega tabora je bil izvoljen za kranjskega deželnega poslanca, leta 1852 pa je ustvaril znani *Zemljevid slovenske dežele in pokrajin*, na katerem je prikazal široko zamejeno slovensko etnično območje. Zemljevid je bil tako kontroverzen, da je avstrijska država šele leta 1861 dovolila njegovo objavo.

Kljub zagretemu slovenskemu prepričanju je Peter Kozler, ki je bil v slovenskih krogih vsesplošno spoštovan kot iskren rodoljub, ostal v naklonjenih stikih s svojimi sorojenci. Brat Janez/Johann (1819–1898), pravnik in agronomski strokovnjak, je bil, tako kot Peter, poslanec kranjskega deželnega zbora, le da na strani nemške ustavoverne stranke, kjer je glasoval zoper slovenske predloge. Drugi sin, dr. Josip/Josef (1822–1917), se je tudi ukvarjal s pravom in agronomijo, politično pa je bil neopredeljen, deloma nemško in deloma slovensko usmerjen.⁷⁶ Družinski člani so se v glavnem poročili v ljubljanske nemške družine in tudi uporabljali nemščino, vendar pri tem niso bili skrajno nemški. Zmernost Kozlerjev/Koslerjev kljub različnim političnim prepričanjem odraža podatek, da so trije bratje in njihova polsestra Marija složno kupili Cekinov grad v Ljubljani, na posestvu pa so nato vsi štirje leta 1866 ustanovili še pivovarno (današnja pivovarna Union). Na etiketah na pivskih steklenicah in reklamah je bila dosledno v rabi različica »Kosler«; kot smo že ugotavljali pri Puhu/Puchu, je prepoznavnost blagovne znamke presegala vsakršne identitetne pomisleke.

Zadržanost Kozlerjev/Koslerjev ilustrira tudi dejstvo, da je bil eden najzvestejših družinskih prijateljev slovenski literarni zgodovinar in kulturni delavec Fran Levec, ki je poldrugo desetletje poleti dopustoval v Kozlerjevem gradu Ortnek. Levec je tudi iskreno

75 »Iz Celja, 5. aprila: pogreb Šoštanjkega diktatorja,« *Jutro*, 7. 4. 1911, 1.

76 Ivan Kordiš in Irena Škufca, »Peter Kozler und die erste Landkarte des slowenischen Gebietes,« v: Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja: »Po hribih, po dolih razširjen njih rod« = Peter Kozler und die erste Landkarte des slowenischen Gebietes: »Über Berg und Tal reicht ihr Geschlecht« (Kočevje: Muzej, 1996), 44–46.

sočustvoval z brati, ko so šli njihovi poslovni načrti po zlu in jim je grozila likvidacija: »Škoda tako poštenih, tako dobrih ljudi!«⁷⁷ Levčeva pisma kot dragocen zgodovinski vir razkrivajo »okolje, kakor ga bolj malokrat srečamo v naših zgodovinskih razpravah, okolje prijateljstva in kulturnega sožitja slovenščine in nemščine. Oba svetova sta živela drug poleg drugega ves ta čas pred sto in več leti. To ni bil le svet političnih bojov in narodnostnih sporov, temveč tudi svet osebnih zvez in medsebojnega razumevanja.«⁷⁸

Zaključek

Gospodarstvo je področje, ki naj bi funkcioniralo deloma po racionalnih zakonih in deloma po notranji logiki, ki je ni mogoče predvideti, vendar pa je železno pravilo vsakega udeleženca na prostem trgu, da se poskuša obnašati karseda preudarno in previdno, če ne želi propasti. Kljub temu pa v ta racionalni pristop vdirajo in ga rušijo tudi številni drugi zunanji dejavniki, med katerimi je v novejši zgodovini pomembno, vendar v raziskavah pogosto zanemarjeno vlogo igral nacionalizem. Pojavila se je celotna ideologija ekonomskega nacionalizma, ki je skušala zaščititi interes nacionalne skupnosti nasproti drugim skupnostim, razumljenim kot konkurenca in potencialni uničevalec čistega narodnega gospodarstva kot temelja za kulturni in politični razvoj naroda. Slovenski prostor je dober primer prostora ekonomskega sobivanja (ne samo, toda predvsem) Slovencev, Nemcev in Italijanov, tako da je nacionalna kategorija postala eden izmed dejavnikov, na podlagi katerih so se kupci in poslovneži odločali, s kom bodo poslovali, koga pa bodo bojkotirali – tudi če v imenu »višjega dobrega« zoper njihove finančne ali materialne interese. V takšnem svetu so morali biti poslovneži še posebej previdni glede vprašanja, ali in kako bodo izražali svojo nacionalno identiteto; napačna odločitev je lahko pomenila vsaj razbito izložbo, če ne bojkota ali stečaja.

Nekateri podjetniki so poskušali ohranjati nadnacionalno podobo v obliki tako ali drugače definirane vmesne identitete. Četudi so tovrstne identitete spremenljive iz dneva v dan, celo iz situacije v situacijo, je mogoče identificirati nekaj taktik, s katerimi so pristopali do tega problema. Nekatere podjetniške družine so načrtno gojile vmesno identiteto tako, da so bile zadržane v političnem delovanju in so se raje posvečale kakovostni storitvi, ki je bila precej boljša reklama kot pa promocija na temelju pripadanja eni ali drugi nacionalni skupnosti. Drugi so se javni nacionalni identifikaciji izogibali, ker je posel pač nadnacionalen in je potiskanje teh vprašanj v ozadje v teoriji odpiralo možnost za poslovanje z vsemi in vsakim. Spet tretje družine so se razklale znotraj samih sebe, tako da so se člani ene in iste družine identificirali različno, kot ilustracija nepomembnosti dejanskega etničnega porekla za posameznikovo nacionalno občutje in v podporo Renanovi tezi o »vsakodnevnem plebiscitu«.

77 Francè Bernik, *Pisma Frana Levca: prva knjiga* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1967), 151, 152.

78 Vasilij Melik, »Die Familie Kozler in der slowenischen Geschichte,« v: *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja: ‚Po hribih, po dolih razširjen njih rod‘* = *Peter Kozler und die erste Landkarte des slowenischen Gebietes: ‚Über Berg und Tal reicht ihr Geschlecht‘* (Kočevje: Muzej, 1996), 12.

Žal so ohranjeni zgodovinski dokumenti glede obravnavane teme marsikdaj le malo povedni in zaznamovani z nacionalističnim diskurzom, v katerem umanjajo odtenki, prav tako pa raziskovalni izziv predstavljata omenjeni konstantna fluidnost in spremenljivost uporabljenih strategij, zaradi katerih je vsak poskus predalčkanja nujno pomanjkljiv. Morda je treba gordijski vozle pomislekov presekati s preprostim spoznanjem, da je večina trgovcev in podjetnikov k vprašanju nacionalne (samo)identifikacije pristopala pragmatično in situacijsko, brez globokih razmislekov o naravi ekonomskega nacionalizma. Trg, zadostitev povpraševanju in nujnost donosnosti poslovanja za preživetje podjetnika in njegove družine so bili odločilni momenti. V vsakdanji praksi je to pomenilo niansiran pristop, razločevanje med zasebnim (intimnim) in javnim opredeljevanjem nacionalnosti. Razen v obdobjih nacionalnih zaostritev je bil ta vmesni pristop čisto običajen, vsakdanji pojav – tako profan in nemarkanten, da se ni v časopisju, spominih in korespondenci z njim nihče ukvarjal.

Viri in literatura

Časopisni viri

- Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 1878.
Deutsche Wacht, 1912.
Domovina, 1904.
Edinost, 1911.
Jutro, 1911, 1942.
Naš list, 1905.
Novice gospodarske, obrtniške in narodne, 1870.
Slovenec, 1878, 1886, 1908.
Slovenski gospodar, 1907.
Slovenski narod, 1873, 1875, 1883, 1886, 1905, 1908, 1911.

Literatura

- Aplinc, Miran. *Vošnjaki: industrialci iz Šoštanja*. Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.
 Berger, Stefan. »Historians, Nationalism Studies and the Economy.« V: Stefan Berger in Thomas Fetzter, ur. *Nationalism and Economy: Explorations into a Neglected Relationship*, 23–41. Budapest, New York: CEU Press, 2019.
 Bernik, Francè. *Pisma Frana Levca: prva knjiga*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1967.
 Blomqvist, Anders E. B. *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania: Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867–1944*. Stockholm: Department of History, Stockholm University, 2014.
 Breuilly, John, ur. *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
 Bučič, Vesna. »Odnos Josipa Gorupa pl. Slavinjskega do kulture in umetnosti.« *Kronika* 58, št. 1 (2010): 229–48.

- Cergol Paradiž, Ana in Irena Selišnik. »Soproke slovenske elite v Ljubljani in Trstu.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 58, št. 2 (2018): 51–84.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Danneberg, Stéphanie. *Wirtschaftsnationalismus lokal: Interaktion und Abgrenzung zwischen rumänischen und sächsischen Gewerbeorganisationen in den siebenbürgischen Zentren Hermannstadt und Kronstadt, 1868–1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- Delanty, Gerard in Krishan Kumar, ur. *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*. London: SAGE Publication, 2006.
- Egry, Gábor. »Beyond politics: national indifference as everyday ethnicity.« V: Van Ginderachter, Maarten in Jon Fox, ur. *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, 145–60. Abingdon, New York: Routledge, 2019.
- Feest, David. »Spaces of ‚national indifference‘ in biographical research on citizens of the Baltic republics 1918–1940.« *Journal of Baltic Studies* 48, št. 1 (2017): 55–66.
- Fetzer, Thomas. »Nationalism and Economy.« *Nationalities Papers* 48, št. 6 (2020): 963–73.
- Hribar, Ivan. *Spomini. I. del*. Ljubljana: Slovenska matica, 1983.
- Jakopič, Stojan. »Gustav Tönnies in sinovi.« V: Žarko Lazarević, Milanka Jakopič in Stojan Jakopič, ur. *Stoletje družine Tönnies: zgodovina in tehniška dediščina*, 17–30. Ljubljana: Založba ZRC, 2019.
- Javoršek, Jože. *Spomini na Slovene I, II*. Ljubljana: Adit, 1989.
- Judson, Pieter. *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia, 2023.
- Koch, Natalie. »The political geography of economic nationalism.« V: Andreas Pickel, ur. *Handbook of Economic Nationalism*, 14–28. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, 2022.
- Kordiš, Ivan in Irena Škufca. »Peter Kozler und die erste Landkarte des slowenischen Gebietes.« V: *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja: ‚Po hribih, po dolih razširjen njih rod‘ = Peter Kozler und die erste Landkarte des slowenischen Gebietes: ‚Über Berg und Tal reicht ihr Geschlecht‘*, 39–60. Kočevje: Muzej, 1996.
- Lazarević, Žarko, Marta Rendla in Janja Sedlaček. *Zgodovina zadružništva v Sloveniji (1856–1992)*. Ljubljana: Zadružna zveza Slovenije, 2023.
- Lazarević, Žarko. »Aristokrati in demokrati med zadružniki?.« V: Darja Mihelič, ur. *Gestrinov zbornik*, 351–63. Ljubljana: ZRC SAZU, 1999.
- Lazarević, Žarko. »Economy and Nationalism in Yugoslavia.« V: Helga Schultz in Eduard Kubù, ur. *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*, 265–78. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006.
- Lorenz, Torsten, ur. *Cooperatives and Ethnic Conflicts: Eastern Europe in the 19th and Early 20th Century*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006.
- Lukežič, Irvin. »Pisma Josipa Gorupa pl. Slavinjskega dr. Ivanu Hribarju.« *Kronika* 58, št. 1 (2010): 195–200.
- Matić, Dragan. *Nemci v Ljubljani 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.
- Melik, Vasilij. »Die Familie Kozler in der slowenischen Geschichte.« V: *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja: ‚Po hribih, po dolih razširjen njih rod‘ = Peter Kozler und die erste Landkarte des slowenischen Gebietes: ‚Über Berg und Tal reicht ihr Geschlecht‘*, 11, 12. Kočevje: Muzej, 1996.
- Pickel, Andreas, ur. *Handbook of Economic Nationalism*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, 2022.
- Schemmer, Janine in Klaus Schönberger. »Doing In-Between in the 19th Century in the Alps-Adriatic Region: Everyday Forms of Subjectivation Beyond Nationalising and Ethnicising Subjection.« *Traditiones* 53, št. 3 (2024): 21–44.
- Schultz, Helga in Eduard Kubù, ur. *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006.
- Schultz, Helga. »Introduction: the double edged sword of economic nationalism.« V: Helga Schultz in Eduard Kubù, ur. *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*, 9–25. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006.

- Sernec, Janko. »Železne postave.« *Slovenski narod*, 21. 8. 1881, 2.
- Stergar, Rok in Tamara Scheer. »Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg bureaucratic classification.« *Nationalities Papers* 46, št. 4 (2018): 575–91.
- Šamperl Purg, Kristina. »Zakaj je ostal Janez Puh Slovincem toliko časa neopažen in nezanimiv?.« V: Šamperl Purg, Kristina, ur. *Janez Puh – Johann Puch: človek, izumitelj, tovarnar, vizionar (1842–1914)*, 27–37. Ptuj: Zgodovinski arhiv, 1998.
- Šuklje, Franjo. *Iz mojih spominov: I. del*. Ljubljana: Katoliško tiskovno društvo, 1926.
- Terčon, Nadja. »Josip Gorup.« V: Rahten, Andrej, Mateja Matjašič Friš in Nadja Terčon, ur. *Tvorci slovenske pomorske identitete*, 49–63. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
- Terčon, Nadja. »Kalister, Gorupi in pomorstvo.« *Kronika* 58, št. 1 (2010): 87–110.
- Van Ginderachter, Maarten in Jon Fox, ur. *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Abingdon, New York: Routledge, 2019.
- Videčnik, Aleksander. *Denarništvo v Šaleški in Zgornji Savinjski dolini*. Titovo Velenje: Ljubljanska banka, Temeljna banka Velenje, 1989.
- Vidmar Horvat, Ksenija. *Zemljevidi vmesnosti: eseji o evropski kulturi in identiteti po koncu hladne vojne*. Ljubljana: Sophia, 2009.
- Vodopivec, Peter. »Gustav Tönnies in nasledniki med Nemci in Slovenci.« V: Žarko Lazarevič, Milanka Jakopič in Stojan Jakopič, ur. *Stoletje družine Tönnies: zgodovina in tehniška dediščina*, 31–45. Ljubljana: Založba ZRC, 2019.
- Vodopivec, Peter. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Vošnjak, Josip. *Spomini: drugi zvezek, 1868–1873*. Ljubljana: Slovenska matica, 1906.
- Vošnjak, Josip. *Spomini: prvi zvezek, prvi in drugi del 1840 do 1867. I*. Ljubljana: Slovenska matica, 1905.

Žarko Lazarevič, Ivan Smiljanić

IN-BETWEEN IDENTITY AND ENTREPRENEURS IN THE SLOVENIAN LANDS DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN ERA

SUMMARY

In business, prudent entrepreneurs behave cautiously and rationally while conducting business if they do not want to fail. Nevertheless, market movements depend not only on internal market logic but also on numerous external factors. Among them, nationalism has played a vital role in recent history but has often been neglected by the relevant research. The ideology of economic nationalism spread in the 19th century. It attempted to protect the interests of the national community against other nationalities, which were understood as competition and potential destroyers of a pure national economy as the foundation for the cultural and political development of the nation. Slovenian lands are a good example of the economic coexistence between Slovenians, Germans, Italians, and other nations, where the national category became one of the factors based on which buyers and entrepreneurs decided who to do business with and

whom they would boycott under the slogan “each to their own” – even if in the name of the “higher good” and against their financial interests. In such a situation, businessmen had to be especially careful about whether and how they would express their national identity, as the consequences of making the wrong choice could be significant, including bankruptcy due to boycotts.

Some entrepreneurs tried to pragmatically maintain a non- or supranational image in the form of an in-betweenness regarding their national identity, which was certainly far from a rare position in the Slovenian society of the time. Even though such identities change from day to day, even from situation to situation, it is possible to identify some general tactics and strategies used to approach this issue. Some entrepreneurs and entrepreneurial families, including the Tönnies family of builders and the merchant Valentin Supan, deliberately cultivated an unclear national identity by refraining from political activity and preferring to work on the quality of service, which ensured much better advertising than belonging to one or another national community. Others, including the Graz-based industrialist Janez Puh/Johann Puch and the Rijeka-based Slovenian investor Josip Gorup, avoided public national identification because they saw business as supranational and pushing these issues into the background theoretically opened up the possibility of conducting business with everyone. Still other families, including the Šoštanj industrialist dynasty Vošnjak/Woschnagg and the brewing family Kozler/Kosler of Gottscheer origin, succumbed to divisions among themselves so that various members of the same families identified themselves as belonging to different nations.

Filip Čuček*

»Uravnali so skoraj vse reke na Zgornjem in Srednjem Štajerskem, pustili so pa reke na Spodnjem Štajerskem, [...] da divjajo [...] in delajo neprecenljivo škodo«. Regulacija Savinje med Prihovo in Levcem (1876–93) in njene posledice**

IZVLEČEK

Vse od začetka 19. stoletja se je okrožni urad Celje ukvarjal s Savinjo in njenimi pritoki, ki so zaradi taljenja snega in nalinov precej poplavljali. A v prvi polovici stoletja so regulacijska dela potekala precej nedosledno in počasi. Po katastrofalni poplavi leta 1851 so vendarle skušali nekoliko resneje pristopiti k regulaciji »planinske« reke. Toda do srede sedemdesetih let, ko se je pričela sistematična regulacija reke na daljši relaciji med Prihovo in Levcem, so dela še zmeraj potekala podobno kot v predmarcu. S temeljitim pristopom so reko v letih 1876–93 na relativno dolgem odseku vendarle regulirali in izravnali, tako da je kazalo, da hujših poplav ne bo več. Vendar je Savinja s tem precej ogrozila Celje; ves material, ki ga je reka nosila s seboj, se je kopičil v mestu, voda pa je na prelomu stoletij praviloma poplavljala prav tam.

Ključne besede: reka Savinja, Celje, Savinjska dolina, regulacija, poplave, okoljska zgodovina

* Dr., znan. sod., Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI–1000 Ljubljana, filipc@inz.si; ORCID: 0009-0008-8564-3027

** Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega programa št. P6–0280 *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

ABSTRACT

"ALMOST ALL THE RIVERS IN UPPER AND CENTRAL STYRIA HAVE BEEN REGULATED, WHILE THE RIVERS IN LOWER STYRIA HAVE BEEN LEFT [...] TO RUN WILD [...] AND CAUSE INESTIMABLE DAMAGE." REGULATION OF THE RIVER SAVINJA BETWEEN PRIHOVA AND LEVEC (1876–93) AND ITS CONSEQUENCES

Since the start of the 19th century, the district office of Celje faced frequent flooding of the river Savinja and its tributaries, caused by snowmelt and heavy rainfall. However, during the first half of the century, the river regulation activities were somewhat inconsistent and slow. After the disastrous flood of 1851, more serious attempts were finally made to regulate the "mountain" river. Nevertheless, until the middle of the 1870s, when the systematic regulation of the river began on a longer stretch between Prihova and Levec, the works were still carried out in a manner similar to that of the pre-March period. Between 1876 and 1893, a significant length of the river was carefully and thoroughly regulated and straightened, giving the impression that there would be no more severe flooding. However, with this project, the river Savinja began to pose a serious threat to Celje; all the materials the river carried accumulated in the city, and by the turn of the century, it often flooded there.

Keywords: the river Savinja, Celje, the Savinja Valley, regulation, floods, environmental history

Uvod

Soočanje z močjo in nepredvidljivostjo vodotokov je zmeraj predstavljalo enega ključnih izzivov sobivanja z naravo. Industrijska revolucija, ki je sredi 19. stoletja zajela tudi habsburško monarhijo, in tehnološka modernizacija sta vsekakor olajšali večni »spopad« s celinskimi vodami. Sicer je prevladujoči koncept upravljanja z njimi temeljil na ideji popolne ukrotitve in podreditve narave človekovim potrebam. Sodobniki so reke dojemali kot neizkoriščen vir in potencialno grožnjo, ki jo je treba zaježiti, kanalizirati in regulirati, da bi se preprečila ekonomska in socialna škoda ter omogočil razvoj kmetijstva, industrije in urbanih naselij. Ta obrambno-zaščitni koncept obvladovanja naravnih tveganj je vodil v obsežne in pogosto invazivne hidrotehnične posege, s katerimi se je poskušal doseči popoln nadzor nad rečnimi tokovi. A kmalu sta se pokazala kompleksnost takšnega upravljanja in spoznanje, da ima vsak poseg v naravno ravnovesje dolgoročne učinke.

Pričujoči prispevek se posveča večplastnim izzivom upravljanja z vodotoki in opozarja na nenehno iskanje optimalnega ravnovesja med človekovimi ambicijami

in močjo narave. Na primeru reke Savinje in njenih pritokov ter območjih njihovega rednega poplavljanja razišče in pokaže vzroke ter razloge za njeno regulacijo konec 19. stoletja, hkrati pa preuči zakonodajne, finančne in načrtovalne okvire, ki so krojili usodo rečnih krajin. Poleg tehničnih in ekonomskih vidikov osvetli tudi širše družbenopolitične dimenzije procesa, vključno z odnosom med centrom in periferijo, ki je pogosto odseval zapostavljenost slovenskih dežel, ter analizira odzive lokalnega prebivalstva na ukrepe odločevalcev.

Regulacija

Večdesetletno nedosledno in počasno uravnavanje reke Savinje, ki je skupaj s pritoki redno poplavljala, in številna prizadevanja za resnejšo regulacijo so sredi sedemdesetih let 19. stoletja vendarle rezultirala v sistematični regulaciji na relativno dolgi relaciji med Prihovo (pri Mozirju) in Levcem (pri Žalcu). Katastrofalne poplave v začetku petdesetih let kakor tudi večje poplave konec šestdesetih let 19. stoletja so bile pika na i težkim razmeram v Savinjski dolini, kjer so prebivalci s strahom čakali spomladansko odjugo, ki je iz višje ležečih krajev prinašala velike količine vode, in jesensko deževje (oziroma nenadne spremembe vremena), ko so po hudih nalivih reka in potoki ponovno poplavlili obširne ravnice, od katerih so bili ljudje eksistenčno odvisni.¹

Če so sredi stoletja v Celju in okolici vse več pozornosti namenjali manjšim rekam in potokom (Sušnici, Ložnici, Hudinji, Voglajni, Koprivnici), je sredi šestdesetih let »primat« ponovno prevzela Savinja (in postala predmet debate tudi v graškem deželnem zboru). Toda vprašanje Savinje in stalnih poplav je ostalo več kot desetletje zgolj mrtva črka na papirju. Leta 1870 (januarja in oktobra) so reke in potoki na Celjskem ponovno obilneje prestopili bregove. Tudi v naslednjih letih so sledile redne, a vendarle nekoliko manjše poplave Savinje in pritokov.² Neizprosne razmere so le spodbudile inženirje, da so izdelali številne operate in načrte, a kljub temu se zadeva (razen tega) ni kaj dosti premaknila. V začetku sedemdesetih let se je več občin dolvodno od Mozirja pritoževalo tudi zaradi slabih razmer za splavarjenje; »rečišče« je bilo »v takem neredu ino tako zanemarjeno, da se na nekterih mestih plavičar v smrtno nevarnost poda, če si na plav upa. Treba bi torej bila, da bi se vsa Savinja više od Celja pregledala ino se potrebne poprave naravnale.«³ Sprva so sicer načrtovali regulacijo vse od Ljubnega,⁴ a jo nato

1 Splošno o poplavah in regulacijah prim. Blaž Komac, Karel Natek in Matija Zorn, *Geografski vidiki poplav v Sloveniji* (Ljubljana: Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, 2008). Mitja Brilly, Matjaž Mikoš in Mojca Šraj, *Vodne ujme: varstvo pred poplavami, erozijo in plazovi* (Ljubljana: Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, 1999). Eva Reberc, *Vodnogospodarski ukrepi varstva pred poplavami: projektna naloga* (Maribor: Fakulteta za gradbeništvo, 2012), 3–20. Robertina Kuzmič in Agata Suhadolnik, »Urejanje voda kot varstvo pred poplavami,« v: *Mišičev vodarski dan 16* (Maribor: Vodnogospodarski biro, 2005), 65–71. Matjaž Mikoš, *Urejanje vodotokov: skripta* (Ljubljana: Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, 2000). Posebej za Savinjo gl. Komac, Natek in Zorn, *Geografski vidiki poplav v Sloveniji*, 96–110.

2 SI ZAC 24, t. e. 52, leto 1901, 1907, 1906, Seznam maksimalnega vodostaja pri celjskem vodokazu od leta 1870 do 1901, Verzeichnis der Hochwasser-Maximalwasserstände am Cillier Pegel vom Jahre 1870 bis 1901.

3 SI ZAC 15, t. e. 2, s. 38, f. 523–29, 568, 569, 577, 578, 583, 584.

4 »Deželni zbori,« *Slovenski narod*, 6. 4. 1876, 1.

prestavili nižje.⁵ Sredi sedemdesetih let (1876) je zadeva dozorela do te mere, da so lahko z regulacijo le pričeli. Toda območje je prav tedaj ponovno prizadela večja poplava, ko je sredi maja (1876) »Švicarsko, Tirolsko, Koroško, Kranjsko in del Štajerske sneg pokrili; sicer pa je še dež lil in hude povodnji napravil v Savinjski dolini, pri Celju; tudi Voglajna in Dravina ste izstopili in veliko škode storili.«⁶ V Celju je voda segala skoraj tri metre nad normalo.⁷ Konec avgusta je Savinja ponovno poplavela. »Vlila se je ploha in Savinja je tako narastla, da je pobrala plave, in les ob Savinji. Pobrala je tudi vse brvi. Potoki so tako narasli, da so udrli v stanovanja, odnesli male, lesene mostove in na polju mnogo škode učinili. To se je letos uže šestokrati zgodilo in od pomladi sem nas povodenj kaj pridno obiskuje.«⁸ Po mnenju dopisnika *Marburger Zeitung* je bil glavni problem v sečnji gozdov na zgornjesavinjskih hribih, poseka pa se ni redno pogozdovala. Zato je voda neovirano tekla v reko in dvigovala njen vodostaj, večje količine vode pa so pridrle na ravnino nad Celjem in poplavljalje nižinske obrečne predele.⁹

Ne glede na vse »tegobe« so z regulacijo kljub temu začeli, manjši vodotoki pa so za nekaj časa ostali v drugem planu. Načrte sta pripravila deželni stavbni urad v Gradcu in okrajni stavbni urad v Celju. Junija 1876 je bil končno sankcioniran ustrezen deželni zakon, ki je določal delovno dobo desetih let (1877–87) in vsoto 146.700 gld. (od tega je tretjina odpadla na državo, tretjina na deželo in po ena šestina na okraje in občine).¹⁰ Na podlagi zakona je posebna komisija konec avgusta določila škodo, ki so jo zaradi poplav utrpeli posamezni okraji (Gornji grad, Šoštanj, Vransko, Celje) in (katastrske) občine (v gornjegrajskem okraju Prihova, Mozirje, Loke in Libija, v šoštanskem okraju Rečica, v vranskem okraju Letuš, Male Braslovče, Spodnje Gorče, Orla vas, Podvin in Polzela ter v celjskem okraju Latkova vas, St. Lovrenc, Šempeter, Žalec, Zabukovica, Kasaze, Petrovče, Levec, Medlog, Lisce in Celje). Komisija je najprej določila inundacijsko (poplavno) ozemlje, pri čemer je ločila območje, ki mu je grozilo uničenje, in tisto, ki so mu pretile zgolj poplave (površina je znašala slabih 1640 ha, preračunana vrednost posesti pa dobrih 230.000 gld.).¹¹ Najbolj (inundacijsko) prizadeta okraja sta bila Celje (občine Šempeter, Žalec, Petrovče, Latkova vas, Medlog) in Vransko (občine Letuš, Male Braslovče, Polzela, Orla vas).

Nevarnostno porečje v posameznih občinah in okrajih obmejilo se je na podlagi vodne karte, razmerja površin, ter uradnih in drugih poizvedb o podatkih vodnega stanja. [...] Konstatovalo se je, katere nepremičnine, poti, mosti, vodne naprave se nahajajo v vsakej občini in vsakem okraju v obsegu nevarnostnega rajona. Poizvedelo se je, katera zemljišča in kateri predmeti so izpostavljeni nevarnosti, da se v daljšem času in polagoma odtrgajo, ali pa le preplavijo in za katere je oboja nevarnost ali pa neposredno odtrganje in razdjanje.¹²

5 Johann Pairhuber, *Die Landesvertretung von Steiermark, II. Theil, 1872–1877* (Graz: Leykam-Josefsthal, 1878), 213.

6 »Razne stvari,« *Slovenski gospodar*, 18. 5. 1876, 205.

7 SI ZAC 24, t. e. 52, leto 1901, 1907, 1906, Seznam maksimalnega vodostaja pri celjskem vodokazu od leta 1870 do 1901, Verzeichnis der Hochwasser-Maximalwasserstände am Cillier Pegel vom Jahre 1870 bis 1901.

8 »Iz gornje savinjske doline,« *Slovenski narod*, 3. 9. 1876, 5.

9 »Sannregulirung. Forstwesen,« *Marburger Zeitung*, 21. 7. 1876, 3.

10 Prim. »Deželni zbori,« *Slovenski narod*, 6. 4. 1876, 1.

11 Janko Orožen, »Zgodovinski pregled regulacije Savinje in njenih pritokov,« *Kronika* 4, št. 1 (1956): 17.

12 SI ZAC 25, t. e. 22, 1862–1910, XXII/70, Regulacija Savinje-razno, Z. 216511, Z. 11835.

Po katastrofi leta 1876, ki je dodobra opustošila Savinjsko dolino, se v letu dni v praksi ni zgodilo prav veliko (očitno je bilo treba pripraviti vso dokumentacijo in urediti pravno podlago za začetek del, prav tako pa najprej sanirati nastalo škodo). Zato so se maja 1877 celjski župan Josef Neckermann in županski »kolegi« vse do Šempetra pritoževali nad zavláčevanjem z deli in opozarjali, da se lahko leto 1876 (tedaj je zgolj spomladi trikrat poplavelo, potem pa je še majska pozeba prizadela vinarje in sadno drevje) hitro ponovi. Tudi oni so delnega krivca za poplave »našli« v preveliki gozdni poseki v hribih Zgornje Savinjske doline in menili, da je treba regulacijska dela nujno začeti.¹³

Medtem so o nastali škodi, ki je nedavno prizadela dolino, obširno poročali številni časopisi. Za domačine, ki so bili tega vajeni, to sicer sploh ni bilo nič kaj novega, saj so se morali s takšnimi in podobnimi razmerami dejansko letno spopadati. Podobno je bilo tudi v Žalcu.

Res, žalosti mora človeka srce boleti, če vidi, kako vsako leto deroči valovi ne le vse pridelke pokončavajo, ki so ob Savinji nasejani, ampak tudi rodovitno zemljo ali čisto izplavljajo ali pa soboj jemljejo. [...] Tam, kjer so se še pred ne davnim časom lepe njive i zeleni travniki razprostirali, vidiš zdaj na obeh bregih Savinje daleč okrog le debelo kamenje in lapor. Žavski občinski pašnik, kateri je pred več leti gotovo dobro produktiven bil, zdaj je velikej puščavi podoben. Čisto razrit in izpran je zdaj popolnem neploden. Vsako leto pa se razlije Savinja po njem in ga več časa pokriva, tako da imamo tudi Žavčani nekako panoramo cerkniškega jezera pred očmi.¹⁴

Poplave Savinje so bile torej vsakoletni fenomen (poleg tega običajno ne zgolj enkrat letno). Ob poplavi leta 1876 je bil pretok vode ob najvišjem vodostaju do 250 m^{3/s}. Savinja je bila zaradi tega vedno širša, saj so bregovi ob hitrem toku in večjih količinah vode v nižjih delih popuščali. Pri izlivu Pake, denimo, je bila širina reke 38 metrov, pri izlivu Bolske že 48 metrov, medtem ko je bila širina Savinje pri izlivu Ložnice nad Celjem 57 metrov. V Celju in nižje pa se je zaradi del v zgornjem delu reke pričel odlagati gramoz in drugi material, ki je vse bolj pretil mestu.¹⁵

Po opravljeni cenzitvi škode je komisija konec maja 1877 območje le razdelila v pet con: od izliva Drete do Soteske (pri Mozirju), od Soteske do izliva Pake v Savinjo, od izliva Pake do mostu na Tržaški cesti, od mosta do kasaškega mostu nad Celjem, od kasaškega mosta do kapucinskega mostu v Celju. Z regulacijo so sprva (leta 1877) pričeli med kasaškim mostom in Kristininim dvorcem tik nad Celjem.¹⁶ Zasebna regulacija je bila seveda najstrožje prepovedana, poleg tega pa je morala reka omogočati tudi neovirano splavarjenje.¹⁷

Konec poletja je reka znova presenetila in 23. septembra poplavela Celje in predele nad mestom. Višina vode v Celju je znašala pred polnočjo 3,3 metra nad normalo.

13 SI ZAC 24, t. e. 17, f. Spisi za leto 1877, Regulacija Savinje, št. 7, spis Z. 3725.

14 »Iz Žavca,« *Slovenski narod*, 11. 1. 1877, 3.

15 SI ZAC 24, t. e. 17, f. Spisi za leto 1877, Regulacija Savinje, št. 7, spis Sann Regulierung.

16 *Die Landesvertretung von Steiermark, IV. Theil, 1878–1884* (hg. von Landes-Ausschusse des Herzogthums Steiermark) (Graz: Leykam, 1885), 201, 202.

17 Prim. Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Herzogthum Steiermark, XIII. Stück, 1885, 52.

Slika 1: Seznam poplav in vodostajev v Celju v sedemdesetih letih

Jahr	Wasserstände über 2,00 m		Höchster Wasserstand	
	Datum	Pegel- Hant	Datum	Pegelstand
1870	11. Jänner	+ 2.05	11. Jänner	+ 2.05
	25. October	+ 2.02		
1871	14. Juni	+ 1.60	14. Juni	+ 1.60
1872	15. November	+ 2.87	15. November	+ 2.87
	12. December	+ 2.53		
1873	31. October	+ 2.42	31. October	+ 2.42
1874	12. Mai	+ 2.47	12. Mai	+ 2.47
	10. Juni	+ 2.39		
1875	16. October	+ 2.68	16. October	+ 2.68
	18. April	+ 2.06		
	20. April	+ 2.37		
1876	8. Mai	+ 2.06		
	14. Mai	+ 2.95	14. Mai	+ 2.95
	15. Mai	+ 2.08		
	26. Mai	+ 2.06		
1877	17. März	+ 2.15		
	27. März	+ 2.40		
	23. April	+ 3.30	23. April	+ 3.30
	26. April	+ 2.20		
	27. April	+ 3.30		
1878	15. October	+ 3.50		
	15. November	+ 3.30		
	29. November	+ 2.25		
	17. November	+ 3.70	17. November	+ 3.70
	21. December	+ 2.50		
1879	5. Mai	+ 2.40		
	21. October	+ 2.50	21. October	+ 2.50
1880	9. August	+ 2.05		
	5. November	+ 2.90	5. November	+ 2.90
	18. November	+ 2.30		

Vir: SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1901, Seznam maksimalnega vodostaja pri celjskem vodokazu od leta 1870 do 1901, spis Verzeichnis der Hochwasser-Maximalwasserstände am Cillier Pegel vom Jahre 1870 bis 1901

Začeta regulacija je bila pod velikim vprašajem, saj je poplava povzročila ogromno razdejanje. Uničen je bil jez nad Celjem, popolnoma pod vodo mestni park, poškodovane številne hiše in uničen les (drva) za kurjavo. Ceste, mostovi, jezovi, številni mlini in žage so bili poškodovani ali uničeni.¹⁸ V Savinjski dolini je deževalo dva dni brez prestopa. V bližini Luč (Podvolovljek) je potok uničil jez Johanna Plasnika in Johanna Sellaka ter poplavljal nekaj hiš. Lokalni potok je v Ljubnem skupaj s Savinjo uničil jezove Josefa Ermenza, Franza Faschuna ter Martina in Johanne Juvan. Več jezov je porušila tudi Dreta, porušen je bil jez v Mozirju, več jezov ni bilo več funkcionalnih. Reka je na Polzeli zalila desni breg, zapustila staro strugo z jezovi in ustvarila novo.¹⁹ Konec meseca so zato ekspresno regulirali najbolj prizadete dele nad Celjem; pri Kristininem dvorcu je poplava zasipala glavni kanal (100 metrov), zato so morali najprej očistiti levi rečni breg.²⁰

Javnost začetka regulacijskih del sicer ni najtopleje pozdravila. Vsekakor je bila regulacija dobrodošla, toda časopisje je pisalo, da bi lahko delovno dobo tudi skrajšali in dela intenzivirali, prav tako pa je dvomilo, da bo slabih 15.000 gld. letno dovolj za preprečevanje poplav.²¹ Konec leta 1878, torej leto dni od začetka konkretnih del, je bilo javno mnenje podobno; navdušenja nad opravljenim delom ni bilo od nikoder, prav tako ne nad zagotovljenimi sredstvi. »V to svrhu se je premala svota dovolila,« je menil anonimni avtor, saj je Savinja letno poplavlila tudi do šestkrat, poleg tega pa še zapisal, da bi na levi strani Savinje moral »iz težkega apnenca močan nasip biti; na primer enak, kakor je nad savinjskim mostom en kilometer dolg, oni je spodaj črez štiri in na vrhu dva metra širok, ter iz dna do tri metre visok,« namesto tega pa da se je »osobito do Petrovč legek lapor jemal, ter nasip kak obili meter širok ino visok napravil. Kakor sem se pa denes sam na mestu uveril, zmeni se Savinja za ta nasip vrlo malo. Po nekih črtah po celi kilometer daljave nij sluha ne duha več od nasipa. Samovoljno se Savinja razliva koder hoče.«²² Ob tem je vsekakor bodlo v oči, da je dva tedna nazaj, sredi novembra, Savinja ponovno poplavlila (poplava, ki se je lahko primerjala celo s tisto iz leta 1851, je v Celju zalila vse dovoze, kleti in ulice). Tudi višje v Savinjski dolini je bila situacija precej resna: v Lučah, Levcu, Grižah in Žalcu je voda porušila mostove, v Mozirju jez, v Malih Braslovčah je odnesla več hlevov, v številnih krajih poškodovala bivališča, zaloge žita in lesa.²³

Večdnevno deževje ponavljajoč se je zakrivilo, da je Savinja svoj stari vodotok popustila, ter si ga na bližnjih njivah in travnikih posestnikom v veliko škodo naredila. Kdor je to opazoval, moral je reči, da Savinja bode v kratkem po zdajšnjem žavskem polji si strugo naredila, če se hitro ne pomaga. Zato so naši vrli možje [...] dokaj stopinj storili pri političnih uradih, da se je reguliranje Savinje tudi tukaj pričelo.²⁴

18 »Regengüsse und Hochwasser,« *Cillier Zeitung*, 27. 9. 1877, 2.

19 »Verwüstungen durch das Hochwasser,« *Cillier Zeitung*, 30. 9. 1877, 2.

20 »Die Sannregulierungsarbeiten,« *Cillier Zeitung*, 30. 9. 1877, 2.

21 »Zur Frage der Sannregulierung,« *Cillier Zeitung*, 1. 11. 1877, 1.

22 »Iz celjske okolice,« *Slovenski narod*, 1. 12. 1878, 2.

23 »Hochwasser,« *Cillier Zeitung*, 21. 11. 1878, 2.

24 »Od Savinje,« *Slovenski narod*, 12. 8. 1879, 3.

Sicer je tisto leto poplavalilo že sredi septembra, ko je bila dolina kot jezero, in že takrat je voda zalila vse mogoče. V Celju je bila tri metre nad normalo, deževje je trajalo več dni²⁵ (nato je poplavalilo še sredi oktobra).²⁶ Po novembrski katastrofi je zaradi temperaturnega obrata, ko se je sneg nenadejano stopil, voda prestopila bregove tudi decembra, a vendarle ne tako hudo kot mesec prej.²⁷

Naslednje leto (maja in oktobra) je voda v Celju spet segala dva metra in pol nad normalo,²⁸ medtem ko se je jeseni leta 1880 približala trem metrom.²⁹ V tem času so bila sicer opravljena regulacijska dela pri izlivu potoka Trnava pri Šentrupertu, nato pri mostu v Levcu in pri Kristininem dvorcu. Deželni zbor regulacijskih del ni ocenjeval najbolje; v poročilih za leto 1880 dosežki niso bili ravno zadovoljivi, zato so poslanci junija sklenili, da se zadeva pospeši, izboljša, delovna doba pa skrajša. Prav tako so zahtevali tudi večji delež državnih sredstev.³⁰ Konec junija sta poslanca Ferdinand Dominkuš in Josef Neckermann naštela »vse napake pri reguliranju Savinje ter se je sklenilo, da se ima Savinja v krajšem času regulirati, bolj zvesto delati in da se v to svrho tudi več novcev od vlade pridobi«. ³¹ Posledice regulacij nad Celjem so bile sicer vidne tudi v Celju, kjer je med kapucinskim in železniškim mostom nastal nanos gramoza na desni strani reke, na levi strani pa je voda izpodkopavala novo cesto.³² Naslednja poročila (1881) so bila že nekoliko boljša; zaradi novega vodstva, ustrežnejših materialov in natančnejše izvedbe so se rezultati izboljšali, izvajanje same regulacije pa je postalo dokaj zadovoljivo.³³

Medtem se je več posestnikov pritoževalo, da enostavno ne zmorejo več plačevati obveznosti za regulacijo, saj da so že itak davčno obremenjeni in preprosto ne gre več.³⁴ Nepredvidljiva reka, ki je kljub vsem naporom poplavljala naprej, jim je poleg tega povzročala še dodatne (nepredvidljive) stroške. Sredi avgusta 1881 je Savinja poplavela nad Celjem in v njem, bregove pa sta prestopili tudi Ložnica in Voglajna.³⁵ Čez nekaj dni je posebna komisija ocenjevala regulacijska dela pri Petrovčah, Kasazah, Polzeli in Mozirju. Ugotovila je, da je zadnja poplava povzročila nekoliko škode tudi na že reguliranih delih, obenem pa se je zavzela za skrajšanje delovne dobe.³⁶ Konec septembra 1881 je tudi deželni zbor sklenil skrajšati delovno dobo, češ da »se mora obrežje Savinje od Mozirja do Celja v letih 1883 in 1884 popolnem doravnati«. ³⁷ Po cesarjevi sankciji (5. december) je konec leta 1881 izšel nov deželni zakon, ki je skrajšal delovno

25 »Hochwasser,« *Cillier Zeitung*, 29. 9. 1878, 2.

26 »Hochwasser,« *Cillier Zeitung*, 17. 10. 1878, 2.

27 »Hochwasser,« *Cillier Zeitung*, 22. 12. 1878, 3.

28 »Hochwasser,« *Cillier Zeitung*, 8. 5. 1879, 2.

29 SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1901, Seznam maksimalnega vodostaja pri celjskem vodokazu od leta 1870 do 1901, spis Verzeichnis der Hochwasser-Maximalwasserstände am Cillier Pegel vom Jahre 1870 bis 1901.

30 *Die Landesvertretung von Steiermark, IV. Theil*, 202, 203.

31 »Štajerski deželni zbor,« *Slovenski narod*, 6. 7. 1880, 2.

32 »Zur Sannregulierung,« *Cillier Zeitung*, 9. 12. 1880, 2.

33 *Die Landesvertretung von Steiermark, IV. Theil*, 202, 203.

34 SIZAC 25, t. e. 22, f. 1862–1910, XXII/70, Regulacija Savinje-razno, spis An die löbliche k. k. Bezirkshauptmannschaft Cilli.

35 »Hochwasser,« *Cillier Zeitung*, 18. 8. 1881, 3.

36 »Sannregulierung,« *Cillier Zeitung*, 28. 8. 1881, 3.

37 »Iz Gradca,« *Slovenski narod*, 29. 9. 1881, 3.

dobo za dve leti (do novega leta 1885), s čimer so se sredstva za zadnji dve delovni leti podvojila. Zakon je prav tako določil novo delovno dobo (1885–89) in vsoto 300.000 gld. Po novem je država prispevala 40 odstotkov (30 odstotkov melioracijski fond, 10 odstotkov fond vodogradenj), prav toliko dežela, medtem ko je na okraje in občine prišlo po 10 odstotkov.³⁸

Lokalne razmere na terenu se medtem niso kaj bistveno spremenile. Reka je periodično poplavljala in sredi avgusta 1882 deloma poškodovala prekopa pri Malih Braslovčah in Polzeli,³⁹ konec novembra pa v Celju segala do treh metrov nad normalo.⁴⁰ Slovenski poslanci v Gradcu so v začetku leta 1883 protestirali, češ da deželni zbor za regulacijo Savinje in Drave ne naredi nič, medtem ko se za Muro pri Gradcu vedno najde denar.⁴¹ Vtem je računsko poročilo za leto 1883 ugotavljalo, da bo predvidena vsota za prvo delovno dobo komaj zadostovala za polovico načrtovanih del.⁴² Slovenski poslanci so situacijo spremljali s precejšnjo skepsa (konec leta 1884 niso bili več povsem prepričani, ali bodo sredstva za novo delovno dobo sploh zagotovljena). Sama regulacija naj bi bila sicer zadovoljiva le tam, »kder se nasipi in sploh regulirani deli vkup držijo ter je dovolj penezov bilo na razpolaganje. Mnogo kosov Savinjskega obrežja pa ni bilo mogoče regulirati ali samo površno. Zatorej je treba dopolniti, kar še manjka; sicer so že regulirani kosi v nevarnosti.«⁴³ Na relaciji med Mozirjem in Celjem se je v prvi delovni dobi sicer reguliralo približno 10 km reke, večinoma na levem bregu, kar je zneslo slabih 14 gld. po tekočem metru.⁴⁴

Novi zakon je kljub vsemu zagotovil načrtovana sredstva (ki pa seveda niso povsem zadoščala). V novi delovni dobi (1885–89) je bilo tako na razpolago 60.000 gld. letno. Predдела – ta so potekala pri Preserju, Šempetru in Kasazah – so začeli aprila 1885. Časopisje je bilo precej skeptično; navajalo je znatno večje stroške za občine, okraje in posameznike ter menilo, da je zastavljena dela v petih letih skoraj nemogoče izvesti.⁴⁵ Poplava v začetku novembra (v Celju je voda segala 3,4 metra nad normalo) je zopet relativizirala že opravljena dela⁴⁶ (ki, mimogrede, niso bila ravno najboljše izvršena).

Kakor je po vsej Savinjskej dolini znano, poverilo se je pred večimi leti regulovanje Savinje inženjerju g. V. Butti. V teku teh let izvršil je ta več takih stavb, od katerih se jih je nekaj vrlo slabo obneslo. Še lansko leto pobrala je povodenj več takih stavb, namreč jezov, ki so stali lepo vsoto denarjev. Letošnjo zimo je dal pa omenjeni gospod voziti kamenje k Savinji pri Petrovškem mostu, da bi tu zopet napravil nekaj jez. Ali navoženo kamenje zdelo se je ljudem premehko, prekrhljivo in za take vodne stavbe popolnoma nesposobno. Za to se je

38 *Die Landesvertretung von Steiermark, IV. Theil*, 204, 205. Orožen, »Zgodovinski pregled«, 17.

39 »Hochwasser«, *Cillier Zeitung*, 31. 8. 1882, 4.

40 SI ZAC 24, t. e. 326, f. 002/022/004/00006, spis Seznam maksimalnega stanja vode pri vodokazu na Kapucinskem mostu v Celju od leta 1870 do 1901.

41 »Ugovorne obravnave 'Slovenskega naroda',« *Slovenski narod*, 8. 3. 1883, 4.

42 *Die Landesvertretung von Steiermark, IV. Theil*, 203, 204.

43 »Reguliranje Savinje,« *Slovenski narod*, 4. 10. 1884, 2.

44 »Sannregulierung,« *Deutsche Wacht*, 15. 10. 1885, 4.

45 Ibidem.

46 »O povodnji,« *Slovenski narod*, 4. 11. 1885, 3.

opozoril okrajni zastop Celjski, naj pogleda sumljivi kamen. [...] Pred kratkim ogledala si je kamen komisija, v kateri je bil tudi zastopnik deželnega odbora in višji stavbeni svetnik iz Gradca, ter je postala zelo osodepolna za našega ,žolnirja'. Vprašali so ga, kje da je imel pamet, ko je dal tako slab kamen navažati in še v takej meri – 1000 m³, ter mu zaukazali, da ga odstrani.⁴⁷

Ne glede na to so dela stekla na relacijah Mozirje–Ljubija in Letuš–Polzela. Zaradi pogosto visoke vode so zgradili več kanalov in prekopov. Julija 1886 so tako odprli 670 m dolg in 10 m širok prekop pri Letušu, s čimer so pridobili 16 oralov (cca 9 hektarjev) površin.⁴⁸ Avgusta so odprli še 430-metrski prekop pri Mozirju.⁴⁹ Medtem je zaradi poplav in nanesenega gramoza več lastnikov spisalo peticije, to pa je podkrepiła še poplava konec septembra v Celju in širše (voda je v Celju segala čez tri metre nad normalo).⁵⁰ Nova poplava je grozila območju v začetku novembra 1887, ko so v Celju izmerili raven vode 3,6 metra nad normalo.⁵¹ Poplava je prizadela tudi Zgornjo Savinjsko dolino (še najbolj je poškodovala regulacijska dela pri Polzeli).⁵² Celjski občinski svet se je na ponavljajoče se poplave le odzval in sklenil, da je potrebna regulacija Savinje in tudi pritokov v mestu, saj da je zadnja poplava pokazala številne slabosti v Celju.⁵³ Do leta 1888 je bilo sicer od Mozirja dolvodno reguliranih (in poglobljenih) 23 km Savinje v vrednosti 380.000 gld. (13,5 gld. na tekoči meter), preostalih 50.000 gld. pa nikakor ni zadostovalo za dokončanje del.⁵⁴ Medtem je septembra in posebej v začetku oktobra 1888,⁵⁵ nato pa zopet konec julija 1889, spet precej poplavalilo. Nad neobičajno poletno poplavo takšnih razsežnosti so bili posebej presenečeni Žalčani in okoličani, ki jih je najbolj prizadelo.⁵⁶ Tudi zato je konec leta 1889 nad opravljenim delom v javnosti vladala precejšnja skepsa. »Velika komisija ogleduje te dni v tem letu storjeno delo regulovanje Savinje. O praktičnosti in stalnosti tega regulovanja je prebivalstvo različnih misli, jedno je pa gotovo, da vsaka povodenj napravljene nasipe na nekaterih mestih predira in da po takem ni misliti, kedaj bode regulovanju konec.« Anonimni pisec je menil, da občine (in posamezniki) nikakor ne bodo več plačevali za nove regulacije, in pozival odgovorne, naj preverijo stanje v Savinjski dolini na lastne oči.⁵⁷

47 »Iz Petrovč,« *Slovenski narod*, 18. 3. 1886, 3.

48 »Pri Letuši,« *Slovenski narod*, 16. 7. 1886, 3.

49 »Sannregulierung,« *Laibacher Zeitung*, 24. 8. 1886, 4.

50 »Hochwasser,« *Deutsche Wacht*, 26. 9. 1886, 5.

51 »Hochwasser,« *Deutsche Wacht*, 3. 11. 1887, 4.

52 »Die Arbeiten der Sannregulierung,« *Deutsche Wacht*, 10. 11. 1887, 4.

53 »Cillier Gemeinderath,« *Deutsche Wacht*, 6. 11. 1887, 3. »Die Regulierung der Sann,« *Deutsche Wacht*, 10. 11. 1887, 1.

54 *Die Landesvertretung von Steiermark, V. Theil, 1885–1890* (hg. von Landes-Ausschusse des Herzogthums Steiermark) (Graz: Leykam, 1891), 309–13

55 SI ZAC 24, t. e. 259, f. 002/0011/00073, Regulacija Savinje – načrti iz leta 1929, spis poplavna tabela.

56 »Silovit vihar,« *Slovenski narod*, 25. 7. 1889, 3.

57 »Od Savinje,« *Slovenski narod*, 9. 10. 1889, 3.

Slika 2: Seznam poplav in vodostajev v Celju v osemdesetih letih

Jahr	Wassersstände über 2.00 m.		Höchster Wasserstand	
	Datum	Pegel, Stand	Datum	Pegel, Stand
1881	15. August	+ 2.40		
	18. August	+ 2.70	18. August	+ 2.70
	16. October	+ 2.20		
	27. August	+ 2.75		
	18. September	+ 2.10		
1882	15. October	+ 2.20		
	19. October	+ 2.10		
	29. October	+ 2.70		
	28. November	+ 3.00	28. November	+ 3.00
	11. Dezember	+ 2.20		
1883	9. November	+ 1.70	9. November	+ 1.70
1884	28. August	+ 2.75	28. August	+ 2.75
1885	2. November	+ 3.40	2. November	+ 3.40
1886	24. September	+ 3.20	24. September	+ 3.20
	10. Dezember	+ 2.00		
1887	2. November	+ 3.50	2. November	+ 3.50
	6. November	+ 2.50		
1888	17. März	+ 2.45		
	19. März	+ 2.80		
	31. Mai	+ 2.50		
	6. Juli	+ 2.20		
	8. October	+ 3.70	8. October	+ 3.70
1889	24. Juli	+ 2.50		
	1. October	+ 2.80		
	21. October	+ 3.00	21. October	+ 3.00
	22. October	+ 2.65		
	23. October	+ 2.40		

Vir: SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1901, Seznam maksimalnega vodostaja pri celjskem vodokazu od leta 1870 do 1901, spis Verzeichnis der Hochwasser-Maximalwasserstände am Cillier Pegel vom Jahre 1870 bis 1901

Od zaključka druge delovne dobe se medtem ni dogajalo nič. Zato je celjski župan Neckermann v deželnem zboru pozival k nadaljevanju del, a hkrati opozarjal, da se z vsako dodatno regulacijo večja nevarnost za Celje, saj je visoka voda iz Zgornje Savinjske doline v Celje prodrla štiri do pet ur prej in ga precej bolj ogrožala⁵⁸ (potreben je bil temeljit razmislek, kako regulirati reko v srednjem toku in hkrati obvarovati mesto poplav; Celje je potrebovalo konkretno ureditev vseh rečnih tokov, za kar pa ni bilo zagotovljenih dovolj sredstev). Še nekaj drugih poslancev je menilo, da je nadaljevanje regulacije več kot nujno.⁵⁹ Deželni zbor je do avgusta 1891, ko je bil sankcioniran, le sprejel nov deželni zakon (veljal je do leta 1893) in določil vsoto 120.000 gld. V zadnji fazi so potekale gradnje pri Mozirju, Ljubiji, Preski, Podvinu (most na Polzeli), Šeščah, Vrbju, Grižah, Kasazah in Levcu. Na nekaterih mestih je bilo izkopa struge manj, več pa varovalnih obrežnih del in popravkov, drugje pa ravno obratno.⁶⁰ Vmes je bilo sicer več pozivov po regulaciji pritokov v Celju,⁶¹ potem je bilo tudi več kritik same regulacije, češ da ni prinesla nekega velikega, omembe vrednega uspeha. Anonimni avtor je pisal, da so poplave še zmeraj redne in periodične, da reka zaradi taljenja snega običajno poplavi spomladi, iz struge izstopi v šestih do osmih urah in povzroči veliko škodo. Ogromna količina vode je, po navedbah avtorja, pritekla že iz Logarske doline, vodotok se je nato okreplil z vodo iz »hribovske« Drete, potem dolvodno iz Pake, Bolske, v spodnji dolini pa Pirešice, Ložnice in preostalih potokov ter kot takšen »zadel« mesto Celje. Dela da so potekala že leta, vmes so poplave uničile marsikaj, marsikje so bili kamniti jezovi prešibko narejeni in niso nudili dovolj odpora (tukaj je omenil še slab material). Namesto da bi pridobili številne travnike, pašnike in njive, tako avtor, jih je ob poplavi vedno znova zalilo.⁶²

Kakorkoli, skupno je bilo v letih 1877–93 na trasi, dolgi dobrih 40 km, narejenih več prekopov, jezov in vodobranov v vrednosti cca 550.000 gld. Leta 1893 so se ustavili nad izlivom Ložnice pri Levcu. Z regulacijo pod vodstvom deželnega stavbnega urada v Gradcu (na terenu jih je nadziral okrajni stavbni urad Celje, sprva pod vodstvom inž. Wilhelma Hallade, nato inž. Wilhelma Butte) je bil vodotok (kljub številnim pomislekom lokalnega prebivalstva) uspešno skrajšan in zavarovan, odstranjene so bile ovire za splavarjenje, obvladano inundacijsko področje, pridobljenih pa približno 200 hektarjev novih obdelovalnih površin. Strugo so izravnavali in poglobili ter s tem močno pospešili tok. Toda regulacija je imela tudi neželene učinke. V zgornjem delu doline se je reka zadirala v laporne plasti, podtalnica je upadla, posledično pa so začeli usihati studenci. Posledice so bile precej neugodne za Celje, saj se je material, ki ga je voda nosila s seboj, ustavljal v celjskem ovinku, dvigoval talno vodo in vodno gladino ter ustvarjal večje možnosti za poplave.⁶³

58 »Steiermärkischer Landtag,« *Deutsche Wacht*, 1. 11. 1890, 2.

59 »Baron Hackelberg über die Sann-Regulierung,« *Deutsche Wacht*, 23. 11. 1890, 4.

60 *Die Landesvertretung von Steiermark*, V. Theil, 313–15; *Die Landesvertretung von Steiermark, Sechster Theil – Erste Abtheilung, 1891–1896* (hg. von Landes-Ausschusse des Herzogthums Steiermark) (Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1898), 178–80. Orožen, »Zgodovinski pregled,« 17.

61 »Eingesendet,« *Deutsche Wacht*, 16. 6. 1892, 4.

62 »Die Sann-Regulierung,« *Deutsche Wacht*, 19. 6. 1892, 4.

63 *Die Landesvertretung von Steiermark*, V. Theil, 313–15. *Die Landesvertretung von Steiermark, Sechster Theil – Erste Abtheilung*, 178–80. Orožen, »Zgodovinski pregled,« 17, 18. Janko Orožen, *Zgodovina Celja in okolice*, II. del

Posledice

Regulacija nad Celjem ni mestu in njegovi bližnji okolici nič kaj koristila; med letoma 1887 in 1910 se je zvrstilo več obsežnih poplav (najhujše v letih 1887, 1888, 1895, 1899, 1900, 1901, 1905, 1906 in 1909).⁶⁴ Septembra 1893 je reka poplavlila mesto,⁶⁵ podobno pa se je zgodilo leto kasneje, ko je v začetku oktobra voda segala 2,5 metra nad normalo. Kljub temu ni naredila škode na že reguliranih odsekih nad Celjem, zato je »vahtarca« pisala, da je regulacija uspela, v isti sapi pa poročala o celjskih težavah. V Celju je še posebej poplavlila Voglajna in se razlila proti Teharju in Štoram ter poplavlila travnike in polja. Savinja je najbolj poplavlila desni breg mesta, medtem ko so bregove prestopili tudi pritoki Koprivnica, Hudinja in Sušnica.⁶⁶

Savinja in pritoki so ponovno poplavlili nedolgo zatem. Prvič spomladi 1895, nato pa jeseni, ko je voda pri kapucinskem mostu segala 3,5 metra nad normalo. Voglajna je spet poplavlila proti Teharju in ustvarila jezero, medtem ko je Savinja zalila park in mesto, prav tako pa območje nad Celjem, se pravi že regulirane odseke pri Žalcu, Levcu in višje.⁶⁷ Celjski okrajni zastop je imel julija (med obema poplavama) na to temo obširno razpravo in je »tožil«, da se za regulacijo pritokov (kljub že skoraj desetletnemu prizadevanju) ne dela praktično nič.⁶⁸

Regulacija nad Celjem je sicer rešila marsikatero zagato v srednjem toku Savinje, toda vseeno ji ni uspelo popolnoma preprečiti poplav. Oktobra 1896 je bilo vreme precej nenavadno. Dnevna temperatura je ob nastali nevihti v trenutku padla z (za ta letni čas) običajnih 17 na 4 stopinje, neurje pa je povzročilo rečni dvig v mestu ob Savinji in višje. V Celju je voda segala 2,5 metra nad normalo, medtem ko so v Mozirju izmerili celo 3,2 metra nad normalo.⁶⁹ Vse več posestnikov ob reki je kritiziralo opravljeno delo (med drugim so se tudi pritoževali, da težko zmorejo plačevati še zaostale stroške regulacije).

Mi od nje nimamo nikakoršne posebne koristi, nego vkljub vsem regulacijam skoro vsako leto škodo, in ker moramo razun tega o vseh poškodovanjih in nedostatkih pri mostovih, potih i.t.d. v drugih občinah enakomerno prispevati. [...] Mi nismo tega krivi, da naša posestva ležijo poleg Savinje, tudi mi bi bili rajše na suhem svetu, in če tudi smo po prispevkih, katere smo preko 15-16 let in žalibog čisto brez vspeha plačevali, že skoro izkrvaveli, vendar se še menda noče uvideti, kako neupravičeno se samo nam ti prispevki natvezajo. [...] Poleg naših posestev smo videli malo prave regulacije, in kjer se je vršila, je gotovo drugi sosed o prvi povodnji večji ali manjši del svojega posestva izgubil. Nam ne pride na um, da bi vršili kritiko, da pa so dotična dela samo za nekaj časa, in da se glavna hiba ne odpravi, to vemo natančno.⁷⁰

(1849–1941) (Celje: Aero, 1974), 149–51. Prim. Blaž Pristovšek, »Regulacijski problemi Savinje,« *Kronika slovenskih mest* 1, št. 3 (1934): 217, 218.

64 Orožen sicer napačno navaja 1910. – Orožen, »Zgodovinski pregled,« 18. Prim. Matija Zorn, »Poplave – stalnica v Spodnji Savinjski dolini,« *Kronika* 65, št. 3 (2017): 534, 535.

65 »Povodnji na Štajerskem,« *Slovenski narod*, 28. 9. 1893, 3.

66 »Hochwasser,« *Deutsche Wacht*, 7. 10. 1894, 4.

67 »Hochwasser um Cilli,« *Deutsche Wacht*, 31. 10. 1895, 4.

68 »Cillier Gemeinderath,« *Deutsche Wacht*, 4. 8. 1895, 4.

69 »Hochwasser,« *Deutsche Wacht*, 22. 10. 1896, 4.

70 SI ZAC 25, t. e. 22, f. 1862–1910, XXII/70, Regulacija Savinje-razno, spis Slavni občinski urad okolice Celjske!.

Slika 3: Seznam poplav in vodostajev v Celju v devetdesetih letih

Jahr	Wasserstände über 2.00 m.		Höchster Wasserstand	
	Datum	Pegel, staud	Datum	Pegel, staud
1890	24. April	+ 1.60	27. April	+ 1.70
	27. April	+ 1.70		
	6. November	+ 1.40		
1891	17. Mai	+ 2.10	17. Mai	+ 2.10
1892	22. Juli	+ 2.60	22. Juli	+ 2.60
	1. Juni	+ 1.10		
1893	29. Juli	+ 1.40	19. November	+ 2.70
	25. Septbr.	+ 2.00		
	19. November	+ 2.70		
1894	1. Mai	+ 2.00	4. October	+ 2.50
	1. October	+ 2.00		
	4. October	+ 2.50		
1895	26. März	+ 3.00	27. October	+ 3.70
	27. October	+ 3.70		
	2. Juli	+ 2.50		
1896	30. August	+ 2.00	16. October	+ 2.50
	16. October	+ 2.50		
	21. October	+ 2.20		
1897	20. November	+ 2.40	2. Mai	+ 2.20
	2. Mai	+ 2.20		
	2. April	+ 2.40		
1898	16. Juni	+ 3.40	16. Juni	+ 3.40
	19. October	+ 3.00		
	20. October	+ 2.60		
1899	27. November	+ 2.10	24. September	+ 3.00
	25. Mai	+ 2.10		
	24. Septbr.	+ 3.00		
	30. Septbr.	+ 2.06		

Vir: SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1901, Seznam maksimalnega vodostaja pri celjskem vodokazu od leta 1870 do 1901, spis Verzeichnis der Hochwasser-Maximalwasserstände am Cillier Pegel vom Jahre 1870 bis 1901

Čez dobro leto je vreme ponovno pokazalo zobe.

Vsled nenadnega južnega vremena v noči od 23 na 24 februarja t. l je Savinja jako narasla in za odvožnjo nad Mozirjem pripravljene splave odnesla, kateri so mozirsko-savinski most podrl. Javni promet mej desnim in levim obrežjem Savinje je pri Mozirji celo ustavljen. Škoda, po tej nezgodi povzročena, je jako velika.⁷¹

Nenavadno vreme (v Gradcu naj bi temperatura padla celo »za pol stopinje pod ničlo«) je spremljalo poplavo konec junija 1900, ko je Savinja v Celju »prestopila bregove ter preplavila mestni park«.⁷² Izmerjena raven reke je znašala kar štiri metre nad normalo. »Ves krasni mestni park je upostošen. Odnoslo je tudi več kopališčnih hišic. V mestu je večina kleti v vodi. Savinjska dolina je podobna jezeru. [...] V Mozirju je odnesla voda nekaj mostov in žag.«⁷³ Reka je v Mozirju na desnem bregu uničila traverso, medtem ko je na drugi strani poškodovala jez (škode je bilo za slabih 20.000 kron). Še huje je bilo 16. novembra 1901, ko je poplava dodobra pretresla Celje in Savinjsko dolino (Celje je bilo popolnoma pod vodo, ki je bila več kot štiri metre nad normalo, v Savinjski dolini je ob reki zalilo vse kleti in poplavelo okolico – najhuje je bilo med Polzelo in Žalcem), poleg tega pa uničila regulacijska dela v večjem obsegu (škode je bilo za slabih 100.000 kron). Popravilo je bilo zaupano inž. Butti, javnost pa je pritiskala, da je treba dela po katastrofi nemudoma začeti vse od Šempetra dolvodno oziroma nadaljevati regulacijo vse od Levca, kjer so leta 1893 končali dela. Posebej je bilo treba narediti izkop gramoza, da se ne bi več nalagal v celjskem ovinku, odstraniti vse ovire iz reke, regulirati Ložnico ipd.⁷⁴

Skratka, na prelomu stoletij so bile poplave v Celju najhujše (ob zadnji poplavi je bilo pod Celjem proti Laškem vsaj tako hudo kot v Celju ali nad njim).⁷⁵ Slab teden kasneje, 22. novembra, je o metodah in tehnikah vodogradenj oziroma regulacij v Gradcu predaval inž. Cajetan Krischan ter pozival k ustanovitvi laboratorija za rečne gradnje po vzoru Dresdna. Menil je, da je treba reko nenehno opazovati, saj da brez izkušenj ni pravega pristopa oziroma da ne vedo dovolj o sami naravi poplav (prek študij bi morali teorijo prenesti v prakso). Jezovi, ki so jih patentirali tudi v Avstriji, da enostavno niso več zadoščali, večji poudarek pa je dal izkopu struge. Omenil je Avgusta Wolfa in njegov sistem za zaščito nabrežij⁷⁶ (ta je upočasn timer tok, material se je učinkoviteje odlagal na rob struge, toda pri višji vodi in pri silovitejšem pretoku je bil njegov sistem precej ranljiv), a je dvomil, da bi bil v primeru Savinje uspešen. Za Celje je bil prepričan, da je treba najprej najti vzroke poplav, preden bi vpeljevali novitete, ki morda ne bi bile učinkovite.⁷⁷

71 »Iz Mozirja,« *Slovenski narod*, 25. 2. 1898, 3.

72 »Dunaj,« *Slovenski narod*, 27. 6. 1900, 4.

73 »Povodnji,« *Slovenski narod*, 28. 6. 1900, 4.

74 »Die Hochwasserkatastrophe,« *Deutsche Wacht*, 21. 11. 1901, 2, 3.

75 »Hochwasserschäden zwischen Cilli und Steinbrück,« *Deutsche Wacht*, 5. 12. 1901, 13.

76 *Wolfsches Gehänge* – Wikipedia, pridobljeno 14. 4. 2025, https://de.wikipedia.org/wiki/Wolfsches_Geh%C3%A4nge.

77 »Ueber neuere Flussbaumethoden und über das letzte Hochwasser in Cilli,« *Deutsche Wacht*, 12. 12. 1901, 5–7.

Slika 4: Poplavi in vodostaj v letih 1900 in 1901

Jahr	Waperrstände über 2.00 m.		Höchster Waperrstand	
	Datum	Pegel- stand	Datum	Pegel- stand
1900	5. Januar	+ 2.20		
	8. April	+ 2.20		
	26. Juni	+ 4.00	26. Juni	+ 4.00
	27. Juni	+ 3.40		
	20. Juni	+ 2.80		
1901	21. Juni	+ 2.90		
	14. Septbr.	+ 3.05		
	17. Septbr.	+ 3.70		
	16. Novemb.	+ 4.30	16. November	+ 4.30.

Vir: SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1901, Seznam maksimalnega vodostaja pri celjskem vodokazu od leta 1870 do 1901, spis Verzeichnis der Hochwasser-Maximalwasserstände am Cillier Pegel vom Jahre 1870 bis 1901

Poplavi v letih 1900 in 1901 sta prepričali še najhujšega dvomljivca, da je treba z regulacijo Savinje nadaljevati. Ukrepanje je bilo življenjskega pomena za prebivalce Savinjske doline, še sploh pa za celjske meščane, ki so bili zelo ogroženi. Porabljenih je bilo že več kot pol milijona gld., a pravega učinka še zmeraj ni bilo. Celje je v bistvu predstavljalo zamašek; dobilo je vse tisto, kar je reka nesla s seboj, od gramoza, nanosov, voda je podirala jezove (sploh med Šempetrom in Žalcem) in jih odnašala s seboj dolvodno. Svoje so dodali hudourniki,⁷⁸ ki so tekli s hribov na južni strani reke (Reka pri Preboldu, pritok Bolska) in poplavljali kljub zaščitam. Gramoz in nanosi so uničevali okolico, jo spreminjali iz rodovitne v nerodovitno, širili rečni breg itd. Tako je bilo v zadnji poplavi uničenih vsaj 20–30 hektarjev površin. Anonimni avtor je ponovil, da je največjo težavo predstavljal celjski ovinek med železniško progo in pritokom Voglajne, potem vsi pritoki, ki so redno poplavljali (te bi morali končno regulirati), prav tako pa jezovi in vse ovire, ki so se ob deroči vodi znašli na poti.⁷⁹

Marca 1902 si je posebna komisija ogledala stanje po zadnji poplavi. Obnovitvenih del je bilo za približno 160.000 kron. Med ukrepi sta bili prioriteti znižanje jezov pri

78 Prim. Blaž Štangelj, »Poplave in urejanje hudournikov v 30. letih 20. stoletja pod Gorjanci,« v: Marta Rendla, ur., *Potenciali in upravljanje vodá. Med preteklostjo in sedanjostjo* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024), 134.

79 »Zur Sannregulierung,« *Deutsche Wacht*, 1. 12. 1901, 1, 2.

Mozirju in izkop struge v Šempetru (med letoma 1894 in 1902 je bilo na tej relaciji samo za vzdrževanje porabljenih okoli 170.000 kron).⁸⁰ Medtem je državnozborski poslanec Josef Pommer menil, da zgolj obnovitvena dela ne bodo zadoščala. Po njegovem je bila potrebna nova regulacija reke, saj je bil v bistvu narejen le srednji del reke, v zgornjem in spodnjem delu pa praktično nič. Glavni problem je videl v preobsežnem redčenju gozda (v zgornjem delu), zaradi česar je voda neovirano tekla s hribov v dolino, reka je v srednjem delu postala izredno hitra, kar se je pokazalo v spodnjem delu nad Celjem in v mestu, ko je ob visoki vodi prinesla s seboj ogromno materiala. V strugo se je odlagal tudi gramoz, kar je dvigovalo raven vode in povzročalo poplave (tudi dolvodno od Celja).⁸¹ Ne dolgo zatem, maja 1902, je v Celju znova poplavalilo. Mesto je bilo pač stalno na udaru, zato je bila regulacija nujna in življenjsko pomembna ne le za Celje, pač pa tudi višje.⁸²

Pred jesenskimi deželnozborskimi volitvami (leta 1902) je anonimni avtor *Slovenskega naroda* navajal, da so časi precej resni, da so se razmere za Slovence poslabšale in da nemški nacionalci stiskajo, kjer se le da. Še posebej je poudaril spodnještajerske reke, češ da so »uravnali skoraj vse reke na Zgornjem in Srednjem Štajerskem, pustili so pa reke na Spodnjem Štajerskem, kakor Pesnico, Dravo, Pako, Sotlo, Savinjo, Voglajno, Hudinjo itd., da divjajo in opustošujejo njive in travnike in delajo neprecenljivo škodo«. ⁸³ Ko so aprila 1903 analizirali škodo, ki jo je povzročila poplava leta 1901, so samo stroški za nujna popravila znašali 130.000 kron. Posledice poplave so bile tako še zmeraj precejšnje. Osnova sanacije je bil načrt, kaj je treba dejansko narediti, oziroma ugotavljanje dejanske razsežnosti. Za zaščito Celja je bilo nujno regulirati pritoke v mestu (samo Voglajna je denimo poplavlila četrto km²) pa tudi Savinjo in reko pod celjskim ovinkom. V načrtu je tako bila nova študija od Mozirja do Zidanega mosta, saj je bila rečna struga (predvsem med Šempetrom in Levcem) med drugim polna gramozu. Glavni problem je bil v visoki vodi, ki je odnašala vse s seboj in onemogočala normalno splavarjenje.⁸⁴

Julija 1903 je bil izdelan elaborat del (za več kot 1000 km² veliko traso).⁸⁵ Toda konec meseca je znova poplavalilo (poplava je podrla most pri Mozirju),⁸⁶ jeseni (novembra) pa še enkrat.⁸⁷ Ne glede na to so rekonstrukcijska dela le stekla (do leta 1908 je bilo za sanacijo – poglobitev struge, znižanje mozirskega jezua, obnovev kanala pri Šempetru –

80 *Die Landesvertretung von Steiermark, Sechster Theil*, 181. *Die Landesvertretung von Steiermark, Siebenter Theil*, 1897–1902 (hg. von Landes-Ausschusse des Herzogthums Steiermark) (Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1903), 277–79. Prim. SI AS 186, t. e. 35, f. 1012, spis 19197, 11. 11. 1902, spis 29630 ex 1902.

81 »Eine Interpellation des Abgeordneten Dr. Pommer in der Hochwasserfrage,« *Deutsche Wacht*, 16. 3. 1902, 1. Prim. SI AS 186, t. e. 35, f. 1012, spis 7164 ex 1902, Interpellation.

82 »Hochwasser,« *Deutsche Wacht*, 8. 5. 1902, 3.

83 »Volitve na Štajerskem,« *Slovenski narod*, 25. 10. 1902, 2.

84 SI ZAC 24, t. e. 98, f. 8232/03, Sannregulierung, spis Z. 11196, Z. 17108. Prim. SI AS 186, t. e. 37, f. 1069, spis 7039 ex 1903.

85 SI ZAC 24, t. e. 98, f. 8232/03, Sannregulierung, spis Z. 11196, Z. 17108. Prim. SI AS 186, t. e. 37, f. 1069, spis 22615 ex 1903.

86 »Iz Celja,« *Slovenski narod*, 1. 8. 1903, 3.

87 »Povodenj,« *Slovenski narod*, 19. 11. 1903, 3.

predvidenih dobrih 200.000 kron).⁸⁸ A poplave niso prenehale. Jeseni 1904 Savinja Celju in okolici ponovno ni prizanesla,⁸⁹ tudi novembra 1905 je časopisje spet poročalo o škodi večjih razsežnosti. »Savinja, Voglajna in ostali pritoki pri Celju so izstopili. Savinjska dolina je daleč proti vzhodu podobna jezeru. Savinja je narasla za 3,7 metra nad normalo, kar že ni bilo zadnjih deset let.«⁹⁰ Naslednje leto je vendarle dozorela ideja o nujni regulaciji v mestu. Toda novembra je ponovno poplavalilo do višine 3,4 metra nad normalo.⁹¹ Decembrsko tehnično poročilo je tako navajalo neugodne značilnosti Savinje (hudourniški značaj reke, nenehne poplave) in predlagalo rešitve v Celju (regulacijo Savinje do Grenadirjeve brvi, potem Voglajne od pritoka Hudinje dalje, Koprivnice od izliva v Voglajno navzgor do okrajne ceste, Sušnice od izliva do Lave, Ložnice itd.). Poleg tega je bila predvidena zaščita mesta vse do železniškega mostu, jezovi in posebne naprave za odvodnjavanje, zapore na pritokih, poglobitve dolvodno od Celja itd.⁹²

Toda kot po navadi se je z začetkom del odlašalo. Vmes je decembra 1907 Savinja skupaj s pritoki ponovno poplavalila in zalila mesto.⁹³ Šele februarja (med 10. in 12.) 1909 si je komisija ogledala reko in pritoke. Okrajni komisar Heinrich Montel in namestniški inženir Franz Kreps sta se strinjala, da je nujno potrebna regulacija med Kristininim dvorcem in Grenadirjevo brvjo (v dolžini 4 km), torej da se najprej nadaljujejo dela približno tam, kjer so se leta 1893 nehala, potem pa še regulacija Ložnice (1,3 km), regulacija Sušnice (1,8 km), regulacija Koprivnice (1,8 km) in regulacija Voglajne (2,3 km).⁹⁴ A decembra 1909 je Celje spet trpelo. »Savinja je narasla skoro za 4 metre in je izstopila ponekod iz bregov. V Celju je poplavalila mestni park in v vilinem okraju tri ceste.«⁹⁵ Časopisje je pisalo, da je vse po starem, da o regulaciji ni ne duha ne sluha, da mesto trpi, odgovorni pa da se spet ne zganejo.⁹⁶

Nedolgo zatem, januarja 1910, je državnozborski poslanec Richard Marckhl pozival, naj se regulacija Savinje v Celju vendarle začne, saj ni bilo več »prostora« za kakršnokoli odlašanje.⁹⁷ Medtem je komisija tudi gorvodno od Levca (vse do Mozirja) ugotavljala številne pomanjkljivosti na reki. Od regulacije je minilo že več kot 15 let, vmes so številne poplave pustile posledice, sanacija najhujše iz leta 1901 pa še sploh ni bila končana.⁹⁸ Vse več težav in tudi številni pozivi javnosti so odločevalce le spodbudili, da so potrdili regulacijo Savinje in pritokov v mestu za obdobje petih let v

88 *Die Landesvertretung von Steiermark, Achter Theil, 1903–1908* (hg. von Landes-Ausschusse des Herzogthums Steiermark) (Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1916), 319–22.

89 Npr. »Celje in povodenj,« *Domovina*, 18. 10. 1904, 3.

90 »Poplave v Celju,« *Slovenski narod*, 10. 11. 1905, 3. »Ueberschwemmung,« *Deutsche Wacht*, 12. 11. 1905, 8.

91 SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1910, 1907, 1906, Tehnično poročilo za reguliranje Savinje in njenih pritokov pri Celju, Regulierung der Savinja bei Celje, spis Ueberschwemmungstabelle.

92 SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1910, 1907, 1906, Tehnično poročilo za reguliranje Savinje in njenih pritokov pri Celju, spis Technischer Bericht zum Projekte für die Regulierung der Sann und ihrer Zuflüsse bei Cilli.

93 »Hochwasser,« *Deutsche Wacht*, 8. 12. 1907, 8.

94 »Kundmachung,« *Deutsche Wacht*, 30. 1. 1909, 13.

95 »Povodenj v Celju,« *Slovenski narod*, 22. 12. 1909, 3.

96 »Hochwasser,« *Deutsche Wacht*, 22. 12. 1909, 4.

97 »Zur Sannregulierung,« *Deutsche Wacht*, 15. 1. 1910, 8.

98 SI AS 186, t. e. 85, f. Sann-Regulierung Prassberg-Cilli, spis 10606 ex 1910.

Slika 5: Seznam poplav in vodostajev v Celju od preloma stoletij do konca prve svetovne vojne

Datum Hochwassers	Der Stand d. Hochwassers	Datum Hochwassers	Der Stand d. Hochwassers	Datum Hochwassers	Der Stand d. Hochwassers
<u>1898</u>					
2.III.	- 240	11.X.	- 280	2.X.	- 320
16.VI.	- 250	<u>1905</u>		4.XI.	- 240
17.VI.	- 200	6.XI.	- 310	20.XII.	- 210
19.X.	- 300	9.XI.	- 330	26.XII.	- 230
21.X.	- 260	20.XI.	- 230	<u>1916</u>	
<u>1899</u>		<u>1906</u>		7.IX.	- 240
24.IX.	- 300	17.VII.	- 240	9.IX.	- 200
<u>1900</u>		2.IX.	- 340	6.XI.	- 200
8.IV.	- 220	4.XI.	- 220	10.XI.	- 210
26.VII.	- 220	<u>1907</u>		<u>1917</u>	
27.VII.	- 400	20.V.	- 290	16.I.	- 320
<u>1901</u>		18.X.	- 230	17.I.	- 275
20.VI.	- 280	7.XII.	- 240	16.IV.	- 220
21.VI.	- 290	<u>1908</u>		12.XI.	- 205
14.IX.	- 305	17.VIII.	- 210	<u>1918</u>	
16.IX.	- 210	<u>1909</u>		2.X.	- 200
17.IX.	- 370	21.XII.	- 320	18.X.	- 225
16.XI.	- 430	<u>1910</u>		19.X.	- 232
27.XII.	- 900	6.XII.	- 260	20.X.	- 210
<u>1902</u>		<u>1911</u>		<u>1919</u>	
2.III.	- 250	11.VII.	- 200	7.I.	- 240
5.V.	- 230	<u>1912</u>		27.VI.	- 300
19.V.	- 300	4.X.	- 275	22.IX.	- 265
20.VII.	- 200	<u>1913</u>		<u>1920</u>	
13.X.	- 210	9.VII.	- 260	22.VII.	- 200
<u>1903</u>		<u>1914</u>		<u>1921</u>	
18.XI.	- 260	11. III.	- 200	17.IV.	- 200
7.XII.	- 210	15.XII.	- 250	<u>1922</u>	
<u>1904</u>		<u>1915</u>		4.IV.	- 210
15.II.	- 210	3.II.	- 300	14.V.	- 200

Vir: SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1910, 1907, 1906, Tehnično poročilo za reguliranje Savinje in njenih pritokov pri Celju, Regulierung der Savinja bei Celje, spis Ueberschwemmungstabelle

vrednosti 2,5 milijona kron (90 odstotkov država, preostalo Celje in posestniki),⁹⁹ poleg tega pa še nekaj korekcij gorvodno od Levca. Toda glavni načrt se je očitno spet nekje »založil«, saj se ni storilo prav dosti; opravili so zgolj korekture dveh jezov (v Braslovčah in Mozirju) ter še nekaj malenkosti.¹⁰⁰ Vmes je Celje konec marca 1912 ponovno poplaval; Savinja je bila sicer »le« 1,7 metra nad normalo, Voglajna pa do 2,5 metra. Oktobra je voda še bolj ogrozila mesto, pod vodo (2,75 metra nad normalo) je bila poleg mesta tudi Savinjska dolina nad Celjem.¹⁰¹ Smele načrte je nato dokončno prekinila prva svetovna vojna (med vojno je bilo najhuje februarja in oktobra 1915 ter januarja 1917, ko je voda segala čez tri metre nad normalo),¹⁰² s čimer je bilo regulacije Savinje in pritokov za časa Avstro-Ogrske dokončno konec.

* * *

Če so se razni inženirji vse 19. stoletje »ukvarjali« s Savinjo nad Celjem, pa je celjski ovinek očitno predstavljal težji zalogaj. Sicer so se zavedali, da bo problem mestnih poplav rešen šele tedaj, ko bodo sistematično pristopili k regulaciji pod mestom. Že leta 1873 so razstrelili nekaj skal nad Grenadirjevo brvjo, za katere je veljalo, da so največja ovira pretoka vode proti Laškem. Toda nadaljnje poplave so to prepričanje hitro ovrgle. Medtem se je inženir Hallada ukvarjal tudi s sistematično regulacijo do Tremerij; do leta 1880 je izdelal načrt, pripravil proračun in oboje dal v razpravo. Toda v naslednjih letih (leta 1883) so po njegovih načrtih zavarovali zgolj levi rečni breg pod Grenadirjevo brvjo, odsek do Tremerij pa je prišel na dnevni red šele po zaključku regulacijskih del nad Celjem. Podrobne načrte je pričel izdelovati deželni stavbni urad v Gradcu, toda vse je teklo (pre)počasi. Leta 1902 je situacijo na terenu pregledal prof. Philipp Forchheimer¹⁰³ in potrdil stališča inženirja Butte, da je treba celjski ovinek skrajšati s prekopom, železnico pa prestaviti na levi rečni breg.¹⁰⁴ V letih 1906–11 so v Gradcu izdelali in izpopolnili načrt, vreden cca. 2 milijona kron (Celje bi prispevalo 10 odstotkov). Toda zaradi zavlačevanja in odlašanja do del ni prišlo; nazadnje jih je prav tako prehitela prva svetovna vojna.¹⁰⁵

99 SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1910, 1907, 1906, Tehnično poročilo za reguliranje Savinje in njenih pritokov pri Celju, spis Technischer Bericht zum Projekte für die Regulierung der Sann und ihrer Zuflüsse bei Cilli.

100 SI AS 186, t. e. 85, f. Sann-Regulierung Prassberg-Cilli, spis 10606 ex 1910.

101 »Hochwasser,« *Deutsche Wacht*, 5. 10. 1912, 8. SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1910, 1907, 1906, Tehnično poročilo za reguliranje Savinje in njenih pritokov pri Celju, Regulierung der Savinja bei Celje, spis Ueberschwemmungstabelle.

102 SI ZAC 24, t. e. 52, f. 1910, 1907, 1906, Tehnično poročilo za reguliranje Savinje in njenih pritokov pri Celju, Regulierung der Savinja bei Celje, spis Ueberschwemmungstabelle.

103 Več gl. *Deutsche Biographie – Forchheimer, Philipp*, pridobljeno 22. 5. 2025, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz23307.html#ndbcontent>.

104 Prim. SI AS 186, t. e. 37, f. 1069, spis 22615 ex 1903, Technisches Gutachten; spis 22615 ex 1903, Gutachten.

105 Orožen, *Zgodovina Celja in okolice*, 2. del, 151, 152. Orožen, »Zgodovinski pregled,« 18.

Viri in literatura

Arhivski viri

SI AS – Arhiv Republike Slovenije:

- SI AS 186, C. kr. kmetijsko ministrstvo, Dunaj.

SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje:

- SI ZAC 15, Okrajni urad Gornji grad (1850–1870).
- SI ZAC 24, Mestna občina Celje (1850–1918).
- SI ZAC 25, Občina Celje okolica (1850–1935).

Časopisni viri

Cillier Zeitung, 1877–82.

Deutsche Wacht, 1885–87, 1890, 1892, 1894–96, 1901, 1902, 1905, 1907, 1909, 1910, 1912.

Domovina, 1904.

Laibacher Zeitung, 1886.

Marburger Zeitung, 1876.

Slovenski gospodar, 1876.

Slovenski narod, 1876–81, 1883–86, 1889, 1893, 1898, 1900, 1902, 1903, 1905, 1909.

Literatura

Brilly, Mitja. Matjaž Mikoš in Mojca Šraj. *Vodne ujme: varstvo pred poplavami, erozij in plazovi*. Ljubljana: Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, 1999.

Cvirn, Janez. »Thomas Fürstbauer: Kronika mesta Celja 1892–1907, I. del.« V: *Celjski zbornik*. 227–60. Celje: Skupščina občine Celje, 1990.

Cvirn, Janez. »Thomas Fürstbauer: Kronika mesta Celja 1892–1907, II. del.« V: *Celjski zbornik*, 211–54. Celje: Skupščina občine Celje, 1991.

Cvirn, Janez. »Velika povodenj v Celju.« *Kronika* 33, št. 1 (1985): 76–80.

Komac, Blaž, Karel Natek in Matija Zorn. *Geografski vidiki poplav v Sloveniji*. Ljubljana: Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, 2008.

Kuzmič, Robertina in Agata Suhadolnik. »Urejanje voda kot varstvo pred poplavami.« V: *Mišičev vodarski dan* 16, 65–71. Maribor: Vodnogospodarski biro, 2005.

Mikoš, Matjaž. *Urejanje vodotokov: skripta*. Ljubljana: Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, 2000.

Pristovšek, Blaž. »Regulacijski problemi Savinje.« *Kronika slovenskih mest* 1 (1934): 217–21.

Reberc, Eva. *Vodnogospodarski ukrepi varstva pred poplavami: projektna naloga*. Maribor: Fakulteta za gradbeništvo, 2012.

Zorn, Matija. »Poplave – stalnica v Spodnji Savinjski dolini.« *Kronika* 65, št. 3 (2017): 529–40.

Orožen, Janko. *Zgodovina Celja in okolice. II. del (1849–1941)*. Celje: Aero, 1974.

Orožen, Janko. »Zgodovinski pregled regulacije Savinje in njenih pritokov.« *Kronika* 4, št. 1 (1956): 15–20.

Štangelj, Blaž. »Poplave in urejanje hudournikov v 30. letih 20. stoletja pod Gorjanci.« V: Marta Rendla, ur. *Potenciali in upravljanje vodá. Med preteklostjo in sedanjostjo*, 121–46. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024.

Spletni viri

Deutsche Biographie - Forchheimer, Philipp. Pridobljeno 22. 5. 2025. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz23307.html#ndbcontent>.

Wolfsches Gehänge – Wikipedia. Pridobljeno 14. 4. 2025. https://de.wikipedia.org/wiki/Wolfsches_Geh%C3%A4nge.

Statistične publikacije

Die Landesvertretung von Steiermark, Achter Theil, 1903–1908 (hg. von Landes-Ausschusse des Herzogthums Steiermark). Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1916.

Die Landesvertretung von Steiermark, IV. Theil, 1878–1884 (hg. von Landes-Ausschusse des Herzogthums Steiermark). Graz: Leykam, 1885.

Die Landesvertretung von Steiermark, Sechster Theil – Erste Abtheilung, 1891–1896 (hg. von Landes-Ausschusse des Herzogthums Steiermark). Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1898.

Die Landesvertretung von Steiermark, Siebenter Theil, 1897–1902 (hg. von Landes-Ausschusse des Herzogthums Steiermark). Graz: Verlag des Landes-Ausschusses des Herzogthums Steiermark, 1903.

Die Landesvertretung von Steiermark, V. Theil, 1885–1890 (hg. von Landes-Ausschusse des Herzogthums Steiermark). Graz: Leykam, 1891.

Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Herzogthum Steiermark, XIII. Stück, 1885.

Pairhuber, Johann. Die Landesvertretung von Steiermark, II. Theil, 1872–1877. Graz: Leykam-Josefsthal, 1878.

Filip Čuček

“ALMOST ALL THE RIVERS IN UPPER AND CENTRAL STYRIA HAVE BEEN REGULATED, WHILE THE RIVERS IN LOWER STYRIA HAVE BEEN LEFT [...] TO RUN WILD [...] AND CAUSE INESTIMABLE DAMAGE.” REGULATION OF THE RIVER SAVINJA BETWEEN PRIHOVA AND LEVEC (1876–93) AND ITS CONSEQUENCES

SUMMARY

In the mid-1870s, after several decades of inconsistent and slow regulation of the river Savinja and its tributaries, which regularly flooded, numerous efforts for more serious regulation finally led to the systematic regulation of a relatively long stretch between Prihova (near Mozirje) and Levec (near Žalec). The plans were prepared by the Provincial Construction Office in Graz and the District Construction Office

in Celje. In June 1876, a relevant provincial act was finally adopted, providing for a ten-year period to complete the works (1877–87) and allocating a sum of 146,700 Gulden. In 1877, initial regulation works began between the Kasaze bridge and the Kristinin dvorec manor, located just above Celje.

Meanwhile, at the end of the summer of 1877, the river once again surprised the inhabitants by flooding Celje and the areas above the city heavily. In autumn 1878, the river level was again three metres above normal. As the Provincial Assembly considered the progress of the regulation works unsatisfactory, in June, its members decided to expedite the matter and improve the process, shortening the deadline for the completion of the works by two years (until the end of 1884). The act also provided for a new work completion period (1885–89) and a sum of 300,000 Gulden.

In the meantime, the on-site situation had remained largely unchanged. The river flooded periodically. At the beginning of 1883, the Slovenian deputies in Graz protested that the Provincial Assembly was doing nothing to regulate the Savinja and Drava rivers, while there was always money for the river Mura near Graz. The flood of early November 1885 (3.4 metres above the normal level in Celje) again relativised the works that had already been carried out. Nevertheless, works were initiated on the stretches between Mozirje and Ljubija and between Letuš and Polzela. Due to the frequent high water levels, several ditches and canals were built. Intermittent flooding slowed down work considerably. The Municipal Council of Celje responded by deciding that the river Savinja, as well as its tributaries within the city, needed to be regulated, as the recent flood had revealed numerous failures in Celje. By 1888, 23 km of the river Savinja had been regulated (and deepened) downstream from Mozirje, at a cost of 380,000 Gulden (13.5 Gulden per running metre).

Meanwhile, nothing happened after the end of the second work completion period, except for another heavy flooding in July 1889. By August 1891, the Provincial Assembly finally passed a new provincial act (in force until 1893), setting the sum at 120,000 Gulden. The final stage included the construction works at Mozirje, Ljubija, Preska, Podvin (bridge in Polzela), Šešče, Vrbje, Griže, Kasaze, and Levec. In some areas, the work involved less riverbed dredging and instead focused on securing and repairing the riverbank, while in other places, the opposite was true. In the meantime, there were several calls for regulating the tributaries in Celje, as well as numerous criticisms of the regulation itself, claiming that it had not yielded any notable success.

In any case, a total of over 40 km of canals, dams, and levees were built between 1877 and 1893 at a cost of about 550,000 Gulden. In 1893, the works stopped above the mouth of the Ložnica stream near Levec. The regulation successfully shortened and secured the watercourse (despite many concerns from the local population), removed obstacles to rafting, controlled the inundation area, and created about 200 hectares of new arable land. The riverbed was straightened and deepened, greatly accelerating the flow. However, regulation also had some adverse effects. In the upper part of the valley, the river eroded marl layers, resulting in a drop in groundwater levels

and the drying up of springs. The consequences for Celje were quite unfavourable, as the materials carried by the river were deposited at the meander in Celje, leading to a rise in groundwater and river levels and increasing the risk of flooding.

Thus, the regulation upstream of Celje did not benefit the city and its surroundings, as several large floods occurred between 1887 and 1910. The floods of 1900 and 1901 convinced even the most steadfast doubters of the need to keep regulating the river Savinja. In July 1903, a detailed project study was drawn up. The following year, the decision to re-regulate a longer stretch of the river was finally adopted. However, the initiation of works was delayed, and the ambitious plans were halted by World War I, ultimately terminating the Austro-Hungarian efforts to regulate the river Savinja and its tributaries. The idea of regulating the river downstream of Celje met a similar fate, although many experts believed it would have considerably reduced flooding in the city.

Tereza Prešeren*

Industrijska predelava živil v spreminjajoči se stvarnosti: vpliv demografskih sprememb na proizvodnjo

IZVLEČEK

Ribiška dejavnost je zgodovinska značilnost lokalnega gospodarstva Izole. V 19. stoletju se je na tem območju začela razvijati industrija predelave rib, ki je s širitvijo na predelovanje mesa, sadja in zelenjave zajela tudi kmečko pridelavo. Industrija in z njo povezana ribolov ter kmečka pridelava so predstavljali glavni vir preživetja lokalnega prebivalstva. Prispevek obravnava vpliv istrskega eksodusa (tj. velikih demografskih sprememb, do katerih je prišlo med letoma 1945 in 1960 v primorskem prostoru) na izolsko predelovalno industrijo živil. Dejavnost, ki je v obravnavani dobi postala še bolj odvisna od ročnega dela ter delovne sile, se je med procesom dvojne restrukturalizacije družbe, političnega in gospodarskega sistema spopadala z različnimi kadrovske problemi, katerih posledice so se kazale tudi v proizvodnji izolskih tovarn/podjetij.

Ključne besede: Izola, migracije, predelovalna industrija živil, industrijska proizvodnja, Delamaris

ABSTRACT

INDUSTRIAL FOOD PROCESSING IN A CHANGING REALITY: THE IMPACT OF DEMOGRAPHIC CHANGE ON PRODUCTION

Fishing is a historical feature of Izola's local economy. During the 19th century, the fish processing industry started to develop in this area. Later, it expanded to agricultural production

* Doktorska študentka, FHŠ, Oddelek za zgodovino, Univerza na Primorskem, Titov trg 5, SI-6000 Koper, tereza.preseren.slabe@gmail.com

by also including meat, fruit, and vegetable processing. This industry and the associated fishing and agricultural production represented the primary source of the local population's livelihood. The contribution discusses the impact of the Istrian exodus (i.e. significant demographic changes taking place between 1945 and 1960 in the Littoral region) on the food processing industry in Izola. This activity, which became even more dependent on manual labour and manpower in the period under consideration, faced various human resource problems during the process of dual (political and economic) restructuring of society, whose consequences were also reflected in the production of Izola's factories/companies.

Keywords: Izola, migrations, food processing industry, industrial production, Delamaris

Uvod

Izola je bila skupaj s svojo okolico zgodovinsko povezana z ribiško dejavnostjo. V zadnji tretjini dolgega 19. stoletja se je ta dejavnost tesno povezala z modernim tehnološko-znanstvenim napredkom in območje se je s pomočjo tujega francoskega (kasneje tudi italijanskega, avstrijskega, angleškega in lokalnega) kapitala postopoma oblikovalo v središče ribje predelovalne industrije v Istri in na Balkanu.¹ Proces industrializacije je pomenil uspešno vključitev tradicionalno prisotne gospodarske dejavnosti v moderne razvojne tokove, ne le v smeri vpeljevanja industrijskega načina dela, ampak tudi v smeri rabe znanstveno-tehničnih odkritij ter modernega razvoja konzerviranja živil v pločevinastih steriliziranih in hermetično zaprtih posodah oziroma konzervah. Nicolas Appert je leta 1804 izdelal prve konzerve hrane (tj. pred Pasteurjem in njegovim mikrobiološkim odkritjem t. i. pasterizacije) ter dokazal, da s termično obdelavo živil preprečimo mikroorganizmom v živilih kvarjenje oziroma njihov razkroj. Slabih deset let kasneje sta Nizozemec Dutsch in Anglež Durand začela izdelavo konzervnih »škatic« iz bele pločevine, ki jo je Anglež Taylor v štiridesetih letih 19. stoletja nadgradil še z litografijo.²

Na območju Izole je med letoma 1879 in 1884 nastalo pet tovarn: tovarna Roullet, tovarna Warhanek, tovarna Degrassi, tovarna Noerdlinger in tovarna Troian/Trojan. Tovarni Francoza Émilla Louisa Roulleta in Dunajčana Carla Warhanka sta sprva obe začeli predelavo »malih plavih rib« (sardin, jegulj ipd.). Prva je nato v zadnjih dveh

1 Nadja Terčon, »Ribja predelovalna industrija v Slovenski Istri (1867–1918)«, v: Sonja Ana Hoyer, ur., *Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre: varovanje naravne in kulturne dediščine na področju konservatorstva in muzeologije* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), 244–48. Nadja Terčon, »Pristaniški promet v slovenski Istri (1850–1918)« (magistrsko delo, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003), 55, 59. Janez Kramar, »Ribja industrija v Izoli v letih od 1945–1954«, *Annales Series Historia et Sociologia* 2, št. 2 (1992): 175, pridobljeno 10. 3. 2024, *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-SKZOY1FY>. Deborah Rogoznica, »Oris razvoja ribje industrije v povezavi z viri, ki jih hrani Pokrajinski arhiv v Kopru«, *Studia iustinopolitana* 2, št. 1 (2009): 143, 144.

2 Ibidem, 53.

desetletjih 19. stoletja začela širiti svoj proizvodni asortima na konzerviranje graha, govejega mesa in sliv ter proizvodnjo gnojila iz ribjih ostankov in drugih morskih živali, kasneje v obdobju med obema vojnoma pa tudi na proizvodnjo ribje moke, ribjega olja, jušnih kock, paštet ter predelavo zelenjave (med drugim paradižnika) in inčunov.³ Druga, tovarna Warhanek, je v osemdesetih letih 19. stoletja prav tako začela proizvajati gnoj iz ribjih odpadkov ter predelovati slive v marmelado, kasneje v medvojnem obdobju pa je začela proizvajati jušne kocke in mesne ekstrakte, antipaste oziroma različne vrste konzerviranega sadja in zelenjave (olive, artičoke, paradižnike, kumarice ipd.).⁴ Domačin Giovanni Degrassi je v svoji tovarni poleg »male plave ribe« konzerviral še grah in paradižnik, tovarna bratov Noerdlinger pa se je ukvarjala predvsem s predelovanjem sliv, v manjši meri tudi rib.⁵ Tovarna Trojan & Co. naj bi se ukvarjala le s predelavo rib.⁶ Izolska predelovalna industrija je bila usmerjena predvsem v predelavo rib, vendar so poleg rib relativno hitro začeli predelovati tudi meso, sadje in zelenjavo, v medvojnem obdobju pa so s kombiniranjem teh surovin ustvarjali popolnoma nove produkte (na primer jušne kocke). To je pomenilo, da so tovarne aktivno širile svoje proizvodne, poslovne in zaposlitvene možnosti, že od samih začetkov svojega delovanja.⁷

Redni odkup ulova je za izolske ribiče pomenil razbremenitev težav pravočasne prodaje viška dnevnega ulova, ki jim ga ni uspelo prodati prek drugih kanalov (denimo strankam za porabo), ali zalog že soljene ribe. Prav tako so bili razbremenjeni tudi kmetje, ki so na primer dobili trg za svoje pridelke v neposredni bližini kmetij (lažji transport) ali pa dodatne možnosti služenja denarja.⁸

S podpisom Rapalske pogodbe po koncu prve svetovne vojne je ta prostor pod italijansko državo. Sledilo je približno dve desetletji dolgo obdobje (pri tem izpuščam čas druge svetovne vojne) gospodarsko uspešnega poslovanja petih nekdanih in ene na novo vzpostavljene izolske tovarne za predelavo rib, zelenjave, sadja in mesa, ki so sicer delovale v družbeno napetem ozračju zaradi poitalijančevanja. Leta 1920 je italijanski koncern S. A. Conservifici prevzel obratovanje štirih izolskih tovarniških obratov za predelavo rib in drugih živil, ki so bili vzpostavljeni med letoma 1879 in 1884: francosko tovarno Roulet, ki je bila leta 1930 preimenovana v Ampelea S. A. Conservifici, tovarno

3 Med letoma 1887 in 1898 se je njena proizvodnja povečala iz 481.000 ribjih konzerv na leto na kar 2.603.000 konzerv na leto. Ob tem velja omeniti, da je tovarna v letih 1896–1898 proizvedla 695.000 konzerv govejega mesa. – Terčon, »Ribja predelovalna,« 246.

4 Leta 1889 naj bi Warhanek v svoji izolski tovarni proizvedel 890.000 ribjih konzerv. – Ibid., 247.

5 Tovarna Degrassi je v zadnjih letih 19. stoletja proizvedla 1.040.000 ribjih konzerv ter slabih 180.000 konzerv graha in paradižnika. Drugo tovarno je odprla tržaška družba bratov Noerdlinger, njena proizvodnja ob koncu 19. stoletja pa je dosegla 980.000 pločevink sadja in rib. – Ibid., 247, 248.

6 Leta 1911 je tovarna proizvedla 280.000 ribjih konzerv. – Ibid., 247, 248.

7 Ibid., 245–48. Rogoznica, »Oris razvoja,« 145. Gaša Egič, »Kratka zgodovina ribje predelovalne industrije v Izoli od njenih začetkov do razpada Jugoslavije,« *Retrospektive* 4, št. 1 (2021): 62, 63, 67, pridobljeno 21. 10. 2024, *Zgodovina Slovenije – Sistory*, <https://www.sistory.si/publication/60243>. Janez Kramar, *Izola: mesto ribičev in delavcev* (Koper: Založba Lipa, 1987), 309, 310, 423. Tereza Prešeren et al., »Pot tovarn kot pripoved o dediščini ribištva in predelovalne industrije s poudarkom na Izoli,« *Studia universitatis hereditati* 6, št. 2 (2018): 66, pridobljeno 21. 10. 2024, *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <https://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-VY3XRPZ3>. Nadja Terčon, »Vzpostavitev slovenskega pomorstva 1945–1958« (doktorska disertacija, Koper: FHŠ, 2013), 121.

8 Terčon, »Pristaniški promet,« 54.

Noerdlinger, tovarno Degrassi, ki je bila do sredine dvajsetih let 20. stoletja preimenovala v Torrigiani, in tovarno Trojan.⁹ Tovarno Warhanek je v dvajsetih letih prevzel koncern Società Anonima Prodotti Alimentari G. Arrigoni & CO, ki je leta 1926 tovarni dal tudi njeno najbolj poznano ime – Arrigoni.¹⁰ Leta 1925 je bila na območju Izole vzpostavljena še ena nova, tj. šesta tovarna za predelavo različnih živil, tovarna Delise.¹¹ Podjetja so se vključila na visoko konkurenčen italijanski trg v kontekstu diriganega državnega gospodarstva, povečano povpraševanje (in ponudba) pa sta spodbujala širitev obsega proizvodnje, kar se je med drugim kazalo v vzpostavitvi nove tovarne za predelavo rib, naraščanju števila zaposlenih v industriji, vzpostavitvi lastne ribiške flote ter povečevanju lovnih in predelovalnih kapacitet (denimo več ladij, boljši stroji) itn.¹²

Konec druge svetovne vojne je pomenil novo obdobje življenja in razvoja mesta. Po vojni je ta prostor (približno) celo desetletje živel v nekakšnem politično-gospodarskem limbu, ki se je končal šele s podpisom Londonskega memoranduma leta 1954 ter Videmskega sporazuma leta 1955, kar je sprožilo največji val izseljevanja prebivalstva iz slovenskega Primorja. Istočasno je to pomenilo dokončno in formalno priključitev gospodarskega prostora cone B v nov samoupravni socialistični gospodarski prostor Jugoslavije. Duh individualne predvojne tržne konkurence je nadomestil duh kolektivnosti. Z vidika delovanja gospodarskega mikrosistema Izole je uveljavljanje novega sistema doseglo vrh z nastankom Kombinata konzervne industrije Delamaris (KKID) leta 1959, ko je bilo obratovanje treh tovarn – tovarne (Ex)Ampelea/Iris/Roullet,¹³ tovarne Arrigoni/Warhanek v Izoli ter tovarne De Langlade/Ikra v Kopru – in uvozno-izvoznega podjetja Delamaris združeno v en, enoten večji gospodarski subjekt.¹⁴ Namen združitve treh tovarniških obratov in trgovskega podjetja v kombinat je bila lažja organizacija proizvodnje in prodaje njihovih izdelkov.¹⁵ Uvajanje novega komunističnega gospodarskega sistema je na območju cone B sicer potekalo ideološko manj eksplicitno in postopoma vse od konca druge svetovne vojne dalje (na primer z uvajanjem družbene lastnine, vzpostavitvijo delavskih svetov in upravnih odborov podjetij itn.).¹⁶

9 Prešeren et al., »Pot tovarn«, 64–72.

10 Ibid., 69. Egič, »Kratka zgodovina«, 64. Nadja Terčon, »Razvoj industrijskega ribištva na slovenski obali v letih 1945–1959«, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 37, št. 1-2 (1989): 123–35, pridobljeno 10. 3. 2024, *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-Q0OQIO0G>.

11 Pri tem velja opozoriti, da so bili pod upravo S. A. Conservifici manjši tovarniški obrati (Noerdlinger, Degrassi, Trojan) priključeni dvema večjima tovarniškima obratoma Roullet/Ampelea ali Warhanek/Arrigoni, odvisno od njihove bližine eni ali drugi večji tovarni. – Terčon, »Razvoj industrijskega«, 123–35. Prešeren et al., »Pot tovarn«, 68. Bruno Volpi Lisjak, »Ženska delovna sila v ribjih tovarnah v Izoli in Kopru: Konzerviranje in soljenje rib«, *Annales, Series Historia et Sociologia* 11, št. 24 (2001): 138, pridobljeno 10. 3. 2024, *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-MDBSIXVP>.

12 Terčon, »Razvoj industrijskega«, 123–25. Kramar, »Izola«, 423. Prešeren et al., »Pot tovarn«, 66.

13 Leta 1947 je bila tovarna Ampelea preimenovana v Ex-Ampelea, nato pa je leta 1956 prišlo do ponovne spremembe imena obrata v Iris. – Terčon, »Razvoj industrijskega«, 123–25.

14 Terčon, »Pristaniški promet«, 139. Terčon, »Vzpostavitev slovenskega«, 124. Ime Delamaris je zloženka začetnih črk imen tovarn DEL/De Langlade, AM/Ampelea, AR/Arrigoni in mesta Izole/IS. – Prešeren et al., »Pot tovarn«, 68.

15 Terčon, »Vzpostavitev slovenskega«, 124.

16 Aleksej Kalc, »The other side of the 'Istrian exodus': immigration and social restoration in Slovenian coastal towns in the 1950s«, *Dve domovini* 49 (2019): 149, pridobljeno 11. 3. 2024, <https://doi.org/10.3986/dd.v0i49.7258>. Kramar, »Ribja industrija«, 181.

Razvoj izolske živilsko-predelovalne industrije v drugi polovici petdesetih let 20. stoletja (tj. v letih njenega prehoda oziroma dokončnega vključevanja v jugoslovanski gospodarski prostor) je potekal v znamenju reševanja težav, do katerih je prihajalo zaradi več kot desetletje trajajočega negotovega položaja območja in intenzivnih demografskih sprememb. Zdi se, da je ravno intenzivna migracija prebivalstva delovala kot ključen vzrok težav, s katerimi se je industrija v tem času soočala pri svojem obratovanju. Ob tem velja opozoriti, da je do problemov prihajalo na različnih področjih dela (od ribolova do administracije) in v različnih skupinah delavcev (od nekvalificirane delovne sile do kvalificirane). Glavni namen pričujočega prispevka je predstaviti vpliv demografskih sprememb, tj. istrskega eksodusa, na proizvodnjo izolske predelovalne industrije.

Industrija predelave živil v povojnem kontekstu

Eno pomembnejših vprašanj, ki se je odprlo po vojni, je bilo vprašanje meje med Jugoslavijo in Italijo. Vprašanje, ki je imelo korenine še v času prve svetovne vojne, je postalo po drugi svetovni vojni ponovno aktualno. Zahodni zavezniki niso priznavali sklepov kočevskega zbora in II. zasedanja Avnoja, po katerih naj bi Julijska krajina pripadala Jugoslaviji, s čimer so sprožili t. i. tržaško krizo.¹⁷ Prvi uradni dokument, ki je odprl vrata reševanju tega vprašanja, je bil Beograjski sporazum, podpisan 9. junija leta 1945. Območje Julijske krajine je bilo razdeljeno na dve okupacijski coni prek t. i. Morganove linije. Obe coni Julijske krajine sta bili uradno pod upravo zavezniške (cona A) ali jugoslovanske vojne uprave (cona B), čeprav – kot pove France Perovšek – je v coni B civilno oblast *de facto* izvajalo novoustanovljeno Poverjeništvo pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora.¹⁸ Cilj je bil zmanjšati možnost oboroženega spopada med jugoslovanskimi in zavezniškimi silami.¹⁹

Prva formacija cone B je živela vse do podpisa Pariškega mirovnega sporazuma med Italijo in Jugoslavijo 10. februarja 1947 oziroma do končne uveljavitve pogodbe septembra tega leta.²⁰ Dokument je preoblikoval sporno območje v t. i. Svobodno tržaško ozemlje, prav tako deljeno na dve coni, z nekaterimi manjšimi ozemeljskimi spremembami in že prej obstoječo notranjo mejo.²¹ Cona B je bila preoblikovana v drugo formacijo, v kateri je tudi dočakala svoj konec.²² Končno razrešitev te začasne rešitve naj bi predstavljalo imenovanje guvernerja s strani Varnostnega sveta OZN, ki

17 France Perovšek, *Moja resnica: Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1995), 80.

18 Katja Hrobat Virloget, *V tišini spomina: »Eksodus« in Istra* (Koper in Trst: Založba Univerze na Primorskem, 2021), 23, 24. Perovšek, *Moja resnica*, 171, 172.

19 Hrobat Virloget, *V tišini*, 23, 24.

20 Perovšek, *Moja resnica*, 136.

21 »Jugoslaviji so po mirovni pogodbi pripadli celotna hrvaška Istra, Reka, Slovensko primorje z večinskim delom cone B in obširni predeli cone A, in sicer Kras, Goriška brda in Posočje s Kobaridom, Bovcem ter Breginjskim kotom. Gorica je prišla pod Italijo.« – Perovšek, *Moja resnica*, 136.

22 Hrobat Virloget, *V tišini*, 23, 24.

naj bi prevzel vodenje obeh con v obliki nove (samostojne) državne tvorbe. V praksi pa bi slednje predstavljalo veliko oviro in malo možnosti za razrešitev tržaškega vprašanja, saj je vsaka sila želela imenovati nekoga, ki bi uveljavljal njene interese. Relativno hitro je postalo jasno, da bo treba najti drugo pot.²³ Slovensko Primorje je tako ostalo v geopolitičnem limbu še nadaljnjih sedem let vse do podpisa Londonskega memorandumu oktobra 1954 oziroma Videmskega sporazuma avgusta 1955, s katerim se je tudi uradno začela normalizacija razmer.²⁴ Na njegovo »dolgoživost« je močno vplivala spreminjajoča se pozicija Jugoslavije v mednarodnih vodah pred in po sporu z Informbirojem.

Z vidika povojne gospodarske regeneracije širšega primorskega prostora je imela tržaška mednarodnopravna situacija zaviralen vpliv. Na eni strani je prostor izgubil vse večje trgovske in storitvene centre v Trstu, Gorici in Tržiču, na drugi pa so določila mednarodnega sporazuma zavirala celovito priključitev območja jugoslovanskemu in slovenskemu centralnoplanskemu oziroma kasneje samoupravnemu socialističnemu gospodarstvu. Obstoj možnosti, da bi bil prostor priključen Italiji, je inhibiral obsežnejše (finančno) investiranje jugoslovanske države v primorski prostor, hkrati je leta 1947 prišlo tudi do namerne degradacije proizvodnih sredstev.²⁵ Volja oblasti po implementaciji določenih ukrepov, ki bi dajali potrebno dodatno podporo ponovnemu zagonu gospodarskega življenja, je bila omejena.²⁶ Primer tega je bilo vprašanje valute – po določitih beograjskega sporazuma Jugoslavija ni smela vzpostaviti denarne unije s cono B, kar je oktobra leta 1945 pripeljalo do uvedbe t. i. jugolire, neuradno vezane na jugoslovanski dinar.²⁷ Določilo je bilo odpravljeno s kasnejšo Pariško mirovno pogodbo. Leta 1949 je prišlo v cono B do uveljavitve monetarne unije oziroma zamenjave jugolire z dinarji.²⁸

Kljub omejevanju finančnih investicij in namerni degradaciji obstoječega kapitala je jugoslovanska oblast investirala v območje. Poleg zgoraj navedenega primera uvedbe najprej jugolire in kasneje dinarja velja izpostaviti poddržavljenje podjetij leta 1947 in uvajanje delavskega samoupravljanja ter koncepta družbene lastnine od leta 1951 dalje.²⁹ S tem si je jugoslovanska oblast aktivno prizadevala, da bi območje na koncu prešlo pod jugoslovansko suverenost.

Med letoma 1945 in 1960 je v izolskih tovarnah prišlo do dveh opaznejših kriz oziroma zastojev in problemov v proizvodnji. Prvi zastoj se je odvil v letih neposredno po

23 Perovšek, *Moja resnica*, 152.

24 Terčon, »Vzpostavitev slovenskega,« 159. Hrobat Virloget, *V tišini*, 24, 106, 107, 126. Kalc, »The other,« 146. Janez Kramar, *Izola 1945–1991: Iz zgodovine občine od osvoboditve izpod fašizma do ustanovitve samostojne Republike Slovenije* (Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2002), 21–44.

25 Janez Kramar pri tem navaja tudi eno izmed uradno danih smernic, da je cilj evakuacije toliko onesposobiti delovanje obeh tovarn, da vsaj v doglednem času ne bosta mogli predstavljati konkurence jugoslovanski konzervni industriji. – Kramar, »Ribja industrija,« 176–78. Volpi Lisjak, »Ženska delovna,« 138.

26 Perovšek, *Moja resnica*, 25, 30. Hrobat Virloget, *V tišini*, 173.

27 Ibid., 28, 32. Rogoznica, *Oris razvoja*, 148.

28 Ibid., 153.

29 Kramar, »Ribja industrija,« 181. Volpi Lisjak, »Ženska delovna,« 138. Učinki Zakona o delavskem samoupravljanju, ki je bil sprejet junija 1950, so se v praksi začeli kazati šele v letu 1951, ko sta bila v tovarnah Ampelea in Arrigoni uvedena delavski svet in upravni odbor. – Kramar, »Ribja industrija,« 181. Kramar, *Izola 1945*, 97–100.

koncu druge svetovne vojne in je dosegel vrh leta 1947. Glavna vzroka zastoja proizvodnje sta bila sprva prekinitev utečenih poslovnih/trgovskih povezav³⁰ ter pomanjkanje surovin, predvsem svežih rib in bele pločevine.³¹ Konec leta 1946 so stroji ostajali brez dela. Zaradi višje odkupne cene rib v Trstu so ribiči raje tihotapili ribe v cono A, kot pa jih prodajali tovarnam v coni B. Problem je predstavljalo tudi hudo pomanjkanje bele pločevine za izdelavo konzerv, gumijastih obročkov in olja, ki jih jugoslovanski oblasti kljub obljubam tovarnam ni uspelo zagotoviti. V začetku leta 1947 pa se je sklopu omenjenih zavor pridružila še evakuacija precejšnjega dela tovarniške opreme, strojev in surovin. Z njo sta dve največji izolski tovarni (Ampelea in Arrigoni) v celoti izgubili svojo ribiško floto, iz ene ali druge pa so bile evakuirane tudi hladilnice in ladjedelnica.³² Problem zagotavljanja zadostnih količin surovin se je poglobil, pridružil pa se mu je tudi problem izgube proizvodnih sredstev, tj. strojne opreme. V istem letu (1947) je podpis že omenjene Pariške mirovne pogodbe formalno omogočil možnost optiranja.³³ Vsi omenjeni dejavniki so skupaj z ideološko-političnim pritiskom jugoslovanskih oblasti in zastraševanjem tako italijanskih oblasti kot tudi nekdanjih lastnikov tovarn, ki so ostali v coni A, povzročili drugi val izseljevanja izolskih delavcev in ribičev, tj. izgubo človeškega kapitala (več o fazah eksodusa/izseljevanja v naslednjem poglavju).³⁴

Do konca leta 1948 so bili največji problemi tovarn (a ne vsi!) razrešeni. Sledilo je pet do šest let dolgo obdobje uspešnega delovanja dveh največjih izolskih tovarn, ki se je začelo z dobrim ulovom maja 1948 in nakupom bele pločevine z deviznimi sredstvi. Proizvodnja izolskih tovarn je bila leta 1950 v primerjavi z letom 1946 večja za 216 odstotkov, temu pa je v naslednjih letih sledilo še njeno dodatno povečevanje. V tem času so razširili tudi proizvodni program (denimo s fileti v pikantni omaki idr.). Prav tako se je med letoma 1948 in 1951 povečalo število zaposlenih – s 1411 na 1973. Kljub slabemu ulovu in zastarelosti strojne opreme leta 1952, ki sta povzročila (začasen) upad proizvodnje, je izolska ribja industrija že leta 1953 postala »najmočnejše središče ribje industrije v Jugoslaviji«. Med letoma 1952 in 1954 je prišlo do modernizacije strojne opreme v Ampelei, splošno gledano pa je celotna izolska predelovalna industrija v tem času nadaljevala povečevanje proizvodnje in zmanjševanje proizvodnih stroškov.³⁵

30 Posledica neuspešno prodanih konzerv je bilo kopičenje zaloga t. i. »črnih konzerv«. – Kramar, *Izola 1945*, 129. Kramar, »Ribja industrija«, 176.

31 Kramar, »Ribja industrija«, 176, 178. Kramar, *Izola 1945*, 130, 135–38. S pomanjkanjem surovin se je izolska predelovalna industrija soočala tudi v kasnejših letih. Iz poročila o izdelavi predjedi po planu v letu 1955 izvemo o pomanjkanju različnih vrst surovin, ki so bile potrebne za proizvodnjo: litografska pločevina, zelenjava, olje, vino, začimbe, paradižnikov koncentrat in kis. – SI PAK/180-50, s. d. 774.

32 Kramar, »Ribja industrija«, 176–78. Z odvzemom tovarniške flote leta 1947 se je izvajanje te dejavnosti preneslo na zasebne ribiče in ribiška podjetja, ki so delovali v Izoli in Piranu. – Terčon, »Razvoj industrijskega«, 125.

33 Hrobat Virloget, *V tišini*, 76.

34 Kalc, »The other«, 151. Kramar, »Ribja industrija«, 176–79. Kramar, *Izola 1945*, 136–38. Po navedbah Janeza Kramarja naj bi tržaški kapital strašil, da se bodo tovarne zaprle, zaposleni pa izgubili delo. Poleg širjenja govorice naj bi poskušali tudi z infiltracijo tovarn tako, da so kupovali ribiške barke, dajali posojila trgovcem in obljubljali lastnikom izolskih tovarn ponoven zagon njihovih obratov. – Kramar, »Ribja industrija«, 178.

35 Ibid., 179–82.

Do drugega zastoja ali problema v proizvodnji je prišlo po podpisu Londonskega memoranduma in Videmskega sporazuma (tj. sredi petdesetih let 20. stoletja). Končna razrešitev tržaškega vprašanja je sprožila drugi val obsežnih demografskih sprememb, ki so jih tako ali drugače občutila tudi podjetja in tovarne izolske predelovalne industrije.

Vpliv demografskih sprememb na obratovanje tovarn

Za razumevanje situacije, s katero se je soočala izolska predelovalna industrija med letoma 1945 in 1960, je treba predstaviti naravo te proizvodnje. Za industrijsko predelavo živil je tako kot za kmetijstvo značilen visok sezonski značaj.³⁶ Ta je bil s pojavom hladilnikov (in drugih načinov hlajenja) vsaj za sadje in zelenjavo nekoliko omiljen, ni pa to veljalo tudi za ribolovno dejavnost, ki je ostajala sezonska in tako podvržena hudemu pritisku čim hitrejši predelavi.³⁷ Paradižnik lahko v hladilniku ostane dlje kot sveža riba. To je pomenilo, da je bil delovni proces v določenih delih leta (v času ribolovne sezone) veliko intenzivnejši, bilo je več dela in delovni dan je bil daljši kot v drugih delih leta (denimo podaljšan delovnik na 12 ur).³⁸ Zato bi lahko širjenje proizvodnje s predelave rib na predelavo sadja, zelenjave in mesa v različnih valovih vse od devetdesetih let 19. stoletja dalje razumeli tudi kot poskus premagovanja sezonskega značaja ribolova, širjenja poslovne mreže gospodarskega subjekta in zagotavljanja večje stabilnosti delovnih mest v tovarni.

Poleg sezonske narave ribolova (in hkrati zamudnih dostav naročenih količin rib iz tujine) lahko v dokumentu *Problemi ribištva* iz leta 1962, ki sta ga obravnavala tudi delavski svet in upravni odbor KKID, beremo o omejevanju ribolovnih površin na republiške meje. Dokument navaja, da je Jadransko morje majhno in ribič zelo hitro ter nehote prestopi mejo in s tem lovi na površini druge republike.³⁹

Naslednja pomembna značilnost (vsaj v obravnavanem obdobju) je bila velika potreba po človeški delovni sili, saj je bila vsa predelava rib še vedno opravljena ročno⁴⁰ – na primer pregled in selekcija rib, njihovo čiščenje in vlaganje v sol (ali druge konzervanse, kot je olje), izdelava papirnate in celofanske embalaže.⁴¹ Z odvozom strojev v drugi polovici štiridesetih let je proizvodnja postala še bolj podvržena odvisnosti od ročnega dela oziroma ljudi.

36 V bistvu moramo »sezono« razumeti v dveh ravneh: (1) prvo raven predstavljajo letni časi oz. meseci lova/pobiranja in nelovni meseci/meseci mirovanja; (2) drugo raven pa predstavljajo leta, tj. v določenem letu se pridelava več zelenjave in je ulov ribe boljši kot v drugem (prejšnjem, kasnejšem). V primeru slabe ribolovne sezone to bolj kot ne postane problem vseh, ki lovijo na določeni vodni površini (npr. leta 1959 je imela ribja industrija težavo z ulovom zadostnih količin rib po celi Dalmaciji in ni bila omejena zgolj na slovenski del Jadranskega morja). – SI PAK/180-78, s. d. 947.

37 SI PAK/180-92, s. d. 1010.

38 SI PAK/180-78, s. d. 947.

39 SI PAK/180-92, s. d. 1010.

40 Terčon, »Razvoj industrijskega«, 129.

41 Sardine se je npr. odbiral v razvrščalo po kakovosti v tri kategorije: a) prima, b) standard in c) merkantil. – SI PAK/180-83, s. d. 958.

Kot poudarjajo demografski in drugi raziskovalci preteklosti primorskega prostora, med njimi tudi Katja Hrobat Virloget v svojem najnovejšem delu, je istrski eksodus oziroma demografske spremembe na slovenski Obali med letoma 1945 in 1960 treba razumeti kot dvosmeren proces – določeni deli prebivalstva so odšli (tj. uradno/legalno ali neuradno/nelegalno optirali za italijanski prostor), praznino pa so zapolnjevali novi priseljenci.⁴² Različni interesi in predstave ljudi o prihodnosti so sprožili odhod nekaterih in prihod drugih.⁴³ Obseg in struktura menjave prebivalstva sta pomenila konstrukcijo »nove jezikovne, etnične, družbene, ekonomske in kulturno-antropološke realnosti«.⁴⁴ Primorski prostor je med letoma 1945 in 1960 šel skozi proces dvojne restrukturalizacije: a) družbeno-demografske (spremenjena demografska struktura prostora) in b) političnogospodarske (spremenjena politično-gospodarska struktura v prostoru).

Izola je iz vojne leta 1945 izšla s 7272 prebivalci, kar je predstavljalo 39 odstotkov urbanega prebivalstva celotne Obale. Tej številki je treba prišteti še prebivalstvo okoliških naselij, ki je bilo upravno, gospodarsko in socialno vezano na mesto. Točnega podatka za območje Izole ni, lahko pa za grobo predstavbo o razmerju med mestnim in podeželskim prebivalstvom na ravni Primorske povemo, da je kmečko prebivalstvo leta 1945 predstavljalo 60 odstotkov vsega prebivalstva ali malo več kot polovico.⁴⁵

Ob tem je med urbanim in podeželskim načeloma obstajala močna nacionalna razlika – 95 odstotkov prebivalstva mesta Izole je v popisu prebivalstva leta 1945 izrazilo pripadnost italijanski narodnosti. Podeželska okolica pa je bila ravno obratno pretežno slovenske nacionalne pripadnosti. Gledano s širokega geografskega zornega kota celotne Primorske, omenjena delitev ni veljala vedno, saj je v nekaterih predelih podeželja ravno obratno prevladovala prav italijanska nacionalnost.⁴⁶

Kljub najvišjemu deležu italijanskega prebivalstva med vsemi obalnimi mesti naj bi prav izolski delavci najmočneje in najizraziteje podpirali tranzicijo v novo jugoslovansko gospodarskopolično stvarnost.⁴⁷ Pri tem velja opozoriti, da Kramar visoko podporo jasno pripisuje strahu pred izgubo zaposlitve, ki je doletela številne delavce

42 Hrobat Virloget, *V tišini*, 24, 25. Kalc, »The other«, 145–62. Jure Gombač, *Ezuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije* (Ljubljana: Založba ZRC, 2005), 11. Naseljevanje izpraznjene obale sta aktivno spodbujali slovenska in jugoslovanska oblast, saj sta želeli gospodarsko obnoviti regijo in z razvojem npr. Luke Koper zmanjšati odvisnost regije od njenih starih gospodarskih centrov v Trstu in Gorici. – Gombač, *Ezuli ali optanti?*, 11. Kalc, »The other«, 156. Deborah Rogoznica, *Iz kapitalizma v socializem: gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 1947–1954* (Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 2011), 290.

43 Kot je poudarila Mirjam Milharčič Hladnik v svojem prispevku na znanstvenem posvetu *Migracije in družbene dinamike ob zahodni meji po drugi svetovni vojni* maja leta 2023 v Novi Gorici, je bilo temelj odločitve o odhodu, prihodu ali ostajanju vprašanje, kako so si posamezniki vizualizirali najverjetnejšo prihodnost prostora. Predstave o prihodnosti prostora so se delile na a) življenje v Italiji, b) življenje v Sloveniji oz. Jugoslaviji, c) življenje med Italijo in Jugoslavijo. Oblikovale so se pod skupnim vplivom osebnih – sodobnih in preteklih – izkušenj in prepričanj ter politične propagande Slovenije/Jugoslavije na eni strani in Italije/Zahoda na drugi strani (deloma so pri manjši skupini imeli pomemben vpliv tudi interesi sovjetskega Vzhodnega bloka). – Perovšek, *Moja resnica*, 79–188. Mirjam Milharčič Hladnik, »Migrantske poti mladih ob Zahodni meji in zamišljene prihodnosti« (prispevek na znanstvenem posvetu *Migracije in družbene dinamike ob zahodni meji po drugi svetovni vojni*, Nova Gorica, 24. 5. 2023).

44 Kalc, »The other«, 147. Hrobat Virloget, *V tišini*, 75.

45 Kalc, »The other«, 149. Hrobat Virloget, *V tišini*, 76.

46 Kalc, »The other«, 149, 150. Hrobat Virloget, *V tišini*, 76.

47 Perovšek, *Moja resnica*, 84, 161.

in uradnike v Ampelei in Arrigoniju, ki so izrekli podporo priključitvi tega območja Italiji.⁴⁸ Kot je razvidno iz zapisnikov tovarniških delavskih in upravnih teles, vprašanje nacionalne pripadnosti med zaposlenimi ni predstavljalo kamna spotike. Seje tovarniških teles so še skoraj desetletje po koncu vojne (do leta 1954), enako kot pisanje njihovih zapisnikov, potekale v italijanskem jeziku, saj so vsi Slovenci znali govoriti italijansko in ker so le redki Italijani govorili slovensko. Kot navajajo viri, so se za to odločali kolektivi sami, saj je bilo prevajanje sej in zapisnikov za tiste, ki niso obvladali slovenskega jezika, preveč zamudno.⁴⁹

Število prebivalcev Izole je prva tri leta po koncu druge svetovne vojne kljub izseljevanju počasi naraščalo – v treh letih se je povečalo za malo manj kot 10 odstotkov.⁵⁰ Prvi val izseljevanja se je odvil takoj po koncu vojne. Temu je v letih 1947–1948 sledil drugi val, tj. v času, ko je bila tudi uradno urejena možnost optiranja (individualne, svobodne izbire med jugoslovanskim in italijanskim državljanstvom) in je prišlo do odvoza strojne in ribiške opreme.⁵¹ V tem času je s sporom med Titom in Stalinom prišlo tudi do velike spremembe geostrateškega položaja Jugoslavije ter do njenega odmikanja od t. i. »sovjetske centralnoplanske poti v samoupravni socializem«. Potrebe po delovni sili v ribji industriji Izole so se povečale. Tretji in največji val izseljevanja pa se je odvil v letih 1954–1956 po podpisu Londonskega memoranduma in Videmskega sporazuma. V teh letih se je stopnja preseljevanja na obalnem območju bistveno povečala, predvsem zaradi izseljevanja, tj. zmanjševanja števila prebivalcev.⁵² Ob koncu »eksodusa« leta 1956 je imela Izola za četrtno manj prebivalcev v primerjavi z letom 1945 (le še 6008).⁵³

Na prvi pogled se zdi teža demografskih sprememb manjša, kot je dejansko bila, saj predstavljene številke prebivalstva ne razkrivajo, koliko od teh 6000 živečih v Izoli je bilo na novo priseljenih, kakšne so bile njihove navade in delovne kvalifikacije, prav tako ne vemo, kolikšna je bila vmesna fluktuacija prebivalstva (številni so prihajali sem le za krajša časovna obdobja; več o tem v nadaljevanju). Poveden pa je podatek, da se je v Izoli med letoma 1945 in 1956 italijanska skupnost zmanjšala za 84 odstotkov (upad s 95 odstotkov leta 1945 na 9 odstotkov leta 1956).⁵⁴ Za predelovalno industrijo je bil »kritičen« predvsem tretji emigrantski val, v katerem sta iz tovarn odšla skoraj ves tehnični kader in del delovne sile.⁵⁵ Skupnost ni spremenila le svojega obsega, temveč tudi

48 Kramar, »Ribja industrija«, 176. Kramar, *Izola 1945*, 129.

49 Terčon, »Razvoj industrijskega«, 129. Perovšek, *Moja resnica*, 163, 164.

50 Kalc, »The other«, 149. Trend povečevanja je bilo sicer zaznati na celotnem območju cone B. – Hrobat Virloget, *V tišini*, 76.

51 Kramar, »Ribja industrija«, 177. Izseljevanje izolskih delavcev je bilo tesno povezano z izgubo upanja o lastnem preživetju (odvoz strojne opreme, nizke odkupne cene, agrarna reforma, zaplembe hiš in stanovanj) ter socialnimi/političnimi pritiski, ki so jih doživljale družine zaposlenih v Trstu. – Kramar, *Izola 1945*, 134.

52 Hrobat Virloget, *V tišini*, 76.

53 Ibid., 76. Kalc, »The other«, 149. Trend upadanja je med letoma 1949 in 1956 značilen za celotno območje cone B – leta 1956 je imelo slednje za približno 10 odstotkov manj prebivalcev v primerjavi z letom 1949. – Hrobat Virloget, *V tišini*, 76. Kalc, »The other«, 149.

54 Kalc, »The other«, 150.

55 Terčon, »Razvoj industrijskega«, 129.

starostno strukturo – povprečna starost ostajajočih Italijanov se je močno povečala.⁵⁶

Množično izseljevanje italijanskega kadra v letih 1954–1956 je bistveno prispevalo k začetku uporabe slovenskega jezika v tovarniških zapisnikih sej oziroma opušcanju uporabe italijanskega jezika.⁵⁷ Sprememba je bila odraz etnične homogenizacije oziroma deitalijanizacije in jugoslovanizacije primorskega prostora.⁵⁸

Sadhvi Savitri Puri, ki je v svojem članku, objavljenem leta 1996, analizirala demografsko in premoženjsko strukturo odhajajočih Izolčanov med oktobrom 1953 in majem 1954, ugotavlja, da so v tem času odhajali pretežno mladi dela sposobni moški italijanske narodnosti (redkeje slovenske narodnosti) iz urbanega okolja, z njimi ali za njimi pa njihovi ožji družinski člani (tj. žena in otroci), v redkih primerih tudi slovenske.⁵⁹ Čeprav analiza obravnava le časovno omejen ali kratek del daljšega preseljevalnega procesa, bi bilo glede na druge predstavljene podatke smiselno sklepati, da podane ugotovitve načeloma veljajo tudi za druge izolske izseljence. Za delovanje izolske predelovalne industrije je bila odločilna prav sprememba starostne oziroma poklicne strukture prebivalcev na območju Izole (več v nadaljevanju), ki je bila posledica tako geopolitičnih kot individualnih interesov.

Kot je bilo predstavljeno, je v slovenski Istri prišlo do izseljevanja obstoječih in hkrati do priseljevanja novih prebivalcev. Leto 1956 sicer ne pomeni konca demografskih sprememb, je pa bil takrat dosežen vrh (italijanskega) izseljevanja iz tega prostora (tj. istrskega eksodusa). Temu je v letih 1956–1961 sledilo intenzivno obdobje (jugoslovanskega) priseljevanja, ki je doseglo vrh v začetku šestdesetih let, ko je na območju živelo skoraj 50.000 prebivalcev.⁶⁰ Petnajst let trajajoči preseljevalni proces je za Slovensko primorje v končnem pomenil demografsko rast.

Sprememba demografske strukture in proizvodni proces – konkretni primeri

Proces preseljevanja je bil v primeru istrskega eksodusa dovolj obsežen in hkrati strukturiran, da je prihajalo do opaznih problemov v obratovanju izolskih (in koprškega) predelovalnih gospodarskih subjektov (Ampelee, Arrigonija in DeLanglada). V nadaljevanju so predstavljeni nekateri konkretni primeri težav, kot jih izpostavljajo arhivski dokumenti izolske predelovalne industrije v letih 1953–1960/61.

Preseljevanje je povzročilo menjavo kvalificirane in polkvalificirane delovne sile za manj kvalificirano in nekvalificirano. Iz mesečnih poročil o zaposlenem osebju tovarne

⁵⁶ Julij Titl, *Populacijske spremembe v Koprskem primorju: Koprski okraj bivše cone B* (Koper: J. Titl, 1961), 19.

⁵⁷ Terčon, »Razvoj industrijskega«, 129.

⁵⁸ Hrobat Virloget, *V tišini*, 59.

⁵⁹ Sadhvi Savitri Puri, »Premoženjska struktura prebivalstva v Izoli in okolici leta 1953 in 1954«, *Annales, Series Historia et Sociologia* 96 (1996): 168, 170, 171, 174, pridobljeno dne 11. 3. 2024, *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-A4Z0OT2I>.

⁶⁰ Hrobat Virloget, *V tišini*, 76. Demografska rast je bila posledica načrtnega gospodarskega razvoja regije, ki je ustvarjal veliko povpraševanje po raznovrstnih poklicih – Kalc, »The other«, 156.

Arrigoni leta 1953 oziroma analize podatkov, zbranih v tabelah 1 in 2 (gl. prilogi), je razvidno pomanjkanje visokokvalificirane delovne sile. To bi bilo mogoče pripisati naravi dela v ribji predelovalni industriji, ki je zahtevala manj visokokvalificiranih posameznikov oziroma kjer se je potrebno znanje pridobivalo drugače, prek praktičnih izkušenj pri delu. Ker pa so med visokokvalificirane delavce poleg strugarjev in izolaterjev spadali tudi ribiči, je povsem mogoče tudi, da je bil to le znak izgube lastne ribiške flote pet let pred tem in odhajanja ribičev na Hrvaško in čez mejo.⁶¹ Njihovo množično odhajanje je pomenilo izgubo ribolovnega znanja in tehnologije. Število ljudi, ki je vedelo, kje, kdaj in kako se lovi, ter imelo za to tudi primerne ladje in ribiško opremo, se je bistveno zmanjšalo.⁶² Skupaj z jugoslovanskim odvozom ribiške in druge opreme je slednje pomenilo omejevanje zmožnosti samostojnega zagotavljanja surovin in s tem večjo odvisnost tovarn od domačega in tujega trga. Marca leta 1956 v poročilu splošnega sektorja za poslovno leto 1955 poudarjajo, da imajo še posebej v živilski industriji za konzerviranje rib (še vedno) težave z zagotavljanjem kvalificiranega kadra.⁶³ Kolikšen je bil obseg (visoko)kvalificiranega kadra ali kdaj je izginil iz posameznih delovnih kolektivov izolske ribje industrije, ni jasno. Zagotovo pa lahko trdimo, da se je vsaj v primeru Arrigonija to odvijalo pred letom 1953.

Tabela 1: Zaposleno osebje tovarne Arrigoni po mesecih v letu 1953 – glede na kvalifikacije

1953	Visoko kvalificiran	Kvalificiran	Polkvalificiran	Nekvalificiran	Upravno- tehnično osebje	Administra. osebje	Praksa	VSI
	45	83	254	6	23	14	425	
Jan.	-	(samo moški)	(od tega 22 ž.)	(samo ženske)	(samo moški)	(od tega 11 ž.)	(samo moški)	(od tega 287 ž.)
	44	259	96	7	23	15	435	
Feb.	-	(samo moški)	(od tega 192 ž.)	(od tega 92 ž.)	(samo moški)	(od tega 12 ž.)	(samo moški)	(od tega 296 ž.)
	44	252	117	7	23	15	457	
Mar.	-	(samo moški)	(od tega 192 ž.)	(od tega 114 ž.)	(samo moški)	(od tega 12 ž.)	(samo moški)	(od tega 318 ž.)

61 SI PAK/180-78, s. d. 947. Kramar, »Ribja industrija,« 177. Podatek, da so bili ribiči smatrani kot visoko kvalificirana delovna sila. – SI PAK/180-78, s. d. 947.

62 Izolski ribiči so se izseljevali v treh valovih: prvi leta 1945, drugi leta 1947 in tretji v letih 1954–55. Vsega skupaj naj bi se izselilo 95 odstotkov vseh izolskih ribičev, na območju pa naj bi ostalo le še za eno ladijsko posadko oseb z ribolovnim znanjem. – Kramar, *Izola 1945*, 196.

63 SI PAK/180-50, s. d. 771.

1953	Visoko kvalificiran	Kvalificiran	Polkvalificiran	Nekvalificiran	Upravno- tehnično osebje	Administra. osebje	Praksa	VSI
		23	43	346	6	25	13	456
Apr.	-	(samo moški)	(od tega 4 ž.)	(od tega 312 ž.)	(samo moški)	(od tega 12 ž.)	(samo moški)	(od tega 328 ž.)
		23	44	348	6	25	13	459
Maj.	-	(samo moški)	(od tega 4 ž.)	(od tega 314 ž.)	(samo moški)	(od tega 12 ž.)	(samo moški)	(od tega 330 ž.)
		19	299	97	8	24	12	459
Jun.	-	(samo moški)	(od tega 223 ž.)	(od tega 95 ž.)	(samo moški)	(od tega 11 ž.)	(samo moški)	(od tega 329 ž.)
		19	298	98	8	24	12	459
Jul.	-	(samo moški)	(od tega 222 ž.)	(od tega 96 ž.)	(samo moški)	(od tega 11 ž.)	(samo moški)	(od tega 329 ž.)
		19	301	101	8	23	12	464
Avg.	-	(samo moški)	(od tega 226 ž.)	(od tega 99 ž.)	(samo moški)	(od tega 11 ž.)	(samo moški)	(od tega 336 ž.)
Sep.	x	x	x	x	x	x	x	x
		19	326	64	8	21	12	450
Okt.	-	(samo moški)	(od tega 225 ž.)	(od tega 61 ž.)	(samo moški)	(od tega 10 ž.)	(samo moški)	(od tega 326 ž.)
		18	336	47	7	21	12	441
Nov.	-	(samo moški)	(od tega 266 ž.)	(od tega 42 ž.)	(samo moški)	(od tega 10 ž.)	(samo moški)	(od tega 318 ž.)
		18	344	37	7	22	11	439
Dec.	-	(samo moški)	(od tega 276 ž.)	(od tega 32 ž.)	(samo moški)	(od tega 10 ž.)	(samo moški)	(od tega 318 ž.)

Vir: SI PAK/180-45, s. d. 728

Naslednja kategorija zaposlenih je bila t. i. kvalificirana delovna sila, ki so jo predstavljali izključno moški – delovodje, strojniki, mizarji, zidarji ipd.⁶⁴ Ta je v letu 1953 doživela občutno zmanjšanje, saj je njihovo število upadlo za več kot polovico (s 45 zaposlenih v januarju 1953 na 18 zaposlenih v novembru 1953; gl. tabeli 1 in 2 v prilogah).⁶⁵

64 SI PAK/180-78, s. d. 947. Enako velja tudi za kategoriji praktikantov in upravno-tehničnega osebja, iz katerih je razvidno, da so v tem letu ta dela opravljali le moški posamezniki. – SI PAK/180-45, s. d. 728, gl. tabelo 1 v prilogah.

65 SI PAK/180-45, s. d. 728.

Tabela 2: Število na novo zaposlenih in odpuščenih/tistih, ki so odšli, po mesecih v letu 1953

1953	Visoko kvalificiran	Kvalificiran	Polkvalificiran	Nekvalificiran	Upravno- tehnično osebje	Administra- osebje	Praksar	VSI
Jan.	-	-	-	Prišli: 3 Odšli: 3	-	Prišli: 1	-	Prišli: 4 Odšli: 3
Feb.	-	-	-	Prišli: 10	-	-	-	Prišli: 10
Mar.	-	-	-	Prišli: 23 Odšli: 1	-	-	-	Prišli: 22
Apr.	-	Odšli: 7	Odšli: 2	Prišli: 16 Odšli: 7	-	Prišli: 1	Odšli: 2	Prišli: 17 Odšli: 18
Maj.	-	-	Prišli: 1	Prišli: 7 Odšli: 5	-	-	-	Prišli: 8 Odšli: 5
Jun.	-	Odšli: 1	Prišli: 1 Odšli: 4	Prišli: 6 Odšli: 2	Prišli: 2	Odšli: 1	Odšli: 1	Prišli: 9 Odšli: 9
Jul.	-	-	Odšli: 1	Prišli: 3 Odšli: 2	-	Prišli: 1 Odšli: 1	-	Prišli: 4 Odšli: 4
Avg.	-	-	Prišli: 6 Odšli: 3	Prišli: 10 Odšli: 7	-	Odšli: 1	-	Prišli: 16 Odšli: 11
Sep.	x	x	x	x	x	x	x	x
Okt.	-	Odšli: 1	Odšli: 9	Prišli: 2 Odšli: 1	-	Odšli: 2	-	Prišli: 2 Odšli: 13
Nov.	-	-	Odšli: 11	Prišli: 5 Odšli: 1	Odšli: 1	-	-	Prišli: 5 Odšli: 13
Dec.	-	-	Odšli: 5	Prišli: 3	-	Prišli: 1	Odšli: 1	Prišli: 4 Odšli: 6
SKUPAJ	-	Odšli: 9	Prišli: 8 Odšli: 35	Prišli: 88 Odšli: 29	Prišli: 2 Odšli: 1	Prišli: 4 Odšli: 5	Odšli: 4	Prišli: 102 Odšli: 82

Vir: SI PAK/180-45, s. d. 728

Največ zaposlenih je bilo v kategoriji polkvalificirane in nekvalificirane delovne sile (denimo težaka dela, pomočniki, delo s stroji, kuhar, opravljavci »raznih del« idr.), kjer so prevladovali osebe ženskega spola (januar–december 1953, gl. tabeli 1 in 2 v prilogah).⁶⁶ Zaradi nejasnosti zapisanih podatkov (in odsotnosti poročila za

66 SI PAK/180-45, s. d. 728. SI PAK/180-78, s. d. 947.

september 1953) teh dveh skupin zaposlenih ni mogoče obravnavati ločeno, mogoče pa je trditi, da je bila to (glede na gibanje števila zaposlenih) najbolj dinamična zaposlitvena kategorija. Pri tem lahko povemo tudi, da je bila ta »dinamičnost« izrazito sezonskega značaja – med januarjem in aprilom je njihovo število naraščalo, med majem in oktobrom je bilo stabilno, temu pa je sledil upad v novembru in decembru. Slednje sicer ni presenetljivo, saj so bile potrebe po delovni sili med ribolovno sezono večje kot izven nje.

Sezonsko gibanje zaposlenih v obravnavanem obdobju je spremljala tudi »neznačilna« fluktuacija, ki je bila rezultat širših družbenopolitičnih okoliščin oziroma presežnega procesa. V arhivskem gradivu je takšna fluktuacija za leto 1955 opisana kot »čezmerna odnosno nenormalna«, vzrok zanjo pa je pripisan optiranju in preseljevanju delavcev v Trst po podpisu Videmskega sporazuma avgusta 1955. V okviru t. i. tretjega (emigrantskega) vala v letih 1954–1956 je bila, kot navaja poročilo splošnega sektorja za poslovno leto 1955, fluktuacija delovne sile 41-odstotna.⁶⁷ Do konca petdesetih let je upadla na 17 odstotkov.⁶⁸ Za podjetje, v katerem se na letni ravni zamenja tolikšen del delovne sile, to predstavlja velik problem – zaradi negotovosti, ali bo imela tovarna dovolj ljudi, ko jih bo potrebovala (tj. v času velikega ulova itn.). Znotraj tega pa bi bilo smiselno opozoriti tudi na odhajanje novopriseljenih in priučenih kmalu po prihodu na Obalo.⁶⁹ Za podjetje to pomeni ne le odhajanje stare delovne sile, ampak tudi sprotno izgubljanje tistih, za katere je porabilo čas in denar za uvajanje. Trpel ni le »kvalificiran« kader, ampak tudi upravno-administrativen – leta 1955 iz tovarne (Ex-)Ampelea poročajo o odhodu tretjine članstva delavskega sveta (13 od 35 se jih je izselilo).⁷⁰

Nastajajoči manko v delovni sili je industrija nadomeščala z (novo) delovno silo iz drugih koncev Istre in Slovenije ter tudi Hrvaške.⁷¹ Ta je bila izrazito kmečkega značaja (izjema so bili prišleki iz Hrvaške, ki so prihajali v Izolo predvsem kot ljudje z ribolovnim znanjem).⁷² Njihov prihod je sicer res odgovoril na vprašanje pomanjkanja delovne sile, vendar je hkrati sprožil tudi »porazno stanje« delovne discipline. Za velik del prišlekov je bila to prva zaposlitev v industrijski panogi ali prva zaposlitev nasploh, zato niso poznali tovarniškega načina dela oziroma delovne discipline. Poznali so delo in življenje na kmetiji, na podeželju, ne pa ob morju, na morju in v tovarni.⁷³ To je bilo zanje nekaj popolnoma novega.

»Menjava« prebivalstva ni bila enakovredna in prav to je bil pomemben vzrok proizvodnih težav ribjih tovarn.⁷⁴ Zapisniki sej delavskega sveta uvozno-izvoznega podjetja Delamaris iz druge polovice petdesetih let in dokument *Problemi ribištva iz*

67 SI PAK/180-50, s. d. 771.

68 SI PAK/180-92, s. d. 1002.

69 Vzroki odhajanja so bili različni, pogosto pa so bili povezani tudi z omejenimi in slabimi bivanjskimi razmerami na Obali. – Kalc, »The other,« 157.

70 SI PAK/180-50, s. d. 771.

71 Ibid.

72 Ibid. Kalc, »The other,« 155, 156.

73 SI PAK/180-50, s. d. 771.

74 Ibid.

leta 1962 govorijo o odhajanju stare delovne sile, ki je bila dobro utečena v industrijsko-predelovalni proces, in o problemih, ki jih je prinašala nova delovna sila v proizvodnem in ne nazadnje tudi v poslovnemu procesu – denimo v zvezi s hitrim in učinkovitim očiščenjem ribe s čim manj napakami (saj je bilo v nasprotnem primeru ribo treba zavreči in je za podjetje to predstavljalo poslovni strošek) ali vedenjem, kako varno izpolnjevati delovne obveznosti in uporabljati strojno opremo (in s tem preprečevati nesreče pri delu iz naslova »malomarnosti« in »brezbrižnosti«).⁷⁵

Prav tako je bila za industrijski proces potrebna primerna delovna disciplina, na primer pravočasno prihajanje na delovno mesto, neprimernost predčasnega odhajanja z delovnega mesta brez utemeljenega razloga ali dovoljenja (denimo nakupovalni opravi v mestu zase in svoje sodelavce) ter nepodpisovanje ob prihodu/odhodu z dela.⁷⁶ Zaposleni, ki so prihajali iz kmečkega okolja, so med sezono (pogosto) kršili disciplino z »zbolevanjem« in neopravičenimi izostanki z delovnega mesta, da so lahko izvajali (pomožna) kmečka opravila na domači zemlji. Takšne odsotnosti so bile najpogostejše ravno med kmetijsko visoko sezono.⁷⁷ Prav tako je v poročilu za poslovno leto 1955 navedeno, da naj bi imelo približno 70 odstotkov zaposlenih (oziroma njihovih družin) lastno kmečko zemljo. Poveden je še podatek, da je v istem letu v (Ex-)Ampelei iz (neopravičenih) razlogov dnevno v povprečju zmanjkalo po deset delavcev.⁷⁸

Odhajanje delavcev, delovna nedisciplina in nepoznavanje proizvodnega procesa so povzročali povečano število storjenih napak v proizvodnji, ki so finančno in poslovno škodovala ugledu trgovskega podjetja Delamaris export-import, prek katerega so tovarne prodajale svoje izdelke. Obravnavani zapisniki upravnega odbora (UO) in delavskega sveta (DS) trgovskega podjetja Delamaris iz obdobja med letoma 1955 in 1959 nam dajejo vpogled v nekaj primerov takšnih nepravilnosti.

Oktobra leta 1955 (približno dva meseca po podpisu Videmskega sporazuma) je UO trgovskega podjetja Delamaris obravnaval primer pošiljke neetiketiranega ribjega pudinga, za katero je bilo podjetje prijavljeno tržni inšpekciji v Zagrebu in je moralo plačati kazen. Na sestanku je bilo pojasnjeno, da je krivdo za nastalo situacijo treba pripisati tovarni Ampelea, ki je poslala takšno blago. Opozorijo tudi na dejstvo, da je imela Ampelea šestmesečno zamudo pri dostavi omenjene pošiljke, kljub pisnim opominom Delamarisa.⁷⁹ Polletna zamuda v dostavi pošiljke in izdelki brez etiket nakazujejo na pomanjkanje delavcev in/ali surovin (rib, olja, pločevine itn.).

Konec istega leta so na tretji redni seji DS opozorili na reklamacije tako iz Avstrije kot Italije. Krivda zanje je bila na seji pripisana tovarnam samim (tj. proizvajalcem), saj naj bi do reklamacij prihajalo ravno zaradi upada kakovosti blaga. Na isti strani

75 Ibid. SI PAK/180-83, s. d. 958. SI PAK/180-92, s. d. 1010.

76 SI PAK/180-50, s. d. 771. SI PAK/180-78, s. d. 946. SI PAK/180-78, s. d. 947. SI PAK/180-83, s. d. 958.

77 Na zasedanju delavskega sveta kombinata v začetku septembra leta 1959 je bilo poudarjeno, da je število delavcev, ki so na bolniškem dopustu, zelo visoko. Avgusta 1959 naj bi bila bolniško odsotna kar 402 zaposlena. – SI PAK/180-83, s. d. 959. Številka ni zanemarljiva, če upoštevamo, da je kombinat leta 1958 zaposloval dobrih 1700 oseb. – SI PAK/180-78, s. d. 947.

78 SI PAK/180-50, s. d. 771.

79 SI PAK/180-78, s. d. 946.

dokumenta izvemo tudi, da so potencialni sovjetski poslovni partnerji, s katerimi so potekala pogajanja za 300 ton paradižnika, v tem našli pesek (0,41–0,53 odstotka produkta).⁸⁰ Ali je pri tem šlo za napako, povezano z delovno silo (denimo vprašanjem zadostne higiene delavcev in delavk) ali s čim drugim (denimo običajnimi napakami, do katerih pride v proizvodnji), je težko reči. Zagotovo pa lahko trdimo, da je skupek vseh napak škodoval podjetju in povpraševanju po njihovih produktih na tujem, visoko konkurenčnem trgu. Na seji UO trgovskega podjetja Delamaris so avgusta 1957 tako potrjevali ugotovitve kolegija, »da je podjetje Delamaris samo izvoznik in v slučaju reklamacije zaradi slabšega izdelka ene tovarne, trpi ugled vseh tovarn in se tudi Delamaris v celoti v svetu kompromitira«.⁸¹

Približno pol leta kasneje DS na eni izmed svojih sej obravnava primer reklamacije dveh pošilk tovarne Ampelea (skupaj 150 zabojev), ker je bila teža vsebine izdelka manjša od dogovorjene oziroma napisane na etiketi: konzerve so namesto 125 g vsebovale le 117 g »fileta toneta«.⁸²

Avgusta leta 1957 v poslovnem poročilu za prvo polletje (ponovno) srečamo opozorilo o upadanju kakovosti ribjih izdelkov, kar je bilo v celoti pripisano tovarnam. Čeprav (naj) zadeva še ne bi povzročala ekonomske škode podjetju, bi se to lahko v prihodnje spremenilo, če se kakovost ne bo popravila. Izvemo, da so bile tovarne o zadevi opozorjene.⁸³

Slabo leto kasneje v zapisnikih najdemo še dva primera reklamacij. Prvi primer, ki ga je junija 1958 obravnaval UO, se je nanašal na splošno opazko o tem, kako se večkrat dogaja, da tovarne odpremiijo napačno blago. Ker je pri tem trpel poslovni ugled podjetja, je odbor sprejel sklep, da morajo od tedaj naprej vsi referenti nadzirati odpremo posameznih pošilk in natančno preverjati, ali so te skladne z naročili.⁸⁴ Drugi primer reklamacije je bil povezan s konkretno pošiljko ribjih konzerv v Italijo in ga je obravnaval DS dober mesec kasneje. Kupci italijanskega naročnika so se pritožili zaradi neprimerne kakovosti dostavljenih ribjih konzerv. Delamaris je odposlal svojega uslužbenca z nalogo, da preveri upravičenost pritožb. V svojem poročanju je ugotovil, da je bil problem v kakovosti dvojen: 1) olje (v katerem je bila riba konzervirana) je bilo motno in rdečkaste barve, 2) konzervirana riba je bila razbita⁸⁵ in je imela neprijeten vonj.⁸⁶

Kot zadnjo izpostavljam problematiko prevelikega števila zaposlenih in hkrati neustreznih konzerv, obravnavano marca 1959 na seji UO takrat že na novo organizirane izolske predelovalne industrije v t. i. Kombinat konzervne industrije Delamaris Izola. Na prvi strani zapisnika najprej izvemo, da se gospodarski subjekt po »novem« sooča s problemom prevelikega števila zaposlenih – celoten kombinat je zaposloval 1735 oseb, medtem ko je za doseganje letnega proizvodnega načrta potreboval le 1429

80 Ibid.

81 SI PAK/180-83, s. d. 958.

82 Ibid.

83 Ibid.

84 SI PAK/180-78, s. d. 946.

85 Ta izraz se uporablja v kulinariki, ko govorimo o (toplotno obdelani) ribi, saj je meso ribe (za razliko od recimo govedine) strukturiran na tak način, da lahko precej enostavno razpade (ne razdrobi).

86 SI PAK/180-83, s. d. 958.

oseb. Dobrih tristo »odvečnih« zaposlenih, tj. višek delovne sile, je podjetje poskušalo preusmeriti v drugo »podjetje«, letni dopust ali zaposliti z drugimi dejavnostmi.⁸⁷ Ena izmed idej je bila zaposlitev 100–150 delavk za predelavo konzerv, ki jih podjetje Saturnus v Ljubljani ni moglo prodati, saj je pri njihovem odpiranju prihajalo do odpadanja laka na vsebino. Po predlogu naj bi kombinat odkupil konzerve nazaj in jih predelal v »antipasto«.⁸⁸ Zdi se, da je bila izolska predelovalna industrija deloma uspešna pri reševanju nekaterih problemov, do katerih je prišlo zaradi izseljevanja, deloma pa so nekateri problemi konec petdesetih let še vedno ostajali.

Sklep

Ob koncu druge svetovne vojne je imela izolska predelovalna industrija že več kot šestdesetletno tradicijo delovanja in je poleg dveh svetovnih vojn prestala tudi dve družbenopolitični in gospodarski tranziciji – najprej iz habsburške monarhije in kapitalizma v dirigan italijanski fašistični sistem in nato v jugoslovanski centralnoplanski oziroma kasneje samoupravni socialistični sistem. Vse te velike spremembe je relativno uspešno prebrodila. Kot najuspešnejši sta se pri tem izkazali prva predelovalna tovarna rib in drugih živil v Izoli Ampelea in drugi največji proizvodni obrat Arrigoni.

Prehod iz italijanskega v jugoslovanski sistem ni pomenil le menjave trga, valute in idej, povzročil je tudi velike demografske spremembe. Vpliv istrskega eksodusa se je izražal tako v spremenjeni etnični in jezikovni podobi prebivalstva na območju slovenske Istre in Izole kot tudi v spremenjeni poklicni sestavi prebivalstva na tem območju. Za obratovanje izolskih tovarn je bilo najbolj kritično obdobje po podpisu Londonskega memoranduma in Videmskega sporazuma sredi petdesetih let prejšnjega stoletja, ko je iz tovarn odšel ves tehnični kader in del delovne sile. Nova nekvalificirana delovna sila, ki je nadomestila odhajajočo (tako ali drugače) usposobljeno delovno silo, ni znala rokovati z ribami ali strojno opremo, prav tako ni bila seznanjena s tovarniškim načinom dela, kar je povzročalo povečano število storjenih napak v proizvodnji in nesreč na delovnem mestu. Zamude dogovorjenih pošilk, neprimerno označeno (etiketirano) blago, napačno odposlano blago in reklamacije izdelkov iz različnih razlogov (pesek v izdelku, premajhna teža izdelka, pokvarjeno olje, razbite ribe) so le nekateri od primerov, ki so jih izpostavili v delovnih telesih trgovskega podjetja Delamaris, prek katerega so izolske tovarne prodajale svoje izdelke. Vpliv migracij so izolske predelovalne tovarne čutile še vsaj do konca petdesetih let prejšnjega stoletja, ko se je fluktuacija delovne sile začela postopoma umirjati, prej nekvalificirana delovna sila pa je z vzpostavljeno šolsko mrežo in s pridobivanjem praktičnih izkušenj pri delu v ribji predelovalni industrija postajala vse bolj usposobljena.

⁸⁷ Podjetje se ni odločilo za odpuščanje, saj sta bili vzrok primanjkljaja delovnih obveznosti nedostavljene pogodbene količine turške palamide in nezrelost »slane ribe« za nadaljnjo predelavo. – SI PAK/180-78, s. d. 947.

⁸⁸ SI PAK/180-78, s. d. 947.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper:
– SI PAK/180, Delamaris Izola.

Literatura

- Egić, Gaša. »Kratka zgodovina ribje predelovalne industrije v Izoli od njenih začetkov do razpada Jugoslavije.« *Retrospektive* 4, št. 1 (2021): 60–79. Pridobljeno 21. 10. 2024. *Zgodovina Slovenije – SIstory*, <https://www.sistory.si/publication/60243>.
- Gombač, Jure. *Ezuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Hrobat Virloget, Katja. *V tišini spomina: »Eksodus« in Istra*. Koper in Trst: Založba Univerze na Primorskem, 2021.
- Kalc, Aleksej. »The other side of the “istrian exodus”: immigration and social restoration in slovenian coastal towns in the 1950s.« *Dve domovini* 49 (2019): 145–62. Pridobljeno 11. 3. 2024. <https://doi.org/10.3986/dd.v0i49.7258>.
- Kramar, Janez. »Ribja industrija v Izoli v letih od 1945–1954.« *Annales Series Historia et Sociologia* 2, št. 2 (1992): 175–82. Pridobljeno 10. 3. 2024. *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-SKZOY1FY>.
- Kramar, Janez. *Izola 1945–1991: Iz zgodovine občine od osvoboditve izpod fašizma do ustanovitve samostojne Republike Slovenije*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2002.
- Kramar, Janez. *Izola: mesto ribičev in delavcev*. Koper: Založba Lipa, 1987.
- Milharčič Hladnik, Mirjam. »Migrantske poti mladih ob Zahodni meji in zamišljene prihodnosti.« Prispevek objavljen na znanstvenem posvetu Migracije in družbene dinamike ob zahodni meji po drugi svetovni vojni, Nova Gorica, 24. 5. 2023.
- Perovšek, France. *Moja resnica: Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1995.
- Prešeren, Tereza, Alenka Janko Spreizer, Nataša Kolega, Petra Kavrečič in Srečko Gombač. »Pot tovarn kot pripoved o dediščini ribištva in predelovalne industrije s poudarkom na Izoli.« *Studia universitatis hereditati* 6, št. 2 (2018): 63–75. Pridobljeno 21. 10. 2024. *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-VY3XRPZ3>.
- Puri, Sadhvi Savitri. »Premoženjska struktura prebivalstva v Izoli in okolici leta 1953 in 1954.« *Annales, Series Historia et Sociologia* 8 (1996): 167–74. Pridobljeno 11. 3. 2024. *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-A4Z0OT2I>.
- Rogoznica, Deborah. »Oris razvoja ribje industrije v povezavi z viri, ki jih hrani Pokrajinski arhiv v Kopru.« *Studia iustinopolitana* 2, št. 1 (2009): 143–55.
- Rogoznica, Deborah. *Iz kapitalizma v socializem: gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 1947–1954*. Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 2011.
- Terčon, Nadja. »Pristaniški promet v slovenski Istri (1850–1918).« Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003.
- Terčon, Nadja. »Razvoj industrijskega ribištva na slovenski obali v letih 1945–1959.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 37, št. 1/2 (1989): 123–35. Pridobljeno 10. 3. 2024. *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-Q0OQIO0G>.
- Terčon, Nadja. »Ribja predelovalna industrija v Slovenski Istri (1867–1918)«. V: Sonja Ana Hoyer, ur. *Narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre: varovanje naravne in kulturne dediščine na področju konservatorstva in muzeologije*, 239–57. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.

- Terčon, Nadja. »Vzpostavitev slovenskega pomorstva 1945–1958.« Doktorska disertacija. Koper: FHŠ, 2013.
- Titl, Julij. *Populacijske spremembe v Koprskem primorju: Koprski okraj bivše cone B*. Koper: J. Titl, 1961.
- Volpi Lisjak, Bruno. »Ženska delovna sila v ribjih tovarnah v Izoli in Kopru: Konzerviranje in soljenje rib.« *Annales, Series Historia et Sociologia* 11, št. 24 (2001): 135–50. Pridobljeno 10. 3. 2024. *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-MDBSIXVP>.

Tereza Prešeren

INDUSTRIAL FOOD PROCESSING IN A CHANGING REALITY: THE IMPACT OF DEMOGRAPHIC CHANGE ON PRODUCTION

SUMMARY

The contribution examines the impact of demographic changes in Slovenian Istria during the 1950s on the production of Izola's fish, vegetable, fruit, and meat processing factories. The migration process, also known as the Istrian exodus (1945–1960), resulted in a population change that profoundly impacted the food processing business and industrial operations in Izola. In one way or another, this industry employed or at least provided a stable income for the urban and surrounding rural population. The population change (the previous inhabitants leaving and new ones arriving) taking place in this area was uneven in terms of the workers' skills, experience, knowledge, and familiarity with industrial work processes. The departure of fishermen who knew where to fish and factory workers who knew how to handle the catch was only one side of the story. The other side was represented by the newcomers, who were generally familiar with agricultural work but not with fishing or factory work. For an economic activity that depended on knowing how to properly handle fish (manually), use the machines, or pack the products, this led to production problems. Complaints and untimely or incorrect deliveries damaged the factories' business reputation with their partners and their financial performance (e.g. penalties, destroyed or unsuitable products, the need to re-process products, etc.). The impact of the migration process was felt by Izola's processing industry until at least the end of the 1950s when labour fluctuations started to decline and employees became familiar with work in the fish processing industry.

Beti Žerovc*

Cultural and Historical Overview of the Life of the Painter Heinrich Wettach (1858–1929), I. The Painter's Beginnings and Settling in Ljubljana**

IZVLEČEK

KULTURNOZGODOVINSKI ORIS ŽIVLJENJA SLIKARJA HEINRICH WETTACHA (1858–1929), I. ZAČETKI IN USTALITEV SLIKARJA V LJUBLJANI

Članek prinaša študijo o življenju, delovanju in širši družbeni vpetosti slikarja Heinricha Wettacha (1858–1929), ki je deloval v Ljubljani od leta 1885 do konca prve svetovne vojne, ter ga s tem konkretnije usidra tudi v kulturni milje kranjske prestolnice na prelomu stoletja. Ne glede na to, da je s svojim slikarskim in hkrati tudi aktivnim glasbenim delovanjem v skoraj štirih desetletjih pustil močan pečat na kranjski kulturi in družbi ter da je bil v svojem času vsekakor tudi eden najbolj prepoznavnih ljubljanskih kulturnikov, je namreč danes skoraj neznan. V članku poskušam tudi osvetliti, zakaj je tako.

Ključne besede: Heinrich Wettach, Ljubljana okoli 1900, nemško čuteči kranjski kulturni krog, slovensko slikarstvo 19. stoletja, avstrijsko slikarstvo 19. stoletja, nacionalni slog v arhitekturi

* PhD, Associate Professor, Department of Art History, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, beti.zerovc@ff.uni-lj.si

** The article is funded by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS) as a part of the research program P6-0199 *History of Art of Slovenia, Central Europe and the Adriatic*.

ABSTRACT

The primary goal of this article is to provide a brief study of the life, work and extensive social commitments of the painter Heinrich Wettach (1858–1929) who lived and worked in Ljubljana from 1885 until the end of World War I, as well as to position him firmly within the cultural context of the Carniolan capital at the turn of the century. Wettach left a significant mark on Carniolan culture and society and was one of the most recognisable cultural figures of his time in Ljubljana, yet he remains virtually unknown today. The article seeks to shed light on the reasons for this.

Keywords: Heinrich Wettach, Ljubljana around 1900, German-leaning cultural circle of Carniola, Slovenian 19th-century painting, Austrian 19th-century painting, national style in architecture

The main goal of the two articles that will be published in two consecutive issues of *Prispevki za novejšo zgodovino/Contributions to Contemporary History* is to provide a foundational study about the life, work and extensive social commitments of the painter Heinrich Wettach (1858–1929) who lived and worked in Ljubljana from 1885 until the end of World War I and thus place him firmly within the cultural milieu of the Carniolan capital at the turn of the century. His almost four decades of painting and musical activities left a strong mark on the Carniolan culture and society and made him one of the most recognisable cultural figures in Ljubljana, yet today Wettach remains practically unknown. The articles will shed light on the main reasons for his being ignored in Slovenian art history: his political stance and his belonging to the German-leaning Carniolan cultural circle.

Although a large majority of Carniolans saw their present and future within Austria in one way or another, throughout the final decades of the 19th century and well into World War I, polarisation along national lines was strongly under way, with many finding themselves at its extreme poles: either more intensely connected to the (Yugo)Slav, or with the wider German, not only cultural but also political space.¹ Based on my research this far, it appears that Wettach belonged to the latter, and within the broad

1 For the context of the issues in the broader space of Austria-Hungary, see Pieter M. Judson, "Versuche um 1900, die Sprachgrenze sichtbar zu machen," in Moritz Csáky and Peter Stachel, eds., *Die Verortung von Gedächtnis* (Wien: Passagen Verlag, 2001), 163–74. Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge MA: Harvard University Press, 2006), 19–65. For issues explained in the context of Carniola, see Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani: 1861–1918* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2003). Janez Cvirn, "Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune," *Zgodovina za vse* 14, No. 2 (2007): 38–56. Jernej Kosi, *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja* (Ljubljana: Sophia, 2013). Miha Valant, "Ljubljansko društvo Kazina in združenja za likovno umetnost na Kranjskem med leti 1848 in 1918" (doctoral dissertation, Ljubljana: Faculty of Arts, 2023). In the context of contemporary Slovenian historiography some very important studies on the life and attitudes of German-leaning Styrians were carried out by Janez Cvirn, particularly his book *Trdnjavski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997).

Figure 1: Heinrich Wettach in the hall of the Ljubljana Philharmonic painting one of the two paintings for the Ljubljana hospice, 1910, photo

Source: City Museum of Ljubljana (MGML)

spectrum of the Carniolan German-leaning population, he would most fairly be classified with the so-called German nationalists.² We cannot determine if and which of the more radical ideas of this movement he embraced, and if we detect them, we cannot say exactly when, why, or to what extent he embraced them. For example, did his entire family convert to Protestantism in 1901 for pragmatic reasons, so he could align himself with his professional circle, his clients and buyers, or was the move earnest and true to Wettach's actual personal political beliefs? Was it perhaps both? Or did – and we have our doubts – Wettach's dormant religious belief suddenly awaken, and could, in time, even steer him into Ariosophy or perhaps some other form of neo-paganism towards which a part of the pan-Germanic movement was veering?³ When it comes to worldviews that German-leaning and Slovenian-leaning Carniolans shared, for example strong antisemitism, we also cannot explain whether and how Wettach's antisemitism differed from the antisemitism of Slovenian-leaning Carniolans.⁴ Therefore, we should keep in mind that, because of the specific way Slovenians see – and are taught about – the past, the artist is viewed in a negative light, even seen as an extremist, although his actions or expressions were no different to those of the Slovenian nationalists; for example, the long-term mayor of Ljubljana Ivan Hribar or, in visual arts the Vesna Society, a Slovenian-Croatian student art association.⁵ To have a better and contextualised understanding of Wettach's Germanness, this two-part presentation will place more emphasis on certain factors: this article introduces the specific design of the Wettach family's three houses that the spouses had built at the time, while the upcoming one looks at the painter's and his wife's extensive social commitments.

-
- 2 To compare, see the attempt to define the national identity of Wettach's contemporary, Carniolan painter Ivana Kobilca in Urška Strle and Beti Žerovc, "The painter Ivana Kobilca and her use of social networks," in Marta Verginella, ed., *Women, Nationalism, and Social Networks in the Habsburg Monarchy, 1848–1918* (West Lafayette, Ind.: Purdue University Press, 2023), 163–95, particularly 167–74. For the processes of German-leaning Styrians and Carniolans sliding towards German nationalism and then also Nazism in the 20th century, see Mateja Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu: Poročilo o hitlerizmu v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja* (Ljubljana: Beletrina, 2021) and a poignant reconstruction of the lives of family members of the writer, journalist and long-time editor of the magazine *Der Spiegel* Martin Pollack, whose paternal grandmother was from Ljubljana and his grandfather from Laško. – Martin Pollack, *Smrt v bunkerju: Poročilo o mojem očetu* (Ljubljana: Slovenska matica, 2005). For the artistic trajectory of a German-leaning Styrian from Ptuj, the internationally established graphic artist and an active nazi Luigi Kasimir, see Catherine Tessmar, *Wiener Platzlerln: Die Geschäfte des Künstlers Luigi Kasimir* (Wien: Czernin, 2006).
 - 3 See also footnote 50. On political positions and religious, and particularly national identification of artists at this time, one should always consider them through the prism of pragmatism, as nationalism at that time influenced the increase in commissions and awarding them to artists exclusively on a national basis. See Beti Žerovc, "The Development of Public Monuments and Monuments to the Fallen on the Territory of Yugoslavia from the Late 19th Century to 1941," in Sanja Horvatinčić and Beti Žerovc, eds., *Shaping Revolutionary Memory: The Production of Monuments in Socialist Yugoslavia* (Berlin: Archive Books and Ljubljana: Društvo Igor Zabel za kulturo in teorijo, 2023), 28, 29.
 - 4 On antisemitism among the Slovenian-leaning Carniolans see Tadej Cankar, *Odločnejši protivniki semitstva: O antisemitizmu in slovenskih liberalcih na Kranjskem* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino and Arhiv Republike Slovenije, 2023), 76–165.
 - 5 Even today, we often fail to see that something labelled Slovenian at the time might have been arbitrary, let alone perceive it as aggressive or polarising. As a rule, it is perceived as something neutral, and above all, natural. Hribar's attitude to these aspects is clear from his memoirs. – Ivan Hribar, *Moji spomini I, II* (Ljubljana: Slovenska matica, 2022). For the Vesna Society, see Beti Žerovc, "Vesna ob izviru umetnosti," in Barbara Borčič and Jure Mikuž, eds., *Potlačena umetnost* (Ljubljana: Open Society Institute, 1999), 50–77. Beti Žerovc, "Ivan Meštrovič and the Vesna Society," *Život umjetnosti* 113, No. 2 (2023): 146–63. Beti Žerovc, "Ivan Meštrovič u Ljubljani 1903/1904: Prijedlozi za dva spomenika i izlaganje s društvom Hagenbund u ljubljanskoj kazini," *Časopis za suvremenu povijest* 56, No. 2 (2024): 249–77.

We should also keep in mind that the (much larger) Slovenian-leaning population had their own aesthetics and social activities.

Taking everything into consideration, it is understandable that the yield of data on Heinrich Wettach's life and work is scant. Methodologically speaking, the key to the articles are semi-structured interviews with the painter's grandson Harald Wettach (the son of the painter's son Reinhard), whom I interviewed over a decade ago in Vienna. The grandson gave me a number of family heirloom photos to use, and some appear in the article, but above all, he contributed important insights and biographical data about the painter's life, which I have combined with information from other sources, particularly periodicals of the time. The most important among them were, of course, Carniolan German-language newspapers, particularly the main newspaper, *Laibacher Zeitung*, but also some others, for example, *Cillier Zeitung* from Celje and *Villacher Zeitung* from Villach. The painter was rarely mentioned in the Slovenian-language Carniolan press, which tended to ignore the activities of the German-speaking Carniolan cultural circles, whenever possible.⁶

Contemporary Slovenian art history more or less follows this attitude, as Wettach only occasionally appears in exhibition catalogues of Ljubljana museums and galleries, which possess many of his works.⁷ This unusual disharmony between an abundant preserved body of work – even displayed in some museum's permanent exhibitions – and a scant art history research of this, indeed a noticeably conservative painter is tellingly complemented by the fact that the first specific art history study on Wettach, published in *Varstvo spomenikov* by Breda Mihelič in 2001, really only came about when Wettach's remarkable villa in Ljubljana was acquired and renovated by the US Embassy, and not by actual interest in him or his work.⁸ He sometimes appears more prominently and in a more positive light in texts about the artist Elsa Kastl Obereigner in the role as her teacher. The catalogue for Kastl's exhibition at Ljubljana City Museum in 2018 also includes a text by her granddaughter Angelika Hribar, who is in charge of family heirlooms that include a number of works and sources connected to Wettach, particularly his educational work.⁹

6 Musicologist Kuret describes a similar situation in his field. – Primož Kuret, "Jubilejna koncertna sezona 1901–1902 Ljubljanske filharmonične družbe," *Muzikološki zbornik* 19 (1983): 43, 47, 48. See also Beti Žerovc, "Cultural and Historical Overview of the Life of the Painter Heinrich Wettach (1858–1929), II. The Artist's Engagement in Ljubljana Social Life and Societies and His Final Years in Carinthia," *Prispevki za novejšo zgodovino* 65, No. 3 (2025, forthcoming), fn. 43.

7 Currently, there are seventeen works by Wettach or attributed to him at the National Museum of Slovenia, eleven at the National Gallery, seventeen in the Museum and Galleries of Ljubljana and one in the Upper Sava Valley Museum, Jesenice.

8 Breda Mihelič, "Vilska četrt med Prešernovo cesto in Tivolijem v Ljubljani ter prenova Wettachove vile: Problemi varovanja in prenove stanovanjske četrti," *Varstvo spomenikov* 39 (2001): 139–49. He was presented in the artistic context of Carniola at the turn of the century by Beti Žerovc, *Slovenski impresionisti* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012), 71–73. For the events and activities of the Kazina circle in Ljubljana, the most thorough Wettach presentation is by Miha Valant in Valant, "Ljubljansko društvo Kazina," 189–213, 300–02 et passim. For more about his extensive opus and for the review of his artistic conservatism, which also had a negative effect on the professional research of him, see Beti Žerovc and Miha Valant, "The Artistic Legacy of Heinrich Wettach (1858–1929)," (forthcoming).

9 Angelika Hribar, "Življenjepis Elze Kastl Obereigner," in Barbara Savenc, ed., *Elza Kastl Obereigner (1884–1973). Kiparka in slikarka* (Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljana, 2018), 10–35. See also Vesna Bučič, "Elza Obereigner Kastl – naša poslednja miniaturistka," in Barbara Jaki, ed., *Razprave iz evropske umetnosti. Za Ksenijo Rozman* (Ljubljana: Narodna galerija, 1999), 285–323.

Research by Slovenian musicologists plays an important part in understanding Wettach's pursuits in Ljubljana, as their attitude to him or rather, the Philharmonic Society – the most eminent Ljubljana cultural institution at the time in which he was actively involved – was much more positive than by art history. Most probably the Philharmonics' outstanding international importance prevented the society from sinking into oblivion despite its ties to the Carniolan German cultural circle. Among the research in which at least Wettach's musical pursuits can be properly traced – as an official of the society and as a very active, albeit amateur musician – we must mention Primož Kuret's study *Ljubljanska filharmonična družba: 1794–1919* and Jernej Weiss's research, which resulted in the book *Hans Gerstner (1851–1939): življenje za glasbo*.¹⁰

The present article is the first in a series of four about the painter, with the second, forthcoming in the next issue of the same journal, while the following two will be published elsewhere and co-written with Miha Valant. The first co-authored article approaches Wettach through education; first, the education he received at the Academy of Fine Arts in Vienna as well as the education he provided by teaching visual arts in different secondary schools in Ljubljana and leading his own painting school.¹¹ The second article with Valant focuses exclusively on the analysis of Wettach's painting opus.¹² Because a significant portion of the so-called ego-documents related to individuals and institutions mentioned in these articles is either missing, with unknown whereabouts, or has been lost or destroyed – a part of it probably intentionally during historic upheavals –,¹³ the individuals under discussion struggle to emerge as complex and nuanced characters, which makes misconceptions in presenting and interpreting their views, relationships and sometimes even key life decisions all the more likely.¹⁴ And yet, just as we can postpone our research of fine arts and culture of the German-leaning Carniolans ad infinitum, we can also approach it with the awareness that we have done the utmost possible, fully acknowledging that the first more serious personal correspondence that might appear has the power to undermine the established view of the forgotten artist and his world.

The Painter's Beginnings and Settling in Ljubljana

Heinrich Ignaz Wettach was born in Vienna on 15 June 1858. His mother was a housewife and his father a manufacturer of templates for music sheets and bookkeeping

10 Primož Kuret, *Ljubljanska filharmonična družba 1794–1919: Kronika ljubljanskega glasbenega življenja v stoletju meščanov in revolucij* (Ljubljana: Nova revija, 2005). Jernej Weiss, *Hans Gerstner (1851–1939): življenje za glasbo* (Maribor: Litera in Pedagoška fakulteta, 2010).

11 Beti Žerovc and Miha Valant, "The Artistic Formation of the Painter Heinrich Wettach (1858–1929) and His Educational Work," (forthcoming).

12 Žerovc and Valant, "The Artistic Legacy."

13 See, for example, Weiss, *Hans Gerstner*, 72–74, 164, 165. Strle and Žerovc, "The painter Ivana Kobilca," 166, 167.

14 "Ego-document" refers to an autobiographical text, usually in the first person. It can be a journal, a memoir, correspondence, notes or similar, that can also be conveyed in a conversational style. For more, see Marijke J. van der Wal and Gijsbert Johan Rutten, *Touching the Past: Studies in the Historical Sociolinguistics of Ego-documents* (Amsterdam: John Benjamins Pub. Company, 2013). Strle and Žerovc, "The painter Ivana Kobilca," 164–67.

Figure 2: Heinrich Wettach, photo

Source: private collection

ledgers (Rastrierer).¹⁵ According to his grandson Harald Wettach, Heinrich was not the firstborn but became the only child after an outbreak of cholera in Vienna in the 1860s. His brother Emmerich Wettach, who later became a high-school teacher in Brno, was born after the epidemic.¹⁶

Heinrich Wettach initially trained as a stationer (Papierhändler). Allegedly he was already successful professionally when he decided to continue his education at the Academy of Fine Arts in Vienna, between 1880 and 1885. The fact that he won a scholarship indicates that the young student showed promise, although he did not receive any

¹⁵ Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien, Register II. 1883/84 (Matr.-Bd. 113). Harald Wattach, semi-structured interview by Beti Žerovc, 2012.

¹⁶ Harald Wettach, semi-structured interviews by Beti Žerovc, 2012. Obituary "Georg Franz Wettach," *Laibacher Zeitung*, CXXVIII/214, 20 September 1909, 1922. Two of Wettach siblings were said to have died during the cholera outbreak, which Heinrich Wettach's daughter, Brigitta Leitenberger, confirmed. – Brigitta Leitenberger, semi-structured interview by Ruth Deutschmann, 1998. The Austrian director conducted the interview as part of the Chronisten project (<https://chronisten.at/>).

awards during his time at the academy.¹⁷ It is possible that during his studies he met some artists who lived in Carniola or were connected to it. For example, his contemporary at the academy was the Vienna Secession member Ernst Stöhr, who then spent lengthy periods living and working in Bohinj and had contacts with individuals from Ljubljana society that Wettach became part of.¹⁸ There were also several Carniolan students at the academy at the time, for example, Anton Ažbe, Ferdo Vesel and Josef Vesel. Wettach remained in close contact with the latter once he moved to Ljubljana; they collaborated on different events and activities and were very likely personal friends.¹⁹

Wettach probably moved to Ljubljana when he completed his studies in 1885. The question is how he even decided on such a step and why. The answer can partly be found in the obituaries in the Carinthian papers *Villacher Zeitung* and *Freie Stimmen*. They claim that he travelled to Ljubljana with his friend, architect Julius Schmidt, who in 1886 designed the monument dedicated to the lauded poet and liberal politician, Ljubljana citizen Anton Alexander Count Auersperg (1806–1876, pen name Anastasius Grün) at the corner of his house. Therefore, both Wettach and Schmidt must have decided at least on a brief stay in the Carniolan capital.²⁰

Wettach's grandson's statements complement this story: according to him, after completing his studies his grandfather travelled around the monarchy searching for attractive motifs to paint. Whilst sitting in one of Ljubljana cafes, he overheard a discussion in which the participants moaned about being short of a fourth member of a string quartet. He offered to step in and thus remained in Carniola.²¹ The anecdote seems relatively plausible, because his collaboration with the Philharmonic Society and music – in addition to painting – soon reinforced Wettach's place in the core of Ljubljana bourgeois society. As a musician, he regularly performed in public in Ljubljana, including with the best-known local string quartet at the time, which was led by the Philharmonic Society concert master, Hans Gerstner.²²

The most important factor contributing to Wettach's settling in Carniola was probably that he quickly received commissions for portraits and other paintings. Wettach is first mentioned in Ljubljana media, *Laibacher Zeitung* in September 1885 – the “Viennese painter” (Wiener Maler) completed a portrait of the Ljubljana Sharpshooters' Society president, the well-known Ljubljana merchant Emerik Mayer.²³

17 Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien, Wettach, Heinrich (Ignaz), Verz.-Einheits-Formular, 2022. For more on Wettach's studies, see Žerovc and Valant, “The Artistic Formation.”

18 One of his correspondents and friends was the painter Elsa Kastl. See Bučič, “Elza Obereigner Kastl.” Žerovc and Valant, “The Artistic Formation.”

19 Ibidem. Considering the data collected we can assume that Wettach and Vesel very likely met as students but we do not know if (and how much) this acquaintance influenced Wettach settling in Ljubljana.

20 Dr. B [inder?], “Heinrich Wettach,” *Villacher Zeitung*, XXVII/82, 12 October 1929, 5. “Zum Tode Heinrich Wettachs,” *Freie Stimmen*, XLIX/238, 15 October 1929, 6. An extensive obituary signed by “dr. B,” which could have been Josef Julius Binder, once an active member of the Ljubljana Turnverein, who knew Wettach well and like him lived in Carinthia (Villach) after World War I. – Matić, *Nemci v Ljubljani*, 402. The obituary in *Villacher Zeitung* claims that he travelled to Ljubljana already in 1884.

21 Harald Wettach, semi-structured interviews by Beti Žerovc, 2012.

22 Weiss, *Hans Gerstner*, 46, 137, 138, 141, 146, 163, 164. Wettach appears regularly in annual reports of the Philharmonic Society's activities. Forty-two volumes are accessible in the Digital Library of Slovenia (dLib).

23 “Laibacher Rohrschützen-Gesellschaft,” *Laibacher Zeitung*, CIV/214, 21 September 1885, 1735. The portrait is now in the collection of Ljubljana City Museum.

Figure 3: Heinrich Wettach, *Girls of the Kastl family from Ljubljana* (on the right, artist Elsa Kastl Obereigner), early 1890s, oil on canvas

Source: private collection

The fact that this influential society commissioned work from him surely means that he quickly found contact with illustrious clients in Ljubljana, which soon included, for example, Bishop Jakob Missia and individuals from respectable Ljubljana families.²⁴ The orders for portraits reveal that initially, in his first years in Carniola, he was still working for the entire spectrum of Ljubljana society, while in later decades, the orders came increasingly from the local German-leaning population.²⁵

24 "Občni zbor denarne obrtniške družbe," *Slovenec*, 106, 11 May 1886, n. pag. "Familienabend des Laibacher deutschen Turnvereines," *Laibacher Zeitung*, CVI/99, 3 May 1887, 836. "Die Section 'Krain' des deutschen und österreichischen Alpenvereines," *Laibacher Wochenblatt*, 451, 30 March 1889, n. pag. "Excursion des krainisch-küstenlandischen Forstvereines," *Laibacher Zeitung*, CXI/202, 5 September 1892, 1743. "Philharmonische Gesellschaft," *Laibacher Wochenblatt*, 597, 16 January 1892, n. pag. "Ehrungskneipe," *Laibacher Wochenblatt*, 604, 5 March 1892, n. pag. "Die Comeniusfeier des krainischen Lehrervereines," *Laibacher Wochenblatt*, 610, 16 April 1892, n. pag. "Porträts," *Laibacher Zeitung*, CXIII/10, 13 January 1894, 80.

25 Žerovc and Valant, "The Artistic Legacy."

By the early 1890s, Wettach had consolidated his status as one of Ljubljana's key artists willing to take on commissions. Reports in Ljubljana newspapers reveal that he designed diplomas and similar items for different local associations, communities and occasions, conceived tableaux vivants, organised and provided visuals for various public events, among them – although not until 1908 – a large Gottschee Germans parade float for the Carniolan part of the parade celebrating the Emperor's jubilee in Vienna.²⁶ He also tried to secure larger public commissions. In the early 1890s, he participated in the tender to decorate the premises of the new Carniola Provincial Theatre, but failed to get the job he was hoping for. He was, however, commissioned to paint four monumental paintings representing four symphony movements in the newly built hall of the Philharmonic Society.²⁷

We can assume that the young painter further strengthened his social position with an excellent marriage. Heinrich Wettach married Marie Antonia Hofmann (1872–1967) – the wealthy and educated daughter of a doctor, politician, landowner and art collector and connoisseur (particularly of graphic art) Julius Hofmann of Karlovy Vary in the Kingdom of Bohemia – at the Votive Church in Vienna on 4 May 1895.²⁸ Marie joined her husband in Ljubljana, where as a sophisticated and very active townswoman, soon took on a very important social role. The Wettachs started their family very quickly and lived in a lavish household with many servants. The descendants' narratives hint that the inequality in property and status clearly impacted the spouses and perhaps inauspiciously affected the young family, although we are not able to understand exactly how.²⁹ The new social status very probably meant a change in the painter's professional circumstances, but we can again only guess about specific impacts.

In 1896/1897, the couple built a villa in today's Prešernova street, known as "Villa Wettach" at the turn of the century and now as the "American Embassy". The plans were drawn up by architect Alfred Bayer who, like Wettach's wife came from Karlovy Vary and was at the time a successful independent collaborator of the well-known

26 Ibid. The article also discusses the painter's close relationship with the Gottschee Germans community; this could have been because the region around Kočevje/Gottschee was an island of German population within Carniola. "Das Schulvereinsfest in Gottschee," *Laibacher Wochenblatt*, 632, 17 September 1892, n. pag. "Ehrung," *Laibacher Zeitung*, CXIII/174, 1 August 1894, 1487. "Ehrenbürgerdiplom," *Laibacher Zeitung*, CXXVI/288, 14 December 1907, 2698. "Vorbereitungen zum Wiener Festzug," *Laibacher Zeitung*, CXXVII/120, 25 May 1908, 1132.

27 "Novo deželno gledišče," *Slovenec*, 161, 18 July 1891, n. pag. "Zum Theaterbau," *Laibacher Zeitung*, CX/170, 29 July 1891, 1418. "Die festliche Eröffnung der 'Tonhalle,'" *Laibacher Zeitung*, CX/245, 27 October 1891, 2047. More about it in Žerovc and Valant, "The Artistic Legacy."

28 Based on the descendants' narrative and the mention of the father in the engagement announcement, we can assume that the bride's father was Julius Emanuel Hofmann (1840–1913), who later lived in Vienna. "Verlobungsanzeige," *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*, XLIV/54, 7 July 1894, 458. "Dr. Julius Hofmann," *Neue Freie Presse*, 17500, 24 May 1913, 10. More about his art history expertise and collecting see in "Dr. Julius Hofmann," *Photographische Correspondenz*, (January 1913), 291, 292. *Kupferstichsammlung Dr. Julius Hofmann: Wien* (auction catalogue, Leipzig, 1922). Leitenberger states that also her mother's grandfather was a physician in Karlovy Vary, even Otto von Bismarck's personal physician. – Brigitta Leitenberger, semi-structured interview by Ruth Deutschmann, 1998.

29 Both the daughter and the grandson mentioned how wealthy the mother was, and at the same time underlined the economic inequality of the couple. – Brigitta Leitenberger, semi-structured interview by Ruth Deutschmann, 1998. Harald Wettach, semi-structured interviews by Beti Žerovc, 2012. Marie Wettach was also the owner of Villa Wettach. See Andrej Studen, "Nekaj sledi iz življenja ravnateljev Kranjskega deželnega muzeja," *Argo* 46, No. 1 (2003): 12, 13.

Figure 4: Wettach family villa in Ljubljana, c. 1900, photo

Source: private collection

Austrian architectural bureau Fellner and Hellmer. The villa was in fact an apartment building with the Wettach family apartment situated on the second floor and the rest let to tenants.³⁰ The painter kept a studio in the house where he also ran his painting school. The house already drew attention during construction because it was too big for the location – the painter was fined for not meeting the criteria defined in the building permit. Its exterior was explicitly articulated, featuring characteristic

30 Ibid. Studen presents in detail the tenant situation in Villa Wettach and some of the tenants. Hans Gerstner remembers his family staying in the villa: "On 1 November 1904 we left the beautiful flat in Ljubljana, because Mr. Peter Schleimer wanted 650 kroner rent for it. We moved to an even nicer flat in Villa Wettach with a bathroom and the use of the garden. The four rooms were somewhat smaller, but on the sunny side and overlooking the garden and Tržaška street, and we paid 550 kroner per year." – Weiss, Hans Gerstner, 149.

projections and decorated with images in fresco and sgraffito techniques, allegedly made by Wettach himself.³¹

The Wettachs built the neighbouring smaller villa with a very accentuated decorative imitation of Fachwerk (half-timber) construction (today Prešernova 29) around 1912.³² The decision to build another, smaller house next to the existing large two-storey villa was perhaps as an investment but based on the grandson's words was due to the lack of space.³³ This can perhaps be explained by the fact that the Wettachs' original villa was indeed a very lively space. Not only were several flats let to tenants and the painter's studio hosted his painting school, it was also a hub for socialising of a select social group and a venue for small concerts and regular music rehearsals. Fritz Zangger from Celje mentions in his memoirs that while staying in Ljubljana his string trio practised there every Saturday afternoon.³⁴

Similar to this smaller villa and around the same time, the family built their third house in Sankt Andrä on Lake Ossiach.³⁵ Heinrich and Marie Wettach spent their summer holidays at the Friulian seaside town of Grado and Lake Ossiach in Carinthia.³⁶ The latter grew on them so much that they built their holiday home there, where they lived after moving to Carinthia in 1919. The house was most likely demolished in the 1960s.³⁷

All three Wettach houses, the two in Ljubljana and the one on Lake Ossiach, had at least part of their facades constructed in the typical half-timbered constructions (Fachwerk) or were decorated with an imitation of it. At the time, Fachwerk was said to be very popular among the German-leaning population in the nationally mixed territories of the monarchy and also a way to directly inscribe this national orientation into

31 More about the house in Mihelič, "Vilksa četrt," 142–44; Franci Lazarini, "Nacionalni slogi kot propagandno sredstvo prebujajočih se narodov: Slovenski in drugi nacionalni slogi v arhitekturi okoli leta 1900," *Acta Historiae Artis Slovenica* 25, No. 2 (2020): 262–64, <https://doi.org/10.3986/ahas.25.2.10>; Brigitta Leitenberger, semi-structured interview by Ruth Deutschmann, 1998.

32 "Letošnja stavbinka sežija v Ljubljani," *Zarja*, II/225, 12 April 1912, n. pag. The villa is now a kindergarten.

33 Harald Wettach, semi-structured interviews by Beti Žerovc, 2012.

34 Fritz Zangger, *Das ewige Feuer im fernen Land: Ein deutsches Heimatbuch aus dem Südosten* (Cilli, 1937), 91.

35 Harald Wettach, semi-structured interviews by Beti Žerovc, 2012. In 1911, *Villacher Zeitung* reported that the Wettach family bought the single-family house at the Carinthian Crafts Exhibition (*Kärntner Landes-Handwerker-Ausstellung*) in Klagenfurt and had it built in St. Andrä on Lake Ossiach. – "Das Einfamilienhaus," *Villacher Zeitung*, IX/121, 15 October 1911, 7. It is most likely the house seen in a short film *Besuch von Erzherzog Karl bei der Kärntner Landesausstellung* at 2'50"; accessed 22 April 2021, www.youtube.com/watch?v=z063um-BW9U&t=6s.

36 Harald Wettach, semi-structured interviews by Beti Žerovc, 2012. Numerous forms of short-term mobility, which, in addition to visiting friends and family, included holidaying, excursions and recreation in nature were typical of the Austrian bourgeoisie of the late 19th century. Such holiday-making and splitting holidays into mountain and seaside segments were relatively common among wealthier Carniolans as well. They often holidayed in Upper Carniola or Carinthia; two popular locations were for example, Lake Bled and Lake Wörth and their surroundings. They also enjoyed visiting spas, particularly Rogaska Slatina, and coastal resorts such as Opatija, Grado and others. – Petra Kavrečič, "Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož," *Kronika* 57, (2009): 113–128. They liked to organise different social events during such holidays. For instance, Wettach together with Hans Klein was asked by the local Landskron Verschönerungsverein (beautification society) to decorate the garden salon for a fancy dress ball at the Schöffmann Inn in St. Andrä on Lake Ossiach. ("Maskenball," *Kärntner Tagblatt*, XIX/197, 30 August 1912, 4). A similar event a year later expressed the theme "a night in Italy" ("St. Andrä am Ossiacher See," *Die Zeit*, XII/3927, 31 August 1913, 18). Cf. Strle and Žerovc, "The painter Ivana Kobilca," 186, 187.

37 Harald Wettach, semi-structured interviews by Beti Žerovc, 2012.

Figure 5: Wettach summer house on Lake Ossiach (torn down), photo

Source: private collection

the space.³⁸ The Wettachs' first and largest villa had, following this spirit, an explicitly articulated façade with characteristic projections and its decorative elements, corner turrets, gabled roofing, all alluded to the German late Middle Ages or the Northern Renaissance.³⁹ Because the Wettachs chose visual and architectural ways to publicly express that they saw Carniola as a part of the German cultural space, this also confirms our understanding of their political orientation and stance. They were not out of the

38 Mihelič, "Vilska četrt," 142. Igor Sapač and Franci Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem* (Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje in Fakulteta za arhitekturo, 2015), 72, 73 et passim. Lazarini, "Nacionalni slogi," 262–64.

39 Today, portraying national spirit in buildings might be difficult to comprehend. Built a little later, the German House in Celje is an even clearer, and thus easier to understand example of politicised architectural expression. – Sapač and Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, 387. For more about the phenomenon, see Lazarini, "Nacionalni slogi."

ordinary in this and fitted in well with the general political events of the given moment as many others thought of their houses that way; for example, among the Slovenian-leaning Carniolans, Ljubljana Mayor Ivan Hribar with his “Slovenian” decorations on his holiday house in Cerklje.⁴⁰

Wettach’s life trajectory in the Carniolan capital coincided with the period between the 1880s and World War I, which was marked by nationalism so intense that it completely permeated everyday life. At that time, such processes also occurred elsewhere in the monarchy with similar ethnic composition,⁴¹ and just around Wettach’s arrival in Ljubljana, led to the loss of dominance by the liberal Constitutional Party (Verfassungspartei, or Deutschliberale Partei) in the City Council and Provincial Diet (Landtag). This party tied its primary ideals and missions to the wider German space with German as the *lingua franca*; the ideals being a more integrated Austria, religious freedom and anti-church sentiments, emphasis on education and liberal reforms of the economy, etc. The takeover of the Carniolan government by Slovenian politicians led to the decisive introduction of the Slovenian language into the education system, in addition to administrative offices, while Slovenian national identification and nationalism increased throughout the province. This made the German-leaning population feel increasingly endangered, while the liberal Constitutional Party, the party of choice for a large part of the German-leaning Carniolans, experienced a slide from liberal principles to German nationalism as their primary political conviction. This process is also obvious from the declarative renaming of the remnants of the liberal Constitutional Party into the German Party in 1894.⁴²

National frictions in Carniola at that time were increasingly expressed through physical violence and vandalism. That included violent protests, such as the Slovenian protest at the unveiling of the previously mentioned monument to the politician and poet Anton Alexander von Auersperg, in 1886 – Heinrich Wettach attended as the choirmaster of the Turnverein. These were followed by the larger “anti-German” protests in 1898, 1903 and 1908.⁴³ Slovenia chooses to “remember” the military intervention in the autumn of 1908 which resulted in two Slovenian deaths, while it “forgets” that for decades prior, the minority German-leaning community in Carniola experienced significantly more violence, from everyday harassment in public to boycotting German-leaning merchants and craftsmen and violating their property. Throwing stones at the windows of the liberal, and then German-leaning politicians was commonplace practice since the 1860s onwards, while during the 1908 unrest, everything from the Kazina Society Palace to schools and kindergartens were stoned.⁴⁴

40 Ibid., 255. Sapač and Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, 392.

41 Comparative materials are quoted in the footnotes 1, 2 and 53.

42 Matić, *Nemci v Ljubljani*, 25–32, 60–65, 75–89, 105–12, 197–232, 266–74, 299–301 et passim.

43 Božidar Jezernik, *Mesto brez spomina* (Ljubljana: Modrijan, 2014), 74–103. About Wettach’s participation at the unveiling of a monument. – “Die Anastasius-Grün-Feier in Laibach,” *Deutsche Wacht*, XI/45, 6 June 1886, 3.

44 Jezernik, *Mesto brez*, 283–94. Matić, *Nemci v Ljubljani*, 45–57, 92, 93, 234–36, 264–66, 310–18, 323, 333, 345–54 et passim.

Once we are aware of the radicality of this situation, it is perhaps easier to understand that – and how – the national battle in Ljubljana was also territorial and architectural, not just with institutional buildings but also with houses of important and wealthy individuals. When the Slovenian National Home (today's National Gallery) was being built in the mid-1890s, the construction of Villa Wettach in its recognisably "German spirit" also began practically next door, and then, albeit as the artist's private hospitable residence, it became one of the key music and visual arts or, more generally, cultural centres of the German-leaning Ljubljana citizens. A few years later, Jakopič Pavillion – the first independent exhibition venue intended for visual arts in Carniola – was built in the immediate vicinity, presumably at least partly to counterbalance these events, and with far more municipal support – the mayor at the time being the previously mentioned strongly Slovenian and Slavic oriented Ivan Hribar – than we can prove today.⁴⁵ At least from the late 1890s onwards, the majority of new buildings in the city centre thus had some kind of recognisable national orientation, whether it was visual in their façades or not, and that included schools or even churches, such as the "Slovenian" Mladika [female lycée] and the "German" Evangelical church located near Wettach's Villa.⁴⁶ In this sense, buildings alternated in this part of town at the turn of the century, and in some of them years-long, vicious battles took place for them to be perceived as one or the other. For example, despite pressure the Provincial Museum generally remained focused on presenting local Carniolan, that is nationally indetermined culture, while the intense and unrelentless national battle for governance over the new joint national theatre resulted in it becoming Slovenian and a new theatre for the German-leaning community being built elsewhere.⁴⁷ There were numerous examples at that time, and to round up we can use the memories of Wettach's eldest daughter about how she would play in the nationally segregated Tivoli park. Or how schoolchildren based on their nationality walked on separate sides of the street to prevent riots – German-leaning children on one side, and Slovenian-leaning children on the other – taunting each other relentlessly with signs or symbols in either German or Slavic colours.⁴⁸

45 Miha Valant and Beti Žerovc, "Društva za likovno umetnost na Kranjskem v obdobju od 1848 do 1918," *Likovne besede*, No. 113 (2019): 11, 12.

46 We are talking about the corner of the erstwhile Knaflova and Bleiweissova Streets (today's Tomšičeva and Prešernova Streets) where villa Wettach stands and its immediate surroundings. Perhaps contrary to expectations, schools were particularly heavily biased in this way, because the language of instruction was often at the very core of disputes in ethnically mixed environments. – Matić, *Nemci v Ljubljani*, 274–286, 373 et passim.

47 Sandra Jenko, *Jubilejno gledališče cesarja Franca Jožefa v Ljubljani: Zgodovina nastanka in razvoj nemškega odra med 1911 in 1918* (Ljubljana: Slovenski gledališki muzej, 2013). Walter Šmid, an archaeologist who insisted on nationally undetermined culture at the Provincial Museum of Carniola – after he left his monastic order and the Catholic Church, converted to Protestantism and married – lost his directorial post in 1909 despite his expertise. – Božidar Jezernik, "Ljubljanski 'tempelj znanosti' v vrtincu kulturnega boja," *Argo* 54, No. 1 (2011): 26–40. Šmid was probably a tenant at Villa Wettach for a while. – Studen, "Nekaj sledi," 13, 14. – About the politically staged destruction of the Carniolan Savings Bank, the key sponsor organisation of the culture of German-leaning Carniolans that supported a number of art and crafts projects throughout the region, see Nataša Henig Mišičič, "Carniolan Savings Bank and Slovenian-German Relations in 1908 and 1909," *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, No. 1 (2020): 47–70.

48 Brigitta Leitenberger, a semi-structured interview by Ruth Deutschmann, 1998. See also Beti Žerovc, "Cultural and Historical, II," fn. 43. Such orientation was visible even in clothing and later selection of accessories in national colours, or with added tricolours, became a profitable marketing niche. See, Matić, *Nemci v Ljubljani*, 234,

That Wettach was a newcomer to the Carniolan territory at the time of great political and national(ist) hostilities probably influenced his identity. Perhaps he was already a German nationalist when he arrived in Carniola. Perhaps he developed, or at least consolidated this position when as a non-Slovenian speaking new-comer he quite logically joined the circles of the German-leaning Ljubljana community, at the time of great endangerment and homogenisation. In any case, by the end of the century at the latest, he began to feel more German, or based on available sources, he started to express it more pronouncedly. For example, Vienna academy registers list his religious affiliation as Catholic during his studies there, while later Ljubljana censuses show that he, as pointed out in the introduction, together with his family (wife Marie, daughters Brigitte and Irmgard and son Reinhardt Friederich) converted to Protestantism.⁴⁹ The decision to take this step can be understood as a declarative political gesture linked to the *Away From Rome!* movement, which was gaining momentum in some nationally mixed territories of Austria.⁵⁰ We can only guess what consequences this very unlikely gesture had on him and his family in the Catholic environment of Carniola.⁵¹

Wettach also began to actively participate in the provincial politics and, for example ran on the list of the German party in the 1899 municipal elections. In 1906, *Slovenec* newspaper mentions him as one of the initiators of the idea of self-representation of the so-called Carniolan Germans in the parliament in Vienna.⁵² Here, we can add that in Carniola national(istic) movements on both sides often reflected similar currents to those in Bohemia, where because of local specifics, conflicts were more pronounced.⁵³

311 et passim. Anything could present national orientation, from selecting first names to the breed of pets. The Wettachs allegedly owned a "German" Great Dane. – Brigitta Leitenberger, a semi-structured interview by Ruth Deutschmann, 1998. The Slovenian-leaning Carniolans were known to name their dogs after unpopular politicians from the opposing side. Even Ljubljana Seminary had a dog called Dežman, named after the German-leaning passionate Carniolan liberal, who even served a couple of years as Ljubljana mayor! – Cvirn, "Kdor te sreča," 44.

49 Census forms from the collection SI ZAL LJU/0500, MF-415, MF-728. Brigitta Leitenberger explained that her father was not religious and probably estranged from the Catholic Church even before converting. "Father literally never went to church, and Mother neither. We went to children's service by ourselves, and I do not remember ever going to church on Sunday with our parents. Father certainly didn't." Brigitta Leitenberger, a semi-structured interview by Ruth Deutschmann, 1998.

50 The *Away from Rome!* (*Los von Rom*) movement was an anti-clerical conservative movement linked to the history of the creation of the German Empire and the question of the inclusion and role of Austria in this union. It took impetus from Badeni's language reform of 1897, which stipulated that administrators in Bohemia were required to speak German and Czech and was met with much opposition by German nationalists, while the Czech Catholic parties supported it. As a reaction to this, with encouragement from German nationalists, an anti-Catholic movement was formed under the leadership of Georg von Schönerer, and in addition to the stated objective it was also hostile to Judaism. In 1901, it adopted a resolution that determined that the programme of the movement was political and not of a religious nature. The movement thus had a pronounced atheist connotation and the protestant faith was used as a symbol of the "true" German spirit. – Karl-Reinhart Trauner, "Los von Rom, aber nicht Hin zum Evangelium – Die Los von Rom-Bewegung in Tirol," *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 123 (2007): 126–28.

51 For speculations that this might have closed the door for him to teach in Carniolan secondary schools, see Žerovc and Valant, "The Artistic Formation." See also fn 46.

52 "Die Gemeinderathswahlen," *Laibacher Zeitung*, CXVIII/94, 25 April 1899, 735. "Kranjski Nemci pri Gautschu," *Slovenec*, 22, 27 January 1906, n. pag.

53 For comparison, we can list two studies of events in Bohemia: Garry B. Cohen, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914* (West Lafayette: Purdue University Press, 2006). Nancy M. Wingfield, *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2007).

Wettach was no doubt familiar with the situation through his wife Marie, who was from there and was a very active participant in Ljubljana's German protective societies (Schützvereine).

Sources and literature

Archival sources

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana:

- SI ZAL LJU/0500, City of Ljubljana, local history department, census forms.

Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien:

- Matrikel II. 1883/84.
- Wettach, Heinrich (Ignaz), Verz.-Einheits-Formular.

Bibliography

- Bučič, Vesna. "Elza Obereigner Kastl – naša poslednja miniaturistka." In Barbara Jaki, ed. *Razprave iz evropske umetnosti. Za Ksenijo Rozman*, 285–323. Ljubljana: Narodna galerija, 1999.
- Cankar, Tadej. *Odločnejši protivniki semitstva: O antisemitizmu in slovenskih liberalcih na Kranjskem*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino and Arhiv Republike Slovenije, 2023.
- Cohen B., Garry. *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*. West Lafayette: Purdue University Press, 2006.
- Cvirn, Janez. "Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune." *Zgodovina za vse* 14, No. 2 (2007): 38–56.
- Cvirn, Janez. *Trdnjanski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Henig Miščič, Nataša. "Carniolan Savings Bank and Slovenian-German Relations in 1908 and 1909." *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, No. 1 (2020): 47–70.
- Hribar, Angelika. "Življenjepis Elze Kastl Obereigner." In Barbara Savenc, ed. *Elza Kastl Obereigner (1884–1973). Kiparka in slikarka*, 10–35. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljana, 2018.
- Hribar, Ivan. *Moji spomini I, II*. Ljubljana: Slovenska matica, 2022.
- Friedrich Keesbacher. ed. *Jahres-Bericht der philharmonischen Gesellschaft in Laibach: für die Zeit vom 1. Oktober 1885 bis 30. September 1886*. Laibach: Verlag der philharmonischen Gesellschaft, 1886.
- Jenko, Sandra. *Jubilejno gledališče cesarja Franca Jožefa v Ljubljani: Zgodovina nastanka in razvoj nemškega odra med 1911 in 1918*. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej, 2013.
- Jezernik, Božidar. "Ljubljanski »tempelj znanosti« v vrtincu kulturnega boja." *Argo* 54, No. 1 (2011): 26–40.
- Jezernik, Božidar. *Mesto brez spomina*. Ljubljana: Modrijan, 2014.
- Judson M., Pieter. "Versuche um 1900, die Sprachgrenze sichtbar zu machen." In Moritz Csáky and Peter Stachel, eds. *Die Verortung von Gedächtnis*, 163–174. Wien: Passagen Verlag, 2001.
- Judson M., Pieter. *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge MA: Harvard University Press, 2006.
- Kavrečič, Petra. "Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož." *Kronika* 57 (2009): 113–128.
- Kosi, Jernej. *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Kupferstichsammlung Dr. Julius Hofmann: Wien* (auction catalogue, Leipzig, 1922).

- Kuret, Primož. "Jubilejna koncertna sezona 1901–1902 Ljubljanske filharmonične družbe." *Muzikološki zbornik* 19 (1983): 41–50.
- Kuret, Primož. *Ljubljanska filharmonična družba 1794–1919: Kronika ljubljanskega glasbenega življenja v stoletju meščanov in revolucij*. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Lazarini, Franci. "Nacionalni slogi kot propagandno sredstvo prebujajočih se narodov: Slovenski in drugi nacionalni slogi v arhitekturi okoli leta 1900." *Acta Historiae Artis Slovenica* 25, No. 2 (2020): 249–67. <https://doi.org/10.3986/ahas.25.2.10>.
- Matič, Dragan. *Nemci v Ljubljani: 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2003.
- Mihelič, Breda. "Vilska četrt med Prešernovo cesto in Tivolijem v Ljubljani ter prenova Wettachove vile: Problemi varovanja in prenove stanovanjske četrti." *Varstvo spomenikov* 39 (2003): 139–49. *Photographische Correspondenz* (januar 1913), 291–292. "Dr. Julius Hofmann."
- Pollack, Martin. *Smrt v bunkerju: Poročilo o mojem očetu*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Ratej, Mateja. *Svastika na pokopališkem zidu: Poročilo o hitlerizmu v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Beletrina, 2021.
- Sapač, Igor and Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje in Fakulteta za arhitekturo, 2015.
- Strle, Urška and Betī Žerovc. "The painter Ivana Kobilca and her use of social networks." In Marta Verginella, ed. *Women, nationalism, and social networks in the Habsburg monarchy. 1848–1918*, 163–95. West Lafayette, Ind.: Purdue University Press, 2023.
- Studen, Andrej. "Nekaj sledi iz življenja ravnateljev Kranjskega deželne muzeja." *Argo* 46, No. 1 (2003): 9–14.
- Tessmar, Catherine. *Wiener PlatzlerIn: Die Geschäfte des Künstlers Luigi Kasimir*. Wien: Czernin, 2006.
- Trauner, Karl-Reinhart. "Los von Rom, aber nicht Hin zum Evangelium – Die Los von Rom-Bewegung in Tirol." *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 123 (2007): 120–70.
- van der Wal, Marijke J. in Gijsbert Johan Rutten. *Touching the Past: Studies in the Historical Sociolinguistics of Ego-documents*. Amsterdam: John Benjamins Pub. Company, 2013.
- Valant, Miha. "Ljubljansko društvo Kazina in združenja za likovno umetnost na Kranjskem med leti 1848 in 1918." PhD diss., Ljubljana: Faculty of Arts, 2023.
- Valant, Miha and Betī Žerovc. "Društva za likovno umetnost na Kranjskem v obdobju od 1848 do 1918." *Likovne besede*, No. 113 (2019): 4–13.
- Weiss, Jernej. *Hans Gerstner (1851–1939): življenje za glasbo*. Maribor: Litera and Pedagoška fakulteta, 2010.
- Wingfield, Nancy M. *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2007.
- Zangger, Fritz. *Das ewige Feuer im fernen Land. Ein deutsches Heimatbuch aus dem Südosten*. Cilli, 1937.
- Žerovc, Betī. "Cultural and Historical Overview of the Life of the Painter Heinrich Wettach (1858–1929), II. The Artist's Engagement in Ljubljana Social Life and Societies and His Final Years in Carinthia." *Prispevki za novejšo zgodovino* 65, No. 3 (2025) (forthcoming).
- Žerovc, Betī. "Ivan Meštrovič and the Vesna Society." *Život umjetnosti* 113, No. 2 (2023): 146–63.
- Žerovc, Betī. "Ivan Meštrovič u Ljubljani 1903./1904.: Prijedlozi za dva spomenika i izlaganje s društvom Hagenbund u ljubljanskoj kazini." *Časopis za suvremenu povijest* 56, No. 2 (2024): 249–77.
- Žerovc, Betī. "The Development of Public Monuments and Monuments to the Fallen on the Territory of Yugoslavia from the Late 19th Century to 1941." In Sanja Horvatinčić and Betī Žerovc, eds. *Shaping Revolutionary Memory: The Production of Monuments in Socialist Yugoslavia*, 20–57. Berlin: Archive Books; Ljubljana: Društvo Igor Zabel za kulturo in teorijo, 2023.
- Žerovc, Betī. "Vesna ob izviru umetnosti." In Barbara Borčič and Jure Mikuž, eds. *Potlačena umetnost*, 50–77. Ljubljana: Open Society Institute, 1999.
- Žerovc, Betī. *Slovenski impresionisti*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.
- Žerovc, Betī and Miha Valant. "The Artistic Formation of the Painter Heinrich Wettach (1858–1929) and His Educational Work" (forthcoming).
- Žerovc, Betī and Miha Valant. "The Artistic Legacy of Heinrich Wettach (1858–1929)" (forthcoming).

Film material

Besuch von Erzherzog Karl bei der Kärntner Landesausstellung at 2'50". <https://www.youtube.com/watch?v=z063um-BW9U&t=6s>).

Newspaper sources

Deutsche Wacht, 1886.

Die Zeit, 1913.

Freie Stimmen, 1929.

Kärntner Tagblatt, 1912.

Laibacher Wochenblatt, 1889, 1892.

Laibacher Zeitung, 1885, 1887, 1891, 1892, 1894, 1899, 1907, 1908, 1909.

Neue Freie Presse, 1913.

Slovenec, 1886, 1891, 1906.

Villacher Zeitung, 1911, 1929.

Wiener Landwirtschaftliche Zeitung, 1894.

Zarja, 1912.

Oral sources

Harald Wettach, semi-structured interviews by Beti Žerovc, 2012.

Brigitta Leitenberger, semi-structured interview by Ruth Deutschmann, 1998. The Austrian director Deutschmann conducted the interview as part of the *Chronisten* project (<https://chronisten.at/>).

Beti Žerovc

KULTURNOZGODOVINSKI ORIS ŽIVLJENJA SLIKARJA HEINRICHA WETTACHA (1858–1929), I. ZAČETKI IN USTALITEV SLIKARJA V LJUBLJANI

POVZETEK

Osrednji namen članka je podati kratko študijo o življenju, delovanju in širši družbeni vpetosti slikarja Heinricha Wettacha (1858–1929), ki je deloval v Ljubljani od leta 1885 do konca prve svetovne vojne, ter ga s tem konkretnije usidrati tudi v kulturni milje kranjske prestolnice na prelomu stoletja. Ne glede na to, da je s svojim slikarskim in hkrati tudi aktivnim glasbenim delovanjem v skoraj štirih desetletjih pustil močan pečat na kranjski kulturi in družbi ter da je bil v svojem času vsekakor tudi eden najbolj prepoznavnih ljubljanskih kulturnikov, je namreč danes skoraj neznan. V članku poskušam že tudi osvetliti, zakaj je tako, pri čemer igrata ključno vlogo pri

umetnikovem spregledovanju v slovenski umetnostni zgodovini njegova politična drža in pripadnost nemško čutečemu kranjskemu kulturnemu krogu.

Po doslej opravljenih raziskavah se kaže, da bi Heinricha Wettacha – v širokem spektru kranjskega nemško čutečega prebivalstva – verjetno najustrezneje uvrstili k t. i. nemškim nacionalcem. Da bi bolje in v kontekstu razumeli umetnikovo nemštvo, so v članku nekoliko bolj poudarjeni nekateri vidiki, na podlagi katerih je to dobro berljivo, denimo specifičen videz treh novozgrajenih hiš družine Wettach ter prestop umetnika in njegove družine iz katoliške v protestantsko vero. Razprava po eni strani poskuša vsaj delno rekonstruirati življenjsko pot in nazore spregledanega umetnika v slovenski umetnostni zgodovini, po drugi strani pa tudi delček zgodovine, brez katerega poznavanje in razumevanje slovenske likovne umetnosti in kulture na prelomu stoletja preprosto ne moreta biti celovita.

Mira Delavec Touhami*

Med slavo in pozabo – Norbert von Wurzbach, pl. Tannenberg

IZVLEČEK

Prispevek obravnava izsek iz zgodovine bogate in slabo poznane rodbine Wurzbach na Slovenskem, katere posamezniki so zasedali izjemno pomembne položaje vse do začetka prve svetovne vojne. Osredotoča se na še neraziskano življenjsko pot Norberta von Wurzbacha (1906–1984), ki je karierni del življenja posvetil zlasti vojski Kraljevine Jugoslavije. Bil je častnik jugoslovanske kraljeve vojske in kasneje major nemškega Wehrmachta. O njegovi predanosti svojemu poklicu priča dejstvo, da je kot eden redkih, že pri dvaintridesetih letih, uspešno končal najvišjo stopnjo vojaškega usposabljanja – generalštabno usposabljanje – in bil pri svojem delu zelo uspešen in cenjen. Druga svetovna vojna in razpad Kraljevine Jugoslavije sta v marsičem spremenila njegovo načrtano karierno pot. Po koncu druge svetovne vojne se je umaknil v Berchtesgaden, kjer je postal uspešen novinar. Pokopan je v grobnici rodbine Wurzbach v Preddvoru na Gorenjskem – v svojem domačem kraju.

Ključne besede: rodbina Wurzbach, Norbert von Wurzbach, pl. Tannenberg, Preddvor, častnik, vojska Kraljevine Jugoslavije, 2. svetovna vojna, Wehrmacht, Berchtesgaden

ABSTRACT

BETWEEN FAME AND OBLIVION – NORBERT VON WURZBACH, THE NOBLE TANNENBERG

The article explores a fragment from the history of the wealthy and little-known Wurzbach family in Slovenia, whose individuals occupied exceedingly prominent positions until the beginning of World War I. It focuses on the unexplored life of Norbert von Wurzbach (1906–1984), who devoted much of his career to the army of the Kingdom of Yugoslavia. He was an officer in the Royal Yugoslav Army and later a major in the German Wehrmacht.

* Ddr. Mira Delavec Touhami, Parkastrasse 7, DE-67122 Altrip, Nemčija; mira.delavec@guest.arnes.si

His dedication to his profession is also evidenced by the fact that he was one of the few to successfully complete the highest level of military training – the General Staff Training – at the age of thirty-two and was highly successful and respected in his work. World War II and the collapse of the Kingdom of Yugoslavia changed his career path in many ways. After World War II, he retreated to Berchtesgaden, where he became a successful journalist. He is buried in the Wurzbach family tomb in Preddvor in Gorenjska, his hometown.

Keywords: Family Wurzbach, Norbert Wurzbach, the noble Tannenberg, Preddvor, officer, Army of the Kingdom of Yugoslavia, WW2, Wehrmacht, Berchtesgaden

Rodbina Wurzbach

Iz arhiva rodbine Wurzbach¹ je mogoče ugotoviti, da njeni začetki sovpadajo s prvo omembo mesta Lobenstein leta 1250. Iz rodbinskega rodovnika² je razvidno, da se je leta 1590 v Lobensteinu rodil župnik Peter Wurzbacher, ki je obiskoval univerzo v Jeni in se poročil z Anno Öhlschlegel.³

Do spremembe v rodbini je prišlo v 18. stoletju, ko so se pripadniki rodbine začeli podpisovati Wurzbach. Takrat so se sinovi Daniela Josepha Wurzbacha (1716–1760) zaradi lakote, ki je pustošila po vojnah, razselili. Najstarejši sin Johann Lorenz Jonathan (1744–1795), ki je bil ravnatelj šole, velja za začetnika rodbine v nemškem Mannheimu. Johann Friedrich (1745–?) se je napotil v vzhodno Indijo, medtem ko je Samuel Johann (1753–1807) utemeljitelj avstrijske in tudi slovenske veje rodbine Wurzbach.⁴ Potomci nemške rodbinske linije so se v tem času selili tudi v Ameriko, zlasti v Galveston v Teksasu, v San Antonio in v New York ter v Basel v današnji Švici, kjer še danes živijo njihovi potomci.⁵

V drugi polovici 18. stoletja in v začetku 19. stoletja so Wurzbachi v Evropi pridobili vidnejši politični vpliv, saj so bili nekateri med njimi povzdignjeni v barone ali viteze. Njihova rodbinska linija v Ameriki je šla v drugo smer, saj so postali zelo znani in uspešni upravljalci rančev, zlasti v Teksasu.⁶

1 PARW, Mapa listin. – Avtorica se zahvaljuje hranitelju arhiva Bolku von Wurzbachu, Neuhaus am Inn, Zvezna republika Nemčija, da je dovolil uporabo arhiva svoje rodbine.

2 Mira Delavec Touhami, *V ogledalu grajske zgodovine: priloga: rodovnik rodbine Wurzbach* (Mače pri Preddvoru: KD Josipine Turnograjske, 2020), priloga.

3 PARW, Mapa pisem, Brief vom Pfarrer Ernst Schwender an Attila von Wurzbach, 23. 9. 1986.

4 Samuel Johann Wurzbach se je rodil 6. 4. 1753 v Oberamprachu v Nemčiji, umrl pa je 15. 2. 1807 v Ribnici, kjer je bil pokopan.

5 PARW, A. Wurzbach, *Wurzbach Genologie*.

6 Več o tem Douglas V. Meed, *Texas Wanderlust: The Adventures of Dutch Wurzbach* (Texas: College Station, 1998).

Začetki rodbine na Slovenskem

Pred prihodom Samuela Johanna Wurzbacha na Kranjsko ni bilo nobene osebe z omenjenim priimkom, zato ga lahko štejemo za začetnika slovenske veje rodbine Wurzbach.⁷ Njegov prihod na kranjska tla je bil povezan z vojaško službo, saj je bil stotnik v vojski habsburške monarhije. Petnajstega novembra 1777 so ga z Madžarske premostili v Ljubljano.⁸ Poleg prvorojenke Marie sta se mu v zakonu z Elizabeth von Altensperg⁹ rodila še dva otroka: Maximilian I. (1781–1854) in Franziska (1783–1784).¹⁰ Najstarejša hči Maria je po poroki prevzela priimek Bader in naj ne bi bila v dobrih odnosih z bratom Maximilianom I.¹¹

Edini moški potomec Samuela Wurzbacha in prapradedek Norberta von Wurzbacha je bil Maximilian I., ki se je rodil 18. novembra 1781 v Ljubljani.¹² Končal je gimnazijo, njegov sošolec je bil Jernej Kopitar.¹³ Študij prava je kot Knafljev štipendist nadaljeval na Dunaju in 2. junija 1806 dosegel doktorski naziv. Leta 1809 je odprl odvetniško pisarno v Ljubljani (med drugim je bil odvetnik barona Žige Zoisa).¹⁴ 15. januarja 1807 je prevzel uredništvo *Laibacher Wochenblatts*¹⁵ in bil njegov urednik do leta 1809.¹⁶ K njemu so zahajali številni ugledni meščani, tudi dr. France Prešeren, ki je dobro poznal njegove tri sinove: Karla (1809–1886),¹⁷ Maximiliana II. (1810–1873)¹⁸ in Constantina (1818–1893),¹⁹ saj so pripadali krogu svobodomiselnih mladine.²⁰ V zakonu z Josephine (Jožefino) Pinter (1789–1881) se jima je rodilo skupaj enajst otrok: deset sinov in ena hči.²¹ Zaradi uspešnega dela je bil leta 1854 povzdignjen v plemiški naziv (»Edler von Tannenberg«).²²

Maximilianovi sinovi so bili izjemno izobraženi, saj jih je bilo od desetih kar šest doktorjev znanosti s področja prava. Zaradi visokih položajev, ki so jih zasedali, in ob

7 PARW, A. Wurzbach, *Wurzbach Genologie*.

8 Ibidem.

9 Elizabeth von Altenberg se je leta 1760 rodila v Szegedu na Madžarskem in umrla leta 1832 v Ljubljani. – PARW, A. Wurzbach, *Wurzbach Genologie*.

10 NŠAL, Župnija Ljubljana, RMK 1662–1790, MMK 1740–1790.

11 PARW, A. Wurzbach, *Wurzbach Genologie*.

12 Delavec Touhami, *V ogledalu grajske zgodovine*, priloga.

13 Tanja Žigon, »*Laibacher Wochenblatt*«, – ljubljanski tednik za korist in zabavo (1804–1810 in 1814–1818),« *Zgodovinski časopis* 55, št. 1 (2001): 78.

14 Peter Vodopivec, *Luka Knaflj in štipendisti njegove ustanove* (Ljubljana: Kronika, 1971), 67. Constantin von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich: 1856–1891: Neunundfünfzigster Teil* (Wien: Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1890), 321. Žigon, »*Laibacher Wochenblatt*«, 78, 79.

15 Žigon, »*Laibacher Wochenblatt*«, 79.

16 Ibid.

17 Karl Wurzbach je bil doktor prava in filozofije. Od 1866 do 1871 je bil deželni glavar Kranjske in od 1871 do 1872 deželni predsednik Kranjske. Leta 1872 je dobil baronski naziv Freiherr Wurzbach von Tannenberg. Bil je upravitelj gospostev Črni potok, Selo pri Šmartnem, Grič in Groblje. – PARW, A. Wurzbach, *Wurzbach Genologie*.

18 Maximilian Wurzbach je bil prvi Wurzbach, ki je dobil v upravljanje gospostvo Dvor v Predvoru. – PARW, A. Wurzbach, *Wurzbach Genologie*.

19 Constantin Wurzbach je leta 1874 dobil naziv viteza (Ritterkreuz des Franz Joseph Ordens). Njegova hči Theodore (1845–1894), poročena s Carlom Fiedlerjem iz Hannovra, je bila znana igralka. Constantinov sin Alfred (1846–1915) je bil doktor znanosti s področja umetnosti. – PARW, A. Wurzbach, *Wurzbach Genologie*.

20 Jože Munda, ur., *Slovenski biografski leksikon*, 14 (Ljubljana: SAZU, 1986), 726.

21 PARW, A. Wurzbach, *Wurzbach Genologie*.

22 Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, 59, 321.

tem ustvarjenih visokih prihodkih so kupovali graščine in gospostva po vsej Kranjski. V lasti so jih imeli najmanj devet.²³

Po izročilu rodbine Wurzbach naj bi bil Maximilian III. (Maximilian Anton Viktor Augustin; 1844–1920), ded Norberta von Wurzbacha, ustanovitelj rodbine Wurzbach v Preddvoru.²⁴ Tako kot njegov oče in ded je tudi Maximilian III. študiral pravo in postal doktor znanosti. Leta 1872 se je poročil s svojo sestrnico Antonio Hermino von Wurzbach pl. Tannenberg (1852–1916).²⁵ V zakonu sta se jima rodila hči Celestine Emilie Maria (1877–1890) in sin Artur Friderich Julius (1881–1932).²⁶

V svoji mladosti je bil dedek siromašen človek, saj je njegov oče, ki je vlagal vse v čudovite vrtove na svojem gradu Češnjice (Liechteneck), takrat vse izgubil. Oče je pripovedoval, da je bil ded odličen govornik in je bil v sodnih procesih zmožen recitirati brez najmanjše napake cele strani. Dobil je židovski proces ‚Soss‘,²⁷ ki ga je kot slepa oseba vodil z velikim uspehom do konca. S honorarjem je potem kupil obsežno posestvo v Preddvoru – prvotno je bilo v cerkvenih rokah. Babici je grad postal tako ljub, kot tudi nam.²⁸

Otroštvo in mladostna leta Norberta von Wurzbacha

Po smrti dedka Maximiliana III. je v rodbini Wurzbach na gradu Dvor v Preddvoru prišlo do večjih sprememb. Ker je bil njegov sin Artur edini moški in hkrati tudi edini živeči potomec t. i. preddvorske linije, se je moral proti svoji volji z družino iz Ljubljane preseliti v grad Dvor, kar je predstavljalo tudi veliko čustveno obremenitev.²⁹

Norbert von Wurzbach pl. Tannenberg se je rodil 19. marca 1906 v Ljubljani. Bil je najstarejši sin Arturja von Wurzbacha. Do selitve v grad Dvor v Preddvoru je del otroštva preživel v palači Wurzbach na naslovu Am Rain 10, kasneje Breg 10, danes Breg 12, v katerem sedaj domuje Francoski inštitut. Hišo je kupil Maximilian I. von Wurzbach in je bila v družinski lasti vse do Maximiliana III. von Wurzbacha, ki jo je prodal tik pred smrtjo. Z ženo Antonio je živel v prvem nadstropju (Belle Etage). V stanovanje v drugem nadstropju sta se preselila njun sin Artur z ženo Margit I., rojeno Rizzi (1883–1941).³⁰ Tu so se rodili Norbertovi trije bratje: Harald (1909–1943), Maximilian IV. (1910–1945) in Jussy (1917–2003). Vsi štirje sinovi so se rodili pod nadzorom istega judovskega zdravnika.³¹

23 Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1982), 170, 171, 178, 179, 252, 253, 383–85.

24 PARW, A. Wurzbach, *Wurzbach Genologie*.

25 Ibid.

26 Delavec Touhami, *V ogledalu grajske zgodovine*, priloga.

27 Predmet procesa je bila konkursna masa ljubljanskega trgovca Friderika Sossa, v kateri so bili blago in trgovina na Glavnem trgu 19 v Ljubljani. Vrednost konkursne mase je bila ocenjena na 97.468 goldinarjev. Kupci so imeli možnost vpogleda v prepis inventarja pri upravitelju konkursne mase dr. Maximilianu von Wurzbachu. – »Razglas,« *Slovenski narod*, 7. 5. 1897, 4.

28 PARW, H. Wurzbach, *Tagebuch*, 20. 9. 1920, 15.

29 Ibid.

30 Ibid., 27. 9. 1920, 21.

31 Delavec Touhami, *V ogledalu grajske zgodovine*, priloga.

Slika 1: Norbert von Wurzbach (na desni) z bratoma Maximilianom IV. (levo) in Haraldom (na sredini) okrog leta 1919

Hrani: Bolko von Wurzbach, Nemčija

Bili smo štirje bratje, jaz sem bil najstarejši. Harald je padel leta 1943 v Rusiji, na vzhodni fronti, drugi (Maximilian) je pogrešan od leta 1945 (na Štajerskem), najmlajši (Jussy) je bil šest let vojni ujetnik v Rusiji in zdaj dela kot vodja v majhnem industrijskem podjetju z merilnimi instrumenti v Aschaffenburgu, ki je v lasti njegovega tasta.³²

Norbert je v letih 1912–1916 obiskoval osnovno šolo v Ljubljani. Njegov učni jezik je bila nemščina. Po končani osnovni šoli je v letih 1917–1920 obiskoval gimnazijo v Ljubljani, kjer je bila njegov učni jezik prav tako nemščina. V letih 1920–1923

32 PARW, N. Wurzbach, *Mein Lebenslauf*, 2.

je obiskoval gimnazijo v Kranju s slovenskim učnim jezikom.³³ Iz njegovega maturitetnega spričevala je razvidno, da je šolanje zaključil z odliko in bil pri vseh predmetih najboljši v razredu.³⁴

Čas otroštva in mladosti, ki ju je preživel na gradu Dvor v Preddvoru, je v mladem Norbertu prebudil zanimanje za zgodovino, umetnost in znanost, saj je bil grad lepo opremljen in je imel bogato knjižnico. Njegov oče Artur von Wurzbach je zavzeto študiral orientalistiko. Bil je zaprisežen tolmač za turški, arabski in perzijski jezik, tekoče je govoril slovensko, srbohrvaško, italijansko in francosko ter nemško. Norbert je bral Kanta in Schopenhauerja in si za svoja leta pridobil izjemno znanje. Povsod je želel biti najboljši, kar mu je tudi uspelo. V grščini je bil tako dober, da ga je njegov profesor, ko je moral od časa do časa zaradi različnih razlogov zapustiti razred, prosil, naj prevzame pouk, kar je Norbert odlično opravil. Že zgodaj sta ga pritegnila rimska zgodovina in Napoleonov čas, zato so mislili, da se mu obeta univerzitetna kariera. Ko se je po končani srednji šoli odločil za vojaško akademijo v Beogradu, sta bili njegova družina in šola zgroženi. Šolski ravnatelj je obiskal njegove starše in jih rotil, naj ga pregovorijo, da bi šolanje zaključil z maturo, a ni pomagalo.³⁵

Odhod v vojsko

Čeprav se oče Artur von Wurzbach s sinovo odločitvijo ni strinjal, se je ta leta 1923, ko je bil star sedemnajst let, in kot je sam zapisal – »z zelo majhnimi političnimi izkušnjami«,³⁶ prijavil na vojaško akademijo v Beogradu. Njegov brat Harald je poročal:

Oče je zgrožen, da hoče moj brat v vojaško šolo, saj on sovraži vojsko in zanj ni nič bolj odvratnega kot uniforma. Med vojno so mu ponudili zaradi znanja orientalskih jezikov položaj nadporočnika v Konstantinoplu. Čeprav je bil po eni strani navdušen nad zadevo, saj bi se mu izpolnila želja, da bi živel v Konstantinoplu kot prevajalec, je službo vseeno zavrnil, ker mu je že sama misel na oficirski poklic zvenela nezaslišano. Takrat smo bili še na Bregu v Ljubljani, in sem se tresel, da oče te sreče ne bi zavrnil. Ampak moj brat se ni pustil prepričati. Ostal je kljubovalen za vsako stvar in ni nikoli odstopil niti za en centimeter, tako da odnosi med njim in očetom niso bili v redu. Oba sta si bila zelo različna. Oče je bil bolj umetniška duša in je bilo lahko vplivati na njegove odločitve, odvisno večinoma od zunanjih okoliščin oziroma razmer in oseb, s katerimi je bil obkrožen. Tudi mati ni mogla vplivati na brata.³⁷

Norbert von Wurzbach se je pridružil vojski Kraljevine Jugoslavije, bolj ali manj kopije srbske kraljeve vojske pod poveljstvom srbskih generalov in s srbskim poveljalnim in službenim jezikom. Odnosi v njej so bili od vsega začetka zelo slabi, zlasti

33 Ibid., 1.

34 PARW, Mapa listine, Abiturzeugnis 1923 (Norbert von Wurzbach).

35 PARW, H. Wurzbach, *Tagebuch*, septembar 1920, julij 1923.

36 PARW, N. Wurzbach, *Mein Lebenslauf*, 1.

37 PARW, H. Wurzbach, *Tagebuch*, maj 1920, 32.

z vidika razmerja med srbskimi častniki in častniki iz nekdanje Avstro-Ogrske. Vojni minister je aprila 1920 izdal posebno naredbo o njihovi ureditvi.³⁸

Prav problemi v medsebojnih odnosih, negotovost znotraj vojaške hierarhije in pritiski znotraj nje so vplivali na vojaško kariero Norberta von Wurzbacha. Od leta 1925 dalje je bil nameščen na različnih službenih mestih, katerih imen v svojem življenjepisu posebej ne navaja, razen Ljubljane, kjer je deloval v pehotnem bataljonu, dokler ga leta 1931 niso napotili na Višjo vojaško akademijo v Beogradu. Po šolanju na nižjem tečaju Vojaške akademije in stažiranju je napredoval v čin podporočnika.³⁹

V jugoslovanski vojski sem služil skoraj šestnajst let kot oficir. Odnos s takratnimi mojimi tovariši in predstojniki je bil zelo korekten, ampak tudi nekaj posebnega, saj sem bil znan kot Nemec. Zaradi tega so me na splošno zelo cenili, saj so Nemcem pripisovali preciznost v vojaški službi. Morda sem tudi zaradi tega prišel že leta 1931 na višjo vojaško akademijo v Beogradu. Težave, ker sem bil Nemec, so se pojavile šele po spremembah političnih razmer v Nemčiji po letu 1933. Tako sem bil na primer leta 1934 disciplinsko kaznovan, ker sem se podpisoval ‚Wurzbach‘ in ne ‚Vurcbah‘, ker sem uporabljal nekatere znake iz gotske pisave – tako se je glasila kazen. Skoraj istočasno sem bil poslan v generalštab v Beograd na priprave. Po dveh letih in pol izobraževanja so mi bile priprave, vključno z majorskim izpitom, priznane, vendar sem bil edini izmed skupno enajstih kandidatov (razen enega, ki je imel resno pljučno bolezen), ki ni bil sprejet v generalni štab.⁴⁰

Norbert se je 19. marca 1932 poročil z Mašo Grošel (1911–1971).⁴¹ Leto pred tem, spomladi 1931, je prišlo do velike spremembe v njegovem življenju, saj je nenadoma umrl njegov oče Artur, ki je pustil za seboj gospostvo Dvor v slabem gospodarskem položaju in veliki zadolženosti. Norbert von Wurzbach se je zavedal, da gradu s posestvom ne bo mogoče obdržati, zato je nadaljeval služenje v vojski.⁴²

V Norbertovi vojaški karieri je bil pomemben 28. oktober 1934, ko se je moral po pozivu načelnika generalštaba in ministra za vojsko in mornarico že kot pehotni kapetan drugega razreda napotiti na usposabljanje v Beograd. Potekalo je od oktobra 1934 do marca 1937, dve leti in pol.⁴³ Ko se je končalo, je bil od marca 1937 do 14. junija 1939 načelnik štaba kolesarskega bataljona v Ljubljani. V tem času je napredoval v kapetana prvega razreda,⁴⁴ o čemer je pisalo tudi ljubljansko *Jutro*. 14. junija 1939 je objavilo članek ob njegovem imenovanju za poveljnika samostojnega kolesarskega bataljona v Nišu.

38 Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije* (Beograd: Narodna knjiga, 1988), 286, 287.

39 PARW, N. Wurzbach, *Mein Lebenslauf*, 3.

40 Ibid.

41 Maša Grošel je bila vnukinja Janeza Končine, takratnega najbogatejšega posestnika in veletrgovca na Dolenjskem. Imel je toliko posesti, da se je lahko iz Gorenje vasi, kjer je živel, odpeljal v Ljubljano, ne da bi jo zapustil. S svojo veleprodajo je bil cenjen delodajalec za večino družin od Gorenje vasi do Ivančne Gorice in Stične. Njegove trgovske zveze so segale od Ljubljane do Trsta in Reke, prek Tirolske do Švice in na vzhodu do Češke. Njegova ugled in vpliv sta bila tako velika, da je npr. vlak v Ivančni Gorici pot nadaljeval šele, ko se je nanj vkrcal, tudi pri večjih zamudah. Ljudje so ga imenovali Dolenjski Bog. Po uspešno končani gospodinjski šoli se Maša Grošel ni izučila poklica. Kot žena ambicioznega častnika in mati je bila zaposlena doma. Z možem Norbertom von Wurzbachom se je zaradi njegove vojaške službe preselila šestnajstkrat. – OAMDT, Intervju z Bolkom von Wurzbachom.

42 PARW, N. Wurzbach, *Mein Lebenslauf*, 4.

43 PARW, Mapa listine, Poziv, Beograd, 28. 10. 1934 (Norbert von Wurzbach).

44 PARW, N. Wurzbach, *Mein Lebenslauf*, 4.

Slika 2: Norbert von Wurzbach, poročnik, s svojim mitralješkim vodom, stacioniranim v Ljubljani, okrog leta 1930

Hrani: Bolko von Wurzbach, Nemčija

Te dni je odpotoval iz Ljubljane na novo službeno mesto kapetan I. stopnje g. Norbert Wurzbach. Kapetan Wurzbach, ki je že prej služboval pri ljubljanskih kolesarjih pod poveljstvom znanega podpolkovnika g. Josipa Jakliča, je bil imenovan za komandanta samostojnega kolesarskega bataljona. Da je dosegel to mesto že kot kapetan, je dokaz upoštevanja njegovih velikih sposobnosti. Da se je kapetan Wurzbach požrtvovalno posvetil svojemu poklicu, dokazuje tudi dejstvo, da je že v starosti 32 let dovršil z uspehom najvišjo stopnjo vojaške izobrazbe – generalštabno šolo. Tudi na publicističnem področju je vnet delavec ter sotrudnik strokovnega vojnega lista. Mlademu komandantu želimo na novem službenem mestu mnogo uspehov.⁴⁵

Norberta von Wurzbacha so v Nišu po kratkem času povišali v majorja. Z razvojem kopenske vojske so namreč posamezna mestna središča in njihove garnizije z dislociranimi štabi na čelu z generali dobila večji pomen. Armaadni štabi (bili so tudi štabi posameznih divizij) so bili razen v Beogradu še v Novem Sadu, Sarajevu, Skopju, Zagrebu in Nišu, kjer je služboval tudi Norbert von Wurzbach.⁴⁶ Njegova kariera bi segala še višje, če ne bi nastopila druga svetovna vojna. Imel je zelo jasno začrtan cilj: doseči položaj poveljnika divizije s činom divizijskega generala. Ob tem se je zavedal, da zaradi političnih razmer v jugoslovanski vojski v tistem času kot Nemec tega ne bi mogel z lahkoto doseči, saj med Srbi, Hrvati in Slovenci ni bil niti priznan niti domač.

45 »Slovo priljubljenega oficirja,« *Jutro*, 14. 6. 1939, 3.

46 Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, 83.

Obetavna kariera Norberta von Wurzbacha, častnika jugoslovanske vojske, ki je hotel služiti kralju in biti del njegove vojske,⁴⁷ se je aprila 1941 s kapitulacijo končala. Z razpadom države se v novih razmerah ni več našel. Maja 1941 se je nato zglašil v Ljubljani na oddelku za promet pri nemškem pooblaščenca za preselitve, kjer je bil do februarja 1942 zaposlen kot vodja tega oddelka. V tem času vojaško ni bil dejaven, njegovi osrednji nalogi sta bili organizacija in izvedba preselitve nemških družin z okupiranega italijanskega ozemlja v rajh. Ko je Himmler dr. Wollerta pooblastil tudi za samo tehnično izvedbo preselitve, je ta s tem namenom v svojem uradu ustanovil poseben transportni oddelek in za njegovega vodjo postavil Norberta von Wurzbacha. Dr. Wollert je računal, da bo za prevoz preseljencev po železnici potreboval okoli 50 dni in približno 480 vagonov za prevoz oseb, za prevoz opreme, orodja in živine pa od 2200 do 2500 tovornih vagonov. O prevozu priseljencev po železnici so se 22. in 23. oktobra 1941 v Benetkah dogovarjali predstavniki nemških in italijanskih železniških ustanov iz Münchna in z Dunaja ter iz Benetk in Ljubljane. Navzoči so bili tudi dr. Wollert, Wurzbach in Huber, slednji iz štabnega urada v Berlinu. Sklenili so, da bodo vsak dan na preselitveno območje odpeljali trije posebni vlaki.⁴⁸

Ko še niso preselili vseh Nemcev s Kočevskega, so prve dni januarja 1942 že začeli preseljevati Nemce iz Ljubljane. Ni mogoče reči, kdaj natančno se je Himmlerju porodila misel, da jih bo preselil iz Ljubljane. Nemci v Ljubljani so bili ostanek tistega nemštva, ki je dolga stoletja predstavljalo vrhno socialno plast nad večino slovenskega prebivalstva, a je ob širjenju slovenske narodne zavesti vse bolj izgubljalo svoj privilegirani položaj, dokler ga ni ob zlomu avstro-ogrske monarhije jeseni 1918 popolnoma izgubilo.⁴⁹

Norbert von Wurzbach je bil poleg Blissa in dr. Stengerja udeležen tudi, ko si je naselitveni štab oktobra 1941 ogledal naselitveno območje ob Savi in Sotli. Skupaj z omenjenima je imel nalogo ugotoviti prometne razmere na železnicah Sevnica–Trebnje in Novo mesto–Ljubljana.⁵⁰

Nato mu je nenadoma umrla mama:

Približno ob 20.15 je vozil tramvaj v smeri proti Ambroževemu trgu. Kakor navadno je voznik zvonil vzdolž ozkega hodnika ob Alojzišču. Tramvajska proga je tam, ker je cesta ozka, položena precej tesno ob hodniku. Ko je tramvaj vozil z navadno hitrostjo, je tik pred njim stopila z desnega hodnika na progo neka ženska. Očitno je hotela prekoračiti cesto, pa ni opazila, da vozi tramvaj. Voznik je takoj zavrl voz, a nesreče ni mogel več preprečiti, saj je ženska stopila na progo tik pred tramvajem. Tramvaj je žensko podrł z veliko silo. Obležala je nezavestna. Priskočili so ji takoj na pomoč ter jo prenesli v bližnjo vežo. Kmalu so prišli reševalci, ki so jo prepeljali v bolnico. V bolnici so ugotovili, da je ponesrečenka dobila hude notranje ranitve. Piše se Marjeta Wurzbach; bila je 58-letna vdova odvetnika iz Preddvora. Ponesrečenka se v bolnici ni več zavedla in je včeraj zjutraj umrla.⁵¹

47 PARW, N. Wurzbach, *Mein Lebenslauf*, 4, 5.

48 Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945* (Maribor: Obzorja, 1968), 616, 617.

49 Ibid., 626.

50 Ibid., 637.

51 »Žrtev tramvaja,« *Slovenski narod*, 27. 10. 1941, 2.

Po tragični smrti matere se je preostala družina Norberta von Wurzbacha odločila za preselitev v rajh; v drugi polovici leta 1941 je tako potekal postopek naturalizacije, ki je bil uspešno zaključen 9. decembra 1941. Takoj zatem je Norbert sredi decembra leta 1941 prepeljal svojo družino iz Ljubljane v nemški Berchtesgaden, kjer je živela njegova sorodnica Karolina (1851–1944), vdova znamenitega leksikografa Constantina von Wurzbacha pl. Tannenberg, sam pa je nadaljeval delo vodje na oddelku za promet v Ljubljani.

Po kapitulaciji jugoslovanske vojske (1941) sem se dal na razpolago nemškemu preselitvenemu pooblaščenцу v Ljubljani, kjer sem delal kot vodja transportnega oddelka. V tej vlogi sem organiziral odhod nemško govorečega otoka Gottschee (12.000 ljudi, pohištvo in živina), etničnih Nemcev (Volksdeutsche) iz Ljubljane (približno 2000 ljudi) in manjših skupin iz Hrvaške in Srbije. Potem je bila moja družina naturalizirana. Konec leta 1941 sem jih pripeljal v Berchtesgaden, kjer me je sprejela v hišo sorodnica, vdova po leksikografu dr. Constantinu von Wurzbachu. Hiša je na naslovu Salzburgerstraße 2 in jo imam še danes v lasti. Tako nisem veljal za razseljeno osebo.⁵²

Vsekakor sta za Norberta von Wurzbacha ključno in zelo zahtevno obdobje predstavljala ravno prehod iz jugoslovanskega državljanstva (oficirja jugoslovanske vojske) v nemško državljanstvo in preselitev v rajh. Njegova družina in tudi on sam niso bili člani Švabsko-nemške kulturne zveze, ki je imela pred začetkom druge svetovne vojne sedež v Ljubljani. Zlom stare Jugoslavije so Nemci v Ljubljani pričakali dosti manj strnjeni in organizirani kot na primer na slovenskem Štajerskem ali Kočevskem. Vzrok za to je bil gotovo v tem, da so imeli nacisti v glavnem mestu Slovenije manjše možnosti za idejno zastrupljanje nemških ljudi, zlasti zato, ker je bilo med Nemci v Ljubljani zelo malo mladine in tudi vodstva. Ker so bili Nemci v Ljubljani in okolici premožnejši, se niso radi odločali za selitev, saj niso vedeli, kaj jih čaka v novem okolju.⁵³

Norbert von Wurzbach tako ni dobro sprejel novice, ko so ga že prvega februarja 1942 na zahtevo nemškega vojaškega registrskega urada v Ljubljani kot rezervnega stotnika premestili v Wehrmacht, kjer so ga večkrat pozvali tudi v SS, kar je vedno odločno zavrnil. 9. septembra 1942 je prevzel vodenje »der Stammkompanie« v pehotnem regimentu 11 v Stockerau, deset kilometrov severozahodno od Dunaja. V tem času so ga poslali na dodatno častniško izobraževanje v Pariz, kjer je glede na razkošno življenje nemških vojakov spoznal, da je vojna izgubljena. Izobraževanja ni videl kot strokovno utemeljenega, saj je skoraj vse, kar je moral vedeti o vojaški stroki v Wehrmachtu, prenesel iz usposabljanja v beograjskem generalštabu. Po zaključku izobraževanja so ga poslali v različne kraje na vzhodni fronti.⁵⁴ V enem od svojih vojaških poročil, t. i. Katinskem poročilu, pod katerega se je podpisal 26. maja 1943,⁵⁵ piše, da so 22. maja 1943 obiskali kraj znane sovjetske usmrtitve 12.000 poljskih častnikov v Katinskem gozdu leta 1940. V Katinski gozd je prišlo približno 25 nemških častnikov

52 PARW, N. Wurzbach, *Mein Lebenslauf*, 3.

53 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, 629.

54 Imen krajev nikoli ni zapisal oziroma o njih ni govoril niti družinskim članom, saj naj bi to bila po njegovem mnenju vojaška skrivnost.

55 PARW, N. Wurzbach, Katynsko poročilo, 1.

in 120 podčastnikov. O lokaciji usmrtitev naj ne bi vedeli niti prebivalci bližnjega Smolenska, saj je bila strogo varovana skrivnost, poleg tega pa jo je NKVD zakrinkal z zasaditvijo mladih brez. Konec februarja 1943 je 75-letni ruski kmet, ki je živel ob robu gozda, o grobiščih obvestil terenske žandarje. Ti so obvestilo prenesli nemškimi oblastem, ki so slab teden kasneje začele izkopavati usmrčene. Sočasno je steklo obveščanje javnosti o množičnem grobišču. Wurzbachovo poročilo natančno opozarja tudi na dogodke, ki so privedli do tragičnih usmrtitev, in način identifikacije usmrčenih. Njihov pokop je nato opravil poljski Rdeči križ: »Vonj po truplih se v zraku zadržuje vsaj 20 metrov. Ta vonj obiskovalca preganja ves dan, tudi ko zapusti kraj usmrtitve. Kraj so obiskale tudi delegacije iz prijateljskih in nevtralnih držav iz Anglije, Poljske, Afrike in Kanade.«⁵⁶ Svoje poročilo je Norbert von Wurzbach zaključil z besedami: »Zdaj mora biti vsem jasno, da je v tej vojni mogoča le zmaga ali popolno uničenje.«⁵⁷

Do avgusta 1943 je bil Norbert von Wurzbach vodja usposabljanja 45. pehotne divizije v centralnem odseku vzhodne fronte. Tedaj je v propagandnem filmu videl vojnega zločinca Heinricha Himmlerja in ga prepoznal kot osebo, ki ga je leto pred tem poskusila pridobiti za vključitev v SS.

Do avgusta 1943 sem bil kot vodja pri A. A. (Ausbildungsabteilung) /45. I. D. (Infanterie Division) na vzhodni fronti (odsek »Mittelabschnitt«). Nato sem bil zaradi svojega jezikovnega znanja poveljnik nemškega inštruktorskega bataljona (postojanka R, 44 častnikov) na Hrvaškem, kjer sem bil razporejen v akcijah proti partizanom.⁵⁸

Norbert von Wurzbach je do konca vojne poveljeval inštruktorskemu bataljonu, ki je bil poslan vojski NDH, zato je deloval tako na Hrvaškem kot v današnji Bosni. 1. marca 1944 so ga tako premestili v Konjic, kjer je napredoval v majorja. Sočasno so ga imenovali tudi za poklicnega častnika Wehrmachta.

Norbert je nemško kapitulacijo doživel 8. maja 1945 v Železni Kapli na Koroškem. Da bi se izognil vojnemu ujetništvu, se je po visokih gorskih poteh odpravil peš v Berchtesgaden, kjer so ga čakali družina in drugi sorodniki. Prispel je 27. maja 1945. Tam so ga začasno zaprli v ameriško taborišče. Odpustili naj bi ga na podlagi zdravniškega potrdila ameriškega zdravstvenega urada v Berchtesgadnu 29. junija 1945.⁵⁹ V njem so potrdili, da je »prost zajedalec in nalezljivih bolezni« ter »zdrav in sposoben za službo«.⁶⁰

V začetku julija 1945 je postal načelnik policije mesta Berchtesgaden, 31. julija 1945 pa so ga s tega položaja razrešili, pri čemer so se mu zahvalili za njegove zasluge, kar je Norbert pospremil z zapisom na dokumentu: »Za Američane kot upokojeni major verjetno nisem bil sprejemljiv. Gott sei Dank!« – »Hvala Bogu!«⁶¹ Američani so v njem videli nekdanjega »nemškega oficirja« oziroma pripadnika Wehrmachta.⁶²

56 Ibid., 2.

57 Ibid.

58 Ibid.

59 PARW, N. Wurzbach, Entlassung, 29. 6. 1945; Ärztliche Bescheinung, 29. 6. 1945.

60 PARW, N. Wurzbach, Ärztliche Bescheinung, 29. 6. 1945, 2.

61 Ibid.

62 PARW, N. Wurzbach, *Mein Lebenslauf*, 6.

Slika 3: Norbert von Wurzbach, major v Wehrmachtu, poslan v Konjic leta 1944

Hrani: Bolko von Wurzbach, Nemčija

5. avgusta 1945 je ameriški vojaški upravi v Berchtesgadnu podal prošnjo za stalno bivanje v mestu, saj so ga nemške oblasti želele skupaj z njegovo družino deportirati v Jugoslavijo.⁶³ Prepričan je bil, da bi bilo to zanj zaradi pridružitve Wehrmachtu življenjsko nevarno. Po pregledu njegove prošnje, datirane s 5. avgustom 1945, so ga 30. oktobra 1946 končno obvestili, da bo obravnavan v skladu z zakonom o denacifikaciji z dne 5. marca 1946 in da ne bo uvrščen niti med naciste niti med militariste.

63 PARW, N. Wurzbach, Antrag gegen Abschiebung, 1.

Postopek proti njemu so zaključili.⁶⁴ Dokument je ugotavljal: »Na podlagi podatkov v vašem prijavnem obrazcu vas zakon o denacifikaciji z dne 5. marca 1946 ne zadeva.«⁶⁵

Omenjena odločba pa je prišla prepozno, da bi lahko nadaljeval službo policijskega načelnika. Tako je od konca leta 1945 do svoje upokojitve 14. avgusta 1980 opravljal naslednje dejavnosti:

- Bil je novinar in glavni poročevalec za lokalni časopis *Berchtesgadener Anzeiger*. Pri časopisu je užival velik ugled, saj je bil stvaren, pošten, izčrpen in objektiven novinar.
- Napisal je sedem cerkvenih vodnikov in turistični vodnik za deželo Berchtesgadener Land.
- Delal je kot hotelski vratar.⁶⁶

Vojaška služba je bila Norbertovo najmočnejše življenjsko vodilo. O tem priča tudi zapis, ko je po vojni iskal službo v nemški vojski. Med drugim je zapisal: »Verjamem, da bi državi še vsaj deset let lahko bolje služil kot vojak in ne v civilni službi. Prosil bi vas, da pri tem upoštevate tudi moje znanje jugoslovanskega jezika in njegovo uporabo v nemški vojski. V Nemčiji je verjetno le nekaj usposobljenih častnikov, ki tako dobro govorijo ta jezik.«⁶⁷ Še vedno je imel tudi stike z nekaterimi znanci iz obdobja vojaške službe v Beogradu, ki so bili tedaj njegovi sošolci. Med drugim ga je leta 1963 v Berchtesgadnu obiskal prijatelj Skodlar,⁶⁸ ki je konec vojne doživel kot polkovnik partizanske vojske, v času obiska pa je bil upokojen.⁶⁹

Spomin na posebnega vojaka

Bolko von Wurzbach, edini še živeči sin Norberta von Wurzbacha, je o svojem očetu povedal:

Takoj po drugi svetovni vojni sta v naši hiši v Berchtesgadnu do smrti živela tudi nekdanja lastnika posestev Lanšprež in Krumperk, to sta bila moj stric Arthur II. z ženo Sophie, rojeno Schwarz, ki smo jo klicali tudi teta Suse, ter moj stric Jussy von Wurzbach, ki se je po drugi poroki z Marijo Künzig preselil v Aschaffenburg. Od tam sta nas pogosto obiskovala s hčerka Margit in Dorothee. Moj brat Attila, moja sestra dvojčica Katharina in jaz smo zelo pogosto in z veseljem vračali te obiske. Priznati moram, da se kot najstnik nisem spraševal o očetovih zgodbah o njegovem služenju vojaškega roka. Ob tem se spomnim izjave, ki jo je moj oče izrekel o času, ko je bil častnik Wehrmachta. V družini nam je pripovedoval o svojih izkušnjah med vojno in nam je dejal: »V Nemčiji, pa tudi na zasedenih ozemljih so bili vedno veliki plakati, na katerih je pisalo: ‚Od sedmega leta starosti tvoj otrok pripada Führerju!‘ Moj oče pa je ob tem dejal: ‚To hočemo najprej videti, moji otroci pa zagotovo ne bodo!!!‘

⁶⁴ PARW, N. Wurzbach, *Mein Lebenslauf*, 6.

⁶⁵ PARW, N. Wurzbach, *Bescheinung*, 30. 10. 1946.

⁶⁶ PARW, N. Wurzbach, *Mein Lebenslauf*, 6.

⁶⁷ *Ibid.*, 3.

⁶⁸ Pričevalec Bolko von Wurzbach se spomni samo njegovega priimka.

⁶⁹ OAMDT, Intervju z Bolkom von Wurzbachom.

Oče mi je bil velik vzornik. Vplival je na mojo odločitev, da postanem karierni častnik. Ta odločitev je naletela na nerazumevanje sošolcev in družbe zunaj moje družine. Kljub temu sem bil vojak s srcem in dušo in končal kariero kot pionirski častnik s štirimi tujimi misijami na Kosovu, dvakrat v Bosni in Hercegovini in v Kabulu. Zanimivo je, da sem bil tudi sam med napotitvijo v Bosno in Hercegovino s 1. nemškim kontingentom EUFOR od 28. oktobra 2004 do 24. maja 2005 podpolkovnik v nemški vojski kot nemški mestni poveljnik v Konjicu, kot je bil med vojno moj oče. Moj oče je šele, ko so bile okoli leta 1970 med Nemčijo in Jugoslavijo sklenjene meddržavne pogodbe, upal odpotovati v SFRJ in si ogledati kraje svoje brezskrbne mladosti, šolske dni in čas v vojski. Vsekakor se nikoli ni čustveno ločil od svojega starega doma, saj je bil, kot je zase dejal, »otrok 19. stoletja«.⁷⁰

Čeprav je grad Dvor leta 1939 na dražbi kupil dr. Oto Majerič (1895–1957), so Norbert, Harald, Maximilian IV. in Jussi lahko v njem ostali oziroma prihajali na dopust do aprila 1941.

Na strica Haralda me vežejo zelo lepi spomini. Vse nas je zelo prizadelo, ko smo izvedeli, da je bil ubit decembra leta 1943 v nemški vojski na ruski fronti. Vsi trije bratje so bili namreč mobilizirani v nemško vojsko, samo Maximilian IV., torej moj oče, ni bil. Spomnim se, da so nato Haraldove posmrtno ostanke februarja 1944 prepeljali v Berchtesgaden, kjer je na nagrobniku napisan tudi moj oče, čeprav v resnici ni tam pokopan. Njegovih posmrtnih ostankov namreč niso nikoli našli. Strica Norberta nisem videl veliko, ker je bil veliko proč. Bil je namreč major v nemški vojski in je večino časa preživel v Bosni (NDH), v Konjicu. Ljudje so govorili, da je rešil veliko nedolžnih ljudi pred tem, da jih niso ustrelili. Tudi ko sem se z njim pogovarjal, je bil prava dobričina. Res je imel veliko srce, vse bi rešil, če bi jih le lahko. UDBA ga je ves čas nadzirala, zato ga je bilo zelo strah. Spomnim se, da sem šel s svojo družino v gostilno Bizjak na Zgornji Beli pri Predddvoru. On je sedel nasproti mene za drugo mizo. Ko je kihnil, sem mu rekel: »Na zdravje!« Povedal mi je, da je prišel iz Berchtesgadna. Odgovoril sem mu, da imam tam svoje sorodnike. Skozi pogovor sva ugotovila, da pred menoj stoji moj stric, in on je spoznal prvič svojega nečaka. Strica Jussija pa sem obiskal po vojni v Nemčiji. Umrl je leta 2003 in je pokopan v Aschaffenburgu blizu Frankfurta. Imel je veliko željo, da bi se vsi otroci srečali v Predddvoru, kjer bi zgradili svojo počitniško hišico.⁷¹

Vsekakor je bila pot od gojenca do uspešnega majorja dolga in naporna. Norbertu von Wurzbachu se želje po veliki karieri v Kraljevini Jugoslaviji niso uresničile. Zaradi svojih nemških korenin, ki so se izražale že v samem priimku, je bil velikokrat deležen nesprejemanja in nezaupanja. Čeprav je bil ob zlomu jugoslovanske vojske leta 1941 še njen oficir, kljub temu ni mogel izpolniti poslanstva, kot ga je v svojem učbeniku strategije iz leta 1907 opredelil prvi načelnik generalštaba vojske Kraljevine SHS, vojvoda Živojin Mišić. Po njem »oficirji predstavljajo hrbtenico vojske, vojska pa hrbtenico države«.⁷² Realnost jugoslovanske vojske leta 1941 je bila drugačna.

70 Ibid.

71 OAMDT, Intervju z Miroslavom Rantom Wurzbachom.

72 Matjaž Bizjak, »Problemi slovenskega častniškega zbora ob prehodu v vojsko Kraljevine Jugoslavije«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 1 (2012): 51.

Slika 4: Vsi štirje otroci Norberta von Wurzbacha in Maše Grošel v vili Wurzbach na Salzburgerstrasse 2 v Berchtesgadnu leta 1952 (od leve proti desni): Katja, Andrea, Attila in Bolko

Hrani: Bolko von Wurzbach, Nemčija

Sklep

Pričujoči izrez življenjske poti Norberta von Wurzbacha je še ena izmed zgodb o zanimivih, a tragičnih usodah človeka s slovenskih tal. Njegovo poslednje pokopališče je grobnica rodbine Wurzbach v Preddvoru, v kraju, ki je bil vedno njegov edini pravi dom. To je hkrati tudi zgodba znamenite družine na slovenskih tleh, ki je danes v Sloveniji povsem nepoznana, a je odigrala pomembno vlogo v razvoju slovenske kulturne in politične zgodovine.

Viri in literatura

Arhivski viri

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana:

- Župnija Ljubljana, RMK 1662–1790 in MMK 1740–1790.

OAMDT – Osebni arhiv Mire Delavec Touhami, Altrip, Zvezna republika Nemčija:

- Intervju z Bolkom von Wurzbachom (1949), Neuhaus am Inn, 29. 1. 2024.
- Intervju z Miroslavom Rantom Wurzbacom (1931–2024), Kokrica pri Kranju, 22. 8. 2018.

PARW – Privatni arhiv rodbine Wurzbach, hrani Bolko von Wurzbach, Neuhaus am Inn, Zvezna republika Nemčija:

- Mapa listin.
- Mapa pisem.
- Mapa Wurzbach, Attila von [A. Wurzbach].
- Mapa Wurzbach, Harald von [H. Wurzbach].
- Mapa Wurzbach, Norbert von [N. Wurzbach].

Časopisni viri

Jutro, 1939.

Laibacher Wochenblatt, 1807–1809.

Slovenski narod, 1941.

Literatura

Bizjak, Matjaž. »Problemi slovenskega častniškega zbora ob prehodu v vojsko Kraljevine Jugoslavije.«

Prispevki za novejšo zgodovino 52, št. 1 (2012): 39–52.

Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*. Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Delavec Touhami, Mira. *V ogledalu grajske zgodovine: priloga: rodovnik rodbine Wurzbach*. Mače pri Predvoru: KD Josipine Turnograjske, 2020.

Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968.

Marković, Zvezdan. »Razvoj vojske v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov in Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.« *Vojaška zgodovina* 15, št. 2 (2019): 126–50.

Meed, Douglas V. *Texas Wanderlust: The Adventures of Dutch Wurzbach*. Texas: College Station, 1998.

Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1911. Vienna, 1912.

Munda, Jože, ur. *Slovenski biografski leksikon*, 14. zvezek. Ljubljana: SAZU, 1986.

Smole, Majda. *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1982.

Vodopivec, Peter. *Luka Knafelj in stipendisti njegove ustanove*. Ljubljana: Kronika, 1971.

Wurzbach, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich: 1856–1891: Neunundfünfzigster Teil*. Wien: Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1890.

Žigon, Tanja. »*Laibacher Wochenblatt* – ljubljanski tednik za korist in zabavo (1804–1810 in 1814–1818).« *Zgodovinski časopis* 55, št. 1 (2001): 67–91.

Spletni viri

Geni. Pridobljeno 13. 2. 2025. <https://www.geni.com>.

Mira Delavec Touhami

BETWEEN FAME AND OBLIVION – NORBERT VON WURZBACH, THE NOBLE TANNENBERG

SUMMARY

The Wurzbach family, whose origins can be traced back to the 13th century in what is today the German state of Thuringia, became widely dispersed in the 16th century. Its representatives can be found in the United States of America, Chile, Europe, and India. The family's most prolific branch was located in Europe, where Samuel Johann Wurzbach represented the beginning of its so-called Slovenian lineage. His arrival in Carniola was connected with his military service, as he was a captain in the Habsburg Monarchy's army. On 15 November 1777, he was transferred from Hungary to Carniola, where he married Elisabeth of Altenberg. His male descendant, Maximilian I of Wurzbach, rose rapidly in society and became a successful lawyer as well as the editor of the *Laibacher Wochenblatt* magazine between 1807 and 1809. He maintained friendships with the renowned names of Slovenian history – Žiga Zois, Jernej Kopitar, and France Prešeren. In 1854, he was granted the Austrian noble title of "Edler von Tannenberg". Seven of his ten sons were Doctors of Science, while three of them are exceedingly prominent figures in Slovenian history. Karel of Wurzbach (1809–1886) was the Provincial Governor of Carniola from 1866 to 1871 and the Provincial President of Carniola from 1871 to 1872. In 1872, he attained the title of Baron ("Freiherr Wurzbach von Tannenberg"). Constantin of Wurzbach (1813–1893) was a famous lexicographer knighted in 1874 ("Ritterkreuz des Franz Joseph Ordens"). Maximilian II of Wurzbach (1810–1873) was a successful lawyer who bought various castles in Carniola. Maximilian III of Wurzbach (1844–1920), grandfather of Norbert of Wurzbach, is considered the founder of the Wurzbach family in Preddvor and was also a successful lawyer. His son Arthur of Wurzbach (1881–1932) was a lawyer as well. However, he excelled more as an outstanding orientalist, a sworn interpreter of Turkish, Arabic, and Persian languages, and a fluent speaker of Slovenian, Serbo-Croatian, Italian, French, and German. His wedding in Constantinople attracted much attention in the media at the time. He married Margit Rizzi (1883–1941). They had four sons; Norbert of Wurzbach (1906–1984) was the eldest. At the age of 17, he decided to join the army and enrolled in the military academy in Belgrade. His military career advanced swiftly from the rank of lieutenant to a general staff officer by 1934. He devoted much of his career to the Royal Yugoslav Army, to which he was deeply committed. However, in the Army, he was also a victim of harassment on several occasions. In 1941, he joined the German Army and later became a major in the German Wehrmacht. After the end of World War II, he moved to Berchtesgaden, where he became a successful journalist. He is buried in the Wurzbach family tomb in Preddvor, his hometown in the Gorenjska region.

Robert Devetak*

»Kdor si pridobi prijatelja, najde zaklad«. Vpliv Pohodov prijateljstva na sodelovanje med Gorico in Novo Gorico**

IZVLEČEK

Članek predstavlja glavne vidike in družbene vplive športno-rekreativne manifestacije Pohod prijateljstva (*Marcia dell'amicizia*). Namen prireditve, ki je med letoma 1976 in 1992 v sedemnajstih izvedbah potekala na območju Gorice in Nove Gorice, je bil predvsem krepitev čezmejnih povezav ter odnosa med mladimi. Šlo je za izjemne dogodke, ki so nastali še v času blokovskih delitev, z množično udeležbo več tisoč oseb, ki so prihajale z obeh strani Goriške in širše. Prispevek na podlagi časopisnega in arhivskega gradiva analizira predvsem slovenski pogled na dogodke in vplive, ki jih je Pohod prijateljstva imel na čezmejno sodelovanje ter sorodne manifestacije, organizirane v sodelovanju slovenskih in italijanskih deležnikov.

Ključne besede: Gorica, Nova Gorica, čezmejno sodelovanje, Pohod prijateljstva, rekreativne prireditve

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, SI-1000 Ljubljana in Fakulteta za humanistiko, Univerza v Novi Gorici, Vipavska 13, SI-5000 Nova Gorica, robert.devetak@inv.si; ORCID: 0000-0002-5098-5392

** Prispevek je nastal v okviru projekta Vključevanje slovenske skupnosti v Italiji pri čezmejnem mladinskem sodelovanju v okviru Komisije za kulturo, izobraževanje in mladinska ter športna vprašanja v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja, ki ga je financiral Urad Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, ter raziskovalnega programa PS-0409 Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

ABSTRACT

“WHO FINDS A FRIEND FINDS A TREASURE”. THE IMPACT OF THE FRIENDSHIP MARCHES ON THE COOPERATION BETWEEN GORIZIA AND NOVA GORICA

The article presents the main aspects and social impacts of the Friendship March (Pohod prijateljstva or Marcia dell'amicizia), a sporting and recreational event organised seventeen times between 1976 and 1992 in the area of Gorizia and Nova Gorica. It was primarily aimed at strengthening cross-border connections and relations among youth. These were extraordinary events, organised during the times of the bloc division, with the mass participation of thousands of people coming from both sides of the Gorizia region's border as well as from the broader area. Based on newspaper and archival materials, the present contribution will analyse especially the Slovenian perspective of the events and the impacts of the Friendship March on cross-border cooperation and related events organised in cooperation between Slovenian and Italian stakeholders.

Keywords: Gorizia, Nova Gorica, cross-border cooperation, Friendship March, recreational events

Uvod

Citat v naslovu – »Kdor si pridobi prijatelja, najde zaklad« (*Chi trova un amico, trova un tesoro*) – predstavlja slogan Pohoda prijateljstva (*Marcia dell'amicizia*), ene največjih športno-rekreativnih prireditev na Goriškem, ki je med letoma 1976 in 1992, v obliki množičnega pohoda, povezala predvsem mlade iz Gorice in Nove Gorice. Šlo je za eno vidnejših oblik vzpostavljanja sodelovanja med mestoma in narodnima skupnostma, ki sta si v novejši zgodovini večkrat stali nasproti. Dve svetovni vojni, fašizem, vprašanje nove meje in pravic narodnih manjšin med državama ter ideološke razlike so zaznamovali družbene odnose v čezmejnem goriškem prostoru. Množični pohod, z večtisočglavo udeležbo, je simbolno in praktično vplival na preseganje predsodkov, spoznavanje med sosedskima narodoma ter tudi h krepitvi sodelovanja na lokalni ravni, ki pa je imela odmev tudi na državni.

Kljub množičnosti pohod do danes še ni bil deležen poglobljene strokovne ali znanstvene obravnave in se v literaturi večinoma omenja le na kratko. Še najpodrobneje je o njem pisal Jože Šušmelj, v posthumno izdani knjigi z naslovom *Sodelovanje dveh mest: Nova Gorica in Gorica ... skozi pogled sociologa, diplomata in nekdanjega predsednika Skupščine občine Nova Gorica*. Glavne vidike je poudaril Vili Prinčič v knjigi *Od Osima do maja 2004: od stabilizacije meje do njene ukinitve: goriški šport je vztrajno premoščal mejo*.

Pohod je na kratko predstavila tudi Nataša Nakrst v diplomski nalogi *Nova in »Stara« Gorica, mesto sožitja in nasprotij na področju telesne kulture* iz leta 1986, tematiko pa je obravnaval tudi zgodovinski krožek Osnovne šole Milojke Štrukelj, pod mentorstvom učiteljice zgodovine Ane Skerlovnik Štrancar. Povezava novogoriške osnovne šole z dogodkom ni naključna, saj so se njeni učenci in učenke pohodov množično udeleževali, šola pa je prejela več priznanj za sodelovanje.¹ Pričujoči članek na podlagi slovenskega arhivskega in časopisnega gradiva ter literature predstavlja, v kakšnih političnih in družbenih okoliščinah se je razvila ideja o takšnem sodelovanju. Poudarek je na slovenskem pogledu na dogodek in predstavitvi organizacijskih vidikov pohodov, udeležbe in vpliva, ki so ga imeli za čezmejno povezovanje Gorice ter Nove Gorice. Sedemnajst izvedb pohoda je zaznamovalo prostor, na kar kaže tudi ponovna obuditev prireditve, ki je spet zaživela v letu 2022. Pohod bo tako eden od osrednjih dogodkov v okviru programa Evropska prestolnica kulture, ki ga v letu 2025 pripravljata Nova Gorica in Gorica.

Zbliževanje med Gorico in Novo Gorico v desetletjih po drugi svetovni vojni

Slovensko-italijanski obmejni prostor je šel po letu 1945 skozi več faz, ki so jih med drugim zaznamovali vpetost v svetovne politične razmere, ideološke razlike med Italijo in Jugoslavijo, nerešeno vprašanje narodnostnih pravic slovenske manjšine ter razmejitve in odmev dogodkov iz časa fašizma ter druge svetovne vojne.² Gorico so 1. maja 1945 osvobodile partizanske enote, ki so v mesto prišle le nekaj ur pred zavezniško vojsko. Po dobrem mesecu skupnega delovanja v mestu, ki so ga zaznamovala vse večja trenja med osvoboditelji, so se morale s podpisom Beograjskega sporazuma jugoslovanske enote 12. junija 1945 umakniti iz mesta. Sporazum je vzpostavil razdelitev območja Julijske krajine in ustanovitev dveh con – cono A, v kateri je bila tudi Gorica, je upravljala anglo-ameriška vojaška uprava, cono B pa Vojaška uprava Jugoslovanske armade. Namen razdelitve je bila določitev pripadnosti tega ozemlja, ki bi bila dosežena z mednarodno mirovno konferenco. Območje je postalo eno od točk hladne vojne, saj je v novih mednarodnih razmerah postalo jasno, da bo nova meja hkrati tudi ideološka meja. Mednarodna komisija je spomladi 1946 na terenu preučevala narodnostna razmerja, pridobljene podatke pa je uporabila za določitev razmejitve med Italijo in Jugoslavijo.³ To je februarja 1947 definiral pariški mirovni sporazum, ki pa je pustil številna odprta vprašanja, kar se je v največji

1 Ana Skerlovnik Štrancar, *Stezi, ki so včasih bile: zgodovinski krožek OŠ Milojke Štrukelj, Nova Gorica: 1982/83–2007/08* (Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, 2009), 15, 16, Priloga.

2 Milica Kacin Wohinz in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000* (Ljubljana: Nova revija, 2000). Jože Šušmelj, *Trpko sosedsvo: nekateri vidiki odnosov med sosednjima državama v obdobju 1946–2001* (Trst: ZIT, SKGZ, 2009). Nevenka Troha, »Položaj slovenske narodne skupnosti v Italiji in italijanske v Sloveniji med letoma 1954 in 1990«, v: Gorazd Bajc, ur., *Na oni strani meje: slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004* (Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004), 141–66.

3 Cvetko Vidmar, *Zadnja tuja vojaška okupacija slovenskega ozemlja: oris Zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju: (od 12. junija 1945 do 15. septembra 1947)* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2009).

meri odražalo v vzpostavitvi Svobodnega tržaškega ozemlja, obe državi pa sta ureditev dojemali kot začasno rešitev. Na Goriškem je meja presekala tradicionalne upravne razmere, ki so obstajale več stoletij, s tem pa močno vplivala na lokalno družbeno, kulturno in gospodarsko dinamiko. Ponekod je pretrgala družinske stike, dostope do nepremičnin ali obdelovalnih površin, zdravstvenih ustanov, šol. Na italijanski strani Goriške je ostala relativno številčna slovenska skupnost (18.000), ki se je v povojnih okoliščinah soočila s številnimi napadi in pritiski iz italijanskega okolja.⁴ Regionalno, skoraj tisoč let staro središče Gorica, je bilo priključeno Italiji, meja pa je potekala neposredno na vzhodnem robu mesta. Z novo ureditvijo je mesto izgubilo velik del svoje vloge in pomena, saj je kar 92 odstotkov predvojne Goriške pokrajine, katere sedež je Gorica bila, pripadlo Jugoslaviji.⁵ Hkrati je celoten severnoprimorski prostor, priključen matični domovini, izgubil svoje središče, kar je posledično vodilo v izgradnjo Nove Gorice. Mesto se je razvilo na solkanskem polju, neposredno ob novi državni meji in s tem ob Gorici. Gradnja se je pričela ob koncu leta 1947, uradno pa je naselje postalo mesto pet let kasneje. V naslednjih desetletjih je prišlo do njegove hitre širitve in razvoja v upravno, kulturno, izobraževalno ter gospodarsko središče severnoprimske regije.⁶ Razmere ob meji, s katero ni bila zadovoljna nobena stran, so se razvijale tudi v sozvočju z globalnimi dejavniki. Predvsem v prvem desetletju po drugi svetovni vojni je bila nova državna meja v veliki meri neprepustna in izredno nadzorovana, prostor pa so zaznamovali napetosti, sovražno razpoloženje, grožnja vojaškega spopada med državama in pogoste emigracije, predvsem iz Jugoslavije v Italijo.⁷

Do postopnih sprememb je prišlo z Informbirojem oziroma prelomom med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, leta 1948. Dogodek je vodil v zbližanje med Jugoslavijo in Zahodom, omogočil pa je tudi otopletev odnosov in pričetek neposrednih pogajanj z Italijo o mejni ureditvi.⁸ Napetosti so deloma popustile po sprejetju Londonskega memoranduma leta 1954 in Videmskega sporazuma, ki je sledil leto kasneje. Prvi je ukinil Svobodno tržaško ozemlje ter uredil vprašanje razmejitvene črte med Italijo in Jugoslavijo, pri čemer prva dokumenta ni ratificirala in je tolmačila, da razmejitvena črta ne predstavlja dokončne meje med državama. Memorandum je poleg tega urejal narodne pravice slovenske skupnosti v Italiji in italijanske v Jugoslaviji. Videmski sporazum, podpisan avgusta 1955, je urejal maloobmejni promet, z namenom olajšanja življenja obmejnega prebivalstva. Veljal je za 10-kilometrski obmejni pas, za osebni promet in prenos blaga pa je uvedel prepustnice.⁹ Sporazum je sprostil pretok oseb čez

4 Kacin Wohinz in Pirjevec, *Zgodovina Slovencev*, 121–27.

5 Jože Šušmelj, »Odpiranje meje: sodelovanje med Novo Gorico in Gorico,« v: Zoltan Jan, ur., *Nova Gorica - Gorica: izzivi in možnosti sobivanja: zbornik*, (Nova Gorica: Mestna občina, 1997), 9.

6 Tomaž Vuga, *Projekt: Nova Gorica* (Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije, Založba ZRC, 2018), 16–27.

7 Jože Pirjevec, Gorazd Bajc in Borut Klabjan, ur., *Vojna in mir na Primorskem: Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954* (Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005).

8 Jože Pirjevec, »Trst je naš!«: *boj Slovencev za morje* (Ljubljana: Nova revija, 2007), 388–409.

9 Nevenka Troha, »Slovenci v Italiji,« v: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1226, 1227.

mejo, pozitivno vplival na zmanjšanje političnih napetosti ob njej, izboljšal življenjski standard in omogočil lažje povezovanje na različnih ravneh. V kasnejših desetletjih je bil sporazum še večkrat obnovljen in razširjen.¹⁰ Oba sporazuma sta omogočila normalizacijo diplomatskih odnosov in dala podlago za vzpostavitev sodelovanja med državama.¹¹

V novih razmerah so se pričeli vzpostavljati stiki in sodelovanje tudi na regionalni in medkrajevni ravni. V okviru obmejnih in čezmejnih dinamik sta imeli specifično vlogo Gorica in Nova Gorica. Obe središči sta se razvijali v različnih okoljih, a je postopna otoplitev vplivala tudi na odnose njunih političnih predstavništev in prebivalstva ter na razvoj gospodarstva in drugih družbenih dejavnikov.¹² Stiki so se najprej razvijali v povezavi s skupnimi vprašanji (npr. oskrba z vodo, železniška povezava).¹³ Leta 1965 je v Novi Gorici potekalo prvo uradno srečanje delegacij obeh občin. Namenjeno je bilo predvsem reševanju skupnih, vsakodnevnih težav, vezanih na gospodarska vprašanja, telekomunikacijske in prometne povezave, trgovino ter infrastrukturo. Rezultat tega in številnih nadaljnjih srečanj je bil v javnem prostoru viden predvsem v poglobitvi sodelovanja na področju kulture (razstave, nastopi pevskih zborov in dramskih skupin) ter športa (kolesarsko tekmovanje *Giro d'Italia*, atletski mitingi).¹⁴

Tudi v nadaljnjih letih so se stiki krepili, novo poglavje v povezovanju pa so predstavljali leta 1975 podpisani Osimski sporazumi, ki so uredili mednarodno priznanje in določitev jugoslovansko-italijanske meje. Dotedanja demarkacijska mejna črta, določena z Londonskim memorandumom o soglasju, se je z manjšimi popravki spremenila v državno mejo. Pogajanja so potekala v tajnosti, sporazum pa sta v kraju Osimo pri Anconi podpisala zunanja ministra obeh držav. Med dokumenti sta bili tudi pogodbi o natančnem poteku meje in o pospeševanju gospodarskega sodelovanja med državama. Sporazum je v veljavo stopil marca 1977 in dokončno zaključil mejno vprašanje med Italijo in Jugoslavijo.¹⁵ Šlo je za enega ključnih elementov pri stabilizaciji razmer v obmejnih območjih, omogočil pa je tudi vzpostavitev »*najbolj odprte meje v Evropi*«, kot so jo številni imenovali.¹⁶ Po sprejetju sporazumov se je bistveno razširilo sodelovanje med Gorico in Novo Gorico.¹⁷ Predstavnštvi obeh mest sta med drugim ustanovili več skupnih komisij, katerih namen je bil poglobljeno in samoiniciativno spodbujanje raznovrstnih oblik čezmejnega sodelovanja. Oblikovane so bile komisije za gospodarsko sodelovanje, za urbanizem in varstvo okolja, za vodno gospodarstvo in plinovod, za tisk in informacije, ter vsebinsko široko zasnovana komisija za kulturo, izobraževanje in mladinska ter športna vprašanja. Komisije so v naslednjih letih

10 Zdenko Čepič, »Čez mejo: prehajanje jugoslovanske državne meje 1945–1970,« v: Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, ur., *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete), 671–74.

11 Troha, »Slovenci v Italiji,« 1226.

12 Zoltan, *Nova Gorica - Gorica*.

13 Šušmelj, »Odpiranje meje,« 11, 12.

14 Šušmelj, *Sodelovanje dveh mest*, 92–95.

15 Viljenka Škorjanec, »Ob tridesetletnici Osimskih sporazumov,« *Zgodovinski časopis* 60, št. 3/4 (2006): 437–46.

16 Božo Repe, »Italijansko-jugoslovanska meja po drugi svetovni vojni: prehodi meje, turizem, nakupovanje, tihotačenje,« v: *Nečakov zbornik*, 683.

17 Šušmelj, *Sodelovanje dveh mest*, 165–208.

Slika 1: Nova Gorica in Gorica na razglednici, poslani leta 1972

Hrani: Goriška knjižnica Franceta Bevka, Zbirka razglednic

opravile pomembno delo za razvoj in približevanje čezmejnega goriškega prostora. Povezovanje z Gorico je bilo v novogoriškem okolju videno kot pozitivno za razvoj intelektualnega prostora, kulture in višjega družbenega standarda.¹⁸ Komisija za kulturo, izobraževanje in mladinska ter športna vprašanja se je usmerila predvsem v povezovanje različnih družbenih skupin, z organiziranjem čezmejnih srečanj, dogodkov in drugih vrst tvornega sodelovanja, v obliki stikov mladine in pedagoškega kadra ter priprave razstav, pevskih in dramskih prireditev in športno-rekreativnih manifestacij.¹⁹ Ravno slednje so imele z množično udeležbo posebno vlogo pri sodelovanju in krepitevi vezi med mestoma.

Idea in okoliščine, ki pripeljejo do izvedbe Pohoda prijateljstva

Na športno-rekreativnem področju so se prve čezmejne pobude za sodelovanje pojavile kmalu po podpisu Videmskega sporazuma. V začetnem obdobju je šlo

¹⁸ Šušmelj, »Odpiranje meje,« 26–28.

¹⁹ Ibidem, 17, 18.

predvsem za povezovanje med slovenskimi in zamejskimi športnimi skupinami na področju nogometa, košarke ali odbojke. Veliko tovrstnih pobud je temeljilo na osebnih poznanstvih med trenerji ali športnimi in drugimi funkcionarji.²⁰ S postopnim odpiranjem meje, predvsem pa po pričetku uradnega sodelovanja med občinama oziroma po letu 1965, je prišlo do počasne vzpostavitve sodelovanja tudi med italijanskimi in slovenskimi športnimi organizacijami in klubi. Tega leta je v Novi Gorici potekal atletski troboj med Atletskim klubom Gorica, športnim združenjem Bor iz Trsta in *Associazione Sportiva Torriana* iz Gradišča ob Soči. Omeniti velja tudi atletski troboj z udeležbo iz Gorice, Nove Gorice in Celovca, ki je bil na Goriškem organiziran med letoma 1972 in 1983.²¹ Predvsem po podpisu Osimskih sporazumov so se takšni dogodki pojavljali še pogosteje. Z določitvijo meje je prihajalo tudi do nekaterih drugih idej. Italijanska stran je leta 1978 podala ambiciozen predlog o izgradnji skupne večnamenske dvorane na meji, ki bi služila predvsem za pripravo športno-rekreativnih in kulturnih dogodkov obeh mest. Za njeno lokacijo je bila predvidena mejna črta med Solkanom in novogoriško železniško postajo. Vhoda v dvorano bi bila tako s slovenske kot italijanske strani, državna meja pa bi potekala po sredini objekta. Novogoriška stran je idejo podprla, a do njene uresničitve ni prišlo zaradi negativnega mnenja jugoslovanskih varnostnih organov. Kot glavni razlog se je izpostavljala bojazen, da bi se prostor uporabljal za tihotapljenje.²² Krepile so se številne uradne, neuradne, redne ali občasne oblike tovrstnega sodelovanja, ki so poleg športno-rekreativnega namena s seboj nosile tudi ideje o krepitvi medsosedskih oziroma čezmejnih odnosov med prebivalstvom obeh mest. Nataša Nakrst je poudarila štiri osrednje oblike športno-rekreacijskega sodelovanja. Šlo je za velike skupne manifestacije v organizaciji obeh mest, društveno in klubsko sodelovanje, šolske športne prireditve ter dogodke, ki so jih pripravljale športne zveze ali zavodi oziroma društva.²³ Med množičnimi skupnimi manifestacijami je posebej izstopal Pohod prijateljstva, prvi takšen tradicionalni dogodek, ki je potekal med letoma 1976 in 1992 v sedemnajstih izvedbah, sprožil pa je tudi številne druge, podobne prireditve na obmejnem območju.

Ideja o množičnem pohodu in predlog za sodelovanje med obema mestoma sta prišla z italijanske strani. Podal ju je profesor na salezijanskem mladinskem zavodu *San Luigi* (Alojzijevišču), Sergio Dall'Antonio, delegat in ustanovitelj društva *Turismo giovanile sociale isontino* (TGSI, Posoški družbeni mladinski turizem). Društvo je bilo ustanovljeno 15. maja 1975, z idejo o povezovanju mladih v okviru razstav, taborjenj, športnih dogodkov in izletov. Kot glavni cilj si je zadalo »pospeševati srečanja mladih

20 Elizabeta Miška, *65 let športnega utripa, dejavnosti in uspehov: Osnovna šola Nova Gorica, Osnovna šola Milojke Štrukelj Nova Gorica, Podružnična šola Ledine* (Nova Gorica: Osnovna šola Milojke Štrukelj, 2016), 24. Vojko Orel, intervjujal avtor, Vrtojba, Slovenija, 13. 1. 2025.

21 Vojko Orel, »Pogled na čezmejno sodelovanje v tekmovalnem in rekreativnem športu z naše strani«: prispevek na konferenci *Šport v regiji Furlanija Julijska krajina in v okviru državnega, mednarodnega, šolskih in turističnih programov* (Gorica, Nova Gorica, 2004).

22 Šušmelj, *Sodelovanje dveh mest*, 184.

23 Nataša Nakrst, »Nova in 'Stara' Gorica, mesto sožitja in nasprotij na področju telesne kulture« (diplomska naloga, Ljubljana: Fakulteta za šport, 1986), 75.

generacij z namenom, da se razvije med njimi čut sodelovanja in prijateljstva«. ²⁴ Množični pohodi so na italijanski strani v sedemdesetih letih 20. stoletja postali priljubljeni predvsem zaradi druženja in rekreacije. Takšni dogodki so bili tudi zgled za idejo, ki jo je Dall'Antonio poslal slovenski strani. ²⁵ Na predsednika skupščine Občine Nova Gorica, Jožeta Šušmelja, je 9. januarja 1976 naslovil pismo, v katerem je predlagal, da bi v skupni režiji organizirali netekmovalni pohod za mlade, ki bi potekal po ulicah Gorice in Nove Gorice. Dogodek je označil kot za »mladi rod nepozaben primer sprostitev in prijateljstva«. Za datum izvedbe je predlagal 11. april 1976. ²⁶ Slovenska stran oziroma skupščina Občine Nova Gorica se je z dopisom seznanila marca 1976 in je, po razgovoru s Socialistično zvezo v Ljubljani ter pridobitvi njenega mnenja, 10. marca sprejela sklep o podpori projektu. Komunikacijo z italijanskimi partnerji je vodil tajnik Občinske zveze telesnokulturnih organizacij Nova Gorica (ZTKO) Emil Hvalica, ki je kasneje postal odgovorna oseba na slovenski strani. ²⁷ Šušmelj je ob tem poudaril, da so se o organizacijskih vprašanjih trase, prehoda meje in nekaterih drugih vidikov uskladili na občinskih ravneh obeh mest, brez iskanja soglasja pri republiških oblasteh v Ljubljani. Slovenska stran je v sodelovanju videla priložnost, da v institucionalne čezmejne povezave množično vključi tudi mladino. ²⁸ Prvi pohod je potekal 11. aprila 1976 z velikim uspehom in odmevom, ²⁹ kar je tlakovalo pot nadaljnjim izvedbam, ki so pomembno zaznamovale prostor vse do začetka devetdesetih let 20. stoletja.

Organizacija in potek pohodov

Za izvedbo dogodkov je bil zadolžen TGSI, ob podpori ZTKO. Na vsaki strani meje sta se vzpostavila organizacijska in častna odbora, ki sta se po ureditvi vseh obveznosti v obeh mestih dogovorila o poteku dogodka in razdelitvi nalog. V odbore so bile vključene predvsem osebe iz lokalnih političnih, družbenih in športnih institucij. ³⁰ Po uskladitvi vseh deležnikov z obeh strani meje je stekla priprava za izvedbo projekta, ki je bila zahtevna tako z organizacijskega kot tudi finančnega vidika. Šlo je za množično prireditev, ki je potekala po ulicah dveh mest in je na dveh lokacijah prečkala državno mejo. V ta namen je bilo treba pridobiti soglasja za odprtje meje, Uprava za javno varnost pa je na jugoslovanski strani poleg tega skrbela še za zavarovanje križišč na trasi pohoda in za vzdrževanje reda ob progi. ³¹ Na prehodu meje v Novi Gorici, kjer se stikata Erjavčeva ulica in *Via San Gabriele*, so morali pred izgradnjo mejnega prehoda, do leta 1980, vsakokrat odstraniti žičnato ograjo. ³² Projekt se je financiral iz različnih

²⁴ SI PANG 683, t. e. 72.

²⁵ Nakrst, *Nova in »Stara« Gorica*, 77.

²⁶ SI PANG 683, t. e. 72.

²⁷ Ibid.

²⁸ Šušmelj, *Sodelovanje dveh mest*, 165, 166.

²⁹ »Nad 1.500 deklet in fantičev je hodilo in teklo po ulicah Gorice in Nove Gorice,« *Primorski dnevnik*, 13. 4. 1976, 3.

³⁰ *10a marcia dell'amicizia: Gorizia - Nova Gorica*, 21. aprile 1985, 2, 3.

³¹ SI PANG 683, t. e. 72.

³² Šušmelj, *Sodelovanje dveh mest*, 139.

virov: prijavnin, prispevkov organizacij združenega dela, javnih sredstev in sponzorskih sredstev, ki so jih prispevala različna slovenska in italijanska podjetja. Z njimi so organizatorji med drugim krili stroške refundacije dela vpisnin, spremljevalnega kulturno-zabavnega programa, okrepčil ob trasi in dogodka na koncu, tehnične elemente (označevanje, redarstvo, okrasitev), reševalno vozilo ter dežurno zdravstveno ekipo, radio zveze, pokale in priznanja ter promocijski material. Dogodek so promovirali s plakati, brošurami ter časopisnim in radijskim poročanjem.³³

Za preglednejšo izvedbo dogodkov so organizatorji postavili posebna pravila, ki se z leti niso veliko spreminjala. Na pohod so se lahko prijavili mladi do dopolnjenega 17. leta starosti. Sodelovali so lahko tudi spremljevalci in spremljevalke (ena oseba na deset mladih) ter vodje organiziranih skupin, odgovorni za sodelujoče mladoletne osebe. Spodbujalo se je prijave čim večjih skupin, tako v okviru šol kot društev. Organizatorji so poslali razpis vodstvom šol in športnim društvom, z namenom množične promocije ter vključitve otrok in mladih na dogodek. Sledil je vpis, ki se je izvajal po posameznih šolah, društvih ali pa v lastni režiji na posebej določenih točkah. Vsaka od udeležениh oseb, ki je vplačala vpisnino, je prejela poseben kartonček, ki je imel več funkcij. Služil je kot dokazilo za sodelovanje na dogodku, legitimacija in potrdilo za prehod državne meje. Tako so se poenostavile tudi formalnosti pri prehodu meje.³⁴ Žigosali so jih na dveh slovenskih in dveh italijanskih kontrolnih točkah, ki so bile razporejene na progi. Z eno izjemo, 12. pohodom, ki je potekal 10. maja 1987, so bili vsi preostali izvedeni v mesecu aprilu. Potekali so v vsakem vremenu in v celotnem obdobju, med letoma 1976 ter 1992, ni bilo nobene odpovedi, slabše vreme pa je, sodeč po medijskih zapisih, le v manjši meri vplivalo na udeležbo.³⁵ Trasa pohoda se je glede na posamezne izvedbe nekoliko spreminjala, a je v začetku ohranjala dolžino 11 km, kasneje pa 12 km. Prvi pohod je imel start in cilj na goriškem gradu.³⁶ Naslednje leto je ti vlogi prevzel osrednji goriški trg Travniki (*Piazza Vittoria*).³⁷ V kasnejših primerih se je pohod vedno začel na tem mestu, zaključil pa pri TSGI, v ulici Don Bosco.³⁸ Mejo so udeleženci in udeleženke prečkali na dveh točkah – prvič na že omenjenem stiku Erjavčeve ulice in ulice *San Gabriele*, drugi prehod meje, pri vračanju iz Slovenije v Italijo, pa je potekal čez mejni prehod Solkan. Celotno progo naj bi prehodili v treh urah. Vsi, ki so premagali celo traso oziroma dobili vse štiri žige na kontrolnih točkah, so na cilju prejeli obrok (testenine), ki ga je pripravila enota italijanske vojske, in spominsko medaljo.³⁹ Na medaljah so bile upodobitve različnih simbolov obeh mest (npr. Pacassijev vodnjak na Travniku in Rusjanov spomenik v Novi Gorici).⁴⁰ Organizirane skupine z več kot 25 osebami so sodelovale v žrebanju za posebne nagrade, pokal pa sta prejeli največja slovenska in italijanska skupina.⁴¹

33 SI PANG 683, t. e. 72.

34 Ibid.

35 »Nad 5.000 ljudi na pohodu po ulicah Gorice in Nove Gorice,« *Primorski dnevnik*, 15. 4. 1986, 8.

36 »Nad 1.500 deklet in fantičev je hodilo in teklo po ulicah Gorice in Nove Gorice,« *Primorski dnevnik*, 13. 4. 1976, 3.

37 SI PANG 683, t. e. 72.

38 Ibid.

39 Ibid.

40 Šušmelj, *Sodelovanje dveh mest*, 167.

41 SI PANG 683, t. e. 72.

Slika 2: Kartonček za legitimacijo pri prehodu meje

**TURISMO GIOVANILE
E SOCIALE ISONTINO
T G S I**

17 aprile 1977
aprila

MARCIA DELL'AMICIZIA

GORIZIA

NOVA GORICA

NOVA GORICA

GORIZIA

POHOD PRIJATELJSTVA

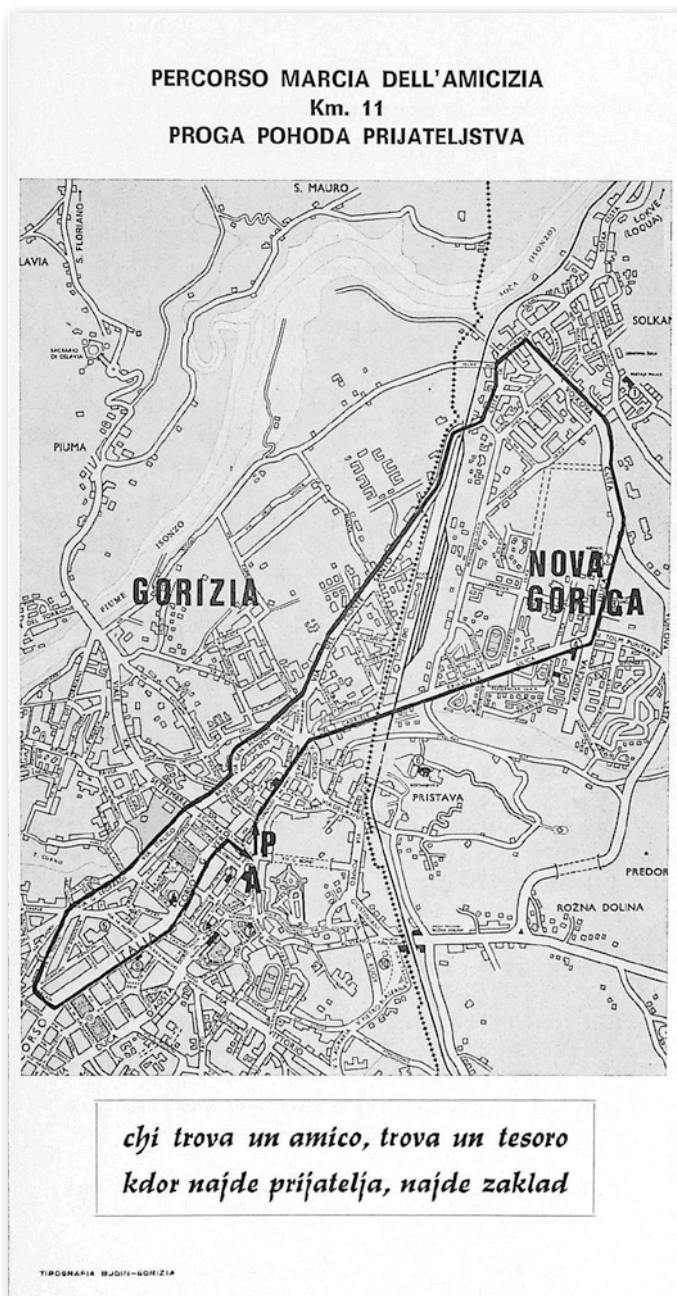
**TELESNOKULTURNA
SKUPNOST
NOVA GORICA**

NOVA GORICA

CONTROLLI - VIZUM

Slika 3: Trasa druge izvedbe Pohoda prijateljstva leta 1977

Udeležba na pohodih

Po prvotnih idejah je bil pohod namenjen le mladoletnim osebam, a so se pravila sčasoma, predvsem zaradi priljubljenosti in vse bolj množične udeležbe, zrahljala, kar je spremenilo starostno strukturo. Vse več udeleženi oseb je bilo odraslih. Najprej so se pričeli vključevati starši otrok, kasneje pa še številni drugi.⁴² Organizatorjem je že prvo leto uspelo doseči množično udeležbo. Po podatkih, ki jih je navedel *Primorski dnevnik*, je leta 1976 na pohodu sodelovalo okoli 1500 mladih, skupaj s spremljevalnim osebjem. Označili so ga za »izredno uspelo prireditev«.⁴³ S tem so bili postavljeni temelji za nadaljnjih šestnajst pohodov, ki so pri goriški in novogoriški javnosti dobili veliko simpatij ter podpore. Z vsako izvedbo je odziv skupnosti rasel, prireditev pa se je do sredine osemdesetih let 20. stoletja razvila v največji čezmejni organiziran dogodek na Goriškem. Udeležba je bila zelo raznolika, množično podporo pa so dogodki imeli tako pri slovenski kot italijanski, deloma pa tudi zamejski skupnosti. V začetku je večina udeležencev in udeleženk prihajala z italijanske strani, med njimi so bile tudi nekatere institucije slovenske manjšinske skupnosti (Slovensko planinsko društvo in Dijaški dom iz Gorice). Ta je bila sicer do dogodka tudi kritična in se ga ni pretirano množično udeleževala, predvsem zato, ker se na pohodih ni smela samostojno uveljavljati.⁴⁴ Prav tako je bila odmaknjena tudi od organizacijskih zadolžitev, predvsem zaradi narodnostnih in deloma tudi ideoloških razlogov.⁴⁵ Posledično se tudi organizirane zamejske šolske skupine niso redno odločale za sodelovanje na dogodkih.⁴⁶ Številčnejša udeležba šol je v začetnem obdobju umanjala tudi na novogoriški strani.⁴⁷ Še leta 1979 je po poročanju časopisja med okoli 3000 osebami sodelovalo le okoli 500 mladostnikov s spremljevalnim osebjem s slovenske strani.⁴⁸ Skupno število se je do začetka naslednjega desetletja postopoma zvišalo na okoli 6000 oseb, med katerimi jih je bilo okoli 2000 s slovenske strani.⁴⁹ Vrhunec je predstavljal 10. pohod, ki je potekal 21. aprila 1985. Udeležba je presegla 6000 oseb, kar je preseglo tudi organizatorje, ki jim ni uspelo zagotoviti dovoljšnjega števila spominskih kolajn. Številni pohodniki in pohodnice so jih zaradi tega prejeli naknadno.⁵⁰ Število vpisanih kartončkov so prireditelji po tem letu začeli omejevati, saj je tako množična udeležba predstavljala organizacijski izziv. Kljub temu so številni sodelovali brez vpisa.⁵¹ V naslednjih letih je udeležba pričela postopoma upadati, ob zadnji izvedbi se je

42 Nakrst, *Nova in »Stara« Gorica*, 79.

43 »Nad 1.500 deklet in fantičev je hodilo in teklo po ulicah Gorice in Nove Gorice,« *Primorski dnevnik*, 13. 4. 1976, 3.

44 Nakrst, *Nova in »Stara« Gorica*, 80.

45 Urban Orel, »Čezmejne aktivnosti pri odpiranju meje na Goriškem v Jugoslaviji« (seminarska naloga, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2018), 8.

46 Nakrst, *Nova in »Stara« Gorica*, 80.

47 Skerlovnik Štrancar, *Steze, k' so včasih*, 13, Priloga.

48 »Nad 3.000 mladih potrdilo prijateljstvo na obmejnem področju Gorice in Nove Gorice,« *Primorski dnevnik*, 24. 4. 1979, 3.

49 »Nad 6.000 ljudi na pohodu prijateljstva,« *Primorski dnevnik*, 19. 4. 1983, 3.

50 Marko Waltritsch, »Pohod prijateljstva Gorica-Nova Gorica potrditev konstruktivnega sožitja ob meji,« *Primorski dnevnik*, 23. 4. 1985, 1.

51 Nakrst, *Nova in »Stara« Gorica*, 79.

pohoda udeležilo okoli 4000 oseb.⁵² Iz opisov prireditev je razvidno, da je bila višja udeležba na italijanski strani, kar je izhajalo iz višjega števila vpisnih kartončkov za goriške udeležence in udeleženke. Vzrok je bila predvsem razlika v ceni vplačane star-tnine. V sredini osemdesetih let 20. stoletja je na jugoslovanski strani na to vplivala visoka inflacija, kar je povzročalo finančno izgubo za dogodek.⁵³

Pri promociji in poročanju so imeli vidno vlogo tiskani, radijski in televizijski mediji z obeh strani meje, ki so dogodek pozitivno ovrednotili.⁵⁴ Pregled tiska z obeh strani meje je pokazal, kar je nekoliko nenavadno, da je o pohodih najaktivneje poro-čal slovenski zamejski časopis *Primorski dnevnik*, ki je redno objavljajl vabila in daljša poročila, ob tem pa občasno tudi intervjuje z nekaterimi udeleženci in organizatorji dogodka. Pri tem ni zaslediti, da bi se v besedilih problematizirala vloga oziroma odmik slovenske skupnosti in društev v Italiji od organizacijskih zadolžitvev. *Primorske novice* – regionalni časopis na slovenski strani Goriške, ki je izhajal dvakrat tedensko – so z nekaj izjemami dogodek le omenjale ter na kratko povzemale njegove najpomemb-nejše vidike (npr. namen, število udeležencev in udeleženk). Občasno je o pohodih krajše reportaže ali omembe objavil tudi osrednji slovenski časopis *Delo*.⁵⁵ Manj je bilo poročanja v italijanskem tisku. Osrednji tržaški dnevni časopis, *Il Piccolo*, ki je pokrival tudi Goriško, je o pohodih le redko poročal oziroma dogodku ni posvečal večje pozornosti.⁵⁶

Na dogodkih so večinoma sodelovale organizirane skupine šolske mladine iz različ-nih goriških in novogoriških osnovnih ter srednjih šol ali iz bližnje okolice. Na goriški strani je bila denimo zelo aktivna srednja šola *Scuola Media Guido Favetti*, ki je leta 1984 na dogodek poslala 207 otrok,⁵⁷ štiri leta kasneje pa je poseben pokal na italijanski strani prejel zavod *Don Luigi*, ki je tisto leto sodeloval s 190 otroki.⁵⁸ Izpostavimo lahko tudi sodelovanje 155 deklet iz goriškega uršulinskega zavoda oziroma šole *Sant'Angela Merici*, ki so leta 1978 predstavljale največjo organizirano skupino.⁵⁹ Sodelovala so tudi različna športna društva, na primer *Unione Ginnastica Goriziana*.⁶⁰ Na novogoriški strani se je od drugega pohoda dalje, leta 1977, vzpostavilo vse bolj množično sode-lovanje slovenskih šol (OŠ). Če pogledamo številke za leto 1980 na slovenski strani, lahko vidimo, da se je na pohod v okviru posameznih osnovnih šol prijavilo 451 oseb iz OŠ Šempeter, 390 iz OŠ Milojke Štrukelj Nova Gorica, 128 iz OŠ Solkan, 100 iz OŠ Dobrovo, 61 iz OŠ Kanal, 40 iz OŠ Kozara v Novi Gorici in 26 iz OŠ Dornberk.⁶¹ Tako kot na goriški strani je tudi s te strani redno sodelovalo več športnih društev, kot na primer Partizan iz Nove Gorice, Dornberka in Prvačine.⁶² Iz časopisnega poročanja

52 »Štiri tisoč navdušenih udeležencev,« *Primorski dnevnik*, 26. 4. 1992, 8.

53 Nakrst, *Nova in »Stara« Gorica*, 79, 80.

54 Šušmelj, *Sodelovanje dveh mest*, 166.

55 »Pohod utrjuje prijateljstvo,« *Delo*, 22. 4. 1985, 1.

56 »Marcia italo-jugoslava,« *Il Piccolo*, 12. 4. 1976, 5.

57 »Več kot 3.000 udeležencev na 9. pohodu prijateljstva,« *Primorski dnevnik*, 1. 5. 1984, 10.

58 »Množičen praznik mladosti in prijateljstva,« *Primorski dnevnik*, 19. 4. 1988, 10.

59 »Več kot tri tisoč mladih po ulicah sosednih mest Gorice in Nove Gorice,« *Primorski dnevnik*, 18. 4. 1978, 3.

60 »Veličasten dokaz prijateljstva ob meji,« *Primorski dnevnik*, 3. 4. 1990, 11.

61 SI PANG 683, t. e. 72.

62 Ibid.

Slika 4: Prečkanje mejnega prehoda na Erjavčevi ulici ob deseti izvedbi Pohoda leta 1985

Vir: SI PANG 104, t. e. 1426

je razvidno, da je v celoti gledano največjo organizirano skupino na pohod poslala OŠ Milojke Štrukelj – okoli 650 udeležencev v letu 1989.⁶³ Sodelovali so tudi otroci iz slovenskih šol v Italiji, denimo OŠ Oton Župančič iz Gorice in šole iz Števerjana, Pevme in Podgore.⁶⁴ Leta 1986 je na 11. izvedbi sodelovalo tudi okoli 40 otrok iz goriške srednje šole Ivan Trinko.⁶⁵ Poleg njih najdemo še nekatera zamejska društva, recimo športno združenje Dom, društvo Naš prapor iz Pevme, fotoodsek Oton Župančič iz Štandreža.⁶⁶ Kot je bilo že povedano, so bile organizirane zamejske šolske skupine manj pogoste.⁶⁷ Poleg mladih so, predvsem od leta 1980 dalje, sodelovali tudi starejši udeleženci in udeleženke,⁶⁸ celo iz upokojenskih vrst.⁶⁹ »Bili so delavci, meščani obeh sestrskih mest, skratka pisana družčina, ki se je veselila lepega dne, prijateljskih srečanj, ne prehudo naporne poti.«⁷⁰ V časopisu *Primorske novice* je novinar Vojko Cuder ob 10. izvedbi

63 »Pohod v znamenju prijateljstva,« *Primorski dnevnik*, 11. 4. 1989, 9.

64 »Nad 3.000 mladih potrdilo prijateljstvo na obmejnem področju Gorice in Nove Gorice,« *Primorski dnevnik*, 24. 4. 1979, 3.

65 Nakrst, *Nova in »Stara« Gorica*, 80.

66 »Več kot tri tisoč mladih po ulicah sosednih mest Gorice in Nove Gorice,« *Primorski dnevnik*, 18. 4. 1978, 3.

67 Nakrst, *Nova in »Stara« Gorica*, 80.

68 Šušmelj, *Sodelovanje dveh mest*, 168.

69 »Že 13. pohod prijateljstva,« *Primorske novice*, 19. 4. 1988, št. 30, 1.

70 Vojko Cuder, »Manifestacija miru in prijateljstva,« *Primorske novice*, 23. 4. 1985, 15.

Slika 5: Udeleženske in udeleženci pohoda leta 1985

Vir: SI PANG 104, t. e. 1426

pohoda izpostavil tudi najstarejšega udeleženca, 89-letnega Adolfa Vugo iz Gorice.⁷¹ Ob omenjenih lokalnih institucijah in prebivalstvu pa se v časopisju pojavljajo omembe udeležbe oseb iz Ljubljane, Postojne, Švice, Benetk, Koroške, Lombardije, Hrvaške in še številnih drugih območij, ki so jih takšni rekreativni dogodki ter možnost prestopa državne meje brez dokumentov privabljali na Goriško.⁷² Pohodov so se udeleževale tudi organizirane skupine otrok iz občine San Vendemiano, s katero je bila od leta 1973 dalje pobratena novogoriška občina.⁷³ Na sedemnajstih dogodkih je, po nekaterih podatkih, skupno sodelovalo več kot 55.000 oseb.⁷⁴

Množična udeležba ni bila značilna le za trase, ampak tudi za prostor ob njih. Pohode je spremljalo večtisočglavo občinstvo, ki je spodbujalo udeležence in udeleženke. Največ se jih je zbralo tam, kjer je pohod prvič prečkal državno mejo.⁷⁵ Del dogodkov je bil tudi bogat kulturni program, ki je spremljal nastopajoče na startu, ob

⁷¹ Ibid., 15.

⁷² »Nad 3.500 mladih z obeh strani meje na drugem ‚Pohodu prijateljstva‘,« *Primorski dnevnik*, 19. 4. 1977, 3. »Nad 3.000 mladih potrdilo prijateljstvo na obmejnem področju Gorice in Nove Gorice,« *Primorski dnevnik*, 24. 4. 1979, 3. »Nad 6.000 udeležencev iz več krajev na pohodu po ulicah sosednih mest,« *Primorski dnevnik*, 12. 5. 1987, 8.

⁷³ »Nad 1.500 deklet in fantečev je hodilo in teklo po ulicah Gorice in Nove Gorice,« *Primorski dnevnik*, 13. 4. 1976, 3.

⁷⁴ Orel, »Pogled na čezmejno.«

⁷⁵ Šušmelj, *Sodelovanje dveh mest*, 166.

progi in na cilju dogodka. Oblikovale so ga različne telovadne in folklorne skupine, mažoretke, godbe na pihala ter pevski zbori.⁷⁶

Družbeni pomen Pohodov prijateljstva

Pomen takšnih množičnih manifestacij je bil večplasten. Glavni cilj je poudaril že Sergio Dall'Antonio, v dopisu, ki ga je v začetku leta 1976 poslal v Novo Gorico. S pohodom je želel doseči pospeševanje »srečan mladih generacij z namenom, da se razvije med njimi čut sodelovanja in prijateljstva«.⁷⁷ Organizatorji so temu cilju dosledno sledili, kar je razvidno iz pozivov, raznovrstnih gradiv in javnih izjav.⁷⁸ Šlo je za pomemben element v povezovanju in otoplitvi odnosov med mestoma na meji, katere status je bil formalno urejen le leto dni pred prvo izvedbo pohoda. Kljub nadaljnji striktni mejni kontroli in omejitvam so takšni dogodki pomembno vplivali na preseganje predsodkov, nepoznavanja in nezaupanja, ki so izhajali iz bližnje preteklosti. Vključevanje mladih – naslednje, manj obremenjene ali celo neobremenjene generacije, ki bi v prihodnosti gradila mostove v čezmejnem prostoru, je bilo še posebej pomembno. Tudi v časopisu je bil že pri prvi izvedbi prepoznan pomen pohoda za obe mesti, ki ga je neznani dopisnik označil kot »izreden dogodek, saj bomo prvič prisostvovali tako množični manifestaciji mladink in mladincev«.⁷⁹ Ob deseti izvedbi je Primorski dnevnik pohod označil za »potrditev konstruktivnega sožitja ob meji«.⁸⁰ Marko Waltritsch je ob tem dodal, da ravno dogodki, kot je Pohod prijateljstva, »ustvarjajo čezmejno prijateljstvo in sožitje« ter potrjujejo tezo o »najbolj odprti meji v Evropi«.⁸¹ Leta 1986 je predsednik Zveze telesnokulturnih skupnosti Nova Gorica, Dominik Soban, v intervjuju za *Primorski dnevnik* v zvezi s pomenom pohoda poudaril: »Mi ocenjujemo te pobude kot pomemben prispevek k utrjevanju prijateljstva med ljudmi, ki živijo ob meji. Take in podobne prireditve veliko prispevajo, da se med nami bolje spoznamo in da premagujemo ovire jezikovnega in drugačnega značaja.«⁸² Šolska mladina z obeh strani meje se je na pohodu pomešala med sabo, izmenjala kontakte, ustvarila nova poznanstva ter bolje spoznala sovrstnike in sovrstnice iz neposrednega sosedstva. Ta oblika spoznavanja je imela veliko vlogo pri zbliževanju mest, preseganju predsodkov in krepitvi odnosov na vseh družbenih ravneh.⁸³ Motivacijo za udeležbo je predstavljal tudi prost prehod meje brez nadzora, ki se je sicer striktno izvajal. Prvič je bilo omogočeno, da se je meja lahko prečkala brez potnega lista ali prepustnice.⁸⁴

76 Waltritsch, »Pohod prijateljstva«, 1.

77 SI PANG 683, t. e. 72.

78 Ibid.

79 »Na stotine mladih na jutrišnjem pohodu«, *Primorski dnevnik*, 10. 4. 1976, 3.

80 Waltritsch, »Pohod prijateljstva«, 1.

81 Marko Waltritsch, »Prijateljski pomen današnjega pohoda Gorica - Nova Gorica«, *Primorski dnevnik*, 21. 4. 1985, 2.

82 Rudi Pavšič, »Stiki z zamejstvom so dobri«, *Primorski dnevnik*, 13. 4. 1986, 11.

83 »Množičen praznik mladosti in prijateljstva«, *Primorski dnevnik*, 19. 4. 1988, 10.

84 Vojko Orel, »Športna zveza Slovenije, Javni zavod za šport Nova Gorica,« v: Mitja Rupel, ur., *Korak naprej: Slovenci v goriški čezmejni regiji* (Trst: Slovenski raziskovalni inštitut, 2004), 97.

Slika 6: Podelitev pokala eni od največjih skupin, ki so sodelovale na četrti izvedbi Pohoda prijateljstva leta 1979

Vir: SI PANG 104, t. e. 1425

Pohodi so imeli deloma tudi politično konotacijo in so simbolno izražali sodelovanje med obema mestoma na najvišji ravni. Na to kažejo organizacijski odbori, v katerih so bili večinoma občinski politični predstavniki. Ti niso sodelovali le pri organizaciji, ampak so bili tudi redni udeleženci pohodov. Župana obeh mest sta trase večkrat prehodila skupaj, s čimer sta tudi simbolno pokazala prijateljstvo in povezovanje med Gorico in Novo Gorico. Predstavnikom obeh občin je pripadla tudi zaključna beseda ob podelitvi priznanj pohoda, kjer so še poudarili pomen in vlogo dogodkov. Na sklepnih prireditvah ob 13. pohodu je bilo tako izpostavljeno, da dogodek predstavlja jamstvo za »sodelovanje med mestoma, ki želita skupaj korakati v bodočnost«. ⁸⁵ Navezavo na politične razmere je pohod izkazoval tudi v nekaterih drugih oblikah. Takšno konotacijo je imel osmi pohod, ki je potekal 17. aprila 1983, saj je hkrati deloval tudi kot manifestacija za odprto mejo, ko so jugoslovanske oblasti zaradi uvedbe depozita omejile število prehodov. ⁸⁶ 8. aprila 1990 so v času tranzicije v Sloveniji potekale prve demokratične volitve. Teden dni pred tem je potekala petnajsta izvedba Pohoda prijateljstva, v okviru predvolilne kampanje pa so se dogodka udeležili tudi nekateri vidni slovenski politiki, ki so si na ta način želeli zagotoviti dodatno podporo. Med

⁸⁵ »Množičen praznik mladosti in prijateljstva,« *Primorski dnevnik*, 19. 4. 1988, 10.

⁸⁶ Šušmelj, *Sodelovanje dveh mest*, 168, 169.

pohodniki so bili tako tudi kandidat Zveze komunistov Slovenije – Stranke demokratične prenovе za položaj predsednika republike Milan Kučan, predsednik Zveze komunistov Slovenije – Stranke demokratične prenovе Ciril Ribičič, podpredsednik Zveznega izvršnega sveta Živko Pregl, Borut Pahor in še nekateri drugi. Spremljali so jih številni podporniki in podpornice.⁸⁷

Pohod je potekal še v dveh izvedbah, zadnjič leta 1992, po osamosvojitvi Slovenije. Na startu sedemnajste izvedbe se je po poročanju *Primorskega dnevnika* zbralo nekaj več kot 4000 udeležencev in udeleženk.⁸⁸ Naslednje leto je TGSI odstopil od organizacije, s čimer je ugasnil tudi Pohod prijateljstva.⁸⁹ Šušmelj je kot razlog za to izpostavil korupcijsko afero, ki je leta 1993 pretresla goriško občino in je vodila tudi v odstop župana Erminia Tuzzija. Vzpostavljena je bila komisarska uprava občine, ki je omejila mednarodne aktivnosti le na najnujnejše in protokolarne, zaradi česar je pohod odpadel, kasneje pa ni bil obnovljen.⁹⁰

Pomen pohoda je presegel povezovanje obeh obmejnih mest. Hkrati je deloval tudi kot model in vzpodbuda za številne druge sorodne dogodke, ki so povezovali šport oziroma rekreacijo in čezmejno druženje ter povezovanje tako na Goriškem kot tudi na nekaterih drugih območjih italijansko-jugoslovanske meje. Neposredno je bil povezan s Kolesarjenjem prijateljstva (*Pedaland in amicizia*). Ideja in predlog, ki sta nadgradila Pohod prijateljstva, sta prišla s slovenske oziroma novogoriške strani. Organizacijo je prevzela ZTKO, ob sodelovanju TGSI in Združenja slovenskih športnih društev v Italiji (ZSŠDI) iz Gorice. Šlo je za netekmovalno rekreativno kolesarsko prireditev, ki je večinoma potekala oktobra po dveh različnih trasah (20–40 in 80–90 km), ki sta prečkali državno mejo, namenjena pa je bila vsem starostnim skupinam.⁹¹ V nasprotju s Pohodom, so pri organizaciji Kolesarjenja prijateljstva uradno in aktivno sodelovale tudi institucije slovenske skupnosti v Italiji.⁹² Športna prireditev, ki je letno privabljala tudi več kot 2000 ljudi, je še pridodala k prizadevanjem pohoda, kar je ob prvi izvedbi, 24. septembra 1978, poudaril tudi *Primorski dnevnik*: »Množična manifestacija je še enkrat dokazala, da je moč s prijateljskim odnosom rešiti marsikatero oviro na meji in da ni na Goriškem več razloga, da bi se obnavljalo nerazumevanje.«⁹³ Dogodek je bil organiziran šestnajstkrat – leta 1980 je zaradi preslabih vremenskih razmer odpadel, zadnjič pa je bil prirejen leta 1994.⁹⁴

Obe manifestaciji sta v osemdesetih letih 20. stoletja dali zagon nekaterim drugim čezmejnim športno-rekreativnim prireditvam. Leta 1980 je bil na pobudo ZSŠDI organiziran pohod Števerjan–Gonjače–Števerjan, kot spomin na narodnoosvobodilno vojno, njeno obeleževanje in ohranjanje stikov z matično domovino. Potekal

87 »Veličasten dokaz prijateljstva ob meji,« *Primorski dnevnik*, 3. 4. 1990, 11.

88 »Štiri tisoč navdušenih udeležencev,« *Primorski dnevnik*, 26. 4. 1992, 8.

89 Stojan Skubin, intervjujal avtor, Nova Gorica, Slovenija, 13. 1. 2025.

90 Šušmelj, »Odpiranje meje,« 24.

91 Nakrst, Nova in »Stara« Gorica, 81–83.

92 Orel, *Čezmejne aktivnosti*, 10.

93 »Nad 1.500 mladih kolesarjev v nedeljo 'odstranilo' za nekaj ur državno mejo,« *Primorski dnevnik*, 26. 9. 1978, 3.

94 Orel, »Čezmejne aktivnosti,« 15, 16.

je vse do leta 2007.⁹⁵ Med letoma 1983 in 1987 je mesta Novo Gorico, Celovec in Gorico združil kolesarski maraton. V letu 1984 je bila prvič organizirana *Panoramica Goriziana* – pohod, ki je povezal Gorico, Novo Gorico, Panovec, Solkan in Sabotin. Organizatorja sta bila *Gruppo Sportivo Marathon* iz Gorice in Športna zveza Nova Gorica. Organiziranih je bilo dvanajst pohodov.⁹⁶ Tradicijo Pohoda prijateljstva je od leta 1995 dalje nadaljevala manifestacija *Vivicittà – Poživimo mesti*, ki je združila rekreativno, 6 km dolgo progo in tekaško oziroma tekmovalno progo v dolžini 12 km. Nastala je na pobudo športnega združenja *Unione Italiana Sport per Tutti*, ob sodelovanju Športne zveze Nova Gorica, ZSŠDI, Športnega društva Mark iz Šempetra pri Gorici in *Gruppo Sportivo Marathon*.⁹⁷ Čezmejne iniciative so zajele tudi druge športne panoge, na primer kajakaštvo (Soška regata/*Regata Isontina*), nogomet, odbojko, košarko, tenis, atletiko, kotalkanje in golf.⁹⁸ Izven goriškega območja lahko izpostavimo pohod *Odprta meja*, ki sta ga leta 1981 prvič organizirali Občina Sežana na slovenski in Občina Dolina (*San Dorligo della Valle*) na italijanski strani. Dogodek, na katerem je bil prehod meje omogočen brez dokumentov, je potekal ob reki Glinščici. V reportaži ob prvi izvedbi je bilo izpostavljeno, da gre za »konkreten primer prijateljstva ob meji, to je delček osimskega duha, ki ga lahko v takem razpoloženju, kot je današnje, uresničujemo na vseh področjih«. ⁹⁹ Pohod je prerasel v tradicionalen dogodek in še danes povezuje prebivalstvo na obeh straneh meje.

Sklep

Tri desetletja po zadnji izvedbi Pohoda prijateljstva je prišlo do ponovnega zagona projekta. Direktorica novogoriškega javnega zavoda za šport Aleksandra Fortin je na tiskovni konferenci avgusta 2022 predstavila njegovo obuditev pod sloganom *2 mesti, 1 srce* in poudarila: »V zavodu smo si zadali cilj, da obudimo nekoč znameniti pohod in generacijam obudimo čas izpred nekaj desetletij.«¹⁰⁰ Kljub temu da so družbene okoliščine v primerjavi z letom 1976 drugačne, je dogodek, ki je bil izveden v letih 2022, 2023 in 2024, privabil veliko število udeležencev, vključili pa so ga tudi v okvir Evropske prestolnice kulture. V letu 2024 se je pohoda udeležilo več kot 2000 oseb vseh starosti.¹⁰¹

Če se vrnemo nazaj v leto 1976, lahko poudarimo pomen in vlogo, ki so ju Pohodi prijateljstva imeli pri utrjevanju vezi med Gorico in Novo Gorico. Pobuda je prišla z italijanske strani, ob trdni podpori in sodelovanju slovenske oziroma jugoslovanske strani. Pomembno je omeniti tudi to, da je do dogovora prišlo na lokalni ravni, z

95 Aleks Simčič, Analiza športnega turizma v Goriških brdih od leta 1991 do 2009 in možnosti razvoja (diplomska naloga, Ljubljana: Fakulteta za šport, 2010), 40.

96 Orel, »Čezmejne aktivnosti«, 15.

97 Vili Prinčič, »Prireditev pozivila in povezala mesti: Gorica - Nova Gorica«, *Primorski dnevnik*, 15. 4. 1997, 13.

98 Orel, »Pogled na čezmejno.« Orel, »Športna zveza«, 95–98.

99 »Skozi Glinščico brez meje do Beke veselo, prijateljsko, z jasnimi cilji,« *Primorski dnevnik*, 25. 3. 1981, 4.

100 Mitja Marussig, »Legendarni pohod se vrača,« *Primorske novice*, 30. 8. 2022, 6.

101 Mitja Marussig, »Goričani znova množično na Pohod prijateljstva,« pridobljeno 21. 4. 2024, <https://primorske.svet24.si/2024/04/21/foto-goricani-znova-mnozicno-na-pohod-prijateljstv>.

minimalno vključitvijo državnih oziroma republiških oblasti. Občinski upravi sta tudi na ta način gradili večletno postopno zblíževanje obmejnih mest. Pohod je bil organiziran v času blokovskih delitev in ob odmevih travmatičnih dogodkov iz prve polovice 20. stoletja. Ti vidiki so še pridodali k njegovemu pomenu, saj je bil v takšnih okoliščinah otrokom in drugim udeležencem ter udeleženkam omogočen prestop meje brez dokumentov oziroma legitimacije. K pomenu je prispevala tudi množičnost, saj se ga je udeleževalo po več tisoč oseb, večinoma iz lokalnega goriškega prostora, a je možnost, ki jo je ponujal prestop meje, vabila tudi številne iz drugih delov Italije in Jugoslavije. Manj vidna je bila prisotnost slovenske skupnosti v Italiji, ki je italijanski prireditelji niso vključili v organizacijo dogodkov, kar se je posledično odražalo tudi na udeležbi, ki je bila manjša predvsem pri šolskih skupinah. Sedemnajst izvedb Pohoda prijateljstva lahko označimo za eno vidnejših iniciativ čezmejnega povezovanja dveh mest, okolij in narodnih skupnosti. Poleg povezovanja so dogodki spodbujali tudi rekreacijo med širšo javnostjo in predstavljali temelj za številne druge podobne pobude, ki so izšle iz te ideje. Nekatere se lahko pohvalijo z večdesetletno tradicijo in še danes povezujejo mesti.

Viri in literatura

Arhivski viri

Goriška knjižnica Franceta Bevka:

- Zbirka razglednic.

SI PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici:

- PANG 104, Skupščina občine Nova Gorica.
- PANG 683, Občinska zveza telesnokulturnih organizacij Nova Gorica.

Časopisni viri

Delo, 1985.

Il Piccolo, 1976.

Primorske novice, 1988.

Primorski dnevnik, 1976–1992.

Literatura

Cuder, Vojko. »Manifestacija miru in prijateljstva.« *Primorske novice*, 23. 4. 1985.

Jan, Zoltan, ur. *Nova Gorica–Gorica: izzivi in možnosti sobivanja*. Nova Gorica: Mestna občina, 1997.

Kacin Wohinz, Milica in Jože Pirjevec. *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.

Marussig, Mitja. »Legendarni pohod se vrača.« *Primorske novice*, 30. 8. 2022, 6.

- Miška, Elizabeta. *65 let športnega utripa, dejavnosti in uspehov: [Osnovna šola Nova Gorica, Osnovna šola Milojke Štrukelj Nova Gorica, Podružnična šola Ledine]*. Nova Gorica: Osnovna šola Milojke Štrukelj, 2016.
- Nakrst, Nataša. »Nova in ‚Stara‘ Gorica, mesto sožitja in nasprotij na področju telesne kulture.« *Diplomska naloga*. Ljubljana: Fakulteta za šport, 1986.
- Orel, Vojko. »Športna zveza Slovenije, Javni zavod za šport Nova Gorica.« V: Mitja Rupel, ur. *Korak naprej: Slovenci v goriški čezmejni regiji*, 95–98. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut, 2004.
- Pavšič, Rudi. »Stiki z zamejstvom so dobri.« *Primorski dnevnik*, 13. 4. 1986.
- Pirjevec, Jože, Gorazd Bajc in Borut Klabjan, ur. *Vojna in mir na Primorskem: Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005.
- Pirjevec, Jože. *„Trst je naš!“: boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2007.
- Prinčič, Vili. »Prireditev poživila in povežala mesti: Gorica - Nova Gorica.« *Primorski dnevnik*, 15. 4. 1997.
- Simčič, Aleks. »Analiza športnega turizma v Goriških brdih od leta 1991 do 2009 in možnosti razvoja.« *Diplomska naloga*. Ljubljana: Fakulteta za šport, 2010.
- Skerlovnik Štrancar, Ana. *Stezice, k' so včasih bile: zgodovinski krožek OŠ Milojke Štrukelj, Nova Gorica: 1982/83–2007/08*. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, 2009.
- Škorjanec, Viljenka. »Ob tridesetletnici Osimskih sporazumov.« *Zgodovinski časopis* 60, št. 3/4 (2006): 437–46.
- Šušmelj, Jože. »Odpiranje meje: sodelovanje med Novo Gorico in Gorico.« V: Zoltan Jan, ur. *Nova Gorica–Gorica: izzivi in možnosti sobivanja*, 9 – 28. Nova Gorica: Mestna občina, 1997.
- Šušmelj, Jože. *Sodelovanje dveh mest: Nova Gorica in Gorica: --- skozi pogled sociologa, diplomata in nekdanjega predsednika Skupščine občine Nova Gorica*. Ljubljana: Založba ZRC, 2024.
- Šušmelj, Jože. *Trpko sosodstvo: nekateri vidiki odnosov med sosednjima državama v obdobju 1946–2001*. Trst: Založništvo Tržaškega tiska, 2009.
- Troha, Nevenka. »Položaj slovenske narodne skupnosti v Italiji in italijanske v Sloveniji med letoma 1954 in 1990.« V: Gorazd Bajc, ur. *Na oni strani meje: slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004*, 141–65. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.
- Troha, Nevenka. »Slovenci v Italiji 1954–1990.« V: Jasna Fischer et al., ur. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 1226–45. Ljubljana: Mladinska knjiga: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Vidmar, Cvetko. *Zadnja tuja vojaška okupacija slovenskega ozemlja: oris Zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju: (od 12. junija 1945 do 15. septembra 1947)*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2009.
- Vuga, Tomaž. *Projekt: Nova Gorica*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije, Založba ZRC, 2018.
- Waltritsch, Marko. »Pohod prijateljstva Gorica–Nova Gorica potrditev konstruktivnega sožitja ob meji.« *Primorski dnevnik*, 23. 4. 1985.
- Waltritsch, Marko. »Prijateljski pomen današnjega pohoda Gorica–Nova Gorica.« *Primorski dnevnik*, 21. 4. 1985.

Spletni vir

- Marussig, Mitja. »Goričani znova množično na Pohod prijateljstva.« Pridobljeno 21. 4. 2024.
<https://primorske.svet24.si/2024/04/21/foto-goricani-znova-mnozicno-na-pohod-prijateljstv>.

Tiskani viri

- 10a marcia dell'amicizia: Gorizia - Nova Gorica, 21. aprile 1985.* Gorizia: Turismo giovanile sociale, Gruppo isontino: Comune; Nova Gorica: Občinska zveza telesnokulturnih organizacij, 1985.
- Orel, Urban. »Čezmejne aktivnosti pri odpiranju meje na Goriškem v Jugoslaviji.« Seminarska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2018.
- Orel, Vojko. »Pogled na čezmejno sodelovanje v tekmovalnem in rekreativnem športu z naše strani.« Prispevek objavljen na konferenci *Šport v regiji Furlanija Julijska krajina v okviru državnega, mednarodnega, šolskih in turističnih programov*. Gorica, Nova Gorica, 2004.

Ustni viri

- Orel, Vojko. Intervjuval avtor. Vrtojba, Slovenija, 13. 1. 2025.
- Skubin, Stojan. Intervjuval avtor. Nova Gorica, Slovenija, 13. 1. 2025.

Robert Devetak

“WHO FINDS A FRIEND FINDS A TREASURE”. THE IMPACT OF THE FRIENDSHIP MARCHES ON THE COOPERATION BETWEEN GORIZIA AND NOVA GORICA

SUMMARY

The article presents and analyses the largest sporting and recreational event in the Gorizia trans-border area in the second half of the 20th century – the Friendship March (*Pohod prijateljstva* or *Marcia dell'amicizia*). The study mainly presents the Slovenian perspective and the role of the Slovenian side in the cooperation. Seventeen mass events were organised between 1976 and 1992 to bring together the Gorizia and Nova Gorica youth. Simultaneously, the idea and implementation of the Marches represented one of the most notable forms of cooperation between the two cities and two nations that had often been in conflict in recent history due to various factors (e.g. World War I and II, fascism, post-war ideological differences, the unresolved border issue, the rights of the national minorities). The initiative came from the Italian side, and the municipal authorities of Nova Gorica welcomed it and confirmed the cooperation. The broader context was also relevant, as the project took place immediately after the border between the two countries had been defined in the circumstances of the contemporaneous bloc division. The 20th century developments that influenced the Gorizia trans-border area played a crucial role in the relationship, understanding, and communication between the Slovenian and Italian side. The Marches, taking place in the streets of both cities, helped people overcome stereotypes, relieved border tensions, and strengthened the ties between the Slovenian and Italian sides. This also

positively impacted the expansion of cross-border integration at the local and national levels. Support for these efforts was reflected in the participation of several thousand people, mainly youth from both sides of the border, who took advantage of the March to mingle, exchange contacts, make new acquaintances, and get to know their peers from the immediate neighbourhood. Despite the events' relevance for the local area, it was clear from the records that the members of the Slovenian community in Italy did not attend them in large numbers. The main reason given was that the community was not allowed to assert and present itself at the events independently and was also kept away from the organisational tasks, mainly for ethnic and partly ideological reasons. Participants from other parts of Italy and Yugoslavia were additionally motivated by the possibility of crossing the national border without having to present border passes or passports. The March also served as a model for similar recreational and other initiatives, connecting the Gorizia trans-border area and strengthening local and regional cooperation.

Jan Slaviček*

Education, Science, and Research under the Technocratic and Ideological Prism: A View through the Lens of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia's Conceptual Documents during the Two "Normalisation" Decades**

IZVLEČEK

IZOBRAŽEVANJE, ZNANOST IN RAZISKOVANJE SKOZI TEHNOKRATSKO IN IDEOLOŠKO PRIZMO: POGLED SKOZI LEČO KONCEPTUALNIH DOKUMENTOV CENTRALNEGA KOMITEJA KOMUNISTIČNE PARTIJE ČEŠKOSLOVAŠKE V DVEH »NORMALIZACIJSKIH« DESETLETJIH

Študija na podlagi internih gradiv ključnih komisij Centralnega komiteja (CK) KPČ preučuje, kako je Komunistična partija Čecoslovaške (KPČ) konceptualizirala izobraževanje, znanost in raziskovanje v dveh desetletjih t. i. obdobja »normalizacije«. Na podlagi arhivskih virov komisij, ki so se ukvarjale z znanostjo, tehnologijo, ideologijo in gospodarskimi zadevami, raziskava razkriva zapleteno dinamiko, v kateri so se, čeprav večinoma neuspešno, tehnokratski in ideološki pogledi stalno prepletali. Dokumenti iz zgodnjih sedemdesetih let 20. stoletja so sicer poudarjali prizadevanja za razširitev sekundarnega in

* Ph.D., Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, jan_slavicek@yahoo.cz; ORCID: 0000-0003-2384-8779

** The article is funded by the Czech Science Agency as a part of the research project GA22-33722S *The evolution of social mobility in Central and Eastern European countries from the 1970s to the present: a principle of dynamic equilibrium?*.

terciarnega izobraževanja in opredelili sistemske neučinkovitosti, vendar je bilo zanje značilno tudi togo upoštevanje politične zvestobe in izbirnih meril za izobraževanje na razredni osnovi. Kljub tehnokratskim priporočilom za modernizacijo gospodarstva in delovne sile z izboljšanjem strokovnega izobraževanja so se dokumenti vedno znova vračali k ideološkim okvirom, zlasti k poudarjanju vloge delavskega razreda in vodstva KPČ.

Študija dokazuje, da so se v dokumentih KPK v celotnem obdobju izmenjavale pragmatične ugotovitve (kot so nizka učinkovitost raziskovalnih rezultatov, pomanjkanje usposobljenega osebja v znanosti ali neuskkljenost med potrebami izobraževanja in potrebami trga dela) in nejasne ali napihnjene napovedi (na primer nerealen cilj doseganja 60-odstotnega deleža srednješolsko izobraženih do leta 1985). Vztrajni pozivi k modernizaciji so bili v nasprotju z zastarelimi strukturnimi preferencami režima, zlasti nenehnim dajanjem prednosti težki industriji pred sektorji, ki temeljijo na znanju. Konec osemdesetih let 20. stoletja je perestrojka spodbudila odkritejšo kritiko preteklih neuspešnih politik. Dokument »Izčrpna napoved«, ki ga je pripravila Čecoslovaška akademija znanosti, je pomenil odmik od predhodnih okvirov in je poudaril nujnost sistemske reforme, akademske svobode in prožnejših izobraževalnih poti. Kljub temu so komisije KPČ še vedno omejevali ideološki ostanki in sistemska inercija. Študija tudi osvetli, kako je prepletanje tehnokratskih ciljev in ideološke ortodoksije oviralo Čecoslovaško pri prizadevanjih, da bi zmanjšala razvojni zaostanek za Zahodom ali ga vsaj ne bi povečala.

Ključne besede: Komunistična partija, Čecoslovaška, izobraževanje, normalizacija, znanost, 1968–1989

ABSTRACT

The study explores how the Communist Party of Czechoslovakia (CPC) conceptualised education, science, and research during the two decades of the so-called "normalisation" period, drawing from internal records of the key Commissions of the CPC Central Committee (CC). Using archival sources from Commissions dealing with science, technology, ideology, and economic affairs, the research reveals a complex dynamic in which technocratic and ideological perspectives were repeatedly merged, though mostly unsuccessfully. While documents from the early 1970s acknowledged the expansion of secondary and tertiary education and identified inefficiencies in the system, they were also characterised by the rigid adherence to class-based selection criteria of education and political loyalty. Despite technocratic recommendations to modernise the economy and workforce through enhanced technical education, documents consistently fell back on the ideological frameworks, particularly emphasising the role of the working class and the CPC's leadership.

The study proves that throughout the period, the CPC's documents alternated between pragmatic observations (such as the low research output efficiency, shortage of qualified personnel in science, or misalignment between the needs of education and the labour market) and vague or inflated projections (like the unrealistic target to achieve 60 % secondary education by 1985). Persistent calls for modernisation clashed with outdated structural preferences,

especially the regime's continued prioritisation of heavy industry over knowledge-driven sectors. By the late 1980s, however, the onset of perestroika forced a more open critique of the previous policy failures. A significant shift appeared in the "Comprehensive Forecast" document, prepared at the Czechoslovak Academy of Sciences, which stressed the need for systemic reform, academic freedom, and more flexible educational pathways. Even so, the CPC Commissions remained constrained by ideological remnants and systemic inertia. Finally, the study highlights how blending the technocratic goals with ideological orthodoxy hindered Czechoslovakia's ability to close the developmental gap with the West or at least reduce the expansion of that gap.

Keywords: *Communist Party, Czechoslovakia, education, normalisation, science, 1968–1989*

Introduction

The issues of science, research, and education were long-standing neuralgic points for the communist regime in Czechoslovakia (since 1960, the Czechoslovak Socialist Republic, CSSR). The regime was acutely aware of the close connection between these areas, the modernisation of the economy, and the overall development of society. After moving beyond the initial "super-industrialisation" phase, which was primarily based on the extensive growth during the 1950s, the ruling regime sought ways to make the Czechoslovak economy more efficient and modern. This motivation underpinned all four major attempts at economic reform: the so-called Rozsypal reform of the late 1950s,¹ the so-called Šik reform in the latter half of the 1960s,² the reform at the turn of the 1970s and 1980s,³ and, finally, the reform which started in 1989 but remained unfinished.⁴ In the second half of the 1960s, however, the attempt at reforming the economy developed into a broader liberalisation of society, which was brought to an end by the intervention of Warsaw Pact armies in August 1968. The subsequent

1 Drahomír Jančík and Eduard Kubů, "Der erste Versuch einer Reform der zentralen Planwirtschaft in der Tschechoslowakei," in Christoph Boyer, ed., *Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich* (Vittorio Klostermann, 2006).

2 Jančík and Kubů, "Zwischen Planbefehl und Markt: Der Diskurs der zweiten tschechoslowakischen Wirtschaftsreform," in *Ibidem*.

3 Drahomír Jančík, "Bludný kruh 'zdokonalování plánovitého řízení' československé ekonomiky (1978–1985)," in Jiří Petráš and Libor Svoboda, eds., *Znormalizováno: Československo v letech 1978–1985* (Ústav pro studium totalitních režimů, 2020).

4 Michal Pullmann, *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu* (Scriptorium, 2011). Michal Pullmann, "The Decline and Fall of the Communist Regimes in Central and (South) Eastern Europe," in Miroslav Bárta and Martin Kovář, eds., *Civilisations: Collapse and Regeneration. Addressing the Nature of Change and Transformation in History* (Academia, 2019). Drahomír Jančík, "Krizovost československého ekonomického systému ve druhé polovině 80. let a její sociálně-politické důsledky," in Jiří Petráš and Libor Svoboda, eds., *Československo v letech 1986–1989* (Ústav pro studium totalitních režimů, 2024).

period of “normalisation” was characterised by an increasing lag of the Czechoslovak economy behind the developed countries.⁵ The ruling regime was painfully aware of this issue but unable to resolve it.

The topic of education during the “normalisation” period has been reflected in numerous publications over the past decades. The crucial works include those by František Morkes and Michal Šimáně,⁶ and especially several studies by Natalie Simonová.⁷ The latter author convincingly demonstrates the increased level of social mobility during the communist dictatorship compared to the time before 1948 (albeit at the cost of deliberately denying education to specific groups of the population, viewed through the lens of the hereditary class struggle). Publications on the history of science and research⁸ reveal the unclear and often contradictory approach of the Communist Party of Czechoslovakia (CPC, in Czech: *Komunistická strana Československa*) to the topic, which did not lead – and could not have led – to effective solutions. As Antonín Kostlán (who has conducted substantial research on this topic) notes:

Permanent reorganisation – this is a feature that characterised the communist regime in the USSR and in our country [i.e. Czechoslovakia – J.S.], both in the economic sphere and in education, science, and public administration; it brought about general chaos in conditions and did not allow the establishment of a routine, which would soon reveal that the fault did not lie in the poorly set parameters of the institutions but in the very essence of the regime itself.⁹

The present study analyses the Party’s attitudes to education, science, and research during the 1970s and 1980s. It deliberately does not focus on official public presentations or internal government documents (including those of the Ministry of Education). Under the communist regime, the government did not, in fact, make any decisions; instead, it was the parallel structure of bodies within the CPC that

- 5 Not only did the Czechoslovak economy’s lag behind Western Europe keep increasing in 1969–1989, but the gap was widening even faster than in 1949–1989. It demonstrates the data of the Maddison Project Database (in 1990 International Geary–Khamis dollar /IGK\$/, therefore it reflects the purchasing power parity!). In 1949, the gross domestic product per capita was 3,259 IGK\$ in Czechoslovakia, compared to 4,721 IGK\$ in Western Europe (1 : 1,45). The disproportion increased to 1 : 1,66 (6,354 IGK\$ vs. 10,556 IGK\$) in 1969 and even to 1 : 1,91 (8,768 IGK\$ vs. 16,751 IGK\$) in 1989. – Angus Maddison, Maddison Database 2010, accessed on 14 December 2024, <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-database-2010>.
- 6 František Morkes, *Kapitoly o školství, o ministerstvu a jeho představitelích: (období let 1848–2001)* (Pedagogické muzeum J. A. Komenského, 2002). Michal Šimáně, “Socialist Egalitarianism in Everyday Life of Secondary Technical Schools in Czechoslovakia during the Normalization Period (1969–89),” *Communist and Post-Communist Studies* 56, No. 1 (2023).
- 7 Petr Matějů, Blanka Řeháková, and Natalie Simonová, “Kulturní a sociálně ekonomické zdroje nerovností v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání v České republice v letech 1948–1999,” *Sociológia* 36, No. 1 (2004). Natalie Simonová, “Vzdělanostní reprodukce v České republice od roku 1916 do současnosti: mobilitní pohled,” in Petr Mareš and Ondřej Hofírek, eds., *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze* (IIPS FSS MU 2007). Natalie Simonová, “Educational Inequalities and Educational Mobility under Socialism in the Czech Republic,” *The Sociological Review* 56, No. 3 (2008).
- 8 Mainly František Janouch, “Československá věda po osmašedesátém,” *Akademický bulletin Akademie věd České republiky*, No. 7–8 (2008). Antonín Kostlán, ed., *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975): sborník z konference* (Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2002). Antonín Kostlán, “KSČ a věda: Hlavní koncepty vědní politiky v Československu 1945–1989,” in *Český a slovenský komunismus (1921–2011)* (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Ústav pro studium totalitních režimů, 2012).
- 9 Kostlán, “KSČ a věda,” 244.

had the authority. Therefore, this study focuses on the conceptual documents that were reflected or determined in the meetings of several Commissions of the Central Committee (CC, in Czech: *Ústřední výbor*) of the CPC from 1969 to 1989. They were internal Party documents not intended to be presented to the public. Therefore, they can be considered a more or less correct reflection of the Party's discussions/policies on the topic. The study draws from primary archival sources, specifically the records of the CC CPC's Commission for Scientific and Technological Development,¹⁰ the Ideological Commission of the CC CPC,¹¹ the CC CPC's Commission for Science and Technology,¹² and the Economic Commission of the CC CPC.¹³

It is problematic that the preserved materials are quite fragmentary. Most notably, the records of the crucial Education Commission of the CC CPC have not been preserved at all. Therefore, the presented analysis is inevitably partial, as it relies on a limited number of sources that are, however, unique in their origin and content. Based on these sources, the study examines the records of the relevant Commissions' meetings, focusing particularly on four extensive conceptual documents (three from the early 1970s and one from the late 1980s) which have been preserved in the Communist Party's archival fonds.¹⁴ In some cases, these documents are compared with the reality of complex statistical data, which is available in limited quantities.

Based on the methodological tools of economic and social history, the study answers the following questions: 1. to what extent were the conceptual documents vague or, conversely, detailed; 2. did a technocratic or an ideological perspective prevail there; 3. to what extent were these documents in line with the reality of the "normalisation"-era Czechoslovakia; and 4. what changes are reflected in the hard data, and do these changes at least roughly correspond to the envisioned goals? By answering these questions, the study contributes a new perspective to the historical understanding of the development of science, research, and education in the "normalisation"-era Czechoslovakia, viewed through the lens of the supreme bodies of the ruling state Party.

The Attitudes towards Science, Research, and Education during the Early "Normalisation" Period

The first document that several CC CPC Commissions commented on in the early 1970s was the Report on the Current State, Development, and Prospects of Czechoslovak Education¹⁵ from the early 1970s. It was a several-hundred-page brochure containing

10 CZ NAP, CC CPC–C: CSTD.

11 CZ NAP, CC CPC–C: IC.

12 CZ NAP, CC CPC–C: CST.

13 CZ NAP, CC CPC–C: EC.

14 The documents are either a work of many authors or the authors are not mentioned at all.

15 In Czech: *Zpráva o současném stavu, vývoji a perspektivách československého školství*, alternatively – in other commissions – also *Zpráva o vývoji, současném stavu a dalších úkolech československého školství* (Report on Development, Current State, and Further Goals of Czechoslovak Education). CZ NAP, CC CPC–C: CSTD, box 2, fasc. 5/1, 29 March 1973.

abundant quantitative data evaluating the development since the “seizure of power by the working class” in 1948, although some of it corresponded more to comparisons with 1938. According to the authors, the number of children in kindergartens had tripled during the period under consideration. The number of elementary school pupils increased from 1,380,850 to 1,968,448 (an increase of approximately 42.6 %), while the average number of children per class dropped significantly (from 33.6 to 25.5). The number of secondary school students doubled, while in vocational education, it even tripled (compared to 1952). In the 1970/1971 academic year, 102,015 students attended universities, whereas in 1938, there were only about 19,000. Opportunities for part-time study expanded significantly, with around 75,000 people attending secondary schools and approximately 25,000 attending universities when the Report was prepared.¹⁶

The reported figures roughly correspond to the data provided by the official statistical sources.¹⁷ On the one hand, they need to be taken with a certain degree of caution. For example, the quality of education may have been questionable in some cases, particularly for the so-called “studying cadres” – meaning those who received education not necessarily due to their abilities but as individuals favoured by the communist regime. This likely applied more often to those studying while employed than to “classic” students and pupils. On the other hand, these figures clearly indicate that secondary and especially higher education became accessible to a significantly larger number of people. Similarly, reducing the number of pupils per class logically implies at least a substantial potential for improving the quality of the educational process. This was undoubtedly a positive social development, although in a totalitarian regime with all its structural flaws and violent nature. Similarly, apart from the detrimental politicisation of education, the Communist Education Law of 1948 also introduced a few positive measures, e.g. the unified structure of the educational system or after-school care.¹⁸

In much of its remaining content, the Development Report comes across as largely ambivalent. In many respects, it is factual and attempts a serious analysis, especially in predicting future developments. For instance, it accurately pointed out that the scientific and technological revolution would lead to a restructuring of the entire range of occupations, increasing the demand for both polytechnic and general cultural higher education. In the short term, the Czechoslovak economy would need more people with vocational education, while in the long run, it would require especially those with secondary and higher (tertiary) education.¹⁹ Some of the educational process problems were also identified quite objectively, such as the fact that “*a significant part of the population, particularly girls, enters [professional] life without elementary vocational preparation*.”²⁰

16 Ibid., 3.

17 According to the *Historical Statistical Yearbook of the CSSR*, the number of children placed in kindergartens increased by approximately 261 % between 1936 and 1970 (although only by about 84 % compared to 1948). The number of elementary school students grew by approximately 42 % between 1945 and 1970, while in 1970, secondary schools of all types had 143 % more students than in 1948. The number of university students (including those studying while employed) increased from 27,068 in 1936 to 131,099 in 1970. *Historická statistická ročenka ČSSR* (SNTL – Alfa, 1985), 388–93.

18 Morkes, *Kapitoly o školství*, 55, 56.

19 CZ NAP, CC CPC–C: CSTD, box 2, fasc. 5/1, 29 March 1973, 16, 17.

20 Ibid., 20.

The inefficiency of higher education and its ties to previous educational levels were also evaluated relatively objectively. According to the Development Report, approximately half of grammar school graduates did not move on to university but instead had to spend additional years training for practical work. Generally, the motivation to pursue higher education was relatively modest. However, the fundamental cause for this – the absence of significant economic incentives in the form of a markedly higher living standard – was left unaddressed. On the contrary, the Report stated that the higher education system, “*in addition to ideological shortcomings*” (meaning insufficient ideological indoctrination), suffered from inefficiency (i.e., excessively long study periods), lack of connection to the practical needs, etc.²¹

Alongside these factual parts, most of the Development Report’s content was highly influenced by ideology. Primarily, as expected from an official document from the early 1970s, it strongly condemned the development of the so-called “Prague Spring” (i.e., the liberalisation during the second half of the 1960s) and blamed it for all sorts of shortcomings. The task of the social sciences, “*especially after the experiences of the crisis period*”, was to improve the student selection, refine graduate profiles, and, above all, “*increase demands on their political level and organisational skills*”.²² Some passages are essentially empty platitudes without any real content, formulated in typical “normalisation”-era “newspeak”, almost bordering on “gibberish”. For instance, the Report states that the task of tertiary education is “*to strengthen the connection between universities and higher education with progressive social practices while considering the prospective societal needs*”.²³

At the same time, the Development Report clearly confirms the fundamental premise of the communist regime’s educational policy, i.e. the class perspective: the working class, “*in alliance with the peasantry*”, is the leading social class, and the education system must reflect this. Thus, “*the correct application of the class principle is to ensure that the children of workers and peasants [...] have equal opportunities in accessing all schools, providing them with education corresponding to the social importance and political mission of these classes*.” The selection of pupils and students must “*be based on a comprehensive assessment of applicants, in which their moral and political profile is evaluated alongside their academic performance*”.²⁴ The goal was “*to systematically deepen the democratising aspects of higher education and their material support*”.²⁵

21 Ibid., 27.

22 Ibid., 47, 48.

23 Ibid., 45.

24 Ibid., 13, 14. In reality, the social groups of “workers and peasants” were favoured by the educational policy, just as they were in other aspects of life. The communist regime saw this as a “democratisation” of education. On the contrary, the attempts to diminish this class-struggle view during the late “Prague Spring” were seen as a revival of “social and class discrimination”. Šimáně, “Socialist Egalitarianism,” 137. Simultaneously, a vital change occurred in the ways this preference of “cadre” students was being achieved. In the 1950s, the instructions regarding who should be admitted to secondary grammar schools (or even to universities) were given directly by the CPC authorities, while in the 1970s and 1980s, the schools and universities made these decisions themselves, while the “state and CPC authorities only supervised whether the schools, in particular cases, figured out whom not to admit” – Petr Vopěnka, “Klady a zápory izolované vědy,” in Antonín Kostlán, ed., *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)* (Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2002), 27.

25 CZ NAP, CC CPC–C: CSTD, box 2, fasc. 5/1, 29 March 1973, 83.

The quantitative goals to be achieved by 1985 were completely unrealistic: 20 % of the population was supposed to have a grammar school education, 20 % a specialised (vocational) secondary education, and 10 % a vocational secondary education with a graduation exam, which, along with part-time studies (for adult labour force), was meant to ensure complete secondary education for 60 % of the population.²⁶ As the subsequent developments showed, reality fell far short of these expectations: in 1980, only 22.4 % (!) of the population aged over fifteen had completed secondary or higher education. For comparison, in 1970, this share amounted to 16.6 %.²⁷ Thus, while the development was positive, it was significantly slower than planned.

The qualitative goals of the Development Report are more challenging to evaluate. On the one hand, they are driven by ideology (e.g., “*intensifying the ideological and political education of youth*”), while on the other hand, some of them are quite rational, such as addressing social handicaps in access to education so that “*the composition of students essentially corresponds to the social structure of society*.” Nevertheless, even in this case, the rational goal was based on the class perspective, as it was necessary “*to consistently apply a class-political, democratic approach in caring for the children of workers and peasants*.”²⁸ Similarly, proposals that students in social science disciplines should undergo mandatory internships in “*state, Party, and public organisations*”²⁹ can be seen as an effort at political indoctrination apart from gaining necessary practical experience.

As already mentioned, the Development Report was reflected upon by several CC CPC Commissions. Most accepted it virtually without any comments and certainly without objections. The only body documented to have given a more detailed response was the Commission for Scientific and Technological Development, which evaluated the Report generally positively but demanded further elaboration on some points due to their complexity and difficulty. It also emphasised the persistent lack of interest among youth in technical education and viewed this as a challenge that would need to be addressed intensively over the coming years.³⁰

An ambitious education reform was prepared for 1976 that followed the above-mentioned documents, along with some others. However, the results were dubious. On the one hand, in theory, education was supposed to be based on a stable and open educational system. On the other hand, the curriculum was too informational, emphasising factual knowledge rather than skills and information evaluation. Given much less time for practical application, the level of actual knowledge decreased.³¹

A pair of interconnected documents from the early 1970s focused on scientific and technological development. The first was the Proposal and Focus of the CC

26 Ibid., 81.

27 *Historická statistická ročenka*, 63.

28 Incidentally, this was task No. 2 on a longer list of changes that allegedly needed to be introduced into the educational system. The first one was – fittingly – “the intensification of the ideological political education of youth”. CZ NAP, CC CPC–C: IC, box 1, fasc. 1/2, 9 November 1971, 49.

29 CZ NAP, CC CPC–C: IC, box 1, fasc. 3/2, 30 May 1973, 49.

30 CZ NAP, CC CPC–C: CSTD, box 2, fasc. 5/1, 29 March 1973, 1–4.

31 Morkes, *Kapitoly o školství*, 84, 85.

CPC Plenary on Scientific and Technological Development.³² Compared to the previously analysed Development Report, this document was written in a much more factual manner. However, even in this case, the authors could not avoid the unavoidable “ideological anchoring” manifested in empty but grandiose ideological phrases.³³ However, these were mostly confined to the introductory pages, while the core of the Proposal consisted of a relatively pragmatic analysis of the problems and, in some cases, included solution proposals. The previous development was assessed critically: *“Despite the successes achieved, scientific and technological development has not made a significant impact when confronted with the needs of the national economy. [...] The economy as a whole developed technically with insufficient intensity compared to many industrialised countries.”*³⁴ The number of research and development personnel was to reach approximately 150,000 people, representing about 2 % of the total workforce.³⁵ A crucial problem that the Proposal addressed was the level of qualification and education, specifically the increase of these levels *“throughout the construction of the national economy.”*³⁶ Pragmatically, the *“importance of talent identification”* as well as proposals for *“theorising the studies”* and a *“new requirement for the profile of university graduates”* were emphasised.³⁷ However, it has to be underlined that this *“theorisation of studies”* was at least partly at odds with the demand for the broadest possible application of graduates in production, which was consistently emphasised.

Naturally, the factual nature of the examined document had its limits, though. For instance, the realistic statement of the problem that a quarter of the workforce in science and research (and almost a half in industrial research!) *“did not meet the necessary qualification requirements”* was followed by a practically empty solution (since it was not stated in any concrete terms) to *“develop a concept of state personnel (cadre) policy in research.”*³⁸ Elsewhere, the human factor was mentioned, both in quantitative (ageing population) and qualitative terms (*“genetic quality”* of the population, uneven population reproduction). This was followed by recommendations to focus on issues such as *“problems of socialist eugenics.”*³⁹

32 In Czech: Návrh a zaměření přípravy pléna ÚV KSČ o vědeckotechnickém rozvoji. CZ NAP, CC CPC–C: CSTD, box 1, fasc. 3/1, 14 June 1972.

33 To illustrate, let us provide at least a part of one of the paragraphs: *“In the field of science and technology and their application, one of the greatest and most dramatic battles of the class struggle in the world is being fought today. [...] Each of the opposing global social systems approaches revolutionary changes in science and technology based on different social conditions, with various goals, criteria, and motivations – the result being two distinct, opposing concepts and perspectives of scientific and technological development; whereas until recently, the socialist system could be content with adopting and applying the given scientific and technological progress, it is gradually becoming vital for it to forge an independent path of scientific and technological development corresponding to the needs of the socialist system.”* Ibid., 4.

34 Ibid., 10.

35 Ibid., 13. It should be noted that the figure likely includes workers employed at some party schools or “research” institutions. For some of them, the scientific contributions of their work can be doubted with justified scepticism. However, the sources do not specify how many of them were affected, nor do they provide their overall numbers.

36 Ibid., 4.

37 Ibid., 45, 46.

38 Ibid., 48, 49. The figures presented in the document are in stark contrast (i.e., completely unrealistically inflated) with Antonín Kostlán’s research, according to which only approximately 10 % of employees in applied research during the 1960s had a university education, and only about 1 % were scientists. – Kostlán, “KSČ a věda,” 248.

39 CZ NAP, CC CPC–C: CSTD, box 1, fasc. 3/1, 14 June 1972, 44, 45. The qualitative aspects were not specified more concretely. However, it can plausibly be assumed that the supposed *“genetic quality”* and *“uneven population*

The second document from the early 1970s with an almost identical focus was the Background on Selected Problems of Science and Technology Development in the CSSR.⁴⁰ It exhibited a similar ambivalence as the previously analysed text. On the one hand, it contained frequent ideologically motivated phrases, which were almost or entirely empty⁴¹ or also influenced the formulation of goals based on ideological and class perspectives, such as:

The basic principle for hiring new research workers in the research and development should be the comprehensive assessment of the qualifications for research work, political and work attitudes, and the moral and character profile of the individual. From such a broadly conceived requirement for the personality of a scientific worker, the criteria for their social and professional evaluation must also be derived. In addition to the scientific work results and the usefulness of their achievements for socialist society, the main criterion is the individual's personal relationship to society, how they understand their social mission, and what is their relationship to the ideas and goals of socialist construction. For higher and managerial positions in science, not only a well-defined socialist moral and political profile but also practical experience in political work must be expected. Therefore, scientific workers should closely cooperate with the bodies of the Party regarding all issues related to the development of the research base, its conception, and its management.⁴²

On the other hand, the Background gives a rational and ideologically neutral reflection on the modest performance of Czechoslovak science and research. For example, for every crown spent on research, the national income grew by approximately two crowns, while in advanced countries, this coefficient was approximately one and a half to two times higher. A chronic problem of Czechoslovak industrial production was also identified correctly and surprisingly openly: "*A serious cause of the insufficient effectiveness of the Czechoslovak research and development base is the extraordinarily extensive range of production in the CSSR* [underlined in the original document – J.S.]."⁴³

.....
development" referred to the Roma community. Theoretically, it could also refer to the different population developments in Slovakia and the Bohemian Lands or other phenomena (e.g., differing birth rates and access to education between the rural and urban populations or between manual and non-manual professions, i.e. in the contemporary context, different social classes). However, these differences had sharply decreased by the 1950s and 1960s. Therefore, these possibilities seem highly unlikely. On the contrary, the association with the Roma community fits perfectly within the contemporary context of how the regime perceived the Roma. In connection with that, the formulation of "socialist eugenics" during the early 1970s is scandalous, shocking, and chilling. It was evidently aimed at the Roma minority. Although it is impossible to confirm with absolute certainty what exactly was meant, the horrifying issue of the forced sterilisation of Roma women (practised in communist Czechoslovakia) suggests itself. For more information about this topic, see, for example, *Coercive and Cruel: Sterilisation and its Consequences for Romani Women in the Czech Republic (1966–2016)* (European Roma Rights Centre, 2016).

40 In Czech: Podklad k vybraným problémům rozvoje vědy a techniky v ČSSR. CZ NAP, CC CPC–C: CSTD, box 2, fasc. 6/1, 28 June 1973.

41 For example: "It is necessary, particularly for our economic science and research, to concentrate on the creative elaboration of the concrete manifestations and forms of the operation of the economic laws of socialism for the next 15–20 years." – Ibid., 49.

42 Ibid., 120.

43 Ibid., 92. This was a long-term problem, inherited to a certain (lesser) extent from the First Republic era and subsequently significantly amplified during the years of the "construction frenzy" of the first five-year plan (1949–1953), when the communist regime embraced a megalomaniacal and unachievable vision of Czechoslovakia as an "engineering power" or "forge" – "the steel heart of the Soviet Bloc". This resulted in extensive development, particularly of heavy engineering and related heavy industries in general, as well as an overemphasised expansion of mineral extraction. The consequences included not only ecological damage but also a significant distortion of the

This was clearly unsustainable for a medium-sized country in the long term, as it was impossible to match the pace and scope of top research of large countries across such a broad spectrum. The result was an inevitable technological lag, which accelerated significantly.⁴⁴ The analysed CC CPC report contained very alarming figures: while the country's contribution to global science and research was estimated at around 1 %, its share in the overall spectrum of world industrial production (i.e., in the variety of manufactured products) amounted to approximately 15–20 %, and in engineering, even to an absurdly high figure of approximately 70 %!⁴⁵

The Attitudes to Science, Research, and Education in the Final Years of the “Normalisation” Period

During approximately twenty years of “normalisation” in Czechoslovakia, the country's position among developed nations evidently worsened, and the gap with Western countries deepened significantly. This was clearly reflected in the documents of the CC CPC Commissions during the “perestroika” period (from around 1987) and, in some cases, even earlier. However, some of the documents (especially the pre-1987 ones) exhibited a similar argumentative dichotomy as seen a decade before. For example, in 1983, the Economic Commission of the CC CPC unequivocally stated the necessity of modernisation, increased efficiency of economic processes, and acceleration of technological development. On the other hand, it declared that *“heavy and General engineering and the electrical industry must play a decisive role in increasing the technical level of the entire national economy, in accordance with the line defined by the Party for these sectors in the implementation of the general line of socialist construction”*.⁴⁶ Thus, the preference for heavy industry persisted with all its negative consequences, only some of which are mentioned above. The authors of the document clearly strived to find anything positive. The Commission noted that the number of qualified workers had increased since the 1970s. Therefore, the *“conditions for tackling demanding tasks have been met. The point is to use this potential more purposefully and effectively and place significantly higher demands on it”*.⁴⁷ As we have already seen, the increase in the education level was substantially lower than anticipated. In this regard, the statement about

structure of the Czechoslovak economy (as well as the social structure of the population, manifested by a substantial increase in employees in the secondary sector and, conversely, an unnaturally rapid weakening of the primary and tertiary sectors). For further details, see e.g. Jančík and Kubů, “Zwischen Planbefehl und Markt.” Jančík and Kubů, “Der erste Versuch.”

44 Drahomír Jančík, “Od jedné ekonomické reformy v Československu na práh reformy druhé aneb Od krize ke krizi,” in Jiří Petráš and Libor Svoboda, ed., *Československo v letech 1954–1962 (Ústav pro studium totalitních režimů, 2015)*, 238.

45 CZ NAP, CC CPC–C: CSTD, box 2, fasc. 6/1, 28 June 1973, 92.

46 CZ NAP, CC CPC–C: EC, box 5, fasc. 22/1, 3 May 1983, 9, 23. The *General line of socialist construction* was a programme document from May 1949. It established the principle of a radical transformation of the Czechoslovak society according to the Soviet model. It included, among other things, the [forced] “collectivisation” of agriculture, hyperindustrialisation, and militarisation of the society – all from the viewpoint of hereditary class struggle.

47 Ibid.

“meeting the conditions for tackling demanding tasks” appears to be pure euphemism or rather obvious self-deception.

In the Background Material for the Preparation of the XVIII Congress of the CPC from the autumn of 1985, the educated strata of society were examined from a distinctly ideological and class perspective.⁴⁸ The document highly praised the “internal integration” of social consciousness “on the positions of the ideology of the working class, the deepening dialectical connection of its basic forms, the further strengthening of the connection between the ideological consciousness of classes and the scientific worldview, and the practical politics of the Communist Party.” However, the criticism of the intelligentsia was scathing:

The intelligentsia as a whole is not as susceptible to empiricism as workers. For its consciousness, higher information levels and the effort to ‘competently’ assess matters are typically predominant. This information, as research shows, more often relies on ‘unofficial’ sources, mostly from foreign bourgeois propaganda. Consequently, this stratum is prone to accept, or at least evaluate positively, various ideas of liberalism, abstract humanism, and ‘pure’ expertise, often combined with admiration of the West, etc. A significant part of the intelligentsia also exhibits a considerable degree of tolerance towards bearers of other ideological orientations, especially religions.⁴⁹

Such an approach, of course, could not lead to solving the problems that Czechoslovak science experienced because of backwardness.

As in many other areas, a fundamental change in the approach to science and education came only with the adoption of the “perestroika” principles in the late 1980s. It is generally known that Czechoslovakia was among the opponents of changes for a relatively long time. The communist leadership only committed to radical reforms when it became evident that the Soviets were planning truly groundbreaking changes and, moreover, that it would not be possible to conceal information about them from the public or significantly censor it. Above all, the proposal of the Soviet Enterprise Law presented to the CC CPC in the last weeks of 1986 and Mikhail Gorbachev’s visit to Prague and his public speech there in the spring of 1987 were significant.⁵⁰ They prompted Gustáv Husák to make another of his drastic turns, and he transformed almost overnight from a cautious opponent of Gorbachev’s reforms into an “enthusiastic” supporter of perestroika.⁵¹

Just as the Report on the Current State, Development, and Prospects of Czechoslovak Education was symptomatic of the early “normalisation” period, the “Comprehensive Forecast of Scientific, Technological, Economic, and Social Development until 2010”⁵² was crucial for its end. Unlike the earlier documents, this one was not authored by the

48 In Czech: Podkladový materiál k problematice vyššího uplatnění vědecko-technického pokroku v čs. národním hospodářství. Ibid.

49 CZ NAP, CC CPC–C: IC, box 4, fasc. 16, 25 October 1985, 17.

50 David S. Mason, “Glasnost, Perestroika and Eastern Europe,” *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944–) 64, No. 3 (Summer, 1988): 434. Pullmann, *Konec experimentu*.

51 Václav Průcha et al., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 2. díl (Doplněk, 2009), 701, 702.

52 In Czech: Souhrnná prognóza vědeckotechnického, ekonomického a sociálního rozvoje do roku 2010. CZ NAP, CC CPC–C: CST, box 1, fasc. 1/inf. 1, 7 November 1988.

Party organs but by the Czechoslovak Academy of Sciences. It presented content and a tone entirely different from anything that preceded it, both in a general sense and in terms of the specific issues of science and education.⁵³ The previously ideological, class-blinded approach to problem-solving also received substantial criticism: “*Part of the blame for the insufficient analysis of new phenomena lies with the purely deductive branch of the axiomatic presentation of Marxist philosophy and, in part, with economics, for which new realities of global development, unless they could serve as illustrations of the stabilised system of doctrines, were dismissed as minor blemishes on an otherwise crystal-clear view of straightforward paths to progress and revolution.*”⁵⁴

The “Comprehensive Forecast” primarily utilised a series of figures to unequivocally demonstrate “*the extensive nature of our growth and its unsustainability.*” The global trend was clear:

In the most developed countries, the economy of raw materials has already detached from the industrial economy; within the industrial economy, production has become independent of the number of jobs. [...] The fundamental growth of wealth is therefore not primarily given by material resources but increasingly lies in the ‘brain matter’ and thus in investments of an immaterial nature, serving research, development, organisation, publicity, etc. [...] The management of the most progressive global companies is focused on humans not as carriers of diligent hands, but as ‘owners’ of brains.⁵⁵

In its crucial passages, the “Comprehensive Forecast” emphasised that “*the realisation of new goals will therefore require not a mere improvement, but a radical reform of the entire educational system*” [underlined in the original document – J.S.]. Contemporary education in the CSSR was assessed as inflexible and inefficient. In developed countries, already half of the relevant age cohorts had a university education. Czechoslovakia was nowhere near this – the goal was to increase the proportion of university students in the cohorts from the current 10.8 % to 30 %. The deadline for achieving this was not specified, although the entire document targeted the year 2010.⁵⁶

However, the reforms were not intended to target only the quantitative indicators but also the qualitative aspects. To implement extensive changes, new, modern teachers were necessary, but that was not all: “*The prerequisite here is a profound democratisation of the educational system,*⁵⁷ *a return to the proven professional evaluation methods, rehabilitation of academic freedoms, etc.*” The significance of lifelong learning was also expected to increase considerably. This was also related to another aspect: ensuring the retraining of workers from the declining sectors. It was essential to diversify the structure of their qualifications, ensure language education, etc. According to the

53 That can be partly explained by its origins (it was written at the Academy of Sciences) because, as mentioned later, the ideological approach persisted in the CPC commissions (although it was much less intensive than in the 1970s).

54 Souhrnná prognóza vědeckotechnického, ekonomického a sociálního rozvoje do roku 2010. CZ NAP, CC CPC–C: CST, box 1, fasc. 1/inf. 1, 7 November 1988, 2, 3.

55 Ibid., 6, 7, 15, 16.

56 Ibid., 8, 108–110.

57 Ibid., 108–110. The “democratisation of the education system,” based on the document’s overall tone, no longer seems to imply favouring children with working-class backgrounds as before but rather a complete opening up to students with given aptitudes.

document's authors, these activities could also be carried out as a side activity by the existing components of the educational system.⁵⁸

Some passages of the "Comprehensive Forecast" seem more reminiscent of the markedly liberal early 1990s than the late "normalisation" period of the 1980s:

In this context, we will also need to consider whether regular secondary and university education could be introduced as a completely paid service for those applicants who, for various reasons, could not be admitted to the regular forms of study." (sic!) "These services could also represent a significant source of financial resources for the respective active segments of the educational system."⁵⁹

The abovementioned (essentially liberal) considerations must, however, be framed by the fact that this was a working document and a proposal that would very likely have undergone numerous changes and adjustments to reflect the diction of the late communist regime had the latter not collapsed in 1989. On the other hand, these were not the only considerations of the sort. On the contrary, the "Comprehensive Forecast" addressed the issue very comprehensively, adding a dimension of social mobility to the topic of education: *"The old concept of industrial rationality is at odds with the new conditions of the reproduction process primarily because it does not allow for the appreciation of the renewable source of growth – the qualification and developmental potential of the workforce. One of the basic prerequisites for overcoming this concept is the new social mobility of broad strata of the population."* Closely related to this was the impending change in the understanding of equality and social security: the old *"egalitarian concept [...] initially fulfilled a mobilising role for a while. However, today, in the time of reconstruction [i.e. "perestroika" – J.S.], it has exhausted its potential. It also exerts a demobilising influence and is part of retarding mechanisms"*.⁶⁰

The Forecast authors identified two potential paths for social advancement: 1. a mass (coercive) approach, i.e., a targeted preference for certain groups, or 2. an individual performance-based approach, i.e., based on qualifications and professional development. The issue was that while the second option was suitable for qualified and, even more so, highly qualified individuals, the first option represented the only perspective available to the (still prevalent) unqualified strata. The resulting contradiction was evident: *"If the path of individual advancement based on the principle of performance is permanently abolished and society succumbs to short-term interests, then it is impossible to associate the ideal of equality with the expectation of any future improvements in living conditions. Such a state, however, in the situation of an urgent need for the intellectualisation of production (and consumption), threatens with retarding influences."* At the same time, however, the authors realised that fully opening up the possibility of social differentiation would lead to the emergence of new social polarisation. Therefore, a compromise was needed: *"It is about fulfilling the ideals of justice in connection with the individuals' economic and social contributions"*.⁶¹

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid., 8, 12, 13.

⁶¹ Ibid., 12, 13.

The CC CPC's Commission for Science and Technology evidently discussed the "Comprehensive Forecast" intensively and took a relatively clear stance on this matter. They appreciated it as "*an open, stimulating document, representing an analytical basis on the state and long-term forecast of the development of the Czechoslovak economy and overall societal life ... [which] serves as a basis for the preparation of planning documents.*" The Forecast was to be further developed to establish "*variant approaches, goals, and implementation paths for accelerating the scientific, technological, economic, and social development of our society.*" The Commission also demanded the development of multiple variants "*indicating a realistic [!] transition of the economy to an intensive path of development.*"⁶²

The fact that the "Comprehensive Forecast" remained a topic of discussion is also evidenced by the May 1988 meeting of the *Economic Commission of the CC CPC*, which extensively dealt with education issues. Some achievements were positively evaluated, such as establishing the preschool education system, the mandatory ten-year education system, and teacher preparation. On the other hand, these achievements were "*largely undermined by qualitative problems and the low efficiency in the use of allocated resources.*"⁶³ Further improvements to the education system were expected. In elementary schools, the priority was to eliminate the overburdening of pupils and intensify support for talented youth. In secondary schools, the aim was to ensure "*complete secondary education for all children who have the prerequisites and interest.*" In higher education, the goal was set for around 22 % – 25 % of eighteen-year-olds to be admitted to study by the year 2000.⁶⁴

At the same time, it is evident that the old problems and ideological paradigms still (partially) prevailed. This was manifested in repeated empty phrases such as: "*The 1991–2005 period will be a time of significant changes in the current developmental tendencies and directions, which will gain new content appropriate to the achieved level of socialist production relations and productive forces. It will be a period in which a decisive shift towards the intensification and modernisation of the Czechoslovak economy must be achieved.*"⁶⁵ Let us note that a "*decisive shift towards intensification*" had, in one form or another, been the goal of practically all resolutions since at least the 1960s. Empty proclamations such as these could not bring about this shift. Nor, naturally, could they mask the stark contrast with the level of education, science, and research in the West.

We will never know how the central authorities would have implemented the conceptual science and education development documents within the framework of the planned comprehensive reform of the Czechoslovak economy (which was supposed to take place from the late 1980s until at least the mid-1990s). The events of autumn 1989 brought about a change in the political regime, which addressed these issues differently.

62 CZ NAP, CC CPC–C: CST, box 1, fasc. 1/inf. 1, November 7, 1988, 1, 2.

63 CZ NAP, CC CPC–C: EC, box 8, fasc. 37/1, May 17, 1989, 52.

64 CZ NAP, CC CPC–C: EC, box 8, fasc. 37/2, May 17, 1989, 22.

65 Ibid., 19.

Conclusions

The above analysis demonstrates the ambivalence of the conceptual documents focused on science, research, and education, which were discussed by several CC CPC Commissions. On the one hand, these documents were characterised by a markedly realistic, factual approach in some sections, while on the other hand, they were mired in ideologically laden perspectives, driven by the fundamental principle of the (hereditary) class struggle. If we now address the questions posed at the beginning of the research based on the study conducted, we arrive at the following conclusions:

1. Generally, most conceptual documents can be assessed as somewhat vague, although they did not lack specificity or detail. It is important to note that the vague sections mainly discussed future outlooks and envisioned goals. In contrast, the analyses of past events or the current situation were significantly more detailed and specific.

2. The analysed documents were similarly contradictory regarding the dominance of technocratic versus ideological perspectives. In all cases, the authors evidently attempted to combine both approaches, which was logical, as they had no other choice in the reality of the “normalisation”-era Czechoslovakia. If they wanted to be critical, they could not ignore the “correct” (i.e., expected) anchoring of the documents in the regime’s officially declared ideology. This proposed integration, however, was obviously unsuccessful, as the two approaches were, in fact, incompatible. In other words, ideological viewpoints or sometimes even clichés diminished the documents’ analytical and factual strength. Similar to the previous point, it is also notable that ideologically driven passages were significantly more prevalent in the parts of the documents addressing future prospects and plans. Furthermore, it must be emphasised that the level of ideological content decreased significantly in the second half of the 1980s with the onset of the “perestroika” period. Additionally, technocratic passages were not always factual. In some instances, they resembled a haphazard collection of technical terms, making it very challenging to ascertain their intended meaning.

3. In all analysed cases of conceptual documents, the most realistic parts were the passages focusing on the current (or past) situation. Although these were influenced by the regime’s ideology, they were more or less capable (in the late 1980s and the early 1970s, respectively) of accurately describing the complex problems and unsatisfactory developments in science and education. However, the proposed solutions tended to be rather vague. In other instances, the plans were completely unrealistic, such as the goal that 60 % of the population would have complete secondary education by 1985 (according to the Report on the Development from the early 1970s).⁶⁶

4. In connection with the previous paragraph, it is evident that the reality of development significantly differed from the plans set out by the CC CPC conceptual documents – in all cases, for the worse. This was, after all, typical of communist Czechoslovakia’s

⁶⁶ It is noteworthy that this goal has not been achieved even today: according to the 2021 census, only 53.2 % of the Czech population aged 15 and older had completed secondary or higher education. See *Vzdělanostní struktura obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu 2021* (Praha: Český statistický úřad, 2024), 5, accessed on 11 November 2024, <https://csu.gov.cz/docs/107508/965f807f-eeb4-afc3-c7fe-7ea958415863/17023224.pdf?version=1.0>.

planning system since at least the 1960s: past periods were usually assessed as unsuccessful or failing to meet the envisioned goals. This was followed by calls for intensified efforts and the achievement of qualitative or quantitative changes (in this case, e.g., “*radical reform*” in the Forecast from the late 1980s or the “*decisive shift towards intensification*” mentioned at the meeting of the Economic Commission of the CC CPC in May 1989). The entire cycle would typically be repeated in another five or ten years.

The analysed documents correspond to the conclusions of Antonín Kostlán, who identified five successively dominant concepts in the CPC’s approach to science, research, and education that remained influential even after their peak, albeit not dominantly: “1. *science as an expression of progress (roughly until the 1930s)*; 2. *science as a victim of bourgeois liberalism and a subject of necessary reforms (the 1930s – 1948/50)*; 3. *science as a battlefield between the bourgeoisie and the working class (1948 – 1953)*; 4. *Marxist-Leninist science as the only legitimate professional platform (1953 – 1965)*; 5. *science as a productive force (1965 – 1989)*”.⁶⁷ During the “normalisation” period, the prevailing concept was the latter one, which corresponded well to the vision of a socialist-organised scientific and technological revolution. This concept emphasised technocratic support for science, pushing previous ideological approaches into the background.⁶⁸ Conversely, earlier concepts such as science as a battlefield (3) or Marxism-Leninism as the arbiter of scientific legitimacy (4) still retained their strength and influenced, in particular, some of the proposed solutions. The fundamental issue reflected in the documents was the extraordinary inefficiency of the applied research system, often conducted in production plants by workers lacking appropriate qualifications.⁶⁹

In absolute terms (i.e., without comparisons to foreign countries, especially advanced Western nations), the development of “normalised” Czechoslovakia in science, research, and education was positive. The population’s educational level was enhanced, the quality of teaching increased (e.g., due to the rising number of qualified teachers), and the conditions for education improved (e.g., the reduction in the average number of students per class, developments in classroom equipment, etc.). Even in Czechoslovakia, some world-class research was undertaken, such as the production of contact lenses (by a team led by Otto Wichterle). The overall progress towards better technical equipment for industrial enterprises and households was undeniable. The problem was that this development was significantly slower compared to advanced countries, hampered by an overgrown bureaucratic system, the ideological lens of the ruling regime, and its overall inefficiency in practically all areas of functioning. Consequently, Czechoslovakia’s position in global rankings continued to deteriorate, and the gap between it and Western nations rapidly widened. As the conducted research has shown, these were also issues in the conceptual documents discussed by the CC CPC Commissions in science and education. Under these conditions, any planned “*decisive shifts*” toward qualitative change remained mere illusions.

67 Kostlán, “KSC a věda,” 240.

68 Riika Nisonen-Trnka, “The Prague Spring of Science. Czechoslovak Natural Scientists Reconsidering the Iron Curtain,” *Europe-Asia Studies* 60, No. 10 (2008): 1758. Nisonen-Trnka’s article is quoted in Kostlán, “KSC a věda,” 248, 249.

69 Kostlán, “KSC a věda,” 248.

Sources and Literature

Archival sources

CZ NAP – National Archives Prague, CC CPC–C:

- CST, Communist Party of Czechoslovakia, 1945–1989 Central Committee Prague – Commissions: Commission for Science and Technology 1988–1989.
- CSTD, Communist Party of Czechoslovakia, 1945–1989 Central Committee Prague – Commissions: Commission for Scientific and Technological Development 1971–1976.
- EC, Communist Party of Czechoslovakia, 1945–1989 Central Committee Prague – Commissions: Economic Commission 1971–1989.
- IC, Communist Party of Czechoslovakia, 1945–1989 Central Committee Prague – Commissions: Ideological Commission 1971–1989.

Books and edited books

Coercive and Cruel: Sterilisation and its Consequences for Romani Women in the Czech Republic (1966–2016). European Roma Rights Centre, 2016.

Jančík, Drahomír. “Bludný kruh ‘zdokonalování plánovitého řízení’ československé ekonomiky (1978–1985).” In Jiří Petráš and Libor Svoboda, eds. *Znormalizováno: Československo v letech 1978–1985*, 180–205. Ústav pro studium totalitních režimů, 2020.

Jančík, Drahomír. “Krizovost československého ekonomického systému ve druhé polovině 80. let a její sociálně-politické důsledky.” In Jiří Petráš and Libor Svoboda, eds. *Československo v letech 1986–1989*. Ústav pro studium totalitních režimů, 2024 [in press].

Jančík, Drahomír. “Od jedné ekonomické reformy v Československu na práh reformy druhé aneb Od krize ke krizi.” In Jiří Petráš and Libor Svoboda, eds. *Československo v letech 1954–1962*, 234–50. Ústav pro studium totalitních režimů, 2015.

Jančík, Drahomír, and Eduard Kubů. “Der erste Versuch einer Reform der zentralen Planwirtschaft in der Tschechoslowakei.” In *Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich*, edited by Christoph Boyer, 3–61. Vittorio Klostermann, 2006.

Jančík, Drahomír, and Eduard Kubů. “Zwischen Planbefehl und Markt: Der Diskurs der zweiten tschechoslowakischen Wirtschaftsreform.” In Christoph Boyer, ed. *Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich*, 63–123. Vittorio Klostermann, 2006.

Kostlán, Antonín. “KSČ a věda: Hlavní koncepty vědní politiky v Československu 1945–1989.” In *Český a slovenský komunismus (1921–2011)*, 239–49. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Ústav pro studium totalitních režimů, 2012.

Kostlán, Antonín, ed. *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975): sborník z konference*. Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2002.

Morkes, František. *Kapitoly o školství, o ministerstvu a jeho představitelích: (období let 1848–2001)*. Pedagogické muzeum J. A. Komenského, 2002.

Průcha, Václav, Jana Geršlová, Alena Hadrabová, Lenka Kalinová, František Vencovský, and Zdislav Šulc. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 2. díl. Doplněk*, 2009.

Pullmann, Michal. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*. Scriptorium, 2011.

Pullmann, Michal. “The Decline and Fall of the Communist Regimes in Central and (South) Eastern Europe.” In Miroslav Bárta and Martin Kovář, eds. *Civilisations: Collapse and Regeneration. Addressing the Nature of Change and Transformation in History*, 591–611. Academia, 2019.

- Simonová, Natalie. "Vzdělanostní reprodukce v České republice od roku 1916 do současnosti: mobilitní pohled." In Petr Mareš and Ondřej Hofírek, eds. *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*, 27–42. IIPS FSS MU 2007.
- Vopěnka, Petr. "Klady a zápory izolované vědy." In Antonín Kostlán, ed. *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*, 25–33. Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2002.

Datasets and statistical publications

- Historická statistická ročenka ČSSR*. SNTL – Alfa, 1985.
- Maddison, Angus. Maddison Database 2010. Accessed 14. 12. 2024. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-database-2010>.
- Vzdělanostní struktura obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu 2021*. Praha: Český statistický úřad, 2024. Accessed November 11, 2024, <https://csu.gov.cz/docs/107508/965f807f-eeb4-afc3-c7fe-7ea958415863/17023224.pdf?version=1.0>.

Journal articles

- Janouch, František. "Československá věda po osmašedesátém." *Akademický bulletin Akademie věd České republiky*, No. 7–8 (2008): 5–7.
- Mason, David S. "Glasnost, Perestroika and Eastern Europe." *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944–)* 64, No. 3 (Summer, 1988): 431–48.
- Matějů, Petr, Blanka Řeháková, and Natalie Simonová. "Kulturní a sociálně ekonomické zdroje nerovností v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání v České republice v letech 1948–1999." *Sociológia* 36, No. 1 (2004): 31–56.
- Nisonen-Trnka, Riika. "The Prague Spring of Science. Czechoslovak Natural Scientists Reconsidering the Iron Curtain." *Europe-Asia Studies* 60, No. 10 (2008): 1749–66.
- Simonová, Natalie. "Educational Inequalities and Educational Mobility under Socialism in the Czech Republic." *The Sociological Review* 56, No. 3 (2008): 429–53.
- Šimáně, Michal. "Socialist Egalitarianism in Everyday Life of Secondary Technical Schools in Czechoslovakia during the Normalization Period (1969–89)." *Communist and Post-Communist Studies* 56, No. 1 (2023): 129–51.

Jan Slaviček

IZOBRAŽEVANJE, ZNANOST IN RAZISKOVANJE SKOZI TEHNOKRATSKO IN IDEOLOŠKO PRIZMO: POGLED SKOZI LEČO KONCEPTUALNIH DOKUMENTOV CENTRALNEGA KOMITEJA KOMUNISTIČNE PARTIJE ČEŠKOSLOVAŠKE V DVEH »NORMALIZACIJSKIH« DESETLETJIH

POVZETEK

Študija preučuje razvoj konceptualizacije izobraževanja, znanosti in raziskovanja na Češkoslovaškem v dveh desetletjih »normalizacije« pod Komunistično partijo Češkoslovaške (KPČ) na podlagi podrobnega pregleda internih gradiv, ki so jih med letoma 1969 in 1989 pripravile različne komisije Centralnega komiteja (CK) KPČ. Analiza obsežnih arhivskih zapisov komisij, pristojnih za znanstveno-tehnološki razvoj, ideologijo, ekonomijo, in izobraževanje, razkriva nenehna trenja med tehnokratsko racionalnostjo in ideološko ortodoksnostjo. Zlasti zaradi vse večjega zaoznanja za zahodnimi državami so snovalci politike KPČ sicer priznavali, da je treba nujno posodobiti gospodarsko in znanstveno osnovo države, vendar je njihove strategije pogosto spodkopavalo vztrajno sledenje razrednim doktrinam in političnim imperativom.

V dokumentih iz zgodnjih sedemdesetih let 20. stoletja so poudarjena prizadevanja za razširitev sekundarnega in terciarnega izobraževanja, odpravo neučinkovitosti v visokem šolstvu in usklajitev izobraževalnih profilov s potrebami trga dela. Ti pragmatični cilji pa so bili dosledno povezani s smernicami za krepitev socialistične ideologije, v skladu s katerimi so imeli prednost otroci delavcev in kmetov, obvezna zvestoba partijskim načelom pa je bila del ocenjevanja študentov in fakultet. Podobno so koncepti, povezani z znanostjo in raziskavami, priznavali resne pomanjkljivosti, kot sta kronično pomanjkanje ustrezno usposobljene delovne sile in preobremenjena proizvodna baza, vendar so pogosto vključevali prazne ideološke formulacije in nejasne akcijske načrte.

V osemdesetih letih 20. stoletja in zlasti v poznem obdobju perestrojke so se morale komisije KPČ bolj odkrito spoprijeti s sistemskimi pomanjkljivostmi češkoslovaške raziskovalne in izobraževalne infrastrukture. Dokument »*Izčrpna napoved*«, ki ga je pripravila Češkoslovaška akademija znanosti, je pomenil odmik od predhodnih okvirov in se je zavzemal ne le za kvantitativno širitev visokega šolstva, ampak tudi za temeljno demokratizacijo sistema, obnovitev akademskih svoboščin ter prehod na vseživljenjsko učenje in razvoj človeškega kapitala. Kljub temu so bili tudi ti reformistični predlogi še vedno odvisni od birokratskega okolja, ki so ga zaznamovali inercija in ideološki ostanki.

Študija je pokazala, da so bili tehnokratski vpogledi v pomanjkljivosti češkoslovaškega izobraževanja, znanosti in raziskovanja včasih tudi ustrezni, vendar so jih nenehno slabile ideološke dogme in strukturna togost komunističnega sistema. To prepletanje pragmatizma in ideologije je prispevalo k vse večjemu zaostanku za zahodnimi državami, kljub večkratnim pozivom režima k modernizaciji ter krepitvi znanstvenih in izobraževalnih zmogljivosti.

Dragana Gundogan*, Nataša Milićević**

Segregated Special Education for Visually Impaired Children in Socialist Serbia – Isolation and/or Preparation for Life and Work?***

IZVLEČEK

SEGREGIRANO POSEBNO IZOBRAŽEVANJE SLEPIH IN SLABOVIDNIH OTROK V SOCIALISTIČNI SRBIJI – IZOLACIJA IN/ALI PRIPRAVA NA ŽIVLJENJE IN DELO?

Članek obravnava nekatere vidike razvoja posebnega izobraževanja slepih in slabovidnih otrok in mladostnikov v socialistični Srbiji. Ključno vprašanje je, ali je bila izolacija slepih in slabovidnih otrok in mladostnikov značilnost razvoja segregiranega posebnega izobraževanja ali pa je predstavljala način, kako jih pripraviti na samostojno življenje in delo. Raziskava temelji na ustnem izročilu in osebnih pričevanjih uporabnikov segregiranih osnovnošolskih in srednješolskih izobraževalnih ustanov za slepe in slabovidne učence v Srbiji v času socializma. Članek se osredotoča predvsem na življenjske zgodbe in stališča posameznikov ter predstavlja eno od perspektiv ali pristopov k analizi tega kompleksnega vprašanja. Poleg tega je na podlagi enega pričevanja mogoče v raziskovalnem in širšem smislu zajeti in nakazati podobnosti in razlike med republikami socialistične Jugoslavije.

Ključne besede: posebno izobraževanje, socialistična Srbija, segregacija, integracija, ustna zgodovina

* PhD, Institute for Educational Research, Belgrade, Serbia, stokanicdragana@gmail.com; ORCID: 0000-0001-8823-9582

** PhD, Institute for Recent History of Serbia, Belgrade, Serbia, natasa.milicevic@mts.rs; ORCID: 0000-0002-9134-4129

*** The article is funded by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS) as a part of the research project J6-50189 Systems Care and Education of Children with Sensory Disabilities in the First and Second Yugoslav State.

ABSTRACT

The article explores certain aspects of the development of special education for visually impaired children and youth in socialist Serbia. The crucial question is whether the development of segregated special education was characterised by isolating such children and youth or whether it served as a means of preparing them for independent life and work. The research is based on oral history and personal testimonies from users of segregated primary and secondary educational institutions for students with visual impairments in Serbia during the socialist era. The article primarily focuses on individual life stories and perspectives, presenting one of the approaches to analysing this complex issue. Furthermore, drawing on one of the testimonies, the paper provides an opportunity to identify and highlight both similarities and differences across the individual republics of socialist Yugoslavia, albeit exploratively and broadly.

Keywords: *special education, socialist Serbia, segregation, integration, oral history*

Introduction

Critical considerations of special education in theory and practice were widespread. To mention just one of the highly influential authors, Erving Goffman critically analysed total institutions as formal organisations that cared for, isolated,¹ and stigmatised their users-inmates.² The goal of the disability theory and the disability rights movement was to demedicalise the theory and practice regarding the treatments and education of people with disabilities. In those writings, disability is perceived and analysed primarily as a socially and politically constructed³ condition and characteristic, contrary to the medical model focused on mental or bodily insufficiencies and their treatment, correction, and amelioration.⁴ The criticism of the medical model resulted in the social model of disability⁵ focusing on the individual perspectives of people with disabilities and social factors impeding their full employment, schooling, or other areas of social life. Considering the notions of critical disability studies,⁶ we

1 Erving Goffman, *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates* (Anchor books, 1961), 12.

2 Erving Goffman, *Stigma. Zabeležke o ophođenju sa narušenim identitetom* (Mediterranean publishing, 2009).

3 Karen Hirsch, "Culture and disability: The role of oral history," in Robert Perks and Alistair Thompson, eds., *The Oral History Reader* (Routledge, 1998), 3–24.

4 See more in Edward Wheatley, *Stumbling Blocks before the Blind: Medieval Constructions of a Disability* (University of Michigan Press, 2010).

5 More in Kristjana Kristiansen, Simo Vehmas, and Tom Shakespeare, eds. *Arguing about Disability. Philosophical Perspectives* (Routledge, 2009). Mike Oliver, "The social model of disability: Thirty years on," *Disability & society* 28, No. 7 (2013): 1024–26, https://web.archive.org/web/20160211171559id_/http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09687599.2013.818773.

6 Dan Goodley, "Dis/entangling critical disability studies," in Anne Waldschmidt, Hanjo Berressem, and Moritz Ingwersen, eds., *Culture-theory-disability Encounters between Disability Studies and Cultural Studies* (Disability

intend to discover how individuals perceived and experienced education and life in segregated educational institutions in Serbia during socialism.

Researchers in the field of the history of education have shown little interest in the schooling of visually impaired children in Serbia between 1945 and 1991. Consequently, the topic has remained “on the margin” of society and historiography, as noted by Ljubomir Petrović.⁷ In other fields, Serbian researchers, particularly special pedagogues and psychologists, have followed contemporary trends in the education of children and youth with visual impairments.⁸ It is important to emphasise that the efforts of distinguished and prolific pedagogues such as Ljubomir Savić and Sanja Pavlović have led to significant contributions to the exploration of our subject, including analyses of legal and institutional changes, biographies of key figures relevant to the advancement of special education, as well as special educational theories and practices.⁹ The authors who studied the history of the Association of Blind People in Yugoslavia and Serbia are particularly pertinent to the topic at hand.¹⁰

Previous research indicated that in socialist Serbia and Yugoslavia, the social care and education system for children with visual impairments was gradually established. In some Yugoslav republics, such as Serbia, Croatia, and Slovenia, education was based on traditions from the period before World War II.¹¹ In other republics, the organised social care system (including education for the visually impaired) was just beginning to develop. However, it is essential to note that shortly after World War II, the state paid less attention to the social welfare and rehabilitation of civilian war invalids than that of war veteran invalids, adversely affecting their opportunities for quality education.¹² This was somewhat understandable, considering the recent war and the need for the newly established Yugoslav government to legitimise the struggle for freedom by introducing social welfare and ensuring the professional re-socialisation of war veterans.

Studies, 2017), 83. Helen Meekosha and Russell Shuttleworth, “What’s so ‘critical’ about critical disability studies,” *Australian Journal of Human Rights* 15, No. 1 (2016): 48, https://www.researchgate.net/profile/RussellShuttleworth/publication/258919369_What's_So_Critical_About_Critical_Disability_Studies/links/0deec5296a0d5d7955000000/Whats-So-Critical-About-Critical-Disability-Studies.pdf.

7 The historian Ljubomir Petrović dedicated his work, although marginally, to children with visual impairments as a part of the study of invalids during the interwar period. – Ljubomir Petrović, *Nevidljivi geto: invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941* (Institut za savremenu istoriju, 2007), 7.

8 For the purposes of this article, we will only mention some of the authors: Dragan Rapać, Goran Nedović, Snežana Ilić, and Irena Stojković, “Zakonski okvir i inkluzivna praksa,” in Dobrivoje Radovanović, ed., *U susret inkluziji - dileme u teoriji i praksi* (Univerzitet u Beogradu Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju- Izdavački centar, CIDD, 2008), 9–25. Vesna Radoman, “Reforma obrazovanja dece sa posebnim potrebama,” *Hereticus* 2, No. 3 (2004): 32–44. Radomir Arsić and Ljubica Isaković, “Special pedagogy and its development in Serbia,” *KNOWLEDGE-International Journal* (2019): 345–51, https://rfasper.fasper.bg.ac.rs/bitstream/id/8614/bitstream_8614.pdf.

9 Ljubomir Savić, *Istorija slepih Srbije, I deo* (Savez slepih Srbije – Republika Srbija, 1964- [in Cyrillic]). Sanja Pavlović, *Istorija tiflopedagogije pregled istorijskog razvoja opšte i srpske tiflopedagogije* (Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2012).

10 Đorđe Vukotić, *Graditelji svoga života. Slepi Beograda od 1941–1981* (Savez slepih Beograda, 1984). Đorđe Žutić and Žika Petrović, *Škola-put u život* (Savez slepih Jugoslavije, 1959).

11 Petrović, *Nevidljivi geto*, 34–43. Ljubomir Petrović, “Pogled na invalidnost kroz istoriju,” *Hereticus* 2, No. 3 (2004): 49–76. Dragana Kulezić, “Osobe sa invaliditetom u Kneževini Srbiji,” *Beogradska defektološka škola* 21, No. 2 (2015): 79–87. Sulejman Hrnjica, “Vaspitanje i obrazovanje dece i omladine sa smetnjama u razvoju (specijalno školstvo),” *Jugoslovenski pregled: informativno-dokumentarne sveske* 31, No. 9 (1987): 419, 420.

12 Fadil Mučić, *Savez civilnih invalida rata Jugoslavije 1970–2000* (Savez civilnih invalida rata Jugoslavije, 2004), 11.

The political and social context, along with the newly established value system, had an emancipating and liberating character. The situation was therefore favourable for visually impaired children, as the government emphasised everyone's equal right to education, regardless of their social status or other circumstances.

Special education for individuals with visual impairments underwent various stages, to some extent coinciding with the general education changes and the economic development of the new socialist state during the early decades.¹³ Moreover, the social position of people with disabilities was influenced by additional factors such as family background and societal prejudices and stereotypes against the disabled. As Sulejman Hrnjica stated, economic conditions not only affected material support for education but also shaped attitudes and values of the environment regarding these issues, the scope of education, and employment opportunities.¹⁴ Therefore, it is evident that the social welfare state and education were not implemented and organised uniformly across the underdeveloped and developed Yugoslav republics or between the urban and rural areas. There were no supreme institutions in the form of committees capable of implementing health care, social care, and educational policies at the Yugoslav level. Each republic, including Serbia, introduced distinct legislation on special education alongside the general law, while the financing methods changed. Ultimately, regulation was delegated to self-managing communities, which impacted the special education system for visually impaired children.

Considering everything, the research into special education for visually impaired children in Serbia represented a complex endeavour. Our goal was to address the historiographical gap to some extent. Firstly, we presented a brief overview of special education and its development, with particular emphasis on the political, economic, and social factors influencing the development of this special education segment. These factors created barriers and obstacles for children with visual impairments and hindered their equal social participation. The primary aim of this paper was to investigate the educational practices and interpersonal relations within certain segregated institutions for children with visual impairments, drawing on personal testimonies and memories from first-hand respondents. This method enabled us to analyse how everyday life was organised in special educational institutions and how it differed from the prevailing theoretical and ideological conceptualisations.

Methods

Methodologically, the topic at hand is explored in two ways. The authors first analysed specific archival and secondary sources as well as literature about primary and secondary special segregated educational centres where visually impaired children were educated and socialised. Secondly, as part of the exploratory analysis, narratives

¹³ Hrnjica, *Vaspitanje i obrazovanje dece i omladine*, 420.

¹⁴ *Ibidem*, 419.

from the semi-structured interviews conducted with visually impaired individuals educated during socialism were examined. We interviewed respondents, identified through word of mouth, personal contacts, and recommendations, between March and September 2024. Initially, we reached out to the *Association for Blind People of Serbia*, which was extremely helpful and recommended several interviewees. Once we contacted and interviewed the first two respondents, they readily recommended their friends and acquaintances.¹⁵ We met with some of the respondents several times, and as we established trust, we were able to explore their memories together, leading to the emergence of a few more complex issues.

We interviewed five respondents – three women and two men – who had ample experience with the socialist educational system.¹⁶ Two were born in Serbia, one in Bosnia and Herzegovina, while one respondent was from Montenegro. Four out of the five respondents attended the *Veljko Radmanović* boarding school in Zemun, while a single individual completed his primary and secondary education at a boarding school in Sarajevo. His experience with the educational process in Bosnia and Herzegovina was particularly significant, not only for our analysis but also for comparing it to the experiences of the other four respondents, who had been educated at the boarding school in Zemun. Notably, except for a single respondent, they were all born in rural areas and spent their formative years there. Three lost their sight between the ages of three and fourteen, while the other two were born with sight loss.

This research is currently in its exploratory stage, as this is the first time a qualitative approach has been employed in this context. Qualitative approaches, particularly oral history and life stories, are used to analyse personal and individual perspectives and highlight respondents' experiences and attitudes towards their education. For this purpose, we adopted the oral history approach, which, while often overlooked in mainstream historiography and science, proves especially useful for exploring underprivileged and marginalised social groups, such as individuals with disabilities.¹⁷ During the analysis of the interviews, we employed thematic analysis to examine the experiences of visually impaired individuals during their education.

It is crucial for our topic to underline that our respondents attended primary and secondary schools in different decades of the socialist era. This allowed us to follow how the educational system, school climate, and social relations with teachers and

15 Before they agreed to participate in interviews, the respondents were familiarised with the topic and structure of the interview. They were informed that the study was confidential and anonymous. Prior to the interview, we obtained consent from all the respondents, who understood the ethical considerations and were aware they could terminate the interview at any point if they chose to do so. They were encouraged to answer all questions in a manner that felt comfortable and to refuse to respond to any question they deemed too personal or inappropriate. It was agreed that the interviews would be recorded solely for the purposes of scientific analysis. The locations of the interviews varied according to respondents' preferences. The interviews lasted between 45 and 135 minutes.

16 Initially, the plan was to utilise a questionnaire based on a quantitative approach and conduct interviews with ten respondents (five women and five men). However, this presented certain obstacles, particularly regarding the formulation of questions that could be answered with a simple 'yes' or 'no'. Additionally, we were unable to ask additional questions that might have been beneficial for our analysis. Furthermore, it proved challenging to find ten respondents as initially planned, primarily due to the age of those educated during the socialist era.

17 See more in Robert Perks and Alistair Thomson, *Oral History Reader* (Routledge, 1998).

peers evolved. Although the number of respondents was somewhat modest, it is not insignificant and nevertheless provides us with an individual perspective on special education during various periods of socialism. It turned out that only a single respondent had not attained a university education. This resulted from the “snowball” method of finding respondents and the fact that some of them knew one another. To provide a better insight into our respondents, we included their main socio-demographic characteristics as a methodological note.

The Context that Influenced the Development of the Special Educational System

The development of special education and the social position of visually impaired individuals in socialist Serbia were influenced by political, economic, and social factors. In the introduction, we have already mentioned some significant factors. However, for our topic, it is imperative to emphasise the rapid development of the educational system in socialist Serbia and Yugoslavia and how it affected special education as its integral part. After World War II, the educational system expanded in terms of the number of schools, students, and employees across all academic levels. This process is described as an “educational explosion.”¹⁸ Due to the advancements in education, the decrease in the illiteracy rate was notable.¹⁹ The development of the educational system was prompted by socialist modernisation,²⁰ alongside rapid industrialisation and urbanisation, as well as the need for a qualified labour force in the industrial sector, administration, and expert occupations.²¹ Therefore, education played both an ideological and practical role in legitimising the new socialist order in the context

18 Borisav Džuverović, “Klasni aspekti obrazovanja,” in Mihailo Popović, Marija Bogdanović, and Sreten Vujović, eds., *Društvene nejednakosti* (Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1987). Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Clio, 2010).

19 In Yugoslavia, the percentage of illiterate individuals steadily decreased from 25.4% in 1948 to 15.1% in 1971. During the same period, in Serbia, the illiteracy rate fell from 27.9% to 17.2%. Many regional disparities arose due to economic, cultural, and educational differences. For instance, Slovenia had a mere 2.4% illiteracy rate in 1948, whereas in Bosnia and Herzegovina, 44.8% of the population was illiterate at that time. In Yugoslavia, the percentage of the population without formal education decreased from 42.0% in 1953 to 24.2% in 1971, while in Serbia, the trend was similar – from 43.2% to 25.9%. Furthermore, in 1971, the coverage of primary education in Serbia reached 94% of school-age children. – Dragomir Bondžić, “Prosveta i nauka u Jugoslaviji 1945–1990,” *Istorija 20. veka*, 2 (2008): 392, 418. Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)* (Stubovi kulture, 1998), 93 [in Cyrillic].

20 See more in Sergej Flere, *Obrazovanje za sve, Ogleđ o obrazovanju kao činiocu društvene strukture* (Novinsko izdavačko preduzeće “Duga”, 1973).

21 Due to industrialisation and the agrarian reform, the non-agricultural population increased. The labour force was drawn from the agricultural population, as more than 80% of the pre-war population was rural. According to demographic estimations, over 6% of the total Serbian population between 1948 and 1953 transitioned from the agricultural to the industrial sector. This increase continued in the subsequent period: in 1961, it approached 90.000 inhabitants, which was below the Yugoslav average. Industrial development resulted in a decrease in agrarian overpopulation and also facilitated the swift transition from an uneducated agrarian population to unqualified industrial workers. – Ivana Dobrovojević, *Selo i grad: transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Institut za savremenu istoriju, 2013), 237, 238.

of revolutionary post-war optimism. Firstly, the equal right to free and high-quality education for all constituted a significant aspect of the egalitarian and emancipatory socialist ideology. This was particularly relevant for marginalised and disadvantaged social groups such as women, people from rural areas, the poor, and the disabled. Secondly, education served as a crucial channel for social mobility, especially until the 1960s.²²

However, special education in Serbia developed in accordance with its internal dynamics. The development of a special educational system undoubtedly resulted in better opportunities for children and youth with disabilities to access education compared to previous decades. Overall, the special education system before World War II had been characterised by a caritative, private, humanitarian, and philanthropic approach related to the medieval construction of disability or the “religious model” of disability.²³ It was marked by private initiatives, humanitarian organisations, and the enthusiasm of individuals such as Veljko Ramadanović (1874–1943).²⁴ Conversely, the integration and resocialisation of the “blind” after World War II was based on socialist humanism and values such as solidarity, equality, brotherhood and unity, and it ultimately became an integral part of the organised socialist order. In line with socialist ideology, working people emerged as the holders of their self-managing rights and responsibilities, as well as organisers of social welfare and social development related to the class struggle and the building of a socialist society.²⁵ Given that physical labour, productivity, and the industrial sectors represented a vital aspect of socialist society and modernisation, the primary focus of special education and resocialisation was aimed at preparing individuals for the labour market and ensuring their integration into society through work.²⁶ Employment represented an opportunity for those with disabilities, as it ensured their material independence, allowed them to develop their skills and become active and valuable members of society, and enhanced their self-confidence and independence.

The primary legislative acts established the institutional framework for the development of special education in Serbia during socialism. We should first mention the 1946 Constitution, which contained a provision regarding everyone’s right to education. Furthermore, as the basis of social policy, these institutions emphasised the rights and responsibilities towards children in various social spheres, including education and the implementation of the general right to primary education.²⁷ Secondly, the General Education Act of 1958 introduced and guaranteed obligatory education for

22 See more in Slobodan Cvejić, *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije* (Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2006).

23 Edward Wheatley, *Stumbling Blocks before the Blind: Medieval Constructions of a Disability* (University of Michigan Press, 2010), 9.

24 Gordana Lazarević, Tatjana Brzulović Stanisavljević, and Jelena Đurđulov, *Put svetlosti. Brajevo pismo i obrazovanje slepih u Srbiji* (Univerzitetska biblioteka “Svetozar Marković”, 2009), 15.

25 Savić, *Istorija slepih Srbije*, 10. Vojislav Minić, *Nova svetlost. Knjiga za slepe u Srbiji* (Republička konferencija Saveza slepih Srbije, 1980), 6. Vukotić, *Graditelji svog života*, 46–48.

26 Vukotić, *Graditelji svog života*, 142.

27 Nevenka Novaković, “Prilog razmatranju o društvenoj brizi za decu sa smetnjama u razvoju,” in Nevenka Novaković, ed., *Društvena briga o deci sa smetnjama u razvoju* (Savez slepih Jugoslavije, 1982), 8–11.

persons with disabilities.²⁸ The 1962 Act addressing special schools in the Socialist Republic of Serbia laid the foundations for the development of special education.²⁹ The Constitutions of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the Socialist Republic of Serbia from 1963 and 1974 introduced decentralisation. From that point onwards, education in each republic was organised separately according to the republics' rulebooks.³⁰ The economic development disparities between the republics, as well as the institutional and cultural differences between them, influenced the social conditions of people with disabilities and their families.³¹

Despite overall progress, the education of children with sensory impairments remained more underdeveloped than the general educational system. The provision of education for visually impaired children in Serbia prior to World War II was extremely modest. Specifically, only 3.6% of "blind" children attended school.³² Data indicates that from 1939 to 1961, the number of special schools in Yugoslavia increased from three to nine. By the end of this period, special education included 610 students (a 350% increase), 124 employed teachers, and 39 pedagogues in special educational institutions.³³ During the 1960s, many visually impaired students did not receive any formal education for several reasons (inadequate school capacity and support, resistance from local communities and parents due to stereotypes, and a lack of cooperation between local community officials and parents).³⁴ This situation was partially resolved with the implementation of the Decree on professional rehabilitation for children of insured individuals in the insurance fund.³⁵ However, many children remained whose parents were not socially insured.³⁶ They had the option to request funding from local communities. The number of such children was declining, whereas later, during the 1980s, parents could contribute financially for education and accommodation in boarding schools.³⁷ By the end of the 1960s in Serbia, 206 of 250 "blind" children received primary education in special schools, while seventeen attended schools alongside the general population. This trend continued in the following two decades: enrolment in special primary education decreased, while the number of "blind" students in regular schools increased.³⁸ In 1960, every republic had special primary schools. In

28 Pavlović, *Istorija tiflopedagogije pregled istorijskog razvoja opšte i srpske tiflopedagogije*, 323.

29 Ibid.

30 Ibid., 324.

31 It is noteworthy that from 1974 in more developed republics (Slovenia and Croatia) primary education was based on the principles of integration. Even the term special school was abandoned. In Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Macedonia special educational system prevailed, as well as the terminology "special schools" and "special education" (see more in Hrnjica, *Vaspitanje i obrazovanje dece i omladine*, 422–24).

32 Savić, *Istorija slepih Srbije*, 196.

33 *Slepi u Jugoslaviji* (Tiflološki muzej Saveza Slijepih Jugoslavije, 1979), 15, 16.

34 Some data shows that in 1961, this number amounted to 302 visually impaired children. Of those, 62% were school-age children. – Đorđe Tutić and Živko Kotarac, *Priručnik o rehabilitaciji defektne dece i omladine njihovom školovanju i zapošljavanju sa odgovarajućim obrascima* (Savremena administracija, 1963), 58.

35 *Službeni list SFRJ*, No. 51/60, 22 December 1960.

36 Tutić and Kotarac, *Priručnik o rehabilitaciji defektne dece i omladine*, 58.

37 Hrnjica, *Vaspitanje i obrazovanje dece i omladine*, 427.

38 Ten years later, the total number of "blind" children was 289. Of these, 207 attended special primary schools, while 23 went to regular schools. In the middle of the 1980s, 172 out of 241 "blind" children were enrolled in special primary education, while 36 attended regular schools (AJ, SSJ, R-37, *Zbirni pregled podataka o slepima za celo područje*

terms of secondary vocational education, professional schools existed in Belgrade (the Department for Blind Physiotherapists in the Middle Medical School) and Zemun (the Institute for General Education and Professional Training of Visually Impaired Children and Youth). Furthermore, it should be noted that culture, values, and prejudices changed more slowly, resulting in enduring discrimination against people with disabilities³⁹ and adversely affecting their chances for education and employment.⁴⁰

Special education was primarily developed as a parallel, segregated educational system, allowing children with impairments to obtain an education. The programme enforced segregation and socialisation for work and life within the broader community. In a sense, these children were excluded from society.⁴¹ Education for children with visual impairments was largely organised within special schools due to the requirement for specialised didactic materials, architectural regulations, and equipment unavailable in regular schools.⁴² Boarding schools represented a suitable solution because public schools lacked the necessary equipment, trained teachers, and safety standards, primarily due to the limited number of students needing special equipment. The oldest and most renowned institution for the education of children and youth with visual impairments in Serbia was the *Zavod za učenike oštećenog vida Veljko Ramadanović* institute in Zemun, founded in 1919.⁴³ Four of our respondents received their education at this centre. After World War II, this institute was reorganised. Many war invalids were accommodated there for their primary education and professional training. In the following years, this school became an independent institution for the education of children with visual impairments. Meanwhile, a single respondent studied at the Centre for Education of Blind Children and Youth in Sarajevo. Established in 1947, this school was the first institution for educating and rehabilitating visually impaired individuals in Bosnia and Herzegovina.⁴⁴ The special, segregated educational system exhibited certain drawbacks, especially in terms of socialisation and integration of children with disabilities, so its characteristics were critically reinterpreted and called into question.⁴⁵

Jugoslavije i po republikama, 1968, 1975, 1985). According to other data sources, during the same period in Serbia (excluding the autonomous provinces of Vojvodina and Kosovo), 125 students attended a dedicated boarding school, while one school for partially visually impaired students had 150 students (Hrnjica, *Vaspitanje i obrazovanje dece i omladine*, 425).

39 Savić, *Istorija slepih Srbije*, 287.

40 AJ, SSJ, R-20, Fadil Mučić, Zakonski propisi povećavaju mogućnost za zapošljavanje slijepih lica, referat, 1980.

41 Branka Jablan and Nataša Hanak, "Iskustvo kao faktor promena stavova dece sa vidom prema slepoj deci," *Istraživanja u defektologiji* 7 (2005): 15–28, <https://rfasper.fasper.bg.ac.rs/handle/123456789/1528>.

42 Ibid., 15.

43 Officially, the school was founded in Bizerta (Tunisia) during World War I, in 1917, when "blind" and "deaf" soldiers were hospitalised and rehabilitated. After the end of the war, the school continued to operate in Zemun. – Radmila Laban, *Rukama do svetlosti. Sto godina rada škole za učenike oštećenog vida "Veljko Ramadanović" u Zemunu (1917–2017)* (Zemun: Škola za učenike oštećenog vida "Veljko Ramadanović," 2017), 12.

44 JU Centar, *JU Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu Sarajevo, učenje za život* (Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu Sarajevo, 1987), 38.

45 Jablan and Hanak, "Iskustvo kao faktor promena stavova dece sa vidom prema slepoj deci," 15.

Educational Practices in Primary Special Education

Special primary schools for visually impaired children were organised according to the general primary school curriculum from 1945, adapted for children and youth with visual impairments.⁴⁶ Before attending primary school, students participated in a preparatory preschool programme for psycho-physical development intended for children between the ages of five and seven. This programme focused on improving the children's speech, orientation, handcrafts and manual skills, preparing them for literacy education, and developing their work and hygiene habits.⁴⁷ In the context of our topic, it is important to emphasise that the number of students in preschool programmes decreased over the years. After 1960, the average number of students was between five and seven, while before that, it ranged from six to twelve.⁴⁸ For one of our respondents, the preschool programme was crucial as it allowed her to receive additional care and provided her with adequate adaptation.⁴⁹ Regarding primary education, unlike the younger respondents, our oldest interviewee attended primary school for seven years⁵⁰ due to the general educational reforms. Subsequently, primary education was extended to eight years.⁵¹

Special education for visually impaired children involved formal institutional schooling, characterised by both positive and negative aspects, as confirmed by our respondents. What is most striking is that all our respondents stated that education was crucial for their personal growth and socialisation. Most of them hold fond memories of their childhood and education, with more positive recollections of their education and life in boarding schools prevailing. It is vital to note that idealisation and nostalgia for the past are common when studying individual memories. Particularly, perceptions formed at a very young age and accounts from that time are often romanticised in personal and collective memories.⁵² The past moments and the memories associated with them are dynamic, which complicates the analysis.⁵³ Another aspect is that the respondents' memories of their education are portrayed positively due to the economic and institutional obstacles to integration into broader society, especially the labour market. The respondents agreed that the most challenging period for them began after school when they had to integrate into the wider community and, in particular, find employment. Finally, the past is often evaluated from the perspective of the current individual situation and social climate. For this reason, the Yugoslav period

46 Pavlović, *Istorija tiflopedagogije pregled istorijskog razvoja opšte i srpske tiflopedagogije*, 332, 333.

47 Laban. *Rukama do svetlosti*, 75.

48 Ibid., 81.

49 Respondent 5.

50 Ibid.

51 In 1955, the Department for Partially Visually Impaired Children was founded, representing the beginning of education for partially visually impaired children. Further developments followed in 1970 when the "Dragan Kovačević" special primary school started to operate (Pavlović, *Istorija tiflopedagogije pregled istorijskog razvoja opšte i srpske tiflopedagogije*, 344, 345).

52 See more in Ana Petrov, *Sociologija nostalgije* (Zavod za udžbenike 2021).

53 Predrag Marković, "Sećanja na život i rad u jugoslovenskom socijalizmu: između kritike i mita o "Zemlji dembeliji" Godišnjak za društvenu istoriju god. 9, No. 1–3 (2002).

is typically regarded as the “golden age”, to use Hobsbawm’s term, in contrast to the profound economic and political crisis that followed the dissolution of socialism.

Keeping all this in mind, we can state that all our respondents, educated during various decades of socialism, regard their education as highly valuable. They especially stress how beneficial it was to learn to read and write in Braille, which enabled them to acquire new knowledge. The statements regarding their impressions of the Braille script and books were exceedingly emotional. For example, respondent 3 stated: “In school, I learned what ‘blind’ people can accomplish. The most crucial priority was to learn how to read and write.” Braille books provide individuals with visual disabilities with insights into new experiences and alleviate their loss of visual impressions.⁵⁴ Although they appreciate the newer, more user-friendly technologies that offer them greater opportunities, they remain fond of Braille books.⁵⁵

Since some respondents attended both mainstream and boarding schools, they could compare their experiences. They often emphasised the positive aspects of special schools, such as smaller class sizes and the greater attention teachers could provide. Teachers at special schools were experts with special certifications and experience, capable of meeting the needs of their students. Additionally, they could offer professional advice to the students’ parents. For example, respondent 1 recalled a situation where a teacher explained to his mother how to approach him and clarify certain concepts, such as river flow, using touch and architectural modelling. Furthermore, respondents noted that specialised schools for students with visual impairments had adapted teaching materials and books that regular schools did not have access to. In special schools, they were provided with facilities and equipment designed to support their educational and intellectual development and needs, which were lacking in mainstream schools. However, they observed that, in reality, the lack of textbooks was evident even in those schools, highlighting the poor condition of boarding schools.

Furthermore, our respondents recalled memories from various school classes, which allowed them to gain new experiences, challenged their abilities, and prepared them for independent life after school. The classes empowered them personally as they acquired practical skills. In this context, the respondents highlighted the importance of sports education. For example, one of the testimonies was: “I loved sports education. We engaged in many activities like jumping on a pommel horse, running, and skipping the rope.”⁵⁶ The respondent in question could recall the schoolyard and the feeling of joy and freedom. Other classes focused on acquiring and learning practical skills were also frequently mentioned, as the respondents found them more useful or better organised than theoretical classes. Primarily, they mentioned practical skills learned in domestic science classes, recalling how they learned to sew and make simple meals.⁵⁷ However, they were also quite critical of the teachers, stating that their

54 Vojislav Minić, *Nova svetlost. Knjiga za slepe u Srbiji*, 26–28.

55 Respondent 4.

56 Respondent 5.

57 Respondent 4.

practical knowledge, teaching methods, and pedagogical approaches were not always satisfactory, and not every teacher could provide high-quality education.

Orientation training was undoubtedly important for all students. The respondents noted that the approach to orientation training kept developing over the years. Thus, the older respondents criticised those lessons more than their younger counterparts. Furthermore, their orientation skills varied, depending on their family socialisation, experience, and self-confidence. Additionally, it became apparent that striking gender differences in orientation practices stemmed from the respondents' early socialisation within the family. Male respondents showed more confidence and ability to navigate the city, while even today, women show less inclination to move independently. Female respondents recounted their early childhood memories of being punished by their parents for attempting to walk alone, which remained ingrained in their minds. They recalled the clearly prejudiced and biased remarks regarding how dangerous and inappropriate it was for (visually impaired) young women to walk alone in the street. These notions highlight that the identity and self-confidence of people with disabilities are not uniform, immutable, or solely dependent on their impairments and bodily conditions; they are instead influenced and shaped by other social characteristics such as gender, culture, and social class.⁵⁸

Special attention was given to music education, which played a vital role and had a long-standing tradition in the education of visually impaired students.⁵⁹ For example, the first music school opened at the Zemun centre in 1921.⁶⁰ The lower music school in the Sarajevo centre was founded as late as 1974/75.⁶¹ This development aligned with the later establishment of the Sarajevo centre as well as with the material and social circumstances.⁶² Exceptionally musically talented students from Bosnia and Herzegovina thus attended schools in Zemun and Zagreb, where the nearest centres were located. Music held particular significance for one of our respondents, who devoted her life to music and is employed as a teacher in a music school. Her own words best describe the role of music in her professional and personal life: "My professor said that when I sat behind the piano, I would not move from it ... I remember how happy I was whenever I found out anything new about music notes. Playing the piano demands a lot of time and practice. I read notes with one hand and play with the other. That calls for a lot of time and effort."⁶³ The influence of music and arts education and their creative and stimulating effect on "blind" individuals has frequently been emphasised in the

58 Especially the gender perspective of disability is often explored by feminist disability authors. For more information, see Rosemarie Garland-Thomson, "Integrating disability, transforming feminist theory," *NWSA Journal* 14, No. 3 (2002): 1–32.

59 Vukotić, *Graditelj svog života*, 156.

60 In 1979, the music school at the Zemun boarding school became a part of the "Kosta Manojlović" lower music school in Zemun. See Laban. *Rukama do svetlosti*, 91. The lower music school in the Zemun boarding school had tambourine, brass, jazz, and folklore orchestras, as well as four choirs: pioneer, youth mixed, and youth female and central. See Pavlović, *Istorija tiflopedagogije pregled istorijskog razvoja opšte i srpske tiflopedagogije*, 333.

61 The "Vojislav Vučković" lower music school in Sarajevo offered piano, accordion, guitar, violin, and flute lessons (*JU Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu Sarajevo, učenje za život*, 71).

62 Ibid.

63 Respondent 5.

relevant literature.⁶⁴ Likewise, in other contexts, “blind” singers, musicians, and church organists were common.⁶⁵ The historical status of “blind” musicians holds a prominent place in music history, tradition, and mythology. In the Balkan tradition, they were primarily beggars.⁶⁶ We should also mention the *biwahiki* singers in Japan.⁶⁷

Extracurricular activities were essential for intellectual and social development and for differentiating professional interests. By engaging in them, students can cultivate their talents, desires, interests, capabilities, and personal characteristics. Apart from developing their professional interests, students can expand their knowledge as well as practical and social skills. The respondents fondly recalled enjoyable and interesting visits to the theatre and their disco club.⁶⁸ They had opportunities to make films, act in them, or actively participate in the socialist youth organisations prevalent at that time.⁶⁹ They also attended Esperanto lessons, which continue to be a common activity in schools and associations for “blind” people.⁷⁰ Esperanto was taught at the Zemun school from 1920, and the first association, named *Nova lumo*, was established in 1927.⁷¹ Chess clubs were also widespread, as they remain today (Respondent 2). The first chess club, *Napredak*, was founded in 1939.⁷² The Sarajevo school organised the following extracurricular activities: music, recitation, drama, folklore, sports, arts, household skills, a Marxist class, chess, natural sciences, geography, mathematics, physics, chemistry and radio amateur activities.⁷³ Although all these extracurricular activities allowed visually impaired students to express themselves, they were typical for visually impaired people. Their list was not extensive, and visually impaired children had limited opportunities to engage in other activities due to organisational and material shortages.

Overall, the respondents underlined the benefits of living in a dormitory for their independence. However, it was a strict system with formal and impersonal rules. The goal was to socialise and encourage students to become independent, but it was not aligned with the students’ need for appropriate individualised support and educational programmes, as it failed to address individual needs, characteristics, and feelings. For instance, respondent 1 confessed: “They would keep telling us: ‘You should work twice as much as others to prove that you can do everything.’”⁷⁴ It was a rigid system that implemented uniform rules and roles, but it provided students with boundaries and guidelines while encouraging them to be flexible, think creatively, and behave differently.

64 Hannah Thompson and Vanessa Warne, “Blindness arts: An introduction,” *Disability Studies Quarterly* 38, No. 3 (2018), <https://doi.org/10.18061/dsq.v38i3.6480>.

65 Brian H. Nordstrom, “The History of the Education of the Blind and Deaf,” (Report, U.S. Department of education, Educational Research and Improvement, 1986), 10, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED309614.pdf>.

66 Savić, *Istorija slepih Srbije*, 61.

67 Hugh De Ferranti, *The Last Biwa Singer: A Blind Musician in History—Imagination and Performance* (Cornell University Press, 2010).

68 Respondent 3.

69 Respondent 4.

70 Respondent 3.

71 Laban, *Rukama do svetlosti*, 52, 53.

72 Ibid., 55.

73 JU Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu Sarajevo, *učenje za život*, 61.

74 Respondent 1.

Educational Practices in Secondary Special Education and Professional Training

Our respondents' testimonies were less focused on secondary education and professional training because all interviewees except one completed higher education. Although their accounts in this regard were more general and less detailed compared to the narratives describing their early childhood and primary education, they nonetheless allow us to highlight their most prominent memories from secondary school. It is important to stress that persons with disabilities were mostly excluded from full participation in society concerning their employment status and professional development. To address this, special attention was given to preparing these students for the labour market as a vital aspect of the socialisation and employment of visually impaired people. Traditionally, standard training focused on traditional occupations for the visually impaired: metalworking, brush making, basket making, spinning, and weaving. Since visually impaired people were perceived as individuals capable only of performing easy and limited tasks, they were trained for simple jobs requiring minimal qualifications.⁷⁵

During socialism, vocational education and professional training underwent significant changes due to the pursuit of an educational model designed to prepare visually impaired individuals for participation in the labour market. This is evidenced by the establishment of the craft school in Zemun and the "*Luj Braj*" school for the education of semi-qualified workers, alongside the creation of a similar centre in Sarajevo.⁷⁶ In 1960, the vocational school in Zemun was renamed and became the *Centre for Work Training for Blind People*, which offered new opportunities to visually impaired students and enabled them to acquire manual industrial and craft qualifications. Furthermore, during this period, training programmes for telephone operators, masseurs, physiotherapists, and typists were introduced. Education thus shifted from traditional and lower-paid jobs to roles that were in greater demand within the socialist economy.⁷⁷

75 Nordstrom, "The History of the Education of the Blind and Deaf," 10.

76 The crafts school operated within the framework of the Zemun boarding school until 1948, offering three grades dedicated to theoretical and practical education in various traditional crafts. Later, the "*Luj Braj*" vocational school was established and operated from 1953 to 1960, providing education for semi-qualified manual workers. During this period, 69 students graduated. See Laban, *Rukama do svetlosti*, 77. This school featured four workshops for practical training: brush making, basket making, weaving, and musical instrument repair and tuning. See Pavlović, *Istorija tiflopedagogije pregled istorijskog razvoja opšte i srpske tiflopedagogije*, 334. At the Sarajevo centre, the first and only workshop for the training of visually impaired students opened in 1947 and specialised in brush making. In addition to craft training, the students at the Sarajevo centre learned to read and write in Braille, listened to the radio, played music, produced newspapers, organised discussions, and played chess. See *JU Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu Sarajevo, učenje za život*, 31, 35.

77 The training's considerable disadvantage was the ongoing shortage of teachers for vocational classes, leading to defec-
tologists conducting those training programmes. See Vukotić, *Graditelji svog života*, 150. Moreover, the workshop
equipment was outdated and unsuitable for training. In addition to a formal secondary programme, a short-term training
course for telephone operators was organised from 1956. See Pavlović, *Istorija tiflopedagogije pregled istorijskog razvoja
opšte i srpske tiflopedagogije*, 335. Furthermore, the department for "blind" physiotherapists at the Middle Medical School
was established in 1956. Prior to this, between 1952 and 1956, a school for masseurs operated at the University for

Let us present some of our respondents' high school and professional training experiences. After completing eight years of primary education at boarding schools, the older respondents enrolled in general gymnasiums, which provided a classical academic education as preparation for university studies. Although they did not struggle to adapt academically, they emphasised that they faced prejudice from teachers towards students with disabilities. One testimony was particularly striking: "We were so backward that a particular math teacher did not want to teach me in high school. He claimed that math is too intellectually demanding, so I should be excluded from the class."⁷⁸ Social relations with other students, which will be the topic of the next chapter, are yet another matter. Meanwhile, younger respondents attended secondary school in the 1980s during the economic and political crisis. Regarding the educational system, this period was characterised by the Šušar reform, specialised vocational training. The relevant respondents explained that the vocational training they completed was intended to facilitate their search for employment. They described vocational training programmes as follows: "I was an automatic data processing programmer-operator. Later, this allowed me to use computers. We also had courses for phone operators and physiotherapists. We had special workshops in Sarajevo. In Belgrade, there was just a single one, and it no longer exists. That was the positive side of communism."⁷⁹ Another statement: "I was a TT manipulant for telephone and telegraph traffic. We worked in the centrals; we focused on theory and practice in many subjects."⁸⁰

As we have already mentioned, one of the limitations of our research was that four out of five respondents had completed higher education and possessed considerable educational aspirations. Although some of them attended vocational programmes for visually impaired children, their focus was not on securing and retaining jobs requiring lower qualifications, as they aspired to professional positions. To learn more about training, job experience, and satisfaction with blue-collar occupations, it would be necessary to interview respondents with careers in those fields. However, we can assert that despite numerous debates and reorganisations of secondary educational programmes, integrating visually impaired students into the labour market remained a challenge. Employers were often reluctant to hire visually impaired individuals due to persistent prejudices. For example, in the 1970s, the state introduced regulations to prioritise employment for people with disabilities, along with incentives and deterrents for employers, yet the situation did not improve significantly.⁸¹ Our respondents

Sport. A similar training course for telephone operators, as well as for cardboard and paper packaging, was organised in Sarajevo. See *JU Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu Sarajevo, učenje za život*, 35. According to the data from 1952, there were 33 factories for training and employment for "blind" people, employing 440 "blind" and 252 sighted individuals in addition to the operation of 22 shops. See *Slepi u Jugoslaviji*, 8. Additionally, training for manual jobs in workshops aimed at the rehabilitation, requalification, and employment of invalids was organised by the Association for Blind People of Serbia. The Belgrade City Organisation of the Blind was established, along with practical training in factories. See Pavlović, *Istorija tiflopedagogije pregled istorijsko gražvoja opšte i srpske tiflopedagogije*, 2012.

78 Respondent 2.

79 Respondent 1.

80 Respondent 5.

81 AJ, SSJ, R-20, Referat of Fadil Mučić, secretary of Association for Blind People of Yugoslavia, undated. The analysis suggests it was written in the second half of the 1970s.

concur that the most challenging period began after school when they had to assimilate into the broader community and, in particular, secure employment. Our respondent 3 confirms this by stating, based on her own experience, that it was exceedingly difficult to find a job, even in roles such as a telephone operator. She encountered many stereotypical comments and attitudes during job interviews (such as a psychologist declining to interview her for a position) and at the workplace (where colleagues would make inappropriate remarks). Again, these testimonies prove that persistent culturally and socially determined perceptions of disability certainly influenced the lives of our respondents during the period under consideration.

Social Relations with Teachers and Peers

This chapter focuses on the social relations between students and teachers and the interactions among students within specialised educational institutions during socialism. Interaction between visually impaired individuals is burdened by what is referred to as “ocular-centric” representations of blindness,⁸² which encapsulates the “dominant epistemological assumptions about sightlessness to reify totalising notions of need that are complicit in dividing blind people from the mainstream population in seemingly innocuous and munificent ways.”⁸³ Consequently, people with disabilities face many obstacles and limitations in their everyday activities. For instance, one of our respondents stated: “If no sighted people were restricting me and telling me what I can or cannot do, I would not have the feeling I am unable to do things or that I am different.”⁸⁴ An analysis of the respondents’ statements frequently reveals discrepancies between the self-perception of visually impaired people and societal perceptions of them. During our interviews, respondents demonstrated a desire to present themselves in a non-stereotyped manner to transform attitudes towards visually impaired individuals. Furthermore, our respondents were often critical of other “blind” people, reproaching them for being passive and positioning themselves as a positive example. This reflects an individualistic viewpoint and a focus on individuals and their families, with little emphasis on collectivist sentiments, akin to what Hirsh⁸⁵ characterised as “try harder”, “suffer through”, and “I’m just like everybody else” in the context of contemporary individualistic culture.

Concerning social relations in special educational institutions, respondents shared their memories of their close relationships with certain teachers, recalling their names, backgrounds, and other personal traits and details. These individuals obviously held

82 David Bolt, “From blindness to visual impairment: Terminological typology and the social model of disability,” *Disability & Society* 20, No. 5 (2005): 539–52, <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/bolt-Bolt-From-Visual-Impairment.pdf>.

83 Ben Whitburn, and Rod Michalko, “Blindness/sightedness: Disability studies and the defiance of di-vision,” in Nick Watson, Alan Roulstone, and Carol Thomas, eds., *Routledge handbook of disability studies* (Routledge, 2019), 219.

84 Respondent 1.

85 Karen Hirsch, “Culture and disability: The role of oral history,” *The Oral History Review* 22, No. 1 (1995): 1–28.

a special place in their lives and were crucial for their professional and personal development. They were teachers who exhibited considerable patience, care, and affection towards their students, providing them with ample support. The respondents recounted many informal practices that reflect this. We surmise they remember these situations so vividly because they were distinct from everyday practices. These moments lingered in their memories because they were vital to their development during their formative years. To illustrate, let us quote some examples: "He loved me so much he accompanied me to the hospital and took care of me. I could cry when I think about how he stayed in my mind and how much I owe him (respondent 2)"; "My piano teacher would come to practice with me over the weekends because she was so dedicated, and she expected a lot from me";⁸⁶ and "They all wanted to take us home with them and buy us sweets. We would go to the theatre, and they would take us for walks in their free time."⁸⁷ Apart from these moments in school with their teachers, the respondents also remembered incidents in the streets or on buses, which are generally considered common, such as how a bus driver stopped the bus to assist them. This indicates that such small moments of patience and empathy are significant to them, albeit infrequent.

Respondents also shared their memories of long-lasting friendships with their peers from boarding schools, recalling everyday details or special moments and emphasising how significant this was for them. For example, respondent 1 recounted: "I was playing with a few friends. We had a ball with a sound in it. We would go for walks, read, and visit the city centre with 'partially blind' children." Friendships were crucial for playing and sharing and represented an opportunity for learning and supporting one another, which provided these children with strength and confidence. Older or partially visually impaired students, who could assist their peers with orientation and learning, played a vital role in that informal education. The following statement attests to this: "Teachers engaged older students to teach us things. A friend, Mara, showed me how to make my bed. Now I keep saying to my wife: 'You should thank Mara!'"⁸⁸

It is important to note that during this period, the beginnings of the integrative approach in theory and practice also became evident, followed by the aforementioned legislative changes. Specifically, as of 1968, the educational system underwent a crucial process of the integration of special schools in Serbia. As a result, children could transition between two educational systems: general and special.⁸⁹ The relevant literature from socialist times acknowledges the right of children with disabilities to live alongside their peers without disabilities and to share experiences and knowledge with them, thereby integrating disabled children into society.⁹⁰ Even during this period, it was emphasised that it was vital for the social development of disabled children to

86 Respondent 5.

87 Respondent 4.

88 Respondent 1.

89 Rapačić, Nedović, Ilić, and Stojković, "Zakonski okvir i inkluzivna praksa," 9–12.

90 Novaković, "Prilog razmatranju o društvenoj brizi za decu sa smetnjama u razvoju," 9.

remain at home with their parents and siblings and to socialise with sighted children.⁹¹ However, children with visual impairments rarely attended regular schools as part of the integration process.

The respondents emphasised the importance of having friends who experienced similar problems as one of the benefits of boarding schools. This was particularly highlighted by the interviewees, who also had experience attending regular elementary or music schools. They stressed that children from special schools had more friends than students with disabilities who attended inclusive schools. They noted that in regular schools, although they were accepted during lectures, they were usually left behind during school breaks or after school. In boarding schools, they had time to play and talk to other students, which provided them with comfort and security. Unfortunately, even contemporary studies on Serbian schools observe the same trend, namely that students with disabilities in regular schools are less integrated and have fewer friends.⁹²

It is important to note that, generally, our respondents were critical of integration and inclusion, primarily because they all stated that segregation was beneficial for independence. They remained committed to the segregated option and continued to advocate for segregated boarding schools. Their negative attitude towards inclusion and integration stems from the poor implementation of inclusion rather than the concept itself. Unable to identify the underlying problem, they concluded that inclusion was not viable in practice. They believed that the current model of integration and inclusion, which was implemented partially and presented as the only possible option, demonstrated that individuals did not actually integrate. Therefore, they wished to return to the safe haven of boarding schools. The relevant literature from that period noted that it was essential not only to change pedagogical practices, introduce differentiated approaches, respect individual differences, and change school organisation but also to alter the mindset and attitudes of the broader society to enable a safe and emancipatory environment for people with disabilities.⁹³ The same debate is prevalent in modern literature focusing on and advocating for the implementation and improvement of inclusive practices in schools.⁹⁴ After probing and establishing more trustworthy relationships between the respondents and interviewers, the negative aspects of living in boarding schools were also addressed, revealing deeper issues indicating serious problems in the broader society outside these specific institutions. For example, the respondents recalled children coming from complete isolation after being hidden from everyone. Furthermore, their negative memories reflect their everyday life in those institutions: lack of space, modest food, and protests against management due to

91 Nordstrom, "The History of the Education of the Blind and Deaf," 8.

92 See more in Rajka Đević, "The social interaction of students with developmental disabilities in primary schools" (doctoral dissertation, Belgrade: Faculty of Arts, 2015), <https://eteze.bg.ac.rs/application/showtheses?thesesId=2416>.

93 Novaković, "Prilog razmatranju o društvenoj brizi za decu sa smetnjama u razvoju," 9. Ljubomir Savić, "Diferencirani sistem vaspitanja i obrazovanja kao nužan preduslov uspešnije edukativne rehabilitacije ometenih lica," in Nevenka Novaković, ed., *Društvena briga o deci sa smetnjama u razvoju* (Savez slepih Jugoslavije, 1982), 154–57.

94 See more in Milja Vujačić, and Rajka Đević, "Inclusive education: conceptual definition, principles and characteristics," *Temе: Časopis za Društvene Nauke* 37, No. 2 (2013): 753–68, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=160627>.

insufficient heating. They also mentioned difficulties with interpersonal relations with strict teachers, such as: “There were some teachers that I would not allow to work with children, but that exists in the mainstream schools as well.”⁹⁵ They also recalled conflicts among students: “It was difficult when older children abused us because we are smaller.”⁹⁶ A particularly upsetting memory was an example of abuse, ignorance, and passivity from the school employees: “There was a rumour about maniacs around the dormitory, but nobody believed us and they did not want to admit there was a problem. One afternoon, someone attacked my friend and me in the schoolyard.”⁹⁷ Attempts to normalise such practices were evident despite the respondents having survived profoundly traumatic experiences. Those in charge would often assert that “regular children” had similar experiences as well, again stressing that disabled children did not differ from others and that they were like “everybody else.”⁹⁸ However, some respondents were critical of the organisation and atmosphere in those schools and insisted that many relationships, rules, and protocols could have been implemented differently. Experiences from abroad particularly highlighted to them that their education could have been organised in another way. For example, one respondent stressed: “I think that in the West, apart from educating children, they teach them what to do with this education. Here, we do not know what to do with educated ‘blind’ people.”⁹⁹

Conclusion

Due to many economic, political, and cultural factors, special education in socialist Serbia was organised in a specialised, segregated manner. In this paper, we use oral history to present individual life stories, the history of segregated educational institutions for the visually impaired, as well as the social systems and the *Zeitgeist*. We interviewed five exceptional people with strong personalities who have overcome various boundaries and stereotypes. They all lead rich, active personal and professional lives and are politically involved and courageous. They have all benefited from the steadfast support and sacrifices of their families. Generally, they have fond memories of their education, partly because past events are often recalled more positively while negative aspects are minimised. The respondents highlighted many benefits of living in a boarding school, especially for their independence, yet they also remembered many negative aspects of this approach. They recalled curricular and extracurricular activities during primary and secondary education, which were vital to their personal and professional development. Regarding the social relations in segregated special institutions, they emphasised the importance of maintaining close relationships with teachers and fellow students for their personal growth during this formative period.

95 Respondent 1.

96 Respondent 4.

97 Respondent 4.

98 Respondent 1.

99 Respondent 1.

The drawbacks of secondary vocational training were particularly noticeable as conceptions evolved to better prepare individuals for independent living and participation in the labour market. Although visually impaired children and youth had better opportunities to attain and complete their formal education during socialist times than previously, the segregated system presented certain downsides due to the restrictive environment created for its users. Despite numerous debates and reorganisations of secondary educational programmes, integrating visually impaired people into the labour market proved challenging. Employers were often hesitant to hire visually impaired individuals, as many prejudices persisted. It is difficult to ascertain whether special education would have fared better had it been organised differently or whether the primary issue was that society inadequately addressed integration and inclusion due to long-standing prejudices and stereotypes that changed only gradually. The various persistent culturally and socially conditioned perceptions of disability undoubtedly influenced the period under consideration. Finally, it is essential to emphasise that this paper merely presents exploratory research that should be further developed and expanded.

Sources and Literature

Archival sources

AJSSJ – Arhiv Jugoslavije:

- Fond Saveza slepih Jugoslavije.
- Magazines

Jugoslovenski pregled, 1987.

Službeni list SFRJ, No. 51/60, 22. 12. 1960.

Interviews¹⁰⁰

Respondent 1, interview held in Belgrade on 20. 3. 2024 and 21. 6. 2024.

Respondent 2, interview held in Belgrade on 14. 6. 2024.

100 Methodological Note:

Respondent 1: male, born in a village in Bosnia and Herzegovina in 1966, visually impaired from birth; completed the special primary and secondary schools in Sarajevo; graduated from the Faculty of Philology, Belgrade, the Department of German and English language and literature; employed at the Association for Blind People in Serbia.

Respondent 2: male, born in a village in Montenegro in 1936, lost his sight during World War II due to a bomb explosion; completed the special primary school in Zemun and the Integrated Lyceum in Belgrade; graduated from the Faculty of Law, Belgrade; employed at a publishing company as an editor.

Respondent 3: female, born in a village in Bosnia and Herzegovina in 1956, lost her sight at the age of fourteen as a reaction to medication; completed the final grade at the special primary school in Zemun and the Integrated Lyceum in Belgrade; graduated from the Faculty of Philosophy, Belgrade, the Department of Psychology; employed at the National Library; active in the International League of Blind Esperantists.

Respondent 4: female, born in a village in Western Serbia in 1966, lost her sight completely at the age of three; completed the special primary and secondary schools in Zemun; worked at a state-owned company in Užice; active in the local Association for Blind People.

Respondent 5: female, born in Belgrade in 1974, blind from birth, prematurely born; completed the special primary, secondary, and lower music schools in Zemun and the integrated music school; graduated from the Academy of Music; employed as a piano teacher at a music school.

Respondent 3, interview held in Belgrade on 30. 7. 2024.

Respondent 4, interview held via telephone call on 14. 9. 2024.

Respondent 5, interview held in Belgrade on 17. 9. 2024 and 20. 9. 2024.

Literature

- Arsić, Radomir, and Ljubica Isaković. "Special pedagogy and its development in Serbia." *KNOWLEDGE–International Journal* (2019): 345–51. https://rfasper.fasper.bg.ac.rs/bitstream/id/8614/bitstream_8614.pdf.
- Barnes, Colin. "A Legacy of Oppression: A History of Disability in Western Culture." In L. Barton and M. Oliver, eds. *Disability Studies: Past, Present and Future*. Leeds: The Disability Press, 1997.
- Bolt, David. "From blindness to visual impairment: Terminological typology and the social model of disability." *Disability & Society* 20, No. 5 (2005): 539–52. <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/bolt-Bolt-From-Visual-Impairment.pdf>.
- Bondžić, Dragomir. "Prosveta i nauka u Jugoslaviji 1945–1990." *Istorija 20. veka*, 2 (2008): 390–436.
- Cvejić, Slobodan. *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2006.
- Čalić, Mari Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Clio, 2010.
- De Ferranti, Hugh. *The Last Biwa Singer: A Blind Musician in History—Imagination and Performance*. Cornell University Press, 2010.
- Đević, Rajka. "The social interaction of students with developmental disabilities in primary schools." PhD diss., Belgrade: Faculty of Arts, 2015. <https://eteze.bg.ac.rs/application/showtheses?thesesId=2416>.
- Dimić, Ljubodrag. *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (Pogled s krajevaka)*. Stubovikulture, 1998 [in cyrilic].
- Dobrovojević, Ivana. *Selo i grad: transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*. Institut za savremenu istoriju, 2013.
- Džuverović, Borisav. "Klasni aspekti obrazovanja." In Mihailo Popović, Marija Bogdanović and Sreten Vujović, eds. *Društvene nejednakosti*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1987.
- Flere, Sergej. *Obrazovanje za sve, Ogled o obrazovanju kao činiocu društvene strukture*. Novinsko izdavačko preduzeće "Duga", 1973.
- Garland-Thomson, Rosemarie. "Integrating disability, transforming feminist theory." *NWSA Journal* 14, No. 3 (2002): 1–32.
- Goffman, Erving. *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor books, 1961.
- Gofman, Erving. *Stigma. Zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Translated by Minja Janković. Mediteran publishing, 2009.
- Goodley, Dan. "Dis/entangling critical disability studies." In Anne Waldschmidt, Hanjo Berressem, and Moritz Ingwersen, eds. *Culture–theory–disability Encounters between Disability Studies and Cultural Studies*. Disability Studies, 2017.
- Hirsch, Karen. "Culture and disability: The role of oral history." In Robert Perks and Alistair Thompson, eds. *The Oral History reader*. Routledge, 1998.
- Hrnjica, Sulejman. "Vaspitanje i obrazovanje dece i omladine sa smetnjama u razvoju (specijalno školstvo)." *Jugoslovenski pregled: informativno-dokumentarne sveske* 31, No. 9 (1987): 419, 420.
- Jablan, Branka, and Nataša Hanak. "Iskustvo kao faktor promena stavova dece sa vidom prema slepoj deci." *Istraživanja u defektologiji* 7 (2005): 15–28. <https://rfasper.fasper.bg.ac.rs/handle/123456789/1528>.
- JU Centar. *JU Centar za slijepu djecu i omladinu Sarajevo, učenje za život*. Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu Sarajevo, 1987.
- Kristiansen, Kristjana, Simo Vehmas, and Tom Shakespeare, eds. *Arguing about disability*. Philosophical perspectives. Routledge, 2009.

- Kulezić, Dragana. "Osobe sa invaliditetom u Kneževini Srbiji." *Beogradska defektološka škola* 21, No. 2 (2015): 79–87. <https://www.belgradeschool.com/uploads/4/6/5/1/46514917/kulezic.pdf>.
- Laban, Radmila. *Rukama do svetlosti. Sto godina rada škole za učenike oštećenog vida "Veljko Ramadanović" u Zemunu (1917–2017)*. Škola za učenike oštećenog vida "Veljko Ramadanović", 2017.
- Lazarević, Gordana, Tatjana Brzulović Stanisavljević, and Jelena Đurđulov. *Put svetlosti. Brajevo pismo i obrazovanje slepih u Srbiji*. Univerzitetska abiblioteka "Svetožar Marković", 2009.
- Marković, Predrag. "Sećanja na život i rad u jugoslovenskom socijalizmu: između kritike i mita o 'Zemlji dembeliji.'" *Godišnjak za društvenu istoriju* 9, No. 1-3 (2002).
- Meekosha, Helen, and Russell Shuttleworth. "What's so 'critical' about critical disability studies." *Australian Journal of Human Rights* 15, No. 1 (2016): 47–75. https://www.researchgate.net/profile/RussellShuttleworth/publication/258919369_What's_So_Critical_About_Critical_Disability_Studies/links/0deec5296a0d5d7955000000/Whats-So-Critical-About-Critical-Disability-Studies.pdf.
- Minić, Vojislav. *Nova svetlost. Knjiga za slepe u Srbiji*. Republička konferencija Saveza slepih Srbije, 1980.
- Mučić, Fadil. *Savez civilnih invalida rata Jugoslavije 1970–2000*. Savez civilnih invalida rata Jugoslavije, 2004.
- Nordstrom, Brian H. "The History of the Education of the Blind and Deaf." Report, U.S. Department of education, Educational Research and Improvement, 1986. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED309614.pdf>.
- Novaković, Nevenka. "Prilog razmatranju o društvenoj brizi za decu sa smetnjama u razvoju." In Nevenka Novaković, ed. *Društvena briga o deci sa smetnjama u razvoju*. Savez slepih Jugoslavije, 1982.
- Oliver, Mike. "The social model of disability: Thirty years on." *Disability & society* 28, No. 7 (2013): 1024–26.
- Pavlović, Sanja. *Istorija tiflopedagogije pregled istorijskog razvoja opšte i srpske tiflopedagogije*. Univerzitet u Beogradu-Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2012.
- Perks, Robert, and Alistair Thomson, eds. *Oral History Reader*. Routledge, 1998.
- Petrov, Ana. *Sociologija nostalgije*. Zavod za udžbenike, 2021.
- Petrović, Ljubomir. *Nevidljivi geto. Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Institut za savremenu istoriju, 2007.
- Petrović, Lubomir. "Pogled na invalidnost kroz istoriju." *Hereticus* 2, No. 3 (2004): 49–76. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=154452>.
- Rapać, Dragan, Goran Nedović, Snežana Ilić, and Irena Stojković. "Zakonski okvir i inkluzivna praksa." In Dobrivoje Radovanović, ed. *U susret inkluziji–dileme u teoriji i praksi*. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2008.
- Savić, Ljubomir. *Istorija slepih Srbije*. Savez slepih Srbije, 1964.
- Savić, Ljubomir. "Diferencirani sistem vaspitanja i obrazovanja kao nužan preduslov uspešnije edukativne rehabilitacije ometenih lica." In Nevenka Novaković, ed. *Društvena briga o deci sa smetnjama u razvoju*. Savez slepih Jugoslavije, 1982.
- Slepi u Jugoslaviji*. Tiflološki muzej Saveza Slijepih Jugoslavije, 1979.
- Thompson, Hannah, and Vanessa Warne. "Blindness arts: An introduction." *Disability Studies Quarterly* 38, No. 3 (2018). <https://doi.org/10.18061/dsq.v38i3.6480>.
- Tutić, Đorđe, and Živko Kotarac. *Priručnik o rehabilitaciji defektne dece i omladine njihovom školovanju i zapošljavanju sa odgovarajućim obrascima*. Savremena administracija, 1963.
- Vujačić, Milja, and Rajka Đević. "Inclusive education: conceptual definition, principles and characteristics." *Teme: Časopis za Društvene Nauke* 37, No. 2 (2013): 753–68. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=160627>.
- Vukotić, Đorđe. *Graditelji svog života. Slepi Beograda od 1941-1981*. Savez slepih Beograda, 1984.
- Wheatley, Edward. *Stumbling Blocks before the Blind: Medieval Constructions of a Disability*. University of Michigan Press, 2010.
- Whitburn, Ben, and Rod Michalko. "Blindness/sightedness: Disability studies and the defiance of division." In Nick Watson, Alan Roulstone, and Carol Thomas, eds. *Routledge handbook of disability studies*. Routledge, 2019.
- Žutić, Đorđe, and Žika Petrović. *Škola-put u život*. Savez slepih Jugoslavije, 1959.

Dragana Gundogan, Nataša Milićević

**SEGREGIRANO POSEBNO IZOBRAŽEVANJE SLEPIH
IN SLABOVIDNIH OTROK V SOCIALISTIČNI SRBIJI –
IZOLACIJA IN/ALI PRIPRAVA NA ŽIVLJENJE IN DELO?**

POVZETEK

V prispevku analiziramo izobraževalne prakse in medosebne odnose v osnovnošolskih in srednješolskih izobraževalnih ustanovah za slepe in slabovidne otroke v socialistični Srbiji. Analiza je temeljila na interdisciplinarnem zgodovinskem in sociološkem pristopu, pri čemer so bili uporabljeni sekundarni in arhivski viri in literatura ter neposredna osebna pričevanja in spomini. Ta pristop omogoča podrobnejši vpogled v zgodovinske dogodke in procese. Čeprav se je izobraževalni sistem v socialističnih republikah zelo razvil, so bile razlike med posameznimi regijami še vedno precej velike. Zakonodaja je vsem otrokom zagotovila dostop do kakovostnega izobraževanja, vključno z zakonodajnimi pobudami za otroke s posebnimi potrebami. Kljub precejšnjim emancipacijskim in naprednim revolucionarnim socialističnim spodbudam se je posebno izobraževanje razvijalo počasneje od splošnega izobraževalnega sistema. Za posebni izobraževalni program je bilo značilno predvsem, da je uveljavljal segregacijo izobraževanja in socializacije. Segregirane internatske šole so poskrbele za vse potrebe invalidnih učencev ob upoštevanju dejstva, da so na izobraževalno politiko poleg finančnih okoliščin vplivali tudi kulturne vrednote, predsodki in stereotipi. Poleg tega so v prispevku predstavljeni učni načrti, obšolske dejavnosti, strokovno usposabljanje ter medosebni odnosi med učenci ter med učitelji in učenci, ki temeljijo na raziskovanju individualnih izkušenj in spominov. Analizirali smo, kako so bile organizirane segregirane izobraževalne ustanove za slepe in slabovidne učence z osebne vidika ter kako se je slednji razlikoval od teoretičnih in političnih premislekov. Sistem posebnega izobraževanja v Srbiji je vplival na socializacijo in integracijo slepih in slabovidnih učencev. Poudarjeno je bilo predvsem srednješolsko izobraževanje in poklicno usposabljanje, saj sta bila v skladu s prevladujočo socialistično ideologijo delo in zaposlitev pomembna za materialno in socialno neodvisnost slepih in slabovidnih. Vendar pa sta struktura in organizacija posebnega izobraževanja negativno vplivali na socialno in izobraževalno politiko. Koncept srednješolskega izobraževanja slepih in slabovidnih učencev se je skozi desetletja spreminjal, vendar jih ni uspel ustrezno pripraviti na vključitev na trg dela zaradi številnih ovir, ki so presegale izobraževalno politiko in so bile posledica dolgotrajnih zgodovinskih procesov in struktur.

Jure Skubic*

Družboslovno raziskovanje nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih: inovativne metode in tehnike**

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku opravi natančen pregled relevantne referenčne literature, ki se ukvarja z vedno bolj perečim vprašanjem nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih. Tovrstna oblika nasilja namreč kljub vse pogostejšemu pojavljanju in nevarnih posledicah, ki jih ima za tarče nasilja, še vedno ostaja izrazito podraziskan fenomen, kar predvsem velja za Slovenijo. Ravno zato je natančen in poglobljen pregled literature ključen za začetek izvajanja raziskav tudi v slovenskem družbenopolitičnem kontekstu. V prispevku predstavim osem pomembnejših raziskav, ki z uporabo pristopa mešanih metod dela, v katerem združijo klasične družboslovne metode in tehnike z novodobnimi in inovativnimi metodami ter tehnikami podatkovnih znanosti, analizirajo fenomen nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih. Z natančno analizo obravnavanih raziskav, kjer se predvsem osredinim na namen in cilje raziskav, uporabljene tehnike zbiranja podatkov in raziskovalne metode ter ključne ugotovitve, pokažem, da lahko z uporabo mešanih metod dela uspešno združimo metode in tehnike družboslovnih in podatkovnih znanosti, s čimer lahko opravimo natančne, poglobljene in celovite analize, ki ponudijo relevantne rezultate. S tem jasno poudarim pomen družboslovnega raziskovanja družbenih omrežij in političnega diskurza, ki se pojavlja na družbenih omrežjih, ter prikažem pomen raziskovanja nasilja nad ženskami v politiki, ki kot novodobna oblika nasilja ogroža ne le žensko politično prisotnost in predstavnost, pač pa predstavlja pomembno oviro za demokratične vrednote in enakost spolov ne le v politiki, pač pa v vseh sferah družbe.

* Asistent in raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana, jure.skubic@inz.si; ORCID: 0000-0002-2678-7695

** Članek je nastal v okviru raziskovalnih programov P6-0436 Digitalna humanistika: viri, orodja in metode in P6-0194 Problemi avtonomije in identitet v času globalizacije, ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

Ključne besede: nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih, družboslovno raziskovanje, mešane metode dela, ženske v politiki, omrežje X

ABSTRACT

VIOLENCE AGAINST WOMEN IN POLITICS IN SOCIAL SCIENCE RESEARCH: INNOVATIVE METHODS AND TECHNIQUES

This paper presents a thorough review of the relevant literature addressing the increasingly pressing issue of violence against women in politics on social media. Despite its increasing prevalence and dangerous consequences for those affected, this form of violence is still under-researched, especially in Slovenia. For this reason, a detailed and in-depth literature review is crucial to initiate research in the Slovenian socio-political context.

The paper presents eight key studies analysing the phenomenon of violence against women in politics on social media, employing a mixed-methods approach. Using the latter, researchers combine methods and techniques traditionally used in the social sciences with modern and innovative data science methods. The detailed analysis of these studies focuses primarily on the aims and purposes, data collection techniques, research methods employed, and the main findings of the analysed research. Using mixed-methods research, it is possible to successfully integrate social science and data science methods, allowing for precise, in-depth and comprehensive analyses that yield relevant results.

Thus, the relevance of social science research on social media and political discourses as they unfold in these digital spaces is emphasised. Furthermore, the importance of studying violence against women in politics is underlined, which, as a contemporary form of violence, not only threatens women's political presence and representation but also poses a significant challenge to democratic values and gender equality – not only in politics but in all areas of society.

Keywords: violence against women in politics on social media, social science research, mixed methods, women in politics, X

Uvod

Nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih je v zadnjih letih postalo izjemno pereč problem vseh tehnološko visoko razvitih družb. Informacijsko-komunikacijska tehnologija je namreč postala vseprisotna, s tem pa je ustvarila širok prostor, kjer so se začele pojavljati nove, prej nepoznane oblike nasilja, mizoginije in

agresije. Družbena omrežja¹ so postala t. i. »vroče točke« (angl. *hotspots*),² kjer so se začele pojavljati nove oblike (izražanja) nasilja, pogosto usmerjene proti ženskam, ki zasedajo javno izpostavljene (politične) položaje. Pri nasilju nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih gre torej za specifično obliko izražanja nasilja, ki je v družbi še vedno (pre)pogosto spregledana in izrazito podraziskana. Eden glavnih paradoksov tovrstnega nasilja je predvsem v tem, da se družba po eni strani zaveda njegovega obstoja in resnih posledic, ki jih prinaša za tarče nasilja, po drugi strani pa se o njem v javnosti le redko pogovarjamo in nanj pogosto ne opozarjamo. Kot ugotavljam v nadaljevanju, se sicer vse več tujih raziskav ukvarja s problematiko te vrste nasilja, vendar pa gre še vedno za izrazito slabo raziskan fenomen, zaradi česar si nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih zasluži posebno pozornost in celovit znanstveni pristop.

Glavni namen pričujočega prispevka je ugotoviti, kako različne raziskave naslavlja problematiko nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih, kakšne metodološke pristope in tehnike zbiranja podatkov uporabljajo in kako nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih sploh opredelijo. Nasilje nad ženskami v politiki je namreč specifičen koncept, ki se je v znanstveni literaturi pojavil šele v zadnjih nekaj letih³ in kot tak v družbi (ter pogosto tudi v akademski sferi) še ni splošno uveljavljen. Poleg tega se pojavlja na družbenih omrežjih, kjer je pod pretvezo svobode govora in v zavetju anonimnosti prisoten in sprejemljiv pogosto nasilen in mizogin diskurz, usmerjen proti ženskam, ki se odločijo za aktivno politično delovanje. Prispevek je tako nastal kot odgovor na vse večjo potrebo po pregledu referenčne literature, v kateri se raziskovalke in raziskovalci ukvarjajo z nasiljem nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih. Tudi v Sloveniji smo namreč s preliminarnimi raziskavami in nastajanjem prve doktorske disertacije⁴ na tem področju šele stopili na pot raziskovanja te oblike nasilja.

Prispevek je sestavljen iz dveh delov in zaključka z diskusijo. V prvem, teoretskem delu na kratko predstavim koncept nasilja nad ženskami v politiki, problematiko družboslovnega raziskovanja družbenih omrežij in metodološko zasnovo raziskave ter prikažem, na kakšen način sem zbiral referenčno literaturo, na kateri je osnovan prispevek. V drugem delu natančneje predstavim tiste družboslovne raziskave, ki se ukvarjajo z nasiljem nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih in uporabljajo mešane metode dela, v katerih združijo klasične sociološke tehnike (npr. /kritično/

1 Tukaj mislim predvsem na tista družbena omrežja, ki imajo razmeroma visok delež dnevno aktivnih uporabnic in uporabnikov, ter omrežja, ki so izrazito razširjena v tehnološko razvitih delih sveta. Takšna omrežja so na primer Facebook, Instagram, X, YouTube in LinkedIn. Pri tem opozarjam, da se v pričujočem prispevku osredinjam predvsem na družbeno omrežje X, ki ga tako širša javnost kot tudi političarke in politiki najpogosteje uporabljajo za diskusijo o politično relevantnih temah.

2 Priya Kumar, Anatolij Gruzid in Philip Mai, »Mapping out violence against women of influence on Twitter using the cyber–lifestyle routine activity theory,« *American Behavioral Scientist* 65, št. 5 (2021): 689–711.

3 Mona Lena Krook, »Violence against women in politics,« *Journal of Democracy* 28, št. 1 (2017): 74–88. Mona Lena Krook in Juliana Restrepo Sanín, »Gender and political violence in Latin America. Concepts, debates and solutions,« *Política y gobierno* 23, št. 1 (2016): 127–62. Rebecca Kuperberg, »Intersectional violence against women in politics,« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 685–90.

4 Doktorska disertacija z naslovom *Nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih* je bila v času pisanja prispevka še v izdelavi.

analizo diskurza, analizo vsebine, tematsko analizo, analizo sentimenta) z novodobnimi digitalnimi metodami in tehnikami, ki jih vpeljujejo podatkovne znanosti (npr. analizo družbenih omrežij, rudarjenje besedil, korpusno raziskovanje). V tem delu ponudim sistematičen pregled metodoloških pristopov in tehnik zbiranja podatkov ter najpomembnejših ugotovitev zbranih raziskav. Prispevek zaokrožim s kratko diskusijo in zaključkom, kjer predstavim ključne ugotovitve raziskave.

Problematika nasilja in družboslovnega raziskovanja družbenih omrežij

Preden opredelim ključne probleme družboslovnega raziskovanja družbenih omrežij, je ključno uvesti koncept nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih. Nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih je zaradi natančnega in celostnega razumevanja treba opredeliti kot hibridni koncept, ki je sestavljen iz štirih različnih posamičnih konceptov: 1) *nasilja* (torej tistih namernih dejanj in vedenj, katerih namen je povzročanje škode, diskreditacije, objektifikacije in eksploatacije drugega, oziroma tistih dejanj, ki so motivirana s sovražnostjo in namenom povzročanja škode ter so zakonsko, družbeno in etično deviantna);⁵ 2) *nasilja nad ženskami* (spolno zaznamovanega nasilja, kjer moški kot povzročitelji uporabljajo nasilje nad ženskami kot tarčami za utrjevanje lastne dominantne pozicije v danih odnosih);⁶ 3) *nasilja nad ženskami v politiki* (nasilja, ki je usmerjeno proti politično aktivnim in izpostavljenim ženskam na podlagi njihovega spola, katerega glavni namen je oviranje in preprečevanje javnega političnega izražanja žensk, njihove aktivne javne in politične udeležbe ter izključevanje žensk iz političnega delovanja oziroma preprečevanje zasedanja pomembnih političnih položajev)⁷ in 4) *nasilja na družbenih omrežjih* (nasilja, ki ga (re)producirajo novodobne tehnologije in do katerega prihaja na različnih komunikacijskih kanalih in družbenih omrežjih, kot so X, Facebook, Instagram itd.).⁸

5 Jeff R. Hearn, *The Violences of Men: How Men Talk About and How Agencies Respond to Men's Violence to Women* (SAGE Publications Ltd., 1998). Janet Carter Anand, Bagga Bjerre in Ulrika Järkestig-Berggren, »Perspectives on violence,« *Nordic Social Work Research* 10, št. 2 (2020): 95–99. Todd Herrenkohl, Eugene Aisenberg, James Herbert Williams in Jeffrey M. Jenson, ur., *Violence in Context: Current Evidence on Risk, Protection, and Prevention* (Oxford Academic, 2011).

6 Jasna Podreka, »Odsotnost spolno zaznamovane perspektive v sodobnih razpravah o nasilju nad ženskami,« *Arš & Humanitas* 12, št. 1 (2018): 26. Martin D. Schwartz, »The past and the future of violence against women,« *Journal of Interpersonal Violence* 20, št. 1 (2005): 7–11. Elizabeth L. Kander Englander, *Understanding violence* (Routledge, 2017).

7 Mona Lena Krook, »Violence against women in politics,« *Journal of Democracy* 28, št. 1 (2017): 74–88. Mona Lena Krook in Juliana Restrepo Sanín, »Gender and political violence in Latin America. Concepts, debates and solutions,« *Política y gobierno* 23, št. 1 (2016): 127–62. Rebecca Kuperberg, »Intersectional violence against women in politics,« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 685–90. Malin Holm, »Violence against women in politics: Emerging perspectives, new challenges,« *European Journal of Politics and Gender* 3, št. 2 (2020): 295–97.

8 Nicola Henry in Anastasia Powell, »Technology-facilitated sexual violence: A literature review of empirical research,« *Trauma, Violence, & Abuse* 19, št. 2 (2018): 195–208. Kim Barker in Olga Jurasz, »Online violence against women as an obstacle to gender equality: A critical view from Europe,« *European Equality Law Review*, št. 1 (2020): 47–60. Jessica West, »Cyber-Violence Against Women. Battered Women's Support Services,« World Health Organization (2002). World report on violence and health: Summary. World Health Organization (2014).

Gre torej za nasilje, ki je predvsem v zadnjih nekaj letih zaradi hitrega tehnološkega napredka postalo izjemno pereč problem vseh tehnološko visoko razvitih družb. Takšno nasilje razumem kot novodobno in posebej nevarno manifestacijo nasilja nad ženskami v politiki, ki (lahko) ima hude posledice neposredno za tarče in posredno za vse ženske, predvsem tiste, ki se za aktivni vstop v politiko ali na druge javno izpostavljene položaje šele odločajo.

Čeprav je raziskav, ki se ukvarjajo z nasiljem nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih, vedno več, pa gre še vedno za izrazito ne dovolj raziskano tematiko, kar še posebej velja za Slovenijo. O tem priča že podatek, da pri nas, poleg dveh preliminar-nih raziskav,⁹ ni nobene druge raziskave, ki bi se ukvarjala z nasiljem nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih. Tuje raziskave te tematike so se bolj množično začele pojavljati šele po letu 2017 (čeprav se je razcvet družbenih omrežij začel že med letoma 2004 in 2007), ko je koncept nasilja nad ženskami v politiki z opredelitvijo Mone Lene Krook in Juliane Restrepo Sanin (2016a)¹⁰ tudi konkretnije vstopil v znanstveno polje. Raziskave, ki se ukvarjajo z nasiljem nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih, se osredinjajo predvsem na njegovo ospoljeno naravo in na različne oblike izvajanja nasilja, ki jih povzročitelji uporabljajo na družbenih omrežjih in spletnih platformah. Zaradi njihove maloštevilnosti, različnih metodoloških pristopov in tehnik zbiranja podatkov ter dejstva, da je raziskovanje nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih še vedno razvijajoče se raziskovalno polje, se zdi nujno, da v akademsko polje vpeljemo pregled referenčne literature in že opravljenih raziskav ter s tem ponudimo vpogled v raziskovalne metode in tehnike, ki jih uporabljajo tuje raziskave, ter spodbudimo raziskovanje nasilja nad ženskami v politiki tudi v Sloveniji.

Najprej pa je treba razjasniti ozadje družboslovnega (in predvsem sociološkega) raziskovanja družbenih omrežij, saj gre za kritično raziskovalno polje, kjer je za poglobljeno in celostno raziskovanje nujna vpeljava posebnih metod dela. Čeprav se v sociološkem raziskovanju uporabljajo tako kvalitativne kot kvantitativne raziskovalne metode (oziroma njihova kombinacija), so predvsem kvalitativne metode (npr. / kritična/ analiza diskurza, tematska analiza, vsebinska analiza, analiza intervjujev itd.) med drugim posebej priljubljene za preučevanje političnega diskurza, govorov in parlamentarnih debat, kjer pomembno vlogo igrajo kulturni, družbeni in politični dejavniki. Pri takšnem raziskovanju gre namreč za analizo ne-numeričnih, vsebinskih podatkov in interpretacijo pomenov podatkov, ki pomagajo razumeti družbeno življenje z raziskovanjem tarčnih populacij oziroma družb.¹¹ Kvalitativne metode so tako koristne za preučevanje in analizo političnega diskurza in diskurza na družbenih omrežjih, vendar pa ne ponudijo učinkovite možnosti zbiranja podatkov s teh omrežij. Pogosto se kot najučinkovitejša možnost izkaže ročno zbiranje podatkov, tj. redno pregledovanje družbenih omrežij in manualno shranjevanje objav in komentarjev, ki

9 Jure Skubic in Milica Antić Gaber, »Nasilje nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X: nov način izražanja starih oblik nasilja?«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, št. 3 (2024): 266–301.

10 Krook in Restrepo Sanin, »Gender and political violence in Latin America.«

11 Jure Skubic in Darja Fišer, »Parliamentary discourse research in sociology: Literature review«, v: *Proceedings of the workshop ParlaCLARIN III within the 13th language resources and evaluation conference* (2022), 81–91.

jih želimo analizirati. Gre za razmeroma nenatančen postopek, saj lahko tako izgubimo veliko količino potencialno uporabnih podatkov. Poleg tega je proces časovno zamuden, saj je treba podatke najprej ročno najti, pri čemer si ne moremo pomagati s potencialnim seznamom ključnih besed, ključnikov, omemb ipd., objave shraniti in nato še analizirati. Tak postopek zbiranja podatkov je zato uporaben le pri manjših raziskavah,¹² za obsežnejše pa je treba najti alternativno metodo.

Koristno tehniko zbiranja podatkov ponudi interdisciplinarna naravnost sociologije in njena neposredna povezanost z drugimi družboslovnimi in humanističnimi znanostmi, vedno pogostejše pa tudi s podatkovnimi znanostmi.¹³ Predvsem v zadnjih letih je vznik novih tehnologij omogočil nove in bolj inovativne načine analize družbe in družbenega, še posebej, kadar gre za analizo družbenih omrežij. Predvsem tehnološke inovacije, do katerih je prišlo znotraj digitalnih komunikacijskih platform in so se prikazale predvsem pri prehodu iz informacijskega Spleta 1.0 v interaktivni Splet 2.0, ponujajo sveže možnosti za sociološko raziskovanje.¹⁴ S tem družboslovnim znanostim, kjer raziskovalke in raziskovalci pogosto nimajo ustreznega znanja in ne posedujejo (pravih) orodij, tehnik in pristopov za raziskovanje družbenih omrežij, omogočajo, da se lotijo raziskovanja velikih količin (spletnih) podatkov. Družbeno omrežje X, na primer, vsebuje ogromne količine podatkov in metapodatkov, ki pa jih številne znanosti zaradi uporabe tradicionalnih in klasičnih metod in tehnik ter zanašanja nanje še ne morejo in ne znajo izrabljati do popolnosti.¹⁵ Podatki z družbenih omrežij so izjemno bogati z vsebino, nudijo možnost ponovne uporabe, ponujajo najrazličnejše metapodatke, ki so izjemno koristni za analizo konteksta, v katerem je prišlo do določene interakcije, predvsem pa so ob uporabi pravih metod relativno lahko dostopni in jih je mogoče uporabiti za kvantitativno in kvalitativno analizo.¹⁶ Poleg tega je velika prednost raziskovanja družbenih omrežij možnost kombinacije različnih metodoloških pristopov¹⁷, predvsem kadar združimo pristope podatkovnih znanosti (npr. procesiranje naravnega jezika, tekstovno rudarjenje, strojno učenje itd.) s klasičnimi družboslovnimi tehnikami.¹⁸ Vicente¹⁹ ugotavlja, da predvsem družboslovne znanosti zamujajo z izrabljanjem potenciala, ki ga za raziskovanje ponujajo družbena omrežja, in so preveč usmerjene k uporabi klasičnih in tradicionalnih raziskovalnih

12 Skubic in Antić Gaber, »Nasilje nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X: nov način izražanja starih oblik nasilja?.«

13 Skubic in Fišer, »Parliamentary discourse research in sociology: Literature review.«

14 Adam Edwards, William Housley, Matthew Williams, Luke Sloan in Malcolm Williams, »Digital social research, social media and the sociological imagination: Surrogacy, augmentation and re-orientation,« *International Journal of Social Research Methodology* 16, št. 3 (2013): 245–60.

15 Tyler McCormick, Hedwig Lee, Nina Cesare, Ali Shojaie in Emma S. Spiro, »Using Twitter for demographic and social science research: tools for data collection and processing,« *Sociological Methods & Research* 46, št. 3 (2017): 390–421.

16 Brett Keller, Alain Labrique, Kriti M. Jain, Andrew Pekosz in Orin Levine, »Mind the gap: social media engagement by public health researchers,« *Journal of Medical Internet Research* 16, št. 1 (2014).

17 Ibidem.

18 Tamara Fuchs in Fabian Schäfer, »Normalizing misogyny: hate speech and verbal abuse of female politicians on Japanese Twitter,« *Japan Forum* 33, št. 4 (2021): 553–79.

19 Paula Vicente, »Sampling Twitter users for social science research: evidence from a systematic review of the literature,« *Quality & Quantity* 57, št. 6 (2023): 5449–89.

metod in tehnik. Ključ do natančnih, jasnih, inovativnih, celostnih in poglobljenih raziskav je torej interdisciplinarno raziskovanje, znotraj katerega podatkovne znanosti ponudijo ne le orodja in metode za pridobivanje, predobdelavo in dostavljanje podatkov v dostopnem formatu, primernem za analizo, pač pa tudi možnost celovite kvantitativne analize, medtem ko družboslovne znanosti celostno in poglobljeno opredelijo raziskovalne cilje in raziskovalna vprašanja, metode in tehnike za kvalitativno analizo zbranih podatkov ter vzpostavijo možnosti za kompleksno interdisciplinarno analizo in diskusijo.²⁰ Novodobna tehnologija in napredek v analizi podatkov sta tako raziskovalke in raziskovalce različnih disciplin opremila z novimi pristopi in metodami za raziskovanje velikih količin podatkov (angl. *Big data*) in jim s tem omogočila, da so vsakdanje prakse, delovanje in interakcije posameznikov in posameznic lahko podvrženi znanstveni analizi in raziskovanju.

Izbor relevantnih raziskav

Glavni namen pričujočega prispevka je opraviti natančen pregled relevantne literature in raziskav, ki se ukvarjajo z vprašanjem nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih. Poudariti velja, da namen članka ni v zajemu čim večjega števila raziskav, ki se ukvarjajo s to temo, pač pa predstaviti predvsem tiste, ki so v osnovi družboslovne (predvsem sociološke in politološke), vendar ne uporabljajo le klasičnih družboslovnih tehnik in metod, pač pa tudi inovativne novodobne metode podatkovnih znanosti. Želim namreč pokazati, da je pri družboslovnem raziskovanju družbenih omrežij ključna predvsem interdisciplinarna naravnost raziskav in implementacija različnih tehnik in metod, s katerimi lahko zberemo najrelevantnejše podatke in opravimo karseda natančno in poglobljeno analizo. Kot sem že zapisal, je zaradi izrazite podraziskanosti prispevek ključnega pomena za raziskovanje nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih v slovenskem družbenopolitičnem kontekstu.

V nadaljevanju predstavljene raziskave so bile skrbno izbrane med številnimi potencialno zanimivimi raziskavami, na katere sem naletel v procesu zbiranja podatkov. Raziskave sem večinoma iskal s pomočjo spletnih strani za objavo znanstvenih in akademskih del, kot so Google Scholar, Taylor and Francis Online, SAGE Journals, Semantic Scholar in Elsevier. V procesu iskanja sem uporabil preprost filtrirni postopek, v katerem sem določil sledeče parametre:

- **tematika:** nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih (angl. *violence against women in politics on social media*);
- **čas objave raziskave:** 2014–2024 (obdobje zadnjih desetih let, od leta 2014, ko so se začele pojavljati prve takšne raziskave, pa vse do konca leta 2024);
- **jezik objave:** angleščina;
- **disciplina:** sociologija, politologija, interdisciplinarnost (sociologija oziroma politologija in podatkovne znanosti);

20 McCormick et al., »Using Twitter for demographic and social science research: tools for data collection and processing.«

- **uporabljena metodologija:** pristop mešanih metod dela, kombinacija kvalitativnih in kvantitativnih metod ter tehnik zbiranja podatkov;
- **analizirano družbeno omrežje:** družbeno omrežje Twitter oziroma X.

V postopku zbiranja relevantnih raziskav sem na omenjenih akademskih spletnih straneh z uporabo različnih kombinacij ključnih besed, ki so se nanašale na nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih, opravil preliminarni pregled raziskav in glede na naslov in prebrani povzetek raziskave določil, ali je ta zanimiva za nadaljnjo obravnavo ali ne. V kolikor se je raziskava nanašala na želeno tematiko, je bila objavljena v vnaprej določenem časovnem obdobju in jeziku ter je pripadala vnaprej določeni disciplini, sem jo shranil in uvrstil v nadaljnji izbirni postopek.

V drugem koraku sem v raziskavah, ki sem jih v prvem koraku določil kot relevantne, ponovno prebral povzetek in se poglobljeno posvetil metodološkemu delu, opisanim tehnikam zbiranja podatkov in glavnim ugotovitvam raziskave. Če raziskava ni uporabljala mešanih metod dela in ni bila interdisciplinarno naravnana, sem jo zavrzel. Zanimale so me namreč predvsem tiste raziskave, ki so kombinirale kvalitativne in kvantitativne metode analize in kjer so podatkovne znanosti ponudile inovativna orodja za zbiranje podatkov na družbenem omrežju X. Prav tako sem zavrzel vse tiste raziskave, ki so podatke pridobivale z drugih družbenih omrežij in ne z družbenega omrežja X, in tiste raziskave, ki so se osredinjale na lokalno in (trans)nacionalno politično raven.

Po končanem izbirnem postopku sem izbral 15 raziskav, ki so se mi zdele relevantne za vključitev v pričujoči pregled literature. Vse sem podrobno prebral in jih zaradi tematske sorodnosti klasificiral v dve poglavji: tiste, ki so bile opravljene v različnih delih sveta, s čimer sem se izognil le analizi raziskav, opravljenih v zahodnem delu sveta, in tiste, ki so v svojo analizo vpeljale koncept interseksionalnosti.²¹ Gre namreč za izjemno pomemben koncept, znotraj katerega raziskovalke in raziskovalci ne nameenjajo pozornosti le perspektivi spola kot indikativni za to, da je nekdo tarča nasilja, pač pa tudi drugim perspektivam, okoliščinam in kontekstom (npr. starosti, veroizpovedi, religiji, strankarski pripadnosti itd.). Ker je bila večina raziskav, ki so bile sprva vključene v prvo poglavje, opravljena v Veliki Britaniji in ker so si bile metodološke zelo podobne, sem v prispevek vključil le najrelevantnejšo in najnatančnejšo raziskavo. Tako sem v prvo poglavje vključil pet od osmih relevantnih raziskav, v drugo pa tri. Skupno v prispevku tako predstavim osem relevantnih raziskav.

Pregled relevantnih znanstvenih člankov

V tem poglavju predstavljam tiste relevantne znanstvene članke in raziskave, ki se ukvarjajo s tematiko nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih in pri tem uporabljajo raziskovalne metode in tehnike zbiranja podatkov, ki sem jih že opisal.

21 Kimberlee Crenshaw, »Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color,« *Stanford Law Review* 43, št. 6 (1991): 1241–99.

Vsaki od predstavljenih raziskav dodelim tematski naslov, temu pa sledi njen poglobljeni opis v treh delih: 1) zasnova in namen raziskave, 2) zbiranje podatkov in uporabljene metode ter 3) glavne ugotovitve raziskave. Razlog za tako strukturiranost je predvsem v zagotovitvi čim preglednejše in čim bolj sistematične predstavitve glavnih in najpomembnejših sestavnih delov posamezne raziskave.

Nasilje in mizoginija nad ženskami v politiki v različnih delih sveta

Nasilje nad ženskami v politiki v Veliki Britaniji

Zasnova in namen raziskave: Namen raziskave, ki so jo opravili Bartlett in dr. (2014),²² je bil prikazati obseg, nevarnosti in oblike nasilja in mizoginije, ki so jih na družbenem omrežju X deležne ženske v politiki v Veliki Britaniji. Avtorice in avtorji so v svoji analizi izvedli dve študiji, s katerima so želeli lažje in bolje razumeti mizoginijo nad ženskami na družbenem omrežju X.

Zbiranje podatkov in uporabljene metode: Podatke so zbirali na družbenem omrežju X med decembrom 2013 in januarjem 2014, za zbiranje pa so uporabili Twitter Application Programming Interface oziroma Twitter API. V obeh raziskavah so se osredinili na kvalitativno in kvantitativno analizo uporabniških računov na omrežju X v Veliki Britaniji. Opravili so tako avtomatizirano analizo diskurza na omrežju X s pomočjo procesiranja naravnega jezika (angl. *Natural Language Processing – NLP*) kot tudi ročno, kvalitativno analizo, s pomočjo katere so pregledali in analizirali naključne vzorce podatkov. V prvi raziskavi so razčlenili vse tiste objave, ki so vsebovale besedo »posilstvo« (angl. *rape*). V začetni fazi prve raziskave so zbrali več kot 2 milijona objav, ki so vsebovale ključno besedo »rape«, vendar pa so z nadaljnjim čiščenjem, v katerem so ohranili le objave, objavljene v Veliki Britaniji, izluščili nekaj več kot 108.000 objav, primernih za končno analizo. V analizi so razlikovali med tistimi objavami, ki so govorile o uporabi besede »rape« v medijih, in tistimi, ki so besedo »rape« uporabljale bolj v pogovornem smislu; torej so se uporabniki in uporabnice pogovarjali o posilstvu, se o njem neprimerno šalili, grozili s posilstvom itd.

V drugi raziskavi pa so analizirali vse tiste objave na omrežju X, ki so vsebovale izraza »slut« in »whore«. S prvotnim iskanjem so v tem primeru pridobili več kot 6 milijonov objav, po filtriranju in čiščenju pa so za analizo uporabili nekaj več kot 130.000 objav, pri čemer jih je 48.000 uporabilo besedo »whore«, 85.000 pa besedo »slut«. Podobno kot v prvi raziskavi so tudi tukaj objave razvrstili na dva dela; na tiste, ki so samo govorile o uporabi teh dveh besed (takšnih je bilo nekaj manj kot 8000), in tiste, ki so obe besedi uporabile kot del pogovora (takšnih je bilo več kot 110.000).

22 Jamie Bartlett, Richard Norrie, Sofia Patel, Rebekka Rumpel in Simon Wibberley, »Misogyny on twitter,« *Demos* (2014): 1–18.

Glavne ugotovitve raziskave: V prvi raziskavi so ugotovili, da je bilo nekaj manj kot 28.000 objav povezanih z mediji, medtem ko je bilo kar 80.000 takih, ki so se navezovala na uporabo besede »rape« v pogovorih. Poleg tega so ugotovili, da je pogovorne objave objavilo nekaj manj kot 50.000 uporabnic in uporabnikov, pri čemer je bilo v naključnem vzorcu 381 uporabniških profilov ugotovljeno, da se v objavah 10 odstotkov uporabnic in uporabnikov nanaša na politiko, 2 odstotka je bilo prekomerno seksističnih objav, 9 odstotkov objav pa je vsebovalo takšen ali drugačen protidružbeni sentiment. V drugi raziskavi pa so avtorice in avtorji ugotovili, da je bilo okrog 18 odstotkov objav na omrežju X splošno mizoginih in nasilnih ter da so tako ženske kot moški tisti, ki na omrežju X uporabljajo besedi »whore« in »slut« ter jih usmerjajo proti političarkam.

Nasilje nad ženskami v politiki v Indoneziji, Kolumbiji in Keniji

Zasnova in namen raziskave: Namen raziskave nasilja nad ženskami v politiki, ki so jo Zeiter, Pepera in Middlehurst (2019)²³ opravili v Indoneziji, Kolumbiji in Keniji, je bil pokazati na nevarne posledice nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih predvsem za prisotnost žensk na spletu in njihovo aktivno politično delovanje.

Zbiranje podatkov in uporabljene metode: Raziskavo so opravili v času lokalnih volitev v Indoneziji leta 2018, parlamentarnih volitev v Kolumbiji leta 2018 in splošnih volitev v Keniji leta 2017. Podatke na omrežju X so zbirali pol leta za vsako državo. V lokalnih jezikih (indonezijsčini, španščini, angleščini in svahiliju) so najprej v okviru posebnih delavnic, ki jih je organiziral Nacionalni demokratični inštitut, ustvarili slovar žaljivih in nasilnih besed, ki so jih potem uporabili za iskanje po družbenem omrežju X. V prvem delu raziskave so razvili metodo za identifikacijo in merjenje nasilnih objav na omrežju X, kjer so v prvem koraku s pomočjo prej ustvarjenega slovarja žaljivih besed in programa za identifikacijo žaljivih objav iskali potencialno žaljive objave, usmerjene proti ženskam v politiki v posamezni državi. V drugem koraku pa so zbrane objave ročno kodirali in ugotavljali, za kakšno obliko nasilja gre. V tem koraku so preverjali tudi uporabniške profile, da so zagotovili pripadnost uporabniških profilov pravim osebam. Ko so bili profili identificirani kot ustrezni, so raziskovalke in raziskovalci ročno pregledali objave in analizirali stopnjo nasilja, ki je bila uporabljena v njih, in oblike nasilja, uporabljene v posamezni objavi. Ročno delo je bilo v tem primeru nujno za ugotavljanje pravih kategorij in oblik nasilja. Uporabili so torej pristop mešanih metod dela, kjer so združili 1) analizo družbenega omrežja X, 2) analizo vprašalnikov o uporabi družbenih omrežij in 3) delavnice za izdelavo slovarja nasilnih in mizoginih besed.

23 Kirsten Zeiter, Sandra Pepera, Molly Middlehurst in Derek Ruths, »Tweets that Chill: Analyzing Online Violence Against Women in Politics« (National Democratic Institute, May 2019).

Glavne ugotovitve raziskave: Gre za eno od redkih raziskav, namenoma usmerjeno v raziskovanje nasilja, ki so ga deležne mlade ženske v politiki, torej tiste, ki so šle na pragu vstopa v aktivno politično delovanje. Rezultati jasno prikažejo, da nasilje nad ženskami v politiki predstavlja pomembno oviro na njihovi poti in lahko ima strašljive učinke na njihovo politično delovanje. Predvsem rezultati iz Kolumbije in Kenije so pokazali, da tarče nasilja pogosto zapustijo družbena omrežja in se na njih ne pojavljajo. Celo več, raziskava ugotavlja, da nasilje negativno vpliva tako neposredno na tarče nasilja kot tudi posredno na ženske, ki se za vstop v politiko še odločajo in še niso začele aktivne politične kariere. Tako ženske ostajajo ne le izven politike, pač pa tudi stran od aktivne uporabe družbenih omrežij.

Nasilje nad ženskami v politiki v Kanadi in ZDA

Zasnova in namen raziskave: Rheault, Rayment in Masulan (2019)²⁴ v svoji študiji ugotavljajo, koliko objav na družbenem omrežju X, namenjenih političarkam v Kanadi in ZDA, je resnično nasilnih oziroma kako se nasilje, ki so ga deležne ženske, razlikuje od nasilja, katerega tarče so moški v politiki.

Zbiranje podatkov in uporabljene metode: V raziskavi so se osredotočili na zbiranje nasilnih in mizoginij objav o političarkah in politikih ter ustvarili dva glavna vzorca. Kanadski vzorec je vseboval 195 najvplivnejših političark in politikov v kanadski politiki (člane in članice kabineta zvezne vlade in vseh desetih provinc), pri čemer je bilo 37 odstotkov žensk. Ameriški vzorec pa je vseboval 100 senatork in senatorjev, pri čemer je bilo 21 senatork žensk. Podatke so zbirali po en mesec za vsako od obeh držav, in sicer med aprilom in julijem 2017, s pomočjo metod nadzorovanega strojnega učenja (angl. *supervised machine learning*) in zbrali več kot 2,2 milijona objav, ki so jih kvalificirali kot vljudne ali nevljudne. Vljudnost objav so preverjali s pomočjo prediktivnih modelov, ki so na podlagi 10.000 ročno kodiranih objav (5000 kanadskih in 5000 ameriških) lahko ugotavljali, ali je posamezna objava vljudna ali ne.

Glavne ugotovitve raziskave: V raziskavi ugotavljajo, da je bilo v ameriški bazi podatkov 15,4 odstotka, v kanadski bazi podatkov pa 10,6 odstotka objav kategoriziranih kot nevljudnih, kar nakazuje, da je politični diskurz na družbenih omrežjih v ZDA bolj nevljuden kot v Kanadi. Poleg tega za obe državi ugotavljajo, da so ženske, ki v politiki dosežejo visok status, večkrat tarče nevljudnih sporočil oziroma objav kot moški na enakih položajih, hkrati pa raziskava razkrije, da to ne drži nujno za moške in ženske na nižjih političnih položajih. Razlike v političnih položajih so torej ključne pri ugotavljanju usmerjenosti nasilja nad moškimi in ženskami v politiki.

24 Ludovic Rheault, Erica Rayment in Andreea Musulan, »Politicians in the line of fire: Incivility and the treatment of women on social media,« *Research & Politics* 6, št. 1 (2019).

Nasilje nad ženskami v politiki na Japonskem

Zasnova in namen raziskave: Fuchs in Schäffer (2021)²⁵ sta mizoginijo, sovražni govor in verbalno zlorabo nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X preučevala na primeru Japonske, njun namen pa je bil ugotoviti, kakšne oblike nasilja so izražene proti pomembnim japonskim političarkam.

Zbiranje podatkov in uporabljene metode: Za analizo sta uporabila korpusno analizo diskurza, s katero sta analizirala zlorabo, nasilje in mizoginijo v objavah, namenjenih štirim uglednim japonskim političarkam. Glavni namen uporabe korpusne diskurzivne analize je ravno v kombinaciji kvalitativne kritične analize diskurza s kvantitativnimi metodami korpusnega jezikoslovja. Njun korpus je obsegal podatke, ki sta jih pridobila z družbenega omrežja X in so bili zbrani med januarjem in sredino aprila 2018 s pomočjo Twitter API. Ker ju je zanimala predvsem raven nasilja, mizoginije in sovražnega govora, ki so ga ženske v japonski politiki deležne vsakodnevno, sta za obdobje zbiranja podatkov izbrala čas, v katerem ni bilo pomembnejših političnih dogodkov. V začetku sta avtorja na eni strani opredelila 19 japonskih političark, ki sta jih želela vključiti v analizo, ter tudi nekatere ključne besede (npr. žaljivke, vzdevke itd.), ki se uporabljajo za naslavljanje političark. S to metodo sta ustvarila korpus objav, ki je obsegal 9,5 milijona besed. Ker sta raziskavo opravljala sama, sta analizirala nasilje, ki so ga bile deležne štiri najuglednejše političarke, poglobljeno diskurzivno analizo pa sta opravila na vzorcu 50 naključno izbranih nasilnih in sovražnih objav.

Glavne ugotovitve raziskave: Avtorica in avtor sta v raziskavi ugotovila, da je negativen sentiment, usmerjen predvsem v uglednejše političarke, postal trend na omrežju X in da so v objavah z negativnim sentimentom pogosto prisotni tudi nasilje, seksizem in sovražni govor, o katerem pa ženske v politiki pogosto ne govorijo javno oziroma o njem ne poročajo. Zaradi neprestane izpostavljenosti nasilnemu diskurzu na družbenih omrežjih pa ženske pogosto same od sebe prenehajo uporabljati družbena omrežja ali pa celo prenehajo z aktivno politično participacijo, po drugi strani pa tovrstno nasilje posredno vpliva tudi na ženske, ki se za politično kariero še odločajo. In ravno nasilje je, kot ugotavljata avtorja, najpogostejši razlog, da se ženske za aktivno politično udeležbo ne odločajo pogosto.

Nasilje nad ženskami v politiki na Finskem

Zasnova in namen raziskave: Pomembno raziskavo, ki se osredinja na nasilje in sovražni govor, ki so ga na družbenem omrežju X deležne ministrice in predsednica vlade na Finskem, so opravili van Sant, Fredheim in Bergmanis-Koräts (2021).²⁶ Ukvarjali so se predvsem z vprašanjem, ali gre pri mizoginih objavah na družbenem omrežju X za delovanje botov ali pa za nasilnimi objavami stojijo dejanski uporabnice in uporabniki.

25 Fuchs in Schäffer, »Normalizing misogyny: hate speech and verbal abuse of female politicians on Japanese Twitter.«

26 Kristina van Sant, Rolf Fredheim in Gundars Bergmanis-Koräts, *Abuse of Power: Coordinated Online Harassment of Finnish Government Ministers* (Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence, 2021).

Zbiranje podatkov in uporabljene metode: Osnovo za to raziskavo predstavljajo ugotovitve treh raziskav finske vlade, ki kažejo, da je bila približno tretjina odločevalk in odločevalcev na lokalni ravni in približno polovica članic in članov parlamenta že tarča nasilja in sovražnega govora na spletu in da je bilo med finskimi parlamentarnimi volitvami leta 2019 na družbenem omrežju X zaznati delovanje botov. V pričujoči raziskavi so avtorji uporabili pristop mešanih metod dela, pri čemer so združili uporabo kvantitativnih vizualizacij s pomočjo umetne inteligence in kvalitativno analizo sporočil in objav na omrežju X. S prvo metodo so opravili analizo omrežij in vzpostavili omrežno vizualizacijo žrtev in tematik, z drugo metodo pa so podrobno analizirali nasilne in mizogine objave. Podatke so na družbenem omrežju X zbirali s pomočjo Twitter API med 12. marcem in 27. julijem 2020, kar je bilo ravno obdobje, ko je bila na Finskem razglašena državna kriza zaradi pandemije covida-19. Zbirali so vse tiste objave in sporočila, ki so omenjala ministrice oziroma ministre predsednice vlade Sanne Marin ali predsednico vlade samo. Vse osebne podatke so anonimizirali. Posebno oviro pri zbiranju in analizi podatkov je predstavljal jezik znotraj finskega informacijskega prostora, vendar so ravno zaradi potencialne izgube pomembnih podatkov s prevodi v angleščino zbrali samo tiste objave in sporočila, ki so bila napisana v finščini. Uporabljena baza podatkov je obsegala 2000 objav na omrežju X, ki so bile klasificirane kot žaljive.

Glavne ugotovitve raziskave: V analizi so raziskovalka in raziskovalca pokazali, da večina nasilnih in mizoginih sporočil, usmerjena proti predstavnicam in predstavnikom vlade, ni avtomatizirana (torej vsebine ne ustvarjajo boti), pač pa takšne objave večinoma ustvarjajo dejanski uporabniki in uporabnice omrežja X. Čeprav so zasledili sovražno aktivnost tako s strani skupin s politično ideologijo levo in desno od sredine, pa je večina nasilnih in mizoginih objav prišla iz skupin z desno politično orientacijo, pet najpogostejših tarč mizoginih napadov pa je bilo žensk. Da bi spodkopali avtoriteto vlade, ki so jo vodile predvsem ženske, in jih prikazali kot politično radikalne in nesposobne za delovanje v politiki, so jih zmerjali z izrazi, kot so »feministični kvintet«, »feministična agenda«, »brigada šmink«, »šminkasta dekleta« itd. Ministrice so bile tarče seksističnih sporočil ne glede na politični dogodek, objavo ali temo.

Intersekcionalnost in nasilje nad ženskami v politiki

Intersekcijska perspektiva nasilja nad ženskami v britanskem parlamentu

Zasnova in namen raziskave: Raziskava, ki jo je opravila Rebecca Kuperberg (2021),²⁷ temelji na njeni preliminarni raziskavi iz leta 2018, v kateri se je ukvarjala s tematiko nasilja nad ženskami v politiki v Izraelu. V raziskavi iz leta 2021 se je

27 Rebecca Kuperberg, »Incongruous and illegitimate: Antisemitic and Islamophobic semiotic violence against women in politics in the United Kingdom,« *Journal of Language Aggression and Conflict* 9, št. 1 (2021): 100–26.

podrobneje osredotočila na diskurzivno analizo semiotičnega nasilja na družbenem omrežju X, ki je bilo usmerjeno proti sedmim uglednim muslimanskim in judovskim političarkam v britanskem parlamentu.

Zbiranje podatkov in uporabljene metode: Kuperberg je za namen raziskave analizirala 225.000 objav na družbenem omrežju X, za zbiranje podatkov pa je uporabila Twitter API. Pri zbiranju podatkov se ni osredotočala na omembe (angl. *mentions*), pač pa na označbe političark (angl. *tags*). Podatke je zbiral med 29. januarjem in 10. marcem 2019, zbiranje pa je potekalo v dveh delih. V prvem delu se je usmerila v iskanje islamofobnih in antisemitskih žaljivk, ki jih je našla v spletnem slovarju žaljivih besed (angl. *Racial Slur Database*), te pa je združila z najpogostejšimi sovražnimi žaljivkami, ki jih identificira Anti-Defamation League (nevladna organizacija za boj proti obrekovanju). V drugem delu zbiranja podatkov je prebrala 1000 naključnih objav iz različnih časovnih obdobj znotraj obdobja zbiranja podatkov in na seznam ključnih besed dodala še tiste, ki jih je našla v objavah, pa jih na prejšnjem seznamu ni bilo. Tako je ustvarila seznam 189 ključnih besed, ki so vključevale seksistične žaljivke, rasistična obrekovanja in splošno žaljive besede. Te ključne besede je nato uporabila za rudarjenje vseh objav na družbenem omrežju X. Če je ključna beseda ponudila manj kot 250 objav, je prebrala vse, če pa jih je generirala več, je za branje izbrala naključni vzorec izmed teh objav. Za poglobljeno diskurzivno analizo nasilja nad ženskami na omrežju X je Kuperberg uporabila izbor 536 nasilnih objav. Vse zbrane objave je klasificirala glede na obliko zlorabe, ki je bila v njih prisotna, in sicer v kategorije *splošno, rasizem, seksizem, večkratne oblike nasilja*, pri čemer je bila prav zadnja tista, ki je bila v okviru uporabljene intersekcijske perspektive najzanimivejša, saj so te objave vsebovale več uporabljenih stereotipov in oblik nasilja, med katerimi sta bila najpogostejša rasizem in seksizem. Za poglobljeno analizo diskurza je avtorica uporabila kritične študije diskurza.

Glavne ugotovitve raziskave: V raziskavi je Kuperberg ugotovila, da je bilo približno 8,8 odstotka objav kategoriziranih kot nasilnih oziroma takšnih, ki izražajo zlorabo in vključujejo antisemitsko in islamofobno diskriminacijo. V okviru tega je bilo 18,5 odstotka nasilnih objav usmerjenih proti judovskim političarkam in 17,2 odstotka proti muslimanskim političarkam. Objave, usmerjene proti vsem ženskam v njenem vzorcu, so vsebovale neporocionalno velik delež rasističnega jezika, uporabljenega samostojno ali v kombinaciji z drugimi oblikami zlorabe (največkrat s spolom). Seksistični diskurz je večinoma vseboval komentarje, ki so se nanašali na videz in način oblačenja političark, komentarje o njihovi spolni usmerjenosti, seksistične žaljivke itd.

Intersekcijska perspektiva nasilja nad ženskami v politiki v Veliki Britaniji

Zasnova in namen raziskave: V svoji prvi raziskavi sta Southern in Harmer (2019)²⁸ z uporabo intersekcijske perspektive analizirali vse tiste objave na družbenem

28 Rosalynd Souther in Emily Harmer, »Othering political women: Online misogyny, racism and ableism towards women in public life,« *Online Othering: Exploring Digital Violence and Discrimination on the Web* (2019): 187–210.

omrežju X, namenjene tistim 33 parlamentarkam v parlamentu Združenega kraljestva, ki so prisotne na omrežju X in so hkrati temnopolte, Azijke ali pripadajo etničnim manjšinam (angl. *Black, Asian or Ethnic minority – BAME*), LGBTQ+, oziroma tistim, ki imajo takšno ali drugačno obliko telesne oviranosti.

Zbiranje podatkov in uporabljene metode: Od vseh političark, ki sta jih avtorici vključili v raziskavo, jih je bilo 9 istospolno usmerjenih oziroma biseksualk, 23 pa temnopoltih ali žensk, ki pripadajo kateri drugi etnični manjšini. Le ena od parlamentark pa je izpolnjevala tri intersekcijske pogoje – bila je temnopolta ženska z neko obliko oviranosti oziroma invalidnosti. Avtorici sta nasilne objave proti tem političarkam zbirali med 6. junijem 2018 in 12. junijem 2018, saj so ju zanimale predvsem vsakodnevne interakcije med parlamentarkami in prebivalstvom in ne toliko nasilna sporočila, ki jih parlamentarke prejmejo pred in med pomembnimi političnimi dogodki. S pomočjo programske opreme NodeXL sta zbrali vse objave, ki so se pojavile v tednu njihovega zbiranja, in nato v procesu čiščenja ohranili le tiste, namenjene neposredno posamezni političarki. To je pomenilo skupaj nekaj več kot 12.000 objav. V delu kvantitativne analize sta nato ugotavljali, koliko nasilnih objav je bilo namenjenih posamezni političarki, v okviru kvantitativne analize pa sta objave analizirali s pomočjo tematske analize. Vsako od objav sta prebrali in jo kodirali tako, da sta lahko določili, ali gre v posamezni objavi za izključevanje, in če da, o kakšni obliki izključevanja oziroma drugačenja je govora. Objav, ki sta jih analizirali, nista anonimizirali. V tematski kvalitativni analizi pa sta avtorici opredelili štiri glavne kategorije oziroma teme nasilnega diskurza nad ženskami v britanski politiki: ospoljeno in nasilno zlorabo, zavrnitev in utišanje, prevpraševanje inteligence in položaja političark ter benevolentno drugačenje. Zadnja kategorija se je nanašala predvsem na tisto političarko, ki je bila tudi temnopolta in je imela eno od oblik oviranosti (slabovidnost) – objave so bile namreč ustvarjene tako, da so kljub na prvi pogled spodbujajočemu in pozitivnemu videzu poudarjale njeno drugačnost in se osredotočale na njeno oviranost.

Glavne ugotovitve raziskave: Kvantitativna analiza je pokazala, da je bilo nasilja prek družbenega omrežja X deležnih 24 odstotkov političark konservativne in 61 odstotkov političark laburistične stranke, ena političarka Liberalnih demokratov in štiri političarke Škotske nacionalne stranke (SNP). Poleg tega sta avtorici ugotovili, da je političarka, ki je bila tarča največ nasilnih objav, prejela nekaj več kot 1600 takšnih objav, tista, ki je bila tarča najmanjkrat, pa 14. Ženske v britanski politiki so predvsem tarče različnih diskurzivnih oblik nasilja, kjer sta v prvi vrsti prisotna predvsem rasno in spolno razlikovanje ter izključevanje. Večina nasilnih objav, ki poudarjajo nesposobnost žensk za delovanje v politiki, je namenjena političarkam leve politične opcije, čeprav so tarče nasilja tudi političarke z desne politične opcije. Predvsem pomembna je ugotovitev, da se znotraj nasilnih objav najdejo tudi benevolentno nasilne objave, ki na prvi pogled delujejo pozitivne in spodbujajoče, vendar v svojem jedru še vedno izražajo drugačnost žensk v politiki.

Nasilje nad manj izpostavljenimi ženskami v britanski politiki

Zasnova in namen raziskave: Raziskava iz leta 2019 je Rosalyn Southern in Emily Harmer spodbudila, da sta leta 2021 opravili podobno raziskavo, le da sta se v njej aktivneje posvetili bolj prikritim oblikam izključevanja, drugačenja in nasilja nad tistimi ženskami v britanski politiki, ki zasedajo manj izpostavljene politične položaje oziroma so na splošno manj izpostavljene in delujejo bolj v ozadju.²⁹

Zbiranje podatkov in uporabljene metode: Tudi v tej raziskavi sta avtorici uporabili pristop mešanih metod dela in analizirali nekaj več kot 117.000 objav na družbenem omrežju X, ki jih je javnost namenila manj izpostavljenim političarkam in politikom. Kot takšne sta opredelili tiste, ki imajo na družbenem omrežju manjše število sledilcev; takih je bilo v britanskem parlamentu 500 parlamentark in parlamentarcev. Nasilne objave, namenjene tem parlamentarkam in parlamentarcem, sta zbirali med 19. marcem in 2. aprilom 2018, s čimer sta tako kot v prvi raziskavi analizirali obdobje, okrog katerega ni bilo pomembnejših političnih dogodkov. Avtorici sta za distinkcijo različnih oblik nasilnih objav uporabili vsebinsko analizo objav na omrežju X ter analizirali ospoljene objave, ki uporabljajo subtilen, vsakodnevni diskurz. Tako sta opredelili 295 objav, ki so izražale spoljeno nasilje, in jih vsebinsko analizirali.

Glavne ugotovitve raziskave: Avtorici sta ugotovili, da bi približno 10 odstotkov objav na družbenem omrežju X lahko klasificirali kot nevljudne, necivilne oziroma nasilne, kar pomeni, da je približno ena od desetih objav, namenjenih političarkam in politikom, na nek način nevljudna. Z vsebinsko analizo sta določili tudi diskurzivne kategorije ospoljenih objav, in sicer neposredno ospoljene in mizogine zlorabe, demonizacijo, objektifikacijo in feminizacijo, ki se nanaša predvsem na moške politike. Poleg tega sta v svoji analizi pokazali, da v objavah na družbenem omrežju X obstajajo ospoljeni vzorci, čeprav jih je manj, kot bi bilo morda pričakovano. Ugotovili sta tudi, da so bile nasilne in mizogine objave večkrat namenjene ženskam kot moškim, da so prevpraševale predvsem njihov položaj v predstavniški strukturi ter diskreditirale s pomočjo spolnih stereotipov o vlogi žensk v politiki.

Diskusija in zaključek

V pričujočem prispevku obravnavam relevantno referenčno literaturo, ki se ukvarja z analizo in raziskovanjem nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih. Že v prvem delu prispevka jasno poudarim manko raziskav na tem področju, še posebej v slovenskem družbenopolitičnem kontekstu. Ravno pomanjkanje tovrstnih raziskav razumem kot enega pomembnejših dejavnikov, zaradi katerega je potreba po pregledu maloštevilnih (tujih) raziskav nasilja nad ženskami v politiki na družbenih

29 Rosalyn Southern in Emily Harmer, »Twitter, incivility and 'everyday' gendered othering: An analysis of tweets sent to UK members of parliament,« *Social Science Computer Review* 39, št. 2 (2021): 259–75.

omrežjih nujna. Le z natančnim poznavanjem dela tujih raziskovalk in raziskovalcev lahko namreč tlakujemo pot raziskovanja tega fenomena tudi v Sloveniji.

V prispevku predstavim osem pomembnejših raziskav, ki so nastale v zadnjih desetih letih in so si med seboj podobne ne le v raziskovalnem interesu, pač pa tudi v uporabljeni metodologiji in tehnikah zbiranja podatkov. Osredinim se namreč le na pregled tistih družboslovnih raziskav, ki so uporabile pristop mešanih metod dela, v katerem so združile klasične družboslovne tehnike na eni in novodobne tehnike podatkovnih znanosti na drugi strani. Glavni argument za takšno osredotočenost je namreč s številnimi raziskavami³⁰ podprta ugotovitev, da lahko v družboslovju in humanistiki s pomočjo metod in tehnik podatkovnih znanosti z družbenih omrežij učinkoviteje, hitreje in natančneje zberemo veliko število podatkov, ki poleg lastne vsebine vsebujejo tudi metapodatke in dodatne informacije, na podlagi katerih lahko opravimo celostnejšo in bolj poglobljeno raziskavo. To predvsem velja za družbeno omrežje X, ki lahko z uporabo pravilnih metod zbiranja podatkov služi kot izjemno bogata zbirka nasilnih, mizoginih, sovražnih ter seksističnih objav in komentarjev, usmerjenih proti aktivnim ženskam v (trans)nacionalnih politikah. Predstavljene raziskave jasno pokažejo, da je sodelovanje družboslovja in podatkovnih znanosti ključno pri preučevanju nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih, saj v takšnem interdisciplinarnem sodelovanju podatkovne znanosti namreč ponudijo ne le orodja in metode za pridobivanje, predobdelavo in dostavljanje podatkov v dostopnem formatu, primernem za analizo, pač pa tudi možnost celovite kvantitativne analize, medtem ko družboslovne znanosti celostno in poglobljeno opredelijo raziskovalne cilje in raziskovalna vprašanja, metode in tehnike za kvalitativno analizo zbranih podatkov ter vzpostavijo možnosti za kompleksno interdisciplinarno analizo in diskusijo.³¹

Čeprav so predstavljene raziskave razmeroma enotne glede uporabe metodoloških pristopov, pa obstajajo številne družboslovne raziskave, ki za analizo družbenih omrežij ne uporabljajo pristopa mešanih metod dela oziroma tehnik zbiranja podatkov, ki jih poznajo podatkovne znanosti. Namesto tega za zbiranje podatkov in njihovo analizo pogosto uporabijo le klasične družboslovne tehnike in metode, kar pomeni, da so podatki pogosto zbrani ročno (npr. s pregledovanjem družbenih omrežij, anketami, vprašalniki, intervjuji, branjem spletnih objav itd.), analizirani pa pretežno z uporabo kvalitativnih metod (npr. analize diskurza, etnografske analize, tematske analize, analize vsebine ipd.). Kot omenjeno, je takšna oblika raziskovanja kljub velikemu pomenu kvalitativnih metod v družboslovnem raziskovanju manj primerna za raziskovanje diskurza na družbenih omrežjih. Z ročnim zbiranjem podatkov (denimo z rednim pregledovanjem omrežja X in shranjevanjem relevantnih objav) namreč lahko zberemo le majhen vzorec

30 Almila Akdag Salah, Lev Manovich, Albert Ali Salah in Jay Chow, »Combining cultural analytics and networks analysis: Studying a social network site with user-generated content,« *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 57, št. 3 (2013): 409–26. Mylynn Felt, »Social media and the social sciences: How researchers employ Big Data analytics,« *Big Data & Society* 3, št. 1 (2016). McCormick et al., »Using Twitter for demographic and social science research: tools for data collection and processing,« Skubic in Fišer, »Parliamentary discourse research in sociology: Literature review,« Skubic in Antić Gaber, »Nasilje nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X: nov način izražanja starih oblik nasilja?.«

31 McCormick et al., »Using Twitter for demographic and social science research: tools for data collection and processing,«

objav, poleg tega pa velik delež objav in komentarjev izgubimo oziroma zgrešimo. Poleg tega lahko za iskanje relevantnih podatkov le v omejenem obsegu uporabimo ključne besede, ključnike in/ali omembe, kar dodatno prispeva k majhnosti vzorca. Prav tako z ročnim zbiranjem podatkov ne pridobimo relevantnih metapodatkov, na podlagi katerih bi lahko sklepali o kontekstu, v katerem je bila določena objava objavljena. Ugotavljam tudi, da izključno kvalitativna analiza ne zadošča za celostno in poglobljeno razumevanje zbranih podatkov, saj v analizi družbenih omrežij upravljamo tudi s podatki, ki so koristni predvsem za kvantitativno in statistično analizo. Zato zagovarjam argument, da je pristop mešanih metod dela eden najučinkovitejših pristopov, ki jih lahko uporabimo pri raziskovanju družbenih omrežij. Z uporabo tehnik podatkovnih znanosti namreč lahko zberemo veliko večjo količino objav, poobjav in komentarjev v določenem jeziku in določenem časovnem obdobju, s tem pa v bistveno krajšem času pridobimo večji in bolj reprezentativen vzorec za analizo. Uporaba tehnik podatkovne znanosti omogoča tudi zbiranje podatkov z družbenih omrežij v realnem času, kar je za družboslovno in predvsem sociološko raziskovanje ključno. Poleg tega kombinacija kvalitativnih in kvantitativnih raziskovalnih metod omogoča obsežnejšo in natančnejšo analizo več dejavnikov, ki vplivajo na pojavnost in posledice nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih. Tako pridobljeni podatki služijo kot osnova za kvantitativno in kvalitativno analizo, s čimer pridobimo širši vpogled v fenomen nasilja na družbenih omrežjih.

Analiza predstavljenih raziskav je torej ključna z več vidikov. Prvi, že omenjen, je vidik metodološke enotnosti raziskav, ki se ukvarjajo z vprašanjem nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih, in njihova interdisciplinarna naravnost. Drugi, enako pomemben vidik vidim v dejstvu, da raziskave niso osredinjene le na analizo družbenih omrežij v zahodnem svetu, pač pa prečijo nacionalne in kontinentalne meje in se usmerjajo na oblike takšnega nasilja, do katerih prihaja v različnih delih sveta. Čeprav lahko ugotovimo, da večina raziskav prihaja iz angleško govorečega okolja (predvsem iz Velike Britanije, ZDA, Kanade itd.), pa zasledimo tudi raziskave družbenih omrežij na Japonskem, v Indoneziji, Keniji, Kolumbiji in evropskih državah. Osredinjenost raziskav pretežno na angleško govoreče okolje je razumljivo, saj je visok delež objav na omrežju X napisan v angleščini oziroma katerem od drugih velikih jezikov.³² Izvajanje takšnih raziskav je zato veliko lažje kot izvajanje raziskav z objavami v jezikih z manj govorkami in govorci, saj slednje zahtevajo več programerskega in računalniškega dela ter uporabo alternativnih metod zbiranja podatkov. Ravno zato je prisotnost raziskav iz delov sveta, kjer imajo jeziki manj govork in govorcev oziroma za katere pogosto velja stereotipno prepričanje, da so tehnološko manj razvite kot države zahodnega sveta, še toliko pomembnejša. Nakazujejo namreč na dejstvo, da je nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih razumljeno kot globalen fenomen,³³

32 Frank Jacobs, »Vive le tweet! A Map of Twitter's Languages,« *Big think (Strange Maps)*, 2011, <https://bigthink.com/strange-maps/539-vive-le-tweet-a-map-of-twitters-languages/>.

33 Cheryl N. Collier in Tracey Raney, »Canada's member-to-member code of conduct on sexual harassment in the House of Commons: Progress or regress?,« *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique* 51, št. 4 (2018): 795–815. Mona Lena Krook, »Violence against women in politics: A rising global trend,« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 673–75.

ki je prisoten praktično povsod, kjer se družbena omrežja uporabljajo za politično komunikacijo, in ki je vedno pogostejše prepoznan kot ena najpomembnejših ovir za politično prisotnost žensk.

Poleg tega obravnavane raziskave jasno pokažejo, da nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih nikakor ni omejeno le na nekatere položaje v politiki, pač pa so tarče tovrstnega nasilja tako ženske na visokih in bolj izpostavljenih političnih položajih (npr. ministrice, predsednice vlad, držav itd.) kot tudi ženske na nižjih oziroma manj izpostavljenih političnih položajih (npr. poslanke, parlamentarne sodelavke itd.). Pomembno je izpostaviti tudi, da je takšna oblika nasilja tesno povezana s politično aktivnostjo žensk – kot namreč ugotavljajo raziskave, večja politična aktivnost žensk prinaša večjo verjetnost za izpostavljenost nasilju, hkrati pa manjša politična aktivnost oziroma izpostavljenost ne pomeni nujno, da ženske ne bodo tarče nasilja oziroma bo do njega prihajalo manj pogosto. Ženske so namreč na vseh položajih v politiki neredko še vedno razumljene kot »grožnja« moškodominantni strukturiranosti političnega polja, v katerem pogosto velja prepričanje, da ženske tja ne sodijo in da je politika sfera, v kateri lahko delujejo le moški. Nasilje se tako uporablja za spodkopavanje politične kredibilnosti in položaja žensk oziroma za izrinjanje žensk iz polja politike nazaj v polje zasebnosti, skrbstvenega, materinskega in gospodinjanskega dela (glej npr. Skubic in Antić Gaber 2024).³⁴

Pomemben vidik je tudi vidik interseksionalnosti. Kar tri od osmih predstavljenih raziskav namreč jasno izpostavijo pomen vpeljave interseksijske perspektive v raziskovanje nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih. Poleg omenjenih se namreč tudi številne druge raziskave nasilja nad ženskami v politiki³⁵ v svojih analizah oprejo na interseksijsko perspektivo, da bi presegle enodimenzionalno pojmovanje diskriminacije in nasilja nad ženskami v politiki oziroma da bi natančneje ugotovile, kako je segmentirana populacija žensk, proti katerim je tovrstno nasilje usmerjeno. Pri raziskovanju jih tako poleg spola zanimajo tudi druge osebne okoliščine in lastnosti tarč nasilja, ki poleg spola pomembno vplivajo na pogostost doživljanja nasilja. Takšne lastnosti so na primer starost, ideološka in/ali politična pozicija, strankarska pripadnost, religija, etnična in nacionalna pripadnost, rasa, barva polti itd. Interseksijska perspektiva torej znotraj raziskovanja zasleduje presečišča osebnih okoliščin in statusov v različnih družbenih kontekstih in je zato ključna za preučevanje nasilja nad ženskami v politiki. To se namreč manifestira v različnih družbenih, političnih in kulturnih okoliščinah in kontekstih in je pogojeno z različnimi družbenimi in političnimi položaji žensk. Eden glavnih paradoksov nasilja nad ženskami v politiki (na družbenih omrežjih) pa je ravno v tem, da zaradi pomena, ki ga pripisujemo perspektivi spola, pogosto pozabimo na druge kategorije, ki opredeljujejo človeške identitete, in zapademo v enodimenzionalno razumevanje spola kot edine in najpomembnejše kategorije, zaradi katere so ženske tarče nasilja. V pričujočem članku želim takšno razumevanje preseči

34 Skubic in Antić Gaber, »Nasilje nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X: nov način izražanja starih oblik nasilja?«

35 Kuperberg, »Intersectional violence against women in politics.«

in pokazati, da obstajajo številni drugi opredeljujoči dejavniki, ki pomembno vplivajo na pojavnost nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih.

Pomen pričujočega preglednega članka bi lahko torej strnili v nekaj kratkih, a povednih točk. Prvič, obravnavane raziskave jasno pokažejo, da lahko z uporabo mešanih metod dela uspešno združimo metode in tehnike družboslovnih in podatkovnih znanosti, s čimer lahko opravimo natančne, poglobljene in celostne analize z zanimivimi rezultati. Drugič, ugotovimo lahko, da je preučevanje družbenih omrežij ključno za družboslovne znanosti, preučevanje nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih pa še posebej pomembno za sociologijo in sociološko razumevanje novih oblik in fenomenov nasilja. Z vpeljavo metod podatkovnih znanosti pa družboslovno preučevanje družbenih omrežij ni več omejeno le na zamudno in razmeroma natančno ročno zbiranje podatkov, pač pa se odpirajo nove, inovativne možnosti za zbiranje in analizo podatkov. Tretjič, pričujoči članek ponudi razmeroma natančen vpogled v referenčne (tuje) raziskave nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih, njihove tehnike zbiranja podatkov, metode dela in ključne raziskovalne ugotovitve. S tem menim, da je začrtana pot za nadaljnje delo in raziskovanje nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih tudi v kontekstu slovenskega političnega polja. Dejstvo je namreč, da tudi v slovenskem družbenopolitičnem kontekstu vse pogostejše prihaja do pojavljanja takšnega nasilja, ki kot novodobna oblika nasilja ogroža ne le žensko politično prisotnost in predstavnštvo, pač pa predstavlja pomembno oviro za demokratske vrednote in enakost spolov ne le v politiki, pač pa v vseh sferah družbe.

Literatura

- Akdag Salah, Almila, Lev Manovich, Albert Ali Salah in Jay Chow. »Combining cultural analytics and networks analysis: Studying a social network site with user-generated content.« *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 57, št. 3 (2013): 409–26.
- Barker, Kim in Olga Jurasz. »Online violence against women as an obstacle to gender equality: a critical view from Europe.« *European Equality Law Review* 2020, No. 1 (2020): 47–60.
- Bartlett, Jamie, Richard Norrie, Sofia Patel, Rebekka Rumpel in Simon Wibberley. »Misogyny on twitter.« *Demos* (2014): 1–18.
- Carter Anand, Janet, Bagga Bjerger in Ulrika Järkestig-Berggren. »Perspectives on violence.« *Nordic Social Work Research* 10, št. 2 (2020): 95–99.
- Collier, Cheryl N. in Tracey Raney. »Canada's member-to-member code of conduct on sexual harassment in the House of Commons: Progress or regress?« *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique* 51, št. 4 (2018): 795–815.
- Crenshaw, Kimberlee. »Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color.« *Stanford Law Review* 43, št. 6 (1991): 1241–99.
- Edwards, Adam, William Housley, Matthew Williams, Luke Sloan in Malcolm Williams. »Digital social research, social media and the sociological imagination: Surrogacy, augmentation and re-orientation.« *International Journal of Social Research Methodology* 16, št. 3 (2013): 245–60.
- Felt, Mylynn. »Social media and the social sciences: How researchers employ Big Data analytics.« *Big Data & Society* 3, št. 1 (2016).
- Fuchs, Tamara in Fabian Schäfer. »Normalizing misogyny: hate speech and verbal abuse of female politicians on Japanese Twitter.« *Japan forum* 33, št. 4 (2021): 553–79.

- Hearn, Jeff R. *The Violences of Men: How Men Talk About and How Agencies Respond to Men's Violence to Women*. SAGE Publications Ltd., 1998.
- Henry, Nicola in Anastasia Powell. »Technology-facilitated sexual violence: A literature review of empirical research.« *Trauma, Violence, & Abuse* 19, št. 2 (2018): 195–208.
- Herrenkohl, Todd, Eugene Aisenberg, James Herbert Williams in Jeffrey M. Jenson, ur. *Violence in Context: Current Evidence on Risk, Protection, and Prevention*. Oxford Academic, 2011.
- Holm, Malin. »Violence against women in politics: Emerging perspectives, new challenges.« *European Journal of Politics and Gender* 3, št. 2 (2020): 295–97.
- Jacobs, Frank. »Vive le tweet! A Map of Twitter's Languages.« *Big thing (Strange Maps)*, 2011. <https://bigthink.com/strange-maps/539-vive-le-tweet-a-map-of-twitthers-languages/>.
- Kander Englander, Elizabeth L. *Understanding violence*. Routledge, 2017.
- Keller, Brett, Alain Labrique, Kriti M. Jain, Andrew Pekosz in Orin Levine. »Mind the gap: social media engagement by public health researchers.« *Journal of Medical Internet Research* 16, št. 1 (2014).
- Krook, Mona Lena in Juliana Restrepo Sanín. »Gender and political violence in Latin America. Concepts, debates and solutions.« *Política y gobierno* 23, št. 1 (2016): 127–62.
- Krook, Mona Lena. »Violence against women in politics: A rising global trend.« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 673–75.
- Krook, Mona Lena. »Violence against women in politics.« *Journal of Democracy* 28, št. 1 (2017): 74–88.
- Kumar, Priya, Anatoliy Gruzd in Philip Mai. »Mapping out violence against women of influence on Twitter using the cyber-lifestyle routine activity theory.« *American Behavioral Scientist* 65, št. 5 (2021): 689–711.
- Kuperberg, Rebecca. »Incongruous and illegitimate: Antisemitic and Islamophobic semiotic violence against women in politics in the United Kingdom.« *Journal of Language Aggression and Conflict* 9, št. 1 (2021): 100–26.
- Kuperberg, Rebecca. »Intersectional violence against women in politics.« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 685–90.
- McCormick, Tyler, Hedwig Lee, Nina Cesare, Ali Shojaie in Emma S. Spiro. »Using Twitter for demographic and social science research: tools for data collection and processing.« *Sociological Methods & Research* 46, št. 3 (2017): 390–421.
- Podreka, Jasna. »Odsotnost spolno zaznamovane perspektive v sodobnih razpravah o nasilju nad ženskami.« *Ars & Humanitas* 12, št. 1 (2018): 26.
- Rheault, Ludovic, Erica Rayment in Andreea Musulan. »Politicians in the line of fire: Incivility and the treatment of women on social media.« *Research & Politics* 6, št. 1 (2019).
- Schwartz, Nancy L. *The Blue Guitar: Political Representation and Community*. University of Chicago Press, 1988.
- Skubic, Jure in Darja Fišer. »Parliamentary discourse research in sociology: Literature review.« *V: Proceedings of the workshop ParlaCLARIN III within the 13th language resources and evaluation conference* (2022): 81–91.
- Skubic, Jure in Milica Antić Gaber. »Nasilje nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X: nov način izražanja starih oblik nasilja?.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, št. 3 (2024): 266–301.
- Southern Rosalyn in Emily Harmer. »Twitter, incivility and "everyday" gendered othering: An analysis of tweets sent to UK members of parliament.« *Social Science Computer Review* 39, št. 2 (2021): 259–75.
- Southern, Rosalyn in Emily Harmer. »Othering political women: Online misogyny, racism and ableism towards women in public life.« *Online othering: Exploring Digital Violence and Discrimination on the Web* (2019): 187–210.
- van Sant, Kristina, Rolf Fredheim in Gundars Bergmanis-Korats. *Abuse of Power: Coordinated Online Harassment of Finnish Government Ministers*. Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence, 2021.
- Vicente, Paula. »Sampling Twitter users for social science research: evidence from a systematic review of the literature.« *Quality & Quantity* 57, št. 6 (2023): 5449–89.

West, Jessica. »Cyber-Violence Against Women. Battered Women's Support Services.« World Health Organization (2002). World report on violence and health: Summary. World Health Organization (2014).

Zeiter, Kirsten, Sandra Pepera, Molly Middlehurst in Derek Ruths. »Tweets that Chill: Analyzing Online Violence Against Women in Politics.« National Democratic Institute, 2019.

Jure Skubic

VIOLENCE AGAINST WOMEN IN POLITICS IN SOCIAL SCIENCE RESEARCH: INNOVATIVE METHODS AND TECHNIQUES

SUMMARY

Violence against women in politics on social media (VAWPSM) is an increasingly pressing problem in both technologically developed and developing countries and a dangerous phenomenon for women's political participation worldwide. Various research papers emphasise that while violence against women in politics on social media is a dangerous form of violence with potentially severe consequences for women's political participation and democratic values, it is still under-researched and under-reported. This is primarily due to the particular nature of social media, where the (re)production of violent discourses is ubiquitous, mainly due to anonymity, under-regulation, and lack of legal mechanisms that would allow targets to report and combat violence. Although social media offers an almost unlimited database, this data is often underutilised, especially in social science research, or is made available by data scientists but remains unused due to the fixation on the "traditional" methodological approaches and data collection techniques which researchers are most comfortable with and have been proven to yield relevant results in qualitative research. I argue that sociological research, in particular, is often excessively anchored in the traditional, predominantly qualitative methods and techniques and therefore unable to utilise the full potential of social media data as well as data collection and pre-processing techniques that data science offers. I argue that sociology's interdisciplinarity should encourage researchers to leave their comfort zone and use innovative and newly developed methods and techniques to collect and analyse social media data. To this end, social scientists should be familiar with the already completed research that has used a mixed-methods approach and taken full advantage of data science to analyse social media and find answers to well-formulated scientific questions.

Therefore, the present paper conducts a thorough literature review of the most relevant, informative, and innovative sociological research on violence against women in politics on social media that uses a mixed-methods approach and combines both quantitative and qualitative methods. The detailed analysis of these studies focuses primarily

on the aims and purposes, data collection techniques, research methods employed, and the main findings of the analysed research. Using mixed methods research, it is possible to successfully integrate social science and data science methods, allowing for precise, in-depth and comprehensive analyses that yield relevant results. This paper serves as a response to one of the findings of the paper written by Skubic and Antić Gaber (2024): that social sciences and sociology, in particular, lack insight into the notable (foreign) research on violence against women in politics on social media and its methodological approaches. This contribution presents eight relevant interdisciplinary studies conducted in the last ten years that have shown that combining sociological research questions and traditional sociological methods of analysis on the one hand and innovative data collection methods, on the other hand, generates meaningful and insightful results. This applies in particular to research on the social network X (formerly Twitter), which can serve as a highly relevant database and source for violent, misogynistic, and sexist discourse against women in politics, provided that appropriate data collection methods are used. The research analysed clearly shows that, on the one hand, data science provides relevant data in an easy-to-use, metadata-rich format and offers interesting tools for pre-processing the data. On the other hand, social sciences allow for detailed qualitative analysis by posing relevant research questions and offering useful methods (such as content analysis, discourse analysis, sentiment analysis, and thematic analysis) to analyse the data. The paper also demonstrates that social sciences should more often work hand in hand with data sciences to collect and analyse data not only with the established methods and techniques (e.g., interviews, questionnaires, manual scraping of social media, etc.) but also with other forms of data collection. Furthermore, it shows that a purely qualitative analysis is insufficient if we want to gain a comprehensive understanding of the phenomenon of violence against women in politics on social media. Quantitative analysis is necessary to fully explore the data, provide statistical results, and utilise the metadata offered by social media. I therefore argue that the mixed methods approach is most helpful for analysing social media as it allows us to collect and pre-process large amounts of data and metadata and provide it in a format relevant for quantitative and qualitative analysis. On the other hand, the mixed methods approach allows social scientists to use interviews, questionnaires, and other qualitative data collection methods as secondary rather than primary methods, further increasing the relevance of the results. Applying such data collection methods to social media data provides invaluable insights into the personal experiences of victims of violence and their reactions to violence.

This paper aims to provide a detailed insight into the relevant research on violence against women in politics on social media and its data collection techniques and methods. It should be underlined that this contribution only presents a few studies and that several other studies exist that are not mentioned here but are equally relevant. I therefore urge the readers to keep an open mind when considering the topic of violence against women in politics on social media and refer to additional reference literature when analysing this phenomenon.

Martina Tonet*

Veliki požar 2022: pogledi in stališča glede pogozdovanja pogorele kraške krajine**

IZVLEČEK

Članek predstavlja mnenja, poglede in stališča prebivalcev in strokovnih delavcev glede pogozdovanja Krasa po velikem požaru leta 2022, zaradi katerega je pogorel velik del kraške krajine na slovenski in italijanski strani meje. Požar je postal izhodiščna točka raziskave, ki se je odvijala od avgusta do decembra 2023 na Univerzi na Primorskem, Fakulteti za humanistične študije (UP-FHŠ), v sklopu raziskovalnega programa Življenjski prostori Slovenije: preteklost – sedanjost – prihodnost (ŽIVS). Glavno raziskovalno vprašanje, do katerega se članek opredeljuje, je: Ali je pogozdovanje Krasa po požarih nujno? Odgovor na dilemo je podan na osnovi analize zgodovinske literature in etnografske terenske raziskave, ki upošteva poznavanje, ki ga ima kraško prebivalstvo o podobi in funkcijah kulturne krajine Krasa v preteklosti. Iz raziskave izhaja, da sta opuščanje kmetovanja ter nasploh pomanjkanje skrbi za urejanje in ohranjanje krajine pomemben razlog, da se je požar leta 2022 hitro razširil na obsežen predel Krasa. Kot so sogovorniki večkrat poudarili, je danes kraška krajina pretežno »zapuščena«, »zaraščena« in »zanemarjena«.

Ključne besede: kulturna krajina Krasa, zaraščenost, požari, pogozdovanje, kmetijstvo, agrarne skupnosti, vernakularno znanje

* Doc. dr., znanstvena sodelavka, FHŠ, Oddelek za antropologijo in kulturne študije, Univerza na Primorskem, Titov trg 5, SI-6000 Koper, martina.tonet@fhs.upr.si; ORCID: 0009-0004-7626-945X

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Življenjski prostori Slovenije: preteklost, sedanjost, prihodnost, ki ga financira Rektorjev sklad UP.

ABSTRACT

THE DISASTROUS FIRE OF 2022: THE VIEWS AND ATTITUDES TOWARDS THE REFORESTATION OF THE BURNED KARST LANDSCAPE

This article presents the opinions, views and attitudes of residents and professionals towards the reforestation of the karst landscape after the disastrous forest fires of 2022, during which a large part of the Kras region on the Slovenian and Italian sides of the border burnt down. The fire became the starting point of a research project taking place at the University of Primorska, Faculty of Humanities (UP-FHŠ), as part of the research programme "Slovenia's Living Spaces: past - present - future (LIVS)" (August – December 2023). The main research question addressed in the paper is whether there is a need for reforestation in the Kras region after the fires. The answer to the dilemma is based on the analysis of historical literature and ethnographic fieldwork data, considering the vernacular knowledge of the Kras population rooted in past representations of the region's cultural landscape. The research shows that the abandonment of farming and the general lack of care for landscape management and conservation have contributed to the rapid spread of the 2022 fire over an extensive area. As the interviewees have repeatedly pointed out, the region's karst landscape is nowadays largely abandoned, overgrown, and neglected.

Keywords: karst cultural landscape, overgrowth, fires, reforestation, farming, commons, vernacular knowledge

Uvod

Teme in vprašanja o okolju humanistične vede obravnavajo v luči odnosa med človekom in okoljem. Po velikem požaru na Krasu leta 2022 se je v Sloveniji sprožila široka akcija pogozdovanja, ki so jo podprle nekatere institucije in k sodelovanju uspešno pritegnile številne občane. Osrednje vprašanje pričujočega prispevka – »Ali je pogozdovanje kraške krajine po požarih nujno?« – je bilo določeno v sklopu raziskovalnega projekta *Življenjski prostori Slovenije: preteklost – sedanjost – prihodnost* (ŽIVS), ki so ga vodili zgodovinarji. Odgovor na vprašanje pa bom oblikovala na podlagi antropološkega pristopa. Zaradi tega je raziskava interdisciplinarno zasnovana kot kombinacija zgodovinske literature in terenskega dela, ki sem ga opravila med avgustom in decembrom 2023 na kraškem območju na slovenski in italijanski strani meje. Uporabila sem kvalitativno raziskovalno metodo, polstrukturirane intervjuje in opazovanje z udeležbo. Intervjuvala sem petinštirideset sogovornikov, med njimi predstavnike strokovnih služb in lokalnih institucij ter kraške prebivalce. Obrnila sem se na gozdarje, kmetovalce in člane vaških skupnosti (znanih tudi pod izrazi *jusarske*,

srenjske oziroma agrarne skupnosti),¹ ki so ponekod lastnice velikih površin na Krasu. Pogovorila sem se tudi s predstavniki civilne zaščite, prostovoljci pri gašenju, gasilskim osebjem in gozdnimi stražami, to je z ljudmi, ki so požar doživeli na prvi bojni črti. Hkrati sem v svojo raziskavo vključila še predstavnike različnih institucij, ki se strokovno ukvarjajo s Krasom, njegovim razvojem in valorizacijo kulturne krajine.² Iz raziskave izhaja, da sta opuščanje kmetovanja in nasploh neukvarjanje s kraško krajino ena od razlogov, da se je požar leta 2022 hitro razširil na obsežen predel Krasa.³ Kot so sogovorniki večkrat poudarili, je danes kraška krajina pretežno »zapuščena«, »zaraščena« in »zanemarjena«. S temi izrazi želim poudariti, kako kraško prebivalstvo,⁴ potomstvo kmečke tradicije, doživlja današnje stanje kraškega okolja. Še posebej s terminom »zanemaren/-a« se nanašam na kraško kulturno krajino, ki je danes v večji meri zapuščena in poraščena z gosto vegetacijo.⁵ Današnji kraški človek se z njo ne ukvarja v tolikšni meri, kot se je do polovice 20. stoletja kraški kmet. Zato v tem članku predajam glas kraškemu človeku, ki ga je gozdarska stroka s svojo pogozdovno politiko v 19. in 20. stoletju utišala. Dolžnost antropologov je, da posredujemo mnenja, želje in doživetja ljudi, še posebej, ko pri svojem raziskovanju zasledimo tišino.⁶ Kot pišeta Nikita Meden in Meta Remec, gozdarska stroka ni upoštevala kmečke tradicije in skrbnega upravljanja, ki ga je kmet izvajal pri vzdrževanju naravnih virov. Pogozdovanje kraške krajine je v 19. in 20. stoletju pomenilo prevzgojo lokalnega kraškega prebivalstva in zagotovitev spremembe njihovega obnašanja in vrednot,

- 1 Na Krasu imajo vaške skupnosti skupno lastnino sestavljeno iz zemljiških parcel od Tržaškega zaliva vse do Vipavske doline. Območje je danes razdeljeno med dvema državama, Italijo in Slovenijo, in zaradi tega so vaške skupnosti urejene v skladu z družbenogospodarskim stanjem panog in zakonodajo, veljavno za posamezno ozemlje. Skupno lastnino na italijanski strani meje imenujejo *jus*, *srenja* ali *komonela*. Tudi na slovenski strani domačini uporabljajo izraz *jus*, čeprav se je v zadnjih šestdesetih letih zelo uveljavil izraz *agrarna skupnost*. V preteklosti je bilo v skupni lastnini največ gmajne oziroma pašnikov, sledili so gozdovi in vodni viri (kanali, napajalniki), njiv pa je bilo najmanj. – Romina Rodela, *Soupravljanje naravnih virov: vaške skupnosti in sorodne oblike skupne lastnine in skupnega upravljanja* (Wageningen: Wageningen University and Research Centre, 2012), 16, 17.
- 2 To so: Zavod za gozdove v Sežani, Las–Kras (agencija, ki podpira kmetijstvo in turizem na kraškem območju), Zavod za turizem Miren–Kostanjevica, PLAN–KA (biro krajskih arhitektov, ki v skladu z javnim naročilom izdeluje krajinsko zasnovo krasa), Zavod za varstvo narave v Novi Gorici (ustanova, ki skrbi za ohranjanje naravne biotske raznolikosti na kraškem območju) in Legambiente (italijanska naravovarstvena organizacija za zaščito okolja). V sklopu terenskega dela z intervjuvanci sem na slovenski strani meje poleg Sežane in Nove Gorice obiskala vasi Poljane, Cerje, Divača, Branik, Nova Vas, Sela na Krasu in Škrbina, na italijanski strani pa Padriče, Slivno, Zgonik, Zagradec, Repen, Štivan, Boljunec, Cerovlje in Jamlje.
- 3 Na požarno ogroženost lahko vplivajo tudi podnebne spremembe, ki prinašajo vse pogostejše suše in višje temperature. V primeru Krasa je tudi črni bor pripomogel k širjenju obravnavanega požara, in sicer zaradi visoke količine smole, ki jo drevo vsebuje (gl. Leon Behin, *Ocena ogroženosti Republike Slovenije zaradi požarov v naravnem okolju in na prostem* (Ljubljana: Republika Slovenija, Ministrstvo za obrambo, Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje, 2023), 33. Vendar novejša raziskava kažejo, da je na evropski ravni opuščanje kmetovanja ključni dejavnik pri sprožanju požarov (gl. Gil Abel, »Depopulation is changing the fire map of Europe,« *FIRE-RES project co-funded by the European Union (EU)*, pridobljeno 20. 12. 2024, https://www.europeandatajournalism.eu/cp_data_news/depopulation-is-changing-the-fire-map-of-europe/#:~:text=It%20is%20a%20story%20of,are%20increasing%20on%20the%20continent).
- 4 Z izrazom »kraško prebivalstvo« se nanašam na sogovornike, ki živijo na Krasu in so potomci kmečke tradicije (tj. člani jusarskih ali srenjskih agrarnih skupnosti in kmetovalci).
- 5 Izraz »zanemaren/-a« poudarja antropogenost kraške krajine. Na Krasu so vsi pojavi antropogeni, antropogeno so (bile) urejene kmetijske, travniške in pašne površine, antropogeno je bilo pogozdovanje in antropogeno je tudi zaraščanje zaradi pomanjkanja negovanja krajine.
- 6 Ana Dragojlovic in Annemarie Samuels, »Tracing silences: Towards an anthropology of the unspoken and unspeakable,« *History and Anthropology* 32, št. 4 (2021): 417–25.

spremembo njihovega »omejenega« oziroma »kratkovidnega pogleda« na okolje ter odstranitev »zastarele« delovne kmečke metode.⁷ Kmetje so se pogostoma upirali pogozdovalnim ukrepom, saj se ti niso skladali z njihovimi ekonomskimi potrebami in načinom življenja.⁸ Kot je razvidno iz članka, tudi danes potomci kmečke tradicije skeptično gledajo na pogozdovanje kraške krajine. Ne zato, ker bi pogozdovanje samo po sebi razumeli kot nevarno za sprožanje požarov, temveč ker jih skrbi zaraščena kraška krajina, ki je v taki obliki nastala kot posledica družbenih sprememb v 20. stoletju in ki v današnjem času ustvarja podlago za sprožanje in širjenje požarov. Ta logika je ukoreninjena v vernakularnem znanju, ki izhaja iz kmečke tradicije.⁹ S prispevkom želim povabiti bralce, da prisluhnejo kraškemu prebivalstvu in njegovemu doživljanju kraške krajine. Intervjuje sem pustila v narečju, ker želim, da njihov glas pride čim bolj do izraza. Če želimo razumeti trditve kraškega prebivalstva, se moramo najprej v glavnih obrisih seznaniti z zgodovino kraške krajine, v kateri se je oblikoval odnos med človekom in naravnim okoljem.

Kras skozi čas

Beseda »kras« ima v slovenskem jeziku tri pomene. Prvotno označuje golo in kamnito pokrajino z apnenčastim površjem, ki v ljudskem jeziku pomeni »kamniti svet«. O tem je Janez Vajkard Valvasor spregovoril v svojem delu *Slava vojvodine Kranjske* (1689), kjer kraško krajino označi za »morje kamnitih valov«.¹⁰ V splošnem pojem »kras« zaznamuje naravne kraške pojave na svetu, ki imajo podobne značilnosti.¹¹ »Kras« z veliko začetnico pa se nanaša na območje v današnji Sloveniji in Italiji med Divačo, Vipavsko dolino in Tržaškim zalivom, ki je svoje ime dobilo zaradi tipičnega kamnitega površja, torej se beseda kras uporablja kot naselbinsko ime na »obrobju Dinarskega krasa«.¹² Kraško okolje se je skozi stoletja oblikovalo kot prostor, izpostavljen procesom, v katerih je človek odigral glavno vlogo s svojimi posegi ter stalnim spreminjanjem naravnega okolja. Arheološke raziskave na Krasu so pokazale,

7 Meta Remec, »Afforestation with Non-native *Pinus nigra* in the Karstic Areas of Southwestern Slovenia Since the Mid-Nineteenth Century: Environmental Implications,« v: Borna Fuerst-Bjeliš, Jelena Mrgič, Hrvoje Petrić, Matija Zorn in Žiga Zwitter, ur., *Environmental Histories of the Dinaric Karst* (Cham: Springer, 2024), 206.

8 Nikita Meden, »Afforestation of common land in the classical Karst: relations between the authorities, the local population, and the economic consequences of afforestation,« *Acta Carsologica* 53, št. 1 (2024): 79, 80.

9 O izkušnjah dolgoročnega upravljanja naravnih virov kraškega prebivalstva in znanju o tem gl. Rodela, *Soupravljanje naravnih virov*. Nevenka Bogataj, ur., *Krhka ravnotežja: podnebne spremembe in odziv nanje v primorskih agrarnih skupnostih* (Ljubljana: Andragoški center, 2023).

10 Aleksander Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015), 22, 23. Franc Perko, *Od ogolelega do gozdnatega krasa: pogozdovanje krasa* (Ljubljana: Založništvo Jutro, 2016), 7. O zgodovini Krasa gl. tudi Miha Preinfalk, *Iz zgodovine Krasa* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2015).

11 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 15.

12 Perko, *Od ogolelega do gozdnatega krasa*, 7. S političnega in upravnega vidika je Kras v zgodovini pripadal različnim državnim oblastem oziroma oblastnikom, ki so z danim območjem upravljali in z najrazličnejšimi zakoni določali njegov razvoj. Med 16. in 18. stoletjem je pripadal deloma grofiji Goriški in deloma vojvodini Kranjski, medtem ko je na zahodu (proti Furlaniji) in jugu (proti Istri) mejil na Beneško republiko. – Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 59.

da je človek v srednji kameni dobi oziroma mezolitiku živel kot nabiralec in lovec. Zaradi razvoja poljedelstva in živinoreje v mlajši kameni dobi ali neolitiku med 5. in 2. tisočletjem pr. n. št. pa je prišlo do večjih sprememb, ki označujejo začetek aktivnega in intenzivnejšega človeškega poseganja v naravno okolje.¹³ Človek je takrat prvič začel krčiti in požigati gozdove, da bi pridobil obdelovalne površine in si zagotovil hrano, kar mu je omogočilo stalno naselitev.¹⁴ V 1. tisočletju pr. n. št. je bilo na Krasu že več kot sto urejenih višinskih naselbin, t. i. gradišč, ki kažejo na stalno človeško prisotnost in intenzivno rabo prostora.¹⁵ V rimskem obdobju je bila krajina na Krasu še vedno gozdната z večjimi predeli obdelanih zemljišč.¹⁶ Po padcu Zahodnega rimskega cesarstva leta 476 je kraško območje postalo del Frankovskega cesarstva (509–843) in kasneje Svetega rimskega cesarstva (843–1806), ko se je začelo vzpostavljanje novega družbenega reda – fevdalizma.¹⁷ Tržaške oblasti, ki so čezmerno izkoriščanje gozdov želele omejiti, so že sredi 12. stoletja v svoje mestne statute vključile stroga določila za upravljanje, zaščito in ohranitev gozdnega bogastva.¹⁸ Do približno 14. stoletja so Tržaški Kras prekrivali dokaj obsežni gozdovi, saj so ti omenjeni v starejših tržaških statutih.¹⁹

Sredi 14. stoletja so za kmetijsko rabo in pašo pričeli krčiti obširne gozdne površine, leta 1507, stoletje in pol kasneje, pa je cesar Maksimilijan I. Habsburški izdal dovoljenje, s katerim so lahko Tržičani sekali hraste v gozdovih na kraškem območju.²⁰ V novem veku se je pokritost z gozdnimi površinami manjšala. Leta 1724 je komisija za vrednotenje gozdnega bogastva v Avstrijskem primorju opozarjala, da na Krasu skorajda ni gozdov, ki bi služili potrebam avstrijske mornarice.²¹ Najpogostejše drevesne vrste na Krasu so bile hrast, jesen in gaber, v prvi polovici 19. stoletja pa je poraščenost z gozdom dosegla najnižjo točko, saj so drevesa rasla le v določenih predelih.²²

13 Matija Zorn, Peter Kumer in Mateja Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, *Kronika* 63, št. 3 (2015): 562, 563. Perko, *Od ogolelega do gozdnatega krasa*, 8.

14 Perko, *Od ogolelega do gozdnatega krasa*, 8, 9.

15 Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 563.

16 Ibidem. Perko, *Od ogolelega do gozdnatega krasa*, 9. Rimljani so mesto *Tergeste* (Trst) osvojili leta 177 pr. n. št. Čeprav so za potrebe svojega rastočega imperija pričeli krčiti gozd na površinah kraškega tržaškega območja, so gozd ščitili. Zgodovinski viri dokazujejo, da so Rimljani z gozdovi upravljali nadvse skrbno: častili so boga Silvana, ustanovili službo za oskrbo javnih gozdnih površin in uvedli državni davek, ki ga je moral plačevati vsakdo, ki je v gozdu pasel živino. – Diego Masiello, »Kratek prikaz zgodovine kraških gozdov s posebnim poudarkom na občino Trst«, v: Roberto Barocchi, Ingrid Kalan, Pino Sfrégola in Josip Grgič, ur., *Pogozdovanje Krasa* (Videm: Avtonomna dežela Furlanija Julijska Krajina, Deželno ravateljstvo za gozdove in parke, 2001), 43.

17 V fevdalni dobi so največji kraški gozdovi, ki so se raztezali nad Tržaškim zalivom, pripadali koroškim vojvodam, istrskim markizom, goriškim grofom in oglejskim patriarhom, ki so jih v želji po pridobivanju novih kmetijskih zemljišč pospešeno krčili. – Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 563. Perko, *Od ogolelega do gozdnatega krasa*, 10, 563.

18 Masiello, »Kratek prikaz zgodovine kraških gozdov s posebnim poudarkom na občino Trst«, 43, 44.

19 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 17. Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 563. Gozdne površine tržaške občine so bile takrat pod nadzorom gozdnih čuvajev, ščitila pa so jih tudi stroga zakonska določila, ki so prepovedovala tako sečnjo kot pašo. – Masiello, »Kratek prikaz zgodovine kraških gozdov s posebnim poudarkom na občino Trst«, 44. Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 63, 64.

20 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 64. Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 563.

21 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 79, 83. Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 563.

22 Masiello, »Kratek prikaz zgodovine kraških gozdov s posebnim poudarkom na občino Trst«, 45. Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 65, 82. Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 563, 564.

Do danes nimamo jasnega in enoznačnega odgovora na vprašanje, kdo je bil odgovoren za krčenje gozdov na Krasu, toda v resnici niti o tem, ali in koliko je bil Kras v različnih obdobjih dejansko prekrit z gozdovi, ki naj bi jih nato izkrčili. Literatura navaja razne dejavnike. Med njimi se pogosto omenjajo Beneška republika kot velika porabnica lesa, interesi zemljiških gospodov, francoska mornarica, Trst in druga okoliška mesta ter v kasnejšem obdobju še avstrijska mornarica.²³

V literaturi se za prekomerno izkoriščanje in deforestacijo gozdov krivijo tudi kraški kmetje in vaške skupnosti. Franc Perko trdi, da je Kras ogolel zaradi kmetov in njihove »nespametne« in »neusmiljene« uporabe naravnih virov, zlasti zaradi pašnje, ki naj bi krčila rodovitno zemljo in uničevala gozdnato površino.²⁴ Nasprotno Aleksander Panjek (2015) opozarja, da Kraševci svojega Krasa niso uničili in ga spremenili v puščavo, saj se povsod v franciscejskem katastru navaja »neutrudna skrb za vzdrževanje rodovitnosti zemlje in možnosti rabe ornice in travišč«.²⁵ Panjek trdi, da je lokalno prebivalstvo poznalo in uporabljalo trajnostne in vzdržne oblike rabe naravnih virov.²⁶ S svojimi dognanji tako zavrača v sredozemskem prostoru globoko zakoreninjeno »degradacijsko teorijo«, izvirajočo iz gozdarske stroke 18. in 19. stoletja, ki zagovarja mnenje, da »je človek v zadnjih stoletjih s prekomernim izkoriščanjem izčrpal nekoč z gozdovi bogato poraščeno okolje in ga nepovratno spremenil v neobljudeno kamnito pustinjo«.²⁷ Gozdarske in agronomske stroke so namreč pogosto opisovale, da so kmetovalci gozd uporabljali »iracionalno« ali »predznanstveno«.²⁸ V primeru Krasa Panjek predstavi trajnostne oblike uporabe, ko oriše primer skrbnega ohranjanja panjevskega gozda, pri čemer dokaže, da so se Kraševci zavedali nevarnosti pretiranega izkoriščanja in so z ustreznim znanjem racionalno, obnovljivo ter vzdržno upravljali z naravnimi viri, ki so jim bili dani.²⁹ Na teh podlagah zagovarja stališče, da so kmetje na Krasu prilagodili naravno okolje v specifično obliko kulturne krajine, ki so jo trajnostno vzdrževali skozi stoletja. Pokazal je primer skupnosti, ki je že sredi 16. stoletja s pravili urejala način in obseg rabe dreves in gozdnih površin na Krasu.³⁰

Večletne raziskave so pokazale, da vaške skupnosti lahko zelo uspešno prispevajo k trajnostni rabi naravnih virov.³¹ Kot ugotavlja Nevenka Bogataj, so na kraškem območju glavno vlogo odigrale jusarske oziroma srenjske agrarne skupnosti, ki so na podlagi tradicionalnega znanja in lokalnih družbenih norm obdržale stoletno tradicijo odgovornega in trajnostnega vzdrževanja kraških zemljišč, med drugim prek aktivnega

23 Masiello, »Kratek prikaz zgodovine kraških gozdov s posebnim poudarkom na občino Trst,« 44, 45. Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 64. Perko, *Od ogolelega do gozdnatega krasa*, 11, 26.

24 Perko, *Od ogolelega do gozdnatega krasa*, 13.

25 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 102.

26 Ibid., 15, 93.

27 Ibid., 78.

28 Moreno, *Dal documento al terreno. Storia e archeologia dei sistemi agro-silvo-pastorali* (Bologna: Il Mulino, 1990), 27.

29 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 82, 84.

30 Aleksander Panjek, »Statut in privilegiji komuna ali tabora Rihemberk (1556): avtoportret soseske pred izzivi ekonomskih, socialnih in okoljskih sprememb,« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja*, št. 42 (2018): 115.

31 Nives Dolšak in Elinor Ostrom, *The Commons in the New Millenium* (The MIT Press, 2003). Amy Poteete, Marco Jessen in Elinor Ostrom, *Working Together: Collective Action, the Commons, and Multiple Methods in Practice* (Woodstock: Princeton University Press, 2010).

gospodarjenja z gozdovi.³² Romina Rodela poudari, kako so na podlagi ustnega izročila in opazovanja naravnih pojavov na svojem domačem območju vaščani oblikovali zelo konkretna vedenja, ki so jih uporabljali pri gojenju kultur s skrbnim in načrtnim upravljanjem, kar je zagotovilo trajnostno rabo naravnih virov.³³ Nekateri dokazujejo, da je kolektivna uporaba skupnih naravnih virov (npr. gozdov, pašnikov, vode) lahko učinkovita pri vzpostavljanju trajnostnega odnosa med človekom in naravnim okoljem pod pogojem, da se med uporabniki oblikujejo ustrezni institucionalni okviri in dogovori.³⁴ V antropoloških študijah najdemo poudarjanje »vernakularnega poznavanja lokalnih ekosistemov«, ki temelji na praksi in izkušnjah, pri čemer James C. Scott (1998) zagovarja njihovo boljše okoljsko in družbeno vzdržnost kot sodobne oblike rabe.

Skratka, debata o ogolelosti Krasa je še vedno odprta, saj poleg omenjenih človeških posegov v kraško okolje in nespornega antropogenega izvora kulturne krajine Krasa ne smemo pozabiti na naravne razmere na Krasu in na splošne značilnosti kraških območij, za katere sta značilna pomanjkanje površinske vode ter podvrženost prsti spiranju in vetrni eroziji.³⁵ Vsi naštetí dejavniki so lahko pripomogli k izkrčenju kraških gozdov v preteklosti ter posledični ogolelosti kraške krajine. Dvom, ali je upravičeno kriviti človeka za ogolelost Krasa, je še vedno prisoten, saj je prebivalcem stoletja dolgo uspelo trajnostno gospodariti v skladu s potrebami in pri tem ohraniti vitalno naravno okolje, od katerega so bili ne nazadnje življenjsko odvisni.³⁶ Iz pričujočega članka je razvidno, da je kraški človek nekoč vzdrževal kraško kulturno in naravno okolje. Družbene spremembe, ki so od druge svetovne vojne dalje odtujile človeka od kraškega naravnega prostora in kulturne krajine, pa so privedle do njenega zaraščanja, pri čemer je od druge polovice 19. stoletja naprej prispevalo sistematično pogozdovanje. Kot bomo videli, kraška kulturna krajina ni sestavljena izključno iz gozdov, gozd je le del kompleksnega mozaika, ki ga je kraški človek v preteklosti ustvaril in nato vzdrževal na podlagi vernakularnega znanja, izvirajočega iz trajnostne kmečke tradicije.

Pogozdovanje krasa in zaraščanje kraške krajine: podlaga za požare

Prva polovica 19. stoletja je postala obdobje, ko se je začelo prvič javno razpravljati o načrtovanju pogozdovanja Krasa, toda poskusi so bili neuspešni.³⁷ Prvi sistematični

32 Bogataj, *Krhka ravnotežja*, 7, 71.

33 Rodela, *Soupravljanje naravnih virov*, 15.

34 Dolšak in Ostrom, *The Commons in the New Millenium*.

35 Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 563, 564.

36 Meta Remec, »Črni bor kot črna kuga«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 2 (2021): 46.

37 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 65. Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 564. Prvi poskus pogozditve Krasa je bil izveden leta 1842, ko so zemljišča posejali s semeni avtohtonih listavcev (predvsem hrasta), vendar pogozditev ni uspela – Masiello, »Kratek prikaz zgodovine kraških gozdov s posebnim poudarkom na občino Trst«, 45. Neuspešni so bili tudi nekateri naslednji poskusi, saj so bila prva pogozdovanja slabo organizirana, nesistematična ter med seboj slabo povezana, k čemur je v veliki meri pripomogla tudi administrativna razdelitev Krasa med Goriško, Istro, Kranjsko in Trstom. – Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 564.

načrt za pogozdovanje tega območja je leta 1850 vodil Josef Ressel, ko je na gozdar-skem področju opravil vrsto poskusov in prišel do spoznanja, da je črni bor najpri-mernejše drevo, kajti njegove odpadle iglice ustvarijo prst, ki je zaradi »lepljive smole odporna proti odpihovanju in spiranju«. ³⁸ Prvo učinkovito pogozditev Krasa s črnim borom pa je leta 1859 pri Bazovici nad Trstom izvedel gozdni inšpektor iz Gorice, Josip Koller. ³⁹ Pogozdovanje Krasa se je nadaljevalo, čeprav so bili zakoni o pogozdovanju sprejeti le nekaj desetletij kasneje. ⁴⁰ Pogozdovalne akcije, ki so se med prvo svetovno vojno zaustavile, so se uspešno nadaljevale v drugi polovici 19. ⁴¹ in skozi vse 20. sto-letje ⁴² – danes Kras ni več pusta in gola skalnata planota, temveč zelena pokrajina, prekrita z gozdnato preprogo.

Na območju matičnega Krasa so bila leta 1830 po podatkih franciscejskega kata-stra drevesa prisotna na skupaj 30 odstotkih površine – v obliki travnika z drevjem, pašnika z drevjem in panjevskega gozda, pri čemer je zadnji pokrival slabih 8 odstotkov površine. Gole površine v obliki pašnikov in travnikov brez drevja so takrat obsegale 45 odstotkov površine Krasa, preostalih 25 odstotkov pa je odpadlo na njive, stavbna zemljišča in ceste. ⁴³ Širše gledano, je v primorski submediteranski krajini leta 1830 goz-dnatost znašala 10,6 odstotka, leta 2022 pa je bilo 76,8 odstotka površine poraščene z gozdovi. ⁴⁴ Gozdnata površina je postala podlaga za požare, ki v zadnjih desetletjih najbolj uničujejo Kras. ⁴⁵

»Največji gozdni požar v zgodovini Republike Slovenije« je izbruhnil 15. julija 2022 na območju Goriškega Krasa (ob lokalni cesti Miren–Opatje selo) ⁴⁶ in zajel okoli 4500 ha na slovenski in italijanski strani meje. Večji del pogorelega ozemlja se nahaja na slovenski strani, gre za 3707 ha, od katerih 2902 ha prekrivajo gozdovi. ⁴⁷ Dvotedenski izčrpavajoč požar je bil uspešno pogašen 29. julija 2022. Takoj po požaru je v Sloveniji

38 Masiello, »Kratek prikaz zgodovine kraških gozdov s posebnim poudarkom na občino Trst,« 46, 47. Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?,« 564.

39 Masiello, »Kratek prikaz zgodovine kraških gozdov s posebnim poudarkom na občino Trst,« 46. Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?,« 565.

40 Leta 1881 za Trst, leta 1883 za Goriško, leta 1885 za Kranjsko in leta 1886 za Istro. – Masiello, »Kratek prikaz zgo-dovine kraških gozdov s posebnim poudarkom na občino Trst,« 46. – Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?,« 565.

41 Več o pogozdovanju na Krasu v drugi polovici 19. stoletja gl. Nikita Meden, »Pogozdovanje na Krasu: kršenje goz-dne postave. Kmet in gozd v drugi polovici 19. stoletja,« v: Meta Remec, ur., *Gozd in ljudje – razmerja in zgodovina* (Ljubljana: Založba inštituta za novejšo zgodovino, 2023), 109, 110, 113, 114, 118.

42 Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?,« 567. Pogozdovanje slovenskega Krasa je predstavljalo »prvi tovrsten primer v Sredozemlju«, saj so se sorodne pobude drugje izvedle šele kasneje, njegovi izredni uspehi pa so na Kras pritegnili številne strokovnjake iz vse Evrope in celo iz ZDA. – Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 104. Zorn, Kumer in Ferk, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?,« 566.

43 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 94, 95.

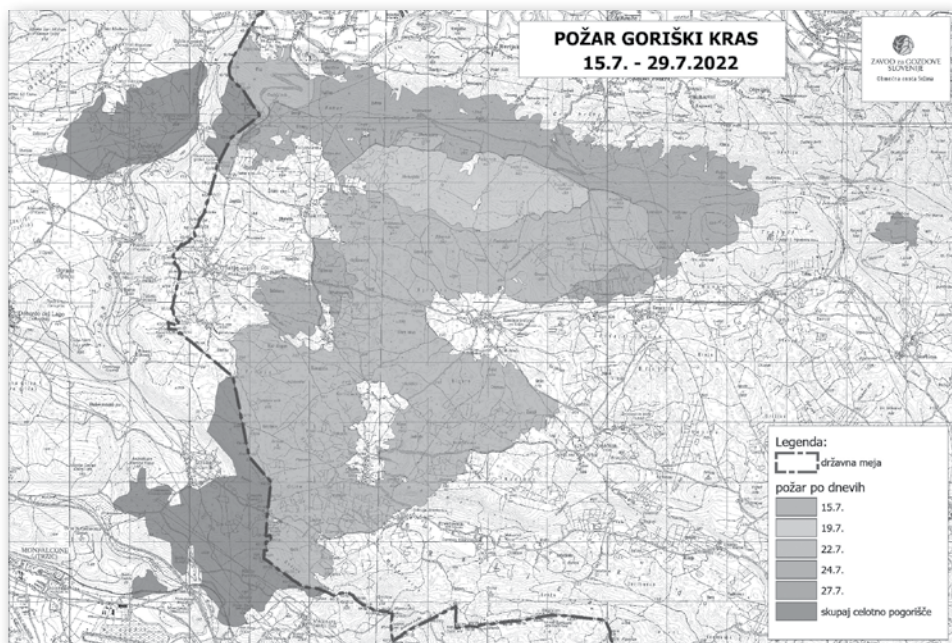
44 Edo Kozorog in Florjan Leban, »Odtis agrarnih skupnosti v kulturni krajini Primorske,« v: *Krhka ravnotežja*, 37, 38.

45 Edo Kozorog, »Požari najbolj uničujejo Kras,« v: *Krhka ravnotežja*, 73.

46 STA: *Mineva leto dni od požara na Krasu*, pridobljeno 21. 6. 2024, <https://www.sta.si/v-srediscu/pozar-kras-obletnica>.

47 *Načrt sanacije gozdov poškodovanih v požaru. Goriški Kras. 15. julij – 1. avgust, 2022* (Sežana: Zavod za gozdove Slovenije, 30. 1. 2023, 5. V Sloveniji in Italiji so se z ognjem borili med drugimi gasilci, gozdarji, policisti, piroteh-niki, reševalci, civilna zaščita, prostovoljci, medtem ko so z letali in helikopterji na pomoč priskočile tudi nekatere sosednje evropske države. – STA: *Mineva leto dni od požara na Krasu. Incendi boschivi in Friuli Venezia Giulia, Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia 2021–2022* (Servizio forestale e Corpo forestale, Direzione centrale risorse agroali-mentari, forestali e ittiche).

Slika 1: Zemljevid požarov 2022

Vir: Načrt sanacije gozdov, poškodovanih v požaru Goriški Kras od 15. julija do 1. avgusta 2022, predlog načrta, 30. 9. 2022

Zavod za gozdove Slovenije že novembra in decembra 2022 vodil pogozdovalne akcije uničene pokrajine na Cerju s pomočjo okoli 1000 prostovoljcev, ki so prišli z vseh koncev Slovenije in iz sosednjih držav (npr. Italije).

Pogozdovanje na slovenskem Krasu

Slovenija in Italija imata skoraj povsem nasprotujočo si regulativo o ravnanju z naravnimi območji, ki jih je prizadel požar. Medtem ko so pogozdovalne akcije na slovenskem Krasu povzročile velik odziv v javnosti, na italijanski strani meje pogozdovalnih akcij ni bilo. V Furlaniji - Julijski krajini (FJK) naj bi obnova gozda potekala v glavnem po naravni poti. Po zakonu pogozdovanje pogorele krajine tu ni predvideno vsaj za pet let, pravzaprav je v tem obdobju »prepovedano« pogozdovati pogorišča.⁴⁸ V Sloveniji je drugače. Na podlagi Zakona o gozdovih (ZG), mora Zavod za gozdove Slovenije zagotoviti obnovo gozda na pogoriščih s tem, da pripravi sanacijski načrt, v katerem med drugim predstavi načrt pogozdovanja pogorele površine: »Poškodovan

⁴⁸ Lexview – Leggi e regolamenti. Legge regionale 7 novembre 2019, n. 17, pridobljeno 21. 6. 2024, <https://lexview-int.regione.fvg.it/fontinormative/xml/xmllex.aspx?anno=2019&legge=17> [prevedla Martina Tonet].

gozd je gozd, v katerem je zaradi negativnih vplivov onemogočen naraven razvoj ekosistema oziroma onemogočeno zagotavljanje funkcij gozda. Poškodovan gozd je gozd za sanacijo in je ogroženo okolje po predpisih o varstvu okolja.«⁴⁹ Sanacijski načrt je predvidel, da bo požarišče delno pogozdeno. Potek sanacije je predstavil vodja javne gozdarske službe Zavoda za gozdove Slovenije v Sežani, g. B. K.: »[K]jer je golo po požaru, mi poskušamo pomagat, da injiciramo vrste [sadik, semen], ki so po našem mnenju pomembne ... naš cilj je sanirati površine, ki so najbolj prizadete, da bi pomagali pri obnovi.«⁵⁰ Javno pogozdovanje pogorele kraške krajine je potekalo na Cerju, turistični zeleni destinaciji v Občini Miren-Kostanjevica. S podporo raznih sponzorjev in v sodelovanju z Zavodom za gozdove Slovenije je novembra 2022 Zavod za turizem Miren-Kostanjevica organiziral prvo pogozdovalno akcijo pogorelega kraškega območja. Direktorica, gospa A. S., je bila navdušena nad akcijo in močnim odzivom javnosti:⁵¹ »[R]es krasen odziv! Začeli smo sodelovati z Zavodom za gozdove Slovenije z akcijami pogozdovanja ... [Zavod za gozdove podpira] predvsem strokovni del te revitalizacije pogorišč ... mi smo bolj organizacijski suport [podpora], [z] dogodki [smo] predvsem sporočali na poziv javnosti.«⁵²

Leto kasneje sem se novembra 2023 sama udeležila druge pogozdovalne akcije, ki so jo isti organizatorji in razne stranke ponovili na isti lokaciji. Na stotine ljudi se je iz raznih predelov Slovenije in Italije zbralo pri Pomniku Miru, simbolu mednarodnega združenja Kultura-Natura za ohranjanje in valorizacijo kulturne dediščine, nahajajočim se na vrhu Cerja. Nekateri prostovoljci so bili opremljeni z rokavicami, motikami in lopatami. Navodila za zasadnjo kraške okolice je posredoval Zavod za gozdove, ki je razdelil prisotne na razne skupine, jim dodelil sadike in semena (uporabil se je pretežno puhasti in črni hrast ter črnika) ter jih napotil peš na razne predele območja, kjer se je odvijalo celodnevno sajenje. Med podporniki pogozdovanja je bilo poleg koristi za namen razširjeno mnenje, da se z akcijami na splošno pomaga naravnemu okolju in da se pri tem znižuje raven CO₂ v zraku. Zaradi tega je sogovornik, gospod E. Z., kulturolog na mednarodni srednji šoli UWC – United World College⁵³ v Devinu (Italija), izrazil mnenje, da podpira sistematično pogozdovanje.⁵⁴ Prepričan o svojem pogledu, je sam organiziral enodnevni izlet v Cerje, kjer se je s skupino svojih dijakov (okoli 40) udeležil pogozdovalne akcije. Na vprašanje, zakaj se je udeležil pogozdovalne akcije, mi je navdušen dijak odgovoril, da zato, ker s tem »naravi pomaga«, kar je na splošno »dobro« za okolje.⁵⁵

49 »Zakon o gozdovih (ZG),« *Uradni list RS*, št. 30/39 1993, 3. člen.

50 Sogovornik B. K., intervju z dne 11. 8. 2023.

51 A. S. je pojasnila, da so pogozdovalne akcije lahko uresničili tudi zaradi donacij slovenskih podjetnikov, poslovnih, športnikov, likovnih umetnikov, vinarjev in modnih kreatorjev. Dodatno so s finančno podporo pomagali neprofitna organizacija Vrabček upanja s svojim projektom »Skupaj za Kras« in Tuš drogerije s prodajanjem mila iz pepela pogorelih dreves ter prodajanjem majic »Majca za Kras«, za katero je mladina iz lokalne skupnosti sama ustvarila design. A. S. je poudarila, da je več kot štirideset podjetij podpisalo zavezo za dolgoročno sodelovanje pri obnovi Krasa, ki naj bi trajala deset ali več let, tako da bodo vsako leto stranke donirale določeno količino denarja, zaposleni v podjetjih pa se bodo udeleževali pogozdovalnih dogodkov. – Sogovornica A. S., intervju z dne 31. 8. 2023.

52 Sogovornica A. S., intervju z dne 31. 8. 2023.

53 Gl. *Postal Giulia*, 1. 12. 2023, »Reforestation on Mt. Cerje with the Slovenian Forestry department«.

54 Sogovornik E. Z., intervju z dne 20. 9. 2023.

55 Sogovornik dijak, intervju z dne 25. 11. 2023.

Slika 2: Prostovoljci na pogozdovalni akciji

Foto: Martina Tonet, 25. 11. 2023

Čeprav je načrtno pogozdovanje Krasa pripomoglo k ustvarjanju prsti na nekoč goli in kamniti krajini,⁵⁶ pričujoča raziskava odpira nova vprašanja o tej temi, saj nakazuje, da v sedanjosti izključno pogozdovanje kraške krajine ne zagotavlja ekološkega ravnovesja na tem območju. Danes je Kras pretežno zaraščen z »zanemarjeno«⁵⁷ vegetacijo. V preteklosti je bil kraški človek, tj. kmet, tisti, ki je vzdrževal Kras in oblikoval kraško kulturno krajino s tem, da je vzpostavljaj trajnostni odnos s kraškim okoljem. Kot bomo spoznali v naslednjih poglavjih, človek, ki bi se na vsakdanji ravni trajnostno ukvarjal s kraško krajino, obstaja le v omejeni obliki. Razloge za to zasledimo v zgodovini kraške krajine, in sicer v družbenih spremembah, ki jih je človek doživel od druge svetovne vojne dalje, kar je privedlo do odtujitve človeka od kraškega okolja. Spremembe v odnosu med človekom in kraško krajino so pripomogle k »divjemu zaraščanju«⁵⁷ in današnjemu vse pogostejšemu sprožanju požarov na Krasu. Veble in Brečko Grubar poudarjata, da sta vse obširnejše zaraščanje in pogozdovanje pomembno prispevala k večji ogroženosti območja pred požari v naravi. Kraško gozdno gospodarsko območje se namreč uvršča med najbolj požarno ogrožena območja v Sloveniji, zlasti pod prvo stopnjo požarne ogroženosti.⁵⁷

56 Remec, »Črni bor kot črna kuga«, 62.

57 Diana Veble in Valentina Brečko Grubar, »Pogostost in obseg požarov v naravi na Krasu in v slovenski Istri«, *Geografski vestnik* 88, št. 1 (2016): 10.

Potomci kraške kmečke tradicije: zakaj pogozdovati?

Medtem ko so se sogovorniki, ki ne izhajajo iz kraške kmečke tradicije (tj. ljudje iz raznih slovenskih in italijanskih mest, npr. Kopra, Ljubljane, Kranja, Maribora, Trsta in Devina), takoj po požaru odločno podali v pogozdovalne akcije, te niso prepričale vseh. Potomci kmečke tradicije – lokalno kraško prebivalstvo iz raznih vasi na Krasu – se teh akcij niso udeležili in so skeptični do pogozdovanja kraške krajine. Kraško prebivalstvo dojema pogozdovanje na drugačen način. Zanje je gozd le del kompleksnega »kraškega mozaika«,⁵⁸ ki je sestavljen iz pašnikov, travnikov, njiv, vinogradov in gozdov, razmejenih s kamnitimi suhimi zidovi. V preteklosti je ta kraški mozaik negoval in vzdrževal kmet. V tem smislu je Kras antropogeni pojav in kulturni pojem, rezultat človekovega vztrajnega prilagajanja naravnega okolja.⁵⁹ Danes kmeta, ki bi se ukvarjal z vzdrževanjem kulturne krajine Krasa na vsakdanji ravni, v glavnem ni.⁶⁰ Zaradi tega večino kraškega prebivalstva skrbi, kdo bo negoval posajena drevesa in naknadno vzdrževal pogozdeno okolje. Kraški človek razume, da je njegov poseg v kraško okolje bistven pri vzdrževanju kraške kulturne krajine, kar podpira Panjekovo teorijo o vzdržnosti razmerja med kraškim človekom in okoljem.⁶¹ Kot je poudaril gospod C. G., jusar iz Padrič na italijanski strani meje, se je treba s krasom stalno ukvarjati in ga negovati, saj »[k]ras, [ki] ga je človek napravil [ustvaril], če ga ne držiš [vzdržuješ], gre po svojem«.⁶² Sogovornik namiguje, da je posledica človekovega neposeganja v kraško naravno okolje zapuščena, »zanemarjena« in zaraščena krajina.

Proces zaraščanja kraške krajine se je pričel v drugi polovici 20. stoletja, zlasti po letu 1960, ko se je na zapuščenih kmetijskih zemljiščih začela širiti vegetacija.⁶³ Od takrat je Kras postal sinonim za »nekontrolirano zaraščanje«.⁶⁴ V današnjem času lahko opazimo, da se je kraška »kulturna savana«⁶⁵ znatno skrčila, zlasti prevladuje širjenje nečesa, čemur bi lahko rekli »divja džungla«. Nekoč dostopna zemljišča in parcele so danes pretežno pokriti z »zanemarjeno« gosto vegetacijo, saj se večina lastnikov z njimi ne ukvarja več. Jusarka iz Banov je povedala, da se zemljiščem, do katerih je v otroških letih z lahkoto dostopala, danes zaradi zaraslosti sploh ne more več približati: »ku sm bla majnha [ko sem bila majnha], se spomnim, sem hodila v Gladouco [ledinsko ime velike doline] po drevček ... za božiče je blo [za božič je bila] tradicija ... zdej [sedaj] ne znam, če bi pršla [prišla] ... zdej tistga prostuora [sedaj tistega prostora] ni več, zatu kr [zato ker] je vse zaraslo.«⁶⁶

58 Albin Kjuder, *Zgodovinski mozaik Primorske. S posebnim poudarkom gornjega Krasa* (Tomaj, 1959).

59 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 16, 17.

60 Po letu 1950 se je število prebivalcev na podeželju zmanjšalo. Medtem ko je ob koncu 19. stoletja bilo 70 odstotkov kmečkega prebivalstva, leta 1950 50 odstotkov, po letu 1980 pa manj kot 10 odstotkov; leta 2002 so se s kmetijskimi dejavnostmi ukvarjali samo še 3 odstotki lokalnega prebivalstva. – Zorn, Kumer in Ferik, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 567.

61 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 78.

62 Sogovornik C. G., intervju z dne 3. 8. 2023.

63 Remec, »Črni bor kot črna kuga«, 62.

64 Zorn, Kumer in Ferik, »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?«, 567, 571.

65 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 77.

66 Sogovornica jusarka, intervju z dne 4. 9. 2023.

Slika 3: Pogorela in že spet zaraščena družinska parcela gospoda F. L. v Jamljah v Občini Doberdob

Foto: Martina Tonet, 8. 9. 2023

Ko človekova roka ne posega v kraško okolje, se to hitro zarašča. Leto po požaru so bile družinske parcele (15 ha) sogovornika, gospoda F. L. iz Jamelj (Občina Doberdob, Italija), popolnoma zaraščene z novo zeleno vegetacijo.⁶⁷ Na ogledu parcel sva se morala prerivati skozi gosto podrast, da sva lahko sploh dosegla zemljišča. Medtem ko sva z gospodom F. L. drug za drugim sklonjena hodila skozi bujno vegetacijo, je petinštiridesetletni mož razlagal, da je v otroških letih isto pot lahko s svojim dedkom prehodil brez večjih težav. Danes pa so njegove parcele težko dosegljive, ker so zaraščene z »divjo« vegetacijo,⁶⁸ kot ji pravi. F. L. se dvakrat na mesec vrača iz tujine domov v Jamlje, da pomaga družini pri vzdrževanju parcel, tako da jih čisti, kot ga je naučil dedek. Toda petnajst hektarjev predstavlja veliko dela za eno samo osebo, zaradi česar se večina družinskih pogorelih zemljišč neprestano in hitro zarašča.

67 Sogovornik F. L., intervju z dne 8. 9. 2023.

68 Problem zapuščenih parcel je tudi širjenje invazivne neavtohtone vegetacije, kot je denimo pajesen (*ailanthus*), ki duši kraške vrste rastlin.

Slika 4: Pohod z gospodom F. L. po zaraščenih poteh, ki so bile v sogovornikovih otroških letih z lahkoto dosegljive

Foto: Martina Tonet, 8. 9. 2023

Vloga kmeta pri vzdrževanju kraške kulturne krajine

Do prve polovice 20. stoletja je bil kmet tisti, ki je vzdrževal Kras s pašo, košnjo travnikov, obdelovanjem njiv in vinogradov ter gradnjo teras in suhih zidov – prvimi kraške kulturne krajine.⁶⁹ Kot opozarjajo domačini, se je nekoč »vse pokosilo, vse poželo ... zdej [zdaj] je zapuščeno ... vse poraščeno ... ko ne kosiš, raste, in to se zarase hitro, v par leth letih je to zaraščeno«.⁷⁰ Belingar in Kranjc poudarjata, da

⁶⁹ Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 17, 49.

⁷⁰ Sogovornik B. L., kmetovalec iz Lipe na slovenski strani Krasa, intervju z dne 12. 12. 2023.

je kmet skrbno vzdrževal kraške zemljiške parcele, da so bile urejene, razmejene s suhozidi – s simbolom kraške identitete, spoštovanjem do naravnega okolja in varstva kulturne mozaične krajine in njene biodiverzitete ter kakovostnega bivanja v življenjskih prostorih, usklajenega z življenjem in vrednotami kraške skupnosti.⁷¹ Gospa V. L., kmetovalka in kozjerejka iz Nove vasi na slovenski strani, je tako izrazila nekdanje spoštovanje, ki ga je kraški človek vzpostavljal z okoljem:

[Nekoč] vse je blo [bilo] urejeno. Vsk [vsak] je delu [delal] na svojem ... smo gonili past ... marsikej [marsikaj] so sčistli [očistili] ... si nardili neke njivce, tudi vsaka vrtača je imela [njivo] ... se je sadilo ... tu so ble [bile] njive za krompir ... zdej [sedaj] ni več tistega terena ... je zaraščeno ... tu okol [naokoli] je bil lepu [lepo] zidek ... ni bilo podraستي ... zdej [zdaj] je z leve in djesne [z leve in desne] zaraščeno.⁷²

Kmet je na podlagi izkušenj in znanja vzdrževal Kras, kar kaže na trajnostno upravljanje naravnih virov.⁷³ Gozdno podrast so čistili s pašnjo, občasno tudi z nadzorovanim sežiganjem zarasle gmajne, ali kot razlaga jesar C. G.:

krn [ko] je bla velika trava [ko je bila visoka trava] ... kaj so naredili naši nuonoti [dedki in babice]? Marca meseca smo uožgali [požgali] travnik ... da tista trava in lišč [listje], ki je palo duol [padlo dol z dreves], je zgorelo, smo uočistle [smo vse očistili] in je zrastle lepa travca [sežiganje travnikov se je delalo] ... smo bli v treh, šterih [bili smo po trije ali štirje], ki smo to stvar koordinirali ... z vejami, smo šlatali [udarjali], da ni šol uognj v kšn drugi krej [da ogenj ne bi šel v kak drug kraj, v drugo smer], če je bil zid, če ni blo [bilo] zida [suhozida], nismo tega delali.⁷⁴

Vzpostavljanje trajnostnega odnosa s kraškim okoljem v preteklosti je orisal tudi jesar iz Banov na Tržaškem Krasu, ko je predstavil, kako je kmet vedel, katera drevesa požagati in katera ohraniti:

enkrat [nekoč] kmet je žagu [žagal drva] v naravi ... je pustil rast [rasti to], kar je blo [bilo] potrebno ... je ščitu [ščitil] [kraško okolje s tem, da ga] je čistu [čistil] ... kraški zid [suhozid] je bil [je obstajal] prou [prav res] za živino ... za požar, da se ni razširu [razširil]⁷⁵ ... s časom je šlo vse v pozabo ... počase, počase [počasi počasi] ni blo [bilo] več interesa ... ni blo [bilo] časa ... [ljudje] ne gledajo, da bi šlo naprej [se nadaljevala] tradicija ... nečaki niti ne znajo [vnuki ne vedo, kako se ukvarjati s Krasom] ... jih ne zanima ... [razmerje med človekom in Krasom se je] zgubilo po generacijah [v generacijah].⁷⁶

71 Belingar in Kranjc, »Ohranjanje znanj kraške suhozidne gradnje: Primer dobre prakse?«, v: Ana Svetel in Tihana Petrović Leš, ur., *Nesnovna dediščina med prakso in registri: 15. Vzorednice med slovensko in hrvaško etnologijo* (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2019), 80.

72 Sogovornik V. L., intervju z dne 9. 11. 2023.

73 Rodela, *Soupravljanje naravnih virov*, 27. Gl. tudi Dolšak in Ostrom, *The Commons in the New Millenium*. Poteete, Jessen in Ostrom, *Working Together*.

74 Sogovornik C. G., intervju z dne 10. 8. 2023.

75 Kraški suhi zidovi so imeli nekoč razne funkcije: človek jih je uporabljal za praktične namene, kot ogrado za obdelovanje površin, za njihovo varovanje pred živino, za ločevanje različnih kultur in načinov obdelovanja, ter za družbene namene – za ločevanje med individualno in kolektivno posestjo in uporabo. – Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 51.

76 Sogovornik jesar, intervju z dne 4. 9. 2023.

Terenska raziskava kaže, da je nekoč kraški človek vzdrževal Kras na podlagi lokalnega znanja oziroma »vernakularnega poznavanja lokalnega ekosistema«, ⁷⁷ ki temelji na praksi in izkušnjah vzdržnega ter trajnostnega oblikovanja in uporabe naravnih virov. Toda trajnostni odnos je danes težko vzdrževati, in to zaradi družbenih sprememb, ki so v drugi polovici 20. stoletja začele oddaljevati človeka od kraškega okolja. Industrijski in ekonomski razvoj, intenzivnejša urbanizacija, opuščanje kmetijstva in kraških zemljišč zaradi iskanja zaposlitve v mestu ter druge socialne spremembe so privedli do vse večje odtujitve človeka od kraške krajine, ⁷⁸ kar je pripeljalo do njenega vse večjega zaraščanja. Jusar C. G. se je kot otrok v petdesetih letih prejšnjega stoletja še ukvarjal s kraško krajino, saj je pomagal mami pri živini in drugih kmetijskih dejavnostih. Od šestdesetih let dalje, ko je človek začel iskati delo v mestu in zapuščati kmetijstvo, je vzdrževanje Krasa začelo propadati: »mi smo imeli [v letih osemdeset] zadnje krave tukaj na Padričah ... [potem] se je [v letih šestdeset] začel ekonomski razvoj, ljudje so raje šli delat v mesto in so naknadno delali doma«. ⁷⁹

Človek se je z zaposlitvijo v mestu lahko še naprej ukvarjal s kraško krajino le v prostem času, kot je povedal gospod M. R., jusar iz Repna, vasi na italijanski strani:

jst sem delu [delal] v mestu zvečer, ku sm pršu [ko sem prišel] domov ... smo imeli krave, je blo treba jt [iti] na pašo, na njivo, po senu [seno], po drva ... ljudje so čistli [čistili] okoli polja ... zdej [sedaj] je vse zaraščeno, vidš [vidiš]? Zdej ku [sedaj ko] gledamo vn [ven z okna], videmo samo gojzd [gozd], in to so ble [bili nekoč] senožet [travniki] za košnjo živinoreje ... tudi poljedelstvo je zamrlo. ⁸⁰

Opuščanje kmetijstva je privedlo do propadanja mozaične podobe kraške kulturne krajine in kraškega okolja. Trajnostni odnos do kraške krajine, ki ga je človek v preteklosti skrbno negoval, se je v zadnjih šestdesetih letih znatno spremenil. O tem, kako je opuščanje kmetijstva od povojnega časa dalje in v letih modernizacije vplivalo na odnos med človekom in naravnim okoljem in ga spremenilo, piše Tina Ivnik (2023). Zanimivo je opaziti, da tudi ona v svoji raziskavi poudari, kako je zaraščanje okolja v primeru Nadiških dolin posledica odtujitve človeka od kmečkega načina življenja in »stika z zemljo« ter izgube starih navad in znanj o naravnih prostorih. ⁸¹ Danes se človek v primerjavi s svojimi predniki s kraškim okoljem ukvarja v omejeni obliki, oni pa so ga vzdrževali na vsakdanji ravni. Tako je povedal gospod B. K., kmetovalec iz Škrbine:

naši predniki so skrbeli za krajino ... [so] zidali zide [suhozide] ... [so] vse obnavljali ... njive [so bile] pokošene ... in travniki ... kmr [kjer] smo pasli, je blo čisto ... vse je blo napravljeno [urejeno], kot [je] treba ... zdej pej [zdaj pa je] zaraščeno do konca ... neprehodno ... zapuščeno ... zanemarjeno ... ljudje so po službah [službah] in jih [vzdrževanje kraškega okolja] ne zanima ... poti, klanci so zaraščeni ... prou zanemarjeno do konca! ⁸²

77 James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven in London: Yale University Press, 1998).

78 Rodela, *Soupravljanje naravnih virov*, 73.

79 Sogovornik C. G., intervju z dne 3. 8. 2023 in 10. 8. 2023.

80 Sogovornik M. R., intervju z dne 29. 9. 2023.

81 Tina Ivnik, »'Tovarna je vse uničila': Socialni spomini domačinov in domačink na opuščanje kmetijstva v Beneški Sloveniji,« *Glasnik SED* 63, št. 1 (2023): 16.

82 Sogovornik B. K., intervju z dne 13. 12. 2023.

Zanemarjenost postane sinonim zaraščanja, kar briše nekdanjo kraško kulturno krajino, takšno, ki jo je kmet vzdrževal. Nekoč urejene njive in pokošeni travniki, zamejeni s kamnitimi suhimi zidovi, so danes prekriti z zaraščeno zeleno prevleko in človeku nedosegljivi, neprehodni. Skeptični sogovorniki se zavedajo dela in truda, ki ga je kraški človek v preteklosti vlagal v vzdrževanje kraške krajine, in zaradi tega trdijo, da pogozdovanje ni dovolj.

Kot se je izkazalo po prvi pogozdovalni akciji na Cerju, veliko posejanih sadik gozdnega drevja ni preživel, saj jih po zasaditvi niso ustrezno negovali in redno zalivali, k njihovem uničenju pa so pripomogli tudi glodavci in žuželke.⁸³ V zvezi s tem je gospa B. M., kmetovalka iz Zagradca na italijanski strani, izrazila, da je gozd dolgoročna naložba:

gozd mora bt gledan [gozd je treba vzdrževati] ... gozd moraš čistit, čistit! ... Ohranjat drevesa ... nono [dedek] je leta sedemdeset [v sedemdesetih letih] čistil gozd, zdej jmo [sedaj imamo] take hraste! ... Če nono ne bi tistga nrdi [tistega postoril], mi bi imeli vse suorte [vrste] drevu [dreves] ... vsi v kup [vsa skupaj] ne veljajo nč! ... Gozd je delo ... gozd, mora bt gospodar [gozd mora imeti gospodarja], ki ga mora gledt [vzdrževati], ker če ne [drugače], boš samo jmu [imel] kup robide!⁸⁴

Potomci kmečke tradicije se zavedajo, da je gozd »najkompleksnejši kopenski naravni sistem«, ki se vzdržuje v skladu s človekovim izkušenijskim znanjem o naravnem okolju.⁸⁵ Ko se človeško poseganje v kraško okolje prekine, se začne zaraščanje pokrajine, na kateri prevladuje gosta vegetacija, ki na Krasu postane prava podlaga za sprožanje in širjenje požarov. To lahko v hipu postane nevarno za lokalno prebivalstvo – dodaten razlog, zaradi katerega so domačini skeptični do pogozdovanja kraške krajine. Gospod T. L., ovčerejec iz vasi Pedrovo na slovenski strani, se je tako opredelil do pogozdovanja: »vse površine [so] zarasle ... tukaj okrog vasi imamo povsod gozd ... saj je preveč gozda ... ne vem, zakaj je treba pogozdovat ... tudi kar se tiče požarne varnosti ... pač okej, če bi bil gozd, ma itak ni gozd, pride robida ... lepu imaš iskrico ... in [se] v momentu razširi požar«.⁸⁶

Zaraščena kraška krajina je v velikem požaru postala pravo »netivo«, kot je poudaril gospod R. L., kmetovalec iz Sel na Krasu v Sloveniji, ki mu je pogorela parcela, kjer je pasel koze in osle:

gmajna kukr je zdej [kot je sedaj] prepuščena sama sebi ... zarad tega pol gori [zaradi tega potem gori], ker je tega netiva ... ker tu [to] se ne čisti ... je vse nedostopno ... je pršu [prišel] požar ... zdej [sedaj] je že grmovje ... od tistih borovcev do tuki je pršlo mnj ku u [manj kot] pol ure ... peš uporabiš tolk [toliko] časa ... tu [tukaj] vemo, kolk [kako] je hitro pršlo [prišlo] ... tu [tukaj] je gorelo s tako brzino [hitrostjo]!⁸⁷

83 STA, *Mineva leto dni od požara na Krasu*.

84 Sogovornik B. M., intervju z dne 4. 10. 2023.

85 Bogataj, *Krhka ravnotežja*, 6.

86 Sogovornik T. L., intervju z dne 29. 11. 2023.

87 Sogovornik R. L., intervju z dne 9. 11. 2023.

Slika 5: Gozdnata kraška krajina v okolici Pedrove vasi v občini Nova Gorica

Foto: Martina Tonet, 29. 11. 2023

Sogovorniki so tako izrazili svoja skeptična stališča do pogozdovanja kraške krajine. Po njihovem mnenju je Kras že obširno pogozden, z gostim »zanemarjenim« gozdnatim rastjem, kar lahko ob požaru postane za človeka življenjsko nevarno, še posebej za kraško prebivalstvo, ki tam živi.

Vzdrževanje mozaične podobe Krasa: ohranjanje naravne biotske raznolikosti in preprečevanje požarov

Zaraščanje Krasa briše kraško kulturno krajino. S širjenjem »zanemarijene« vegetacije se izgublja bogastvo kompleksnega kraškega ekosistema, ki je sestavljen iz raznoliškega mozaika habitatov, značilnih za Kras,⁸⁸ sestavljenih iz gozdičkov, pašnikov, travišč, njiv in vinogradov.⁸⁹ Zavod za varstvo narave Republike Slovenije v Novi Gorici,

⁸⁸ Sogovornik, koordinator agencije za razvoj Krasa LAS–KRAS, gosp. A. P., intervju z dne 23. 8. 2023.

⁸⁹ Elena Bužan, Alberto Pallavicini, Peter Glasnovič, Paul Tout in Petra Košir, *Biodiverziteta in varstvo kraških ekosistemov* (Padova: Padova University Press, 2014).

ki skrbi za ohranjanje naravne biotske raznolikosti na kraškem območju, opozarja,⁹⁰ da je ekstenzivno zaraščanje Krasa v zadnjih letih pospešilo izgubljanje biotske pestrosti in elementov, značilnih za kraško kulturno krajino tega nacionalnega in evropsko nadvse pomembnega naravnega območja.⁹¹ Z zaraščanjem okolja se izgubljajo razne vrste rastlin (npr. brin), širjenje goste in »zanemarjene« gozdne površine pa prinaša s seboj nove vrste divjih živali (npr. jelena in divjega prašiča),⁹² kar ogroža gospodarske dejavnosti tistih redkih domačinov, ki poskušajo danes vzrejati živino in drobnico.⁹³

Nekateri sogovorniki menijo, da bi bilo namesto pogozdovanja bolj smiselno ponovno vzpostaviti mozaično podobo Krasa z njegovo pestro biotsko raznovrstnostjo, saj bi ta lahko pripomogla k omejevanju nevarnosti sprožanja požarov. To, da s pašo »ful [znatno] omejuješ požare«, sta poleg ovčerejca gospoda T. L.⁹⁴ izrazila tudi gospod P. K., predsednik Agrarne skupnosti v Ospu na slovenski strani,⁹⁵ in gospod A. P., koordinator agencije za razvoj Krasa LAS–KRAS, ki je osebno opazil, kako se je na Goriškem Krasu na popašeni in počiščeni kraški krajini ogenj zaustavil sam:

kjer so partnerji našega projekta čistili [čistili] nekaj hektarjev kraške gmajne, tam ogenj je pršel do meje, kjer je bla taka [visoka] trava, in potem [kjer] je ni blo [bilo], se ni razpasu [razpasel] naprej ... to se pravi, eden izmed najboljših načinov za preprečevanje gorjenja [gorenja] je bil prav to, aktivno delovanje kmetij, ki se ukvarjajo s pašništvom ... trava je popašena, se očisti ... eden izmed načinov, s katerim lahko preprečiš gorjenje [gorenje ognja].⁹⁶

Koristnost paše v boju proti požarom je bila dokazana že pri požaru, ki je leta 2012 izbruhnil na posesti jusarske skupnosti Opčine (na italijanski strani meje), kjer je ogenj požgal okoli 80 hektarjev, vendar se ni dotaknil površin, na katerih so se pasle ovce.⁹⁷ Ob tem vidimo, kako so vernakularno znanje in posegi kraškega človeka pomembni za trajnostno ohranjanje krajine Krasa in njene kulturne in biotske raznolikosti. Kot je povedal kmetovalec, gospod O. M. iz Repna na italijanski strani, je »raznolikost« »značilnost kraškega teritorija«, ki jo obdržiš z vzdrževanjem »kraške gmajne«. Ta pa:

ni naraven pojav ... [kraško gmajno] se vzdržuje samo s človeškim posegom ... s tem, da dovolimo pašo paša mora bit narejena [upravljana] v določenih razmerah ... je treba pasit [pasti] v določenih obdobjih ... je treba pasti s določenem številu živali [to početi za] skupno dobro ... skupno dobro je kraška gmajna ... torej, če kraška gmajna je skupno dobro, je treba [imeti] nekoga, ki jo neguje.⁹⁸

90 Sogovornik K. B., intervju z dne 5. 9. 2023.

91 Kraški habitat spada pod evropsko strategijo Natura 2000, ki spodbuja »ohranitev biotske raznovrstnosti in trajnostni razvoj« Krasa. – Natura 2000. »Kras–Carso«.

92 Tiberij Weber, »Sprememba favne kot posledica zaraščanja Krasa v zadnjih sto letih« (diplomsko delo, Ljubljana: Biotehniška fakulteta, 2013).

93 V živinoreji je na Krasu prevladovala drobnica. V prvi polovici 17. stoletja je bila na obalnem območju razširjena predvsem kozjereja, v notranjosti kraške planote pa ovčjereja. – Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 61.

94 Sogovornik T. L., intervju z dne 29. 11. 2023.

95 Sogovornik P. K., intervju z dne 30. 11. 2023.

96 Sogovornik A. P., intervju z dne 23. 8. 2023.

97 Rodela, *Soupravljanje naravnih virov*, 76.

98 Sogovornik O. M., intervju z dne 29. 9. 2023.

Po mnenju večine sogovornikov kraška gmajna potrebuje človeka, ki bi se z njo ukvarjal na vsakdanji ravni, toda danes človek izvaja to delo le v obliki »dodatne dejavnosti«, ker mu daje »veselje«. ⁹⁹ Izključno s kmetovanjem se pa večinoma ne da preživljati. Vsi sogovorniki, ki kmetujejo na Krasu, so potrdili, da to ni njihov glavni vir dohodkov, saj je gospodarjenje na kamnitem Krasu še vedno, kakor je bilo tudi v preteklosti, naporno, »trdo kot kamen«. ¹⁰⁰ Marsikdo danes ni pripravljen izbrati težkih življenjskih razmer, ki jih gospodarjenje na kraškem ozemlju prinese. Poleg tega se pojavi tudi finančni problem, kot je poudarila kmetijska svetovalka Oddelka za kmetijsko sodelovanje v Sežani, gospa I. Š., ki ima kmetijo poleg svoje glavne zaposlitve:

stroški [so] tako veliki, da se na konci [konec koncev] ne izide ... tu je problem ... na začetku [je potrebno] veliko vlaganje [denarja] in zdej [sedaj], če nimš [nimaš] ti enega kapitala od staršev al ... ne vem, si ga dobu [nekje našel] ... [človek] praktično ne more ... tud če ima veselje ... tud če ima znanje, ne more si privoščt de [privoščiti da] bo kmetoval. ¹⁰¹

Pogovor s sogovornico namiguje na paradoks: medtem ko je bilo nekoč kmetovanje na Krasu temeljna ekonomska dejavnost ¹⁰² in življenjsko pomembno za preživljanje, ¹⁰³ je v današnji dobi postalo luksuz, ki si ga ne more vsakdo privoščiti. Vsi moji sogovorniki, ki kmetujejo na Krasu, so v pogovorih poudarjali, kako zelo težko je vzdrževati kmetijsko dejavnost. Še posebej so se nanašali na birokratske omejitve glede rabe površin. ¹⁰⁴ T. L. je izrazil mnenje, da je eden izmed glavnih problemov zaraščena »gozdna maska« na nekdanjih pašnikih in travnikih, na katerih danes ni dovoljeno pasti: »[ko] parcelo [zarase] gozdna maska, tista parcela je za kmetijstvo zgubljena«. ¹⁰⁵

Da lahko človek ponovno vzpostavi pašo na zaraščenih površinah, mora imeti dovoljenja, ki jih ni enostavno pridobiti. Jutar iz Padrič, gospod C. G., se bori na pravni ravni, ¹⁰⁶ da bi se lahko na nekdanjih pašnikih na Tržaškem Krasu ponovno vzpostavila paša, pri čemer gre za dolg birokratski proces, ki zahteva čas, trud in denar. ¹⁰⁷ Sogovornikova izkušnja potrjuje, da vzdrževanje in ohranjanje kraškega mozaika potrebujeta človekovo prizadevanje, predanost in vztrajnost, kar je zaradi današnjega življenjskega sloga težko vzpostaviti.

Vzpostavitev nekdanje kmečke podobe kulturne krajine Krasa v sedanjosti nekateri vidijo kot neizvedljivo. Kot se je izrazil gospod R. G., inženir in krajinski arhitekt kraškega območja iz biroja PLAN-KA: »nikol več ne bo možno, da bo Kras tak, kot

99 Sogovornik D. J., intervju z dne 11. 12. 2023.

100 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 105.

101 Sogovornica I. Š., intervju z dne 28. 11. 2023.

102 Ivnik, »Tovarna je vse uničila«, 5

103 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 63.

104 Za več informacij o navodilih za kmetovanje na Krasu gl. »Suhi kraški travniki in pašniki«, *Priročnik za kmete*, 7, 8.

105 Sogovornik T. L., intervju z dne 29. 11. 2024.

106 Agrarna skupnost je v zamejstvu »pravna oseba«, nosilka pravic in obveznosti. – Bogataj, *Krhka ravnotežja*, 57. Giulia Beltrametti, »Andamento carsico: accesso alle risorse ambientali e discontinuità storiche delle istituzioni collettive locali nel Carso sloveno. Prime linee di ricerca«.

107 Sogovornik C. G., intervju z dne 10. 8. 2023.

Slika 6: Gospa D. O., biologinja in gozdarska straža. Pogorela kraška krajina pri Poljanah v Občini Doberdob z novimi poganjki

Foto: Martina Tonet, 1. 9. 2023

je bil sto let nazaj!«. ¹⁰⁸ Ne glede na to, katero obliko krasa želimo vzpostaviti, je jasno, da ima človek pri tem še vedno ključno vlogo. Narava se pač sama stalno obnavlja oziroma »nikoli ne spi«, kot je povedala gospa D. O., biologinja in gozdarska straža na pogorišču v Poljanah na slovenski strani. Že takoj septembra po prvem dežju je začela rasti trava, pognali so ruj, robinija, mali jesen in hrasti. Dejstvo je, »da se mormo [moramo] mi odločit, kaj bomo naredili [naredili]!«. ¹⁰⁹ Na podlagi skeptičnih pogledov lokalnega prebivalstva je mogoče razumeti, da pogozdovanje Krasa na požariščih zanje ni edina niti nujna ali prava rešitev. Zanje je pogozdovanje pogojno, ampak le če

¹⁰⁸ Sogovornik R. G., intervju z dne 11. 9. 2023.

¹⁰⁹ Sogovornica D. O., intervju z dne 1. 9. 2023.

človek na novo posajeni gozd redno vzdržuje. Zavedanje o rednem vzdrževanju gozda nakazuje na jusarsko tradicijo in trajnostni odnos, ki ga jusarske skupnosti še dandanes vzpostavljajo z gozdom na kraškem območju.¹¹⁰ Gozd je le del kompleksnega kraškega ekosistema in dolge kulturne tradicije, pri kateri sta vernakularno znanje in človeški poseg v naravno okolje odigrala glavno vlogo pri oblikovanju in vzdrževanju kraške krajine in negovanju trajnostnega odnosa z njo. Zaraščanje kraške krajine pa kaže na prekinitev trajnostnega odnosa in ravnotežnega razmerja med človekom in krajino.

Zaključek

Na podlagi izsledkov pričujoče raziskave lahko zaključim, da ima tema pogozdovanja pogorele kraške krajine kompleksen značaj. Gozd je le eden od elementov raznovrstnega kraškega krajinskega mozaika, ki ga sestavljajo pašniki, njive, travniki, vinogradi in gozd, ki ga dopolnjuje. Videli smo, kako je človek v preteklosti in še v prejšnjem stoletju igral ključno vlogo pri vzdrževanju kraške kulturne krajine ter pri uravnoveženosti kraškega naravnega in kulturnega okolja. Od druge polovice 20. stoletja se je s propadanjem kmetijstva človek oddaljil od kraške krajine, ki se je zaradi zanemarjanja začela zaraščati z gosto divjo vegetacijo. Prevlada gozdnate površine nad drugimi elementi kraškega mozaika je leta 2022, to je v času velikega požara, postala pravo netivo, zaradi katerega se je požar hitro razširil in postavil človeka v življenjsko nevarnost. Zaradi tega prebivalci Krasa skeptično gledajo na pogozdovanje kraške krajine, saj je ta danes že »pogozdena«, in sicer z zanemarljivo zaraščeno vegetacijo, ker ni človeka, ki bi se z njo ukvarjal na vsakdanji ravni – razen, kot smo videli, v redkih primerih v obliki kmetijstva.

Izkazalo se je, da oblike rabe naravnih virov, kot jih je poznal in izvajal kraški človek, le niso bile tako brezumno in kratkovidno uničevalne, kakor jih upodablja razširjeno mnenje o izginotju kraških gozdov in nastanku kamnite puščave. Oblike rabe in upravljanja so bile vzdržne, načrtne in racionalne za ljudi, ki so tam živeli.¹¹¹ Prebivalcem Krasa je namreč stoletja dolgo uspelo trajnostno gospodariti v skladu s potrebami in pri tem ohraniti vitalno naravno okolje, od katerega so bili ne nazadnje življenjsko odvisni.¹¹² Rezultati kažejo tudi na razhajanje med širšim javnim mnenjem, ki je z navdušenjem sprejelo pobudo za pogozdovanje pogorišč, in prebivalci Krasa, posebej tistimi, ki še gojijo odnos z zemljo ali vsaj spomine nanj. Ti pogozdovanja ne podpirajo. Na podlagi predstavljenega lahko zaključim, da je odgovor na vprašanje – »Ali je pogozdovanje Krasa po požarih nujno?« – nikalen, saj izključno pogozdovanje pogorele krajine ne zagotavlja ekološkega ravnovesja in ne vzpostavlja trajnostnega vzdrževanja kompleksnega kraškega kulturnega in naravnega mozaika. Za to so potrebni človek ter stalno vzdrževanje in trajnostno naravno poseganje v okolje.

110 Beltrametti, »Andamento carsico: accesso alle risorse ambientali e discontinuità storiche delle istituzioni collettive locali nel Carso sloveno. Prime linee di ricerca,« 124, 128. Rodela, *Soupravljanje naravnih virov*, 24. Bogataj, *Krhka ravnotežja*, 40.

111 Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa*, 101.

112 Remec, »Črni bor kot črna kuga,« 46.

Viri in literatura

Literatura

- Behin, Leon. *Ocena ogroženosti Republike Slovenije zaradi požarov v naravnem okolju in na prostem*. Ljubljana: Republika Slovenija. Ministrstvo za obrambo. Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje, 2023.
- Belingar, Eda in Darja Kranjc. »Ohranjanje znanj kraške suhozidne gradnje: Primer dobre prakse?« V: Ana Svetel in Tihana Petrovič Leš, ur. *Nesovna dediščina med prakso in registri: 15. Vzorednice med slovensko in hrvaško etnologijo*, 74–84. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2019.
- Beltrametti, Giulia. »Andamento carsico: accesso alle risorse ambientali e discontinuità storiche delle istituzioni collettive locali nel Carso sloveno. Prime linee di ricerca.« *Archivio Scialoja-Bolla 2024/Ricerche*, 111–32. Edizioni Scientifiche Italiane, 2024.
- Bogataj, Nevenka, ur. *Krhka ravnotežja: podnebne spremembe in odziv nanje v primorskih agrarnih skupnostih*. Ljubljana: Andragoški center, 2023.
- Bužan, Elena, Alberto Pallavicini, Peter Glasnovič, Paul Tout in Petra Košir. *Biodiverziteta in varstvo kraških ekosistemov*. Padova: Padova university press, 2014.
- Dolšak, Nives in Elinor Ostrom. *The Commons in the New Millenium*. The MIT Press, 2003.
- Dragojlovic, Ana in Annemarie Samuels. »Tracing silences: Towards an anthropology of the unspoken and unspeakable.« *History and Anthropology* 32, št. 4 (2021): 417–25.
- Incendi boschivi in Friuli Venezia Giulia, Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia 2021–2022*. Servizio forestale e Corpo forestale, Direzione centrale risorse agroalimentari, forestali e ittiche.
- Ivnik, Tina. »'Tovarna je vse uničila': Socialni spomini domačinov in domačink na opuščanje kmetijstva v Beneški Sloveniji.« *Glasnik SED* 63, št. 1 (2023): 5–19.
- Kjuder, Albin. *Zgodovinski mozaik Primorske. S posebnim poudarkom gornjega Krasa*. Tomaj, 1959.
- Kozorog, Edo in Florjan Leban. »Odtis agrarnih skupnosti v kulturni krajini Primorske.« V: Nevenka Bogataj, ur. *Krhka ravnotežja: podnebne spremembe in odziv nanje v primorskih agrarnih skupnostih*, 37–38. Ljubljana: Andragoški center, 2023.
- Kozorog, Edo. »Požari najbolj uničujejo Kras.« V: Nevenka Bogataj, ur. *Krhka ravnotežja: podnebne spremembe in odziv nanje v primorskih agrarnih skupnostih*, 73. Ljubljana: Andragoški center, 2023.
- Masiello, Diego. »Kratek prikaz zgodovine kraških gozdov s posebnim poudarkom na občino Trst.« V: Roberto Barocchi, Ingrid Kalan, Pino Sfregola in Josip Grgič, ur. *Pogozdovanje Krasa*, 43–54. Videm: Avtonomna dežela Furlanija Julijska Krajina, Deželno ravnateljstvo za gozdove in parke, 2001.
- Meden, Nikita. »Afforestation of common land in the classical Karst: relations between the authorities, the local population, and the economic consequences of afforestation.« *Acta Carsologica* 53, št. 1 (2024): 69–82.
- Meden, Nikita. »Pogozdovanje na Krasu: kršenje gozne postave. Kmet in gozd v drugi polovici 19. stoletja.« V: Meta Remec, ur. *Gozd in ljudje – razmerja in zgodovina*, 100–32. Ljubljana: Založba inštituta za novejšo zgodovino, 2023.
- Moreno, Diego. *Dal documento al terreno. Storia e archeologia dei sistemi agro-silvo-pastorali*. Bologna: Il Mulino, 1990.
- Načrt sanacije gozdov poškodovanih v požaru. Goriški Kras. 15. julij – 1. avgust, 2022*. Sežana: Zavod za gozdove Slovenije, 30. 1. 2023.
- Panjek, Aleksander. »Statut in privilegiji komuna ali tabora Rihemberk (1556): avtoportret soseske pred izzivi ekonomskih, socialnih in okoljskih sprememb.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja*, št. 42 (2018): 115–48.
- Panjek, Aleksander. *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Perko, Franc. *Od ogolega do gozdnatega krasa: pogozdovanje krasa*. Ljubljana: Založništvo Jutro, 2016.
- Poteete, Amy R., Marco Jessen in Elinor Ostrom. *Working Together: Collective Action, the Commons, and Multiple Methods in Practice*. Woodstock: Princeton University Press, 2010.

- Preinfalk, Miha. *Iz zgodovine Krasa*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2015.
- Priručnik za kmete. Suhi kraški travniki in pašniki*. Republika Slovenija, Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 2023.
- Remec, Meta. »Črni bor kot črna kuga.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 2 (2021): 43–65.
- Remec, Meta. »Afforestation with Non-native *Pinus nigra* in the Karstic Areas of Southwestern Slovenia Since the Mid-Nineteenth Century: Environmental Implications.« V: Borna Fuerst-Bjeliš, Jelena Mrgić, Hrvoje Petrić, Matija Zorn, Žiga Zwitter, ur. *Environmental Histories of the Dinaric Karst*, 203–37. Cham: Springer, 2024.
- Rodela, Romina. *Soupravljanje naravnih virov: vaše skupnosti in sorodne oblike skupne lastnine in skupnega upravljanja*. Wageningen: Wageningen University in Research Centre, 2012.
- Scott, James C.. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven in London: Yale University Press, 1998.
- Uradni list RS*, št. 30/39 1993.
- Veble, Diana in Valentina Brečko Grubar. »Pogostost in obseg požarov v naravi na Krasu in v slovenski Istri.« *Geografski vestnik* 88, št. 1 (2016): 9–20.
- Weber, Tiberij. *Sprememba favne kot posledica zaraščanja Krasa v zadnjih sto letih*. Diplomsko delo. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, 2013.
- Zorn, Matija, Peter Kumer in Mateja Ferk. »Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?« *Kronika* 63, št. 3 (2015): 561–74.

Spletni viri

- Abel, Gil. »Depopulation is changing the fire map in Europe.« 24. 08. 2023. *FIRE-RES project co-funded by the European Union (EU)*. Pridobljeno 20. 12. 2024. https://www.europeandatajournalism.eu/cp_data_news/depopulation-is-changing-the-fire-map-of-europe/#:~:text=It%20is%20a%20story%20of,are%20increasing%20on%20the%20continent.
- Carso–Kras Natura 2000. Pridobljeno 9. 5. 2024. <http://www.carsonatura2000.it/page2.htm>.
- Lexview - Leggi e regolamenti. *Legge regionale 7 novembre 2019, n. 17*. Pridobljeno 21. 6. 2024. <https://lexview-int.regione.fvg.it/fontinormative/xml/xmllex.aspx?anno=2019&legge=17>.
- Postal, Giulia. *Reforestation on Mt. Cerje with the Slovenian Forestry department*. 1. 12. 2023. Pridobljeno 9. 5. 2024. <https://www.uwc-sustainability.org/activities/reforestation-on-mt-cerje-with-the-slovenian-forestry-department/>.
- STA: Mineva leto dni od požara na Krasu. Pridobljeno 21. 6. 2024. <https://www.sta.si/v-srediscu/pozar-kras-obletnica>.

Ustni viri¹¹³

- B., K. Nova Gorica (Slovenija), 5. 9. 2023.
- C., G. Trst (Italija), 11. 8. 2023.
- Dijak (anonimiziran), Cerje (Slovenija), 25. 11. 2023.
- G., C. Padriče (Italija), 10. 8. 2023.
- G., C. Telefonski pogovor, 3. 8. 2023.
- G., R. Divača (Slovenija), 11. 9. 2023.
- J., D. Sežana (Italija), 11. 12. 2023.

113 Rada bi se zahvalila vsem sogovornicam in sogovornikom, ki so izrazili svoja mnenja in poglede ter utemeljili svoja stališča v zvezi s pogozdovanjem kraške krajine po velikem požaru leta 2022. Upam, da bodo njihovi glasovi uslišani v javnih razpravah o prihodnjem razvoju kraške krajine in pri vzpostavljanju trajnostnega odnosa med človekom in Krasom.

Vse intervjuje opravila Martina Tonet.

- Jusar (anonimiziran), Bane (Italija), 4. 9. 2023.
Jusarka (anonimizirana), Bane (Italija), 4. 9. 2023.
K., B. Sežana (Slovenija), 11. 8. 2023.
K., B. Škrbina (Slovenija), 13. 12. 2023.
K., P. Boljunec (Slovenija), 30. 11. 2023.
L., R. Sela na Krasu (Slovenija), 9. 11. 2023.
L., T. Pedrovo (Slovenija), 29. 11. 2023.
L., V. Nova Vas (Slovenija), 9. 11. 2023.
M., B. Sagradec (Italija), 4. 10. 2023.
M., O. Repen (Italija), 29. 9. 2023.
O., D. Poljane (Slovenija), 1. 9. 2023.
P., A. Devin (Italija), 23. 8. 2023.
R., M. Repen (Italija), 29. 9. 2023.
S., A. Cerje (Slovenija), 31. 8. 2023.
Š., I. Sežana (Slovenija), 28. 11. 2023.
Z., E. Devin (Italija), 20. 9. 2023.

Martina Tonet

THE DISASTROUS FIRE OF 2022: THE VIEWS AND ATTITUDES TOWARDS THE REFORESTATION OF THE BURNED KARST LANDSCAPE

SUMMARY

Humanities address environmental issues and questions regarding the relationship between people and the environment. Following the disastrous forest fires of 2022, a large-scale reforestation campaign was launched, and appropriate actions were taken in Slovenia. The reforestation endeavours have been endorsed and supported by several institutions and many people from various parts of the country and abroad. However, not everyone supports reforestation. The local population of the Kras region views the reforestation of this landscape differently based on the knowledge, principles, and values stemming from the historical representations of this once-diverse landscape. Until World War II, farmers used to take care of the karst landscape based on a sustainable way of living, and the local commons are proof of this. Back then, the land did not consist exclusively of forests but also included pastures, meadows, fields, and vineyards, demarcated by dry stone walls. Since the 1960s, due to social development, this diverse landscape has changed drastically. With the abandonment of farming, an overgrowth of wild vegetation began to cover this territory and erode the cultural legacy of this region. In this respect, the interdisciplinary study presented in this article questions the reforestation actions taken after the disastrous fire by also considering the vernacular knowledge that the local population, i.e. the descendants

of a farming tradition and communal living, still carry about the land. Historically, farmers have been silenced by the dominant discourses promoted by the forestry department, which has depicted them as “incapable” of managing natural resources and accused them of being the primary cause of the karst landscape devastation. The research at hand invites the public to review the latter discourse as well as reconsider the reforestation arguments and actions based on a more holistic perspective of the Kras region’s cultural landscape. Today, Kras is largely abandoned and covered with a neglected overgrowth of wild vegetation, contributing to the rapid fire spread in 2022. If we wish to address the dangers of wildfires, the vernacular knowledge of the Kras region’s local population should be included in the discussion.

Jubileji – Jubilees

Ob sedemdesetletnici Damijana Guština

Zgodovinarji, ki živimo od preučevanja časa in preteklosti, smo prav tako podvrženi njegovemu minevanju – staranju. Tudi mi imamo svojo poklicno preteklost, ki jo zaznamujeta naše delo in prispevek k razumevanju zgodovine. Čeprav pogosto pravimo, da je zgodovina učiteljica življenja, je to bolj fraza kot resnica, saj se iz zgodovine redko kaj naučimo, četudi se zgodovinarji trudimo, da bi bilo drugače. To je naše poslanstvo, ki ga z zanosom uresničuje tudi dr. Damijan Guštin. Ko čas mine in postane preteklost, ta preide v domeno zgodovinopisja – tudi za posameznika, celo za zgodovinarja samega. Zato ob njegovi sedemdesetletnici ta zgodovinarski zapis o zgodovinarju dr. Damijanu Guštinu, ki s svojim delom bogati naše vedenje o preteklosti.

Začnimo z nekaj neizpodbitnimi dejstvi o jubilarantu. Damijan Guštin se je rodil 31. oktobra 1955 v Postojni, v porodnišnici, ki je najbližja njegovemu domačemu kraju Šepuljam. Kot pravi Kraševac – z vsemi stereotipnimi vrlinami in posebnostmi te oznake – prihaja iz območja tržaškega Krasa, znanega po vinogradih, iz grozdja katerih nastaja kraški teran, in po pršutarni podjetja Kras. Damijan se ljubiteljsko, a na visoki ravni ukvarja z vinogradništvom, prideluje teran. Kot zgodovinar in vinogradnik deluje z znanjem, zavzetostjo, strastjo in razumom, kar se odraža v odličnih rezultatih tako na področju zgodovinopisja kot pri pridelavi terana. Preverjeno in potrjeno!

Osnovno šolo je obiskoval v Tomaju in Dutovljah, gimnazijo pa v Postojni. Po maturi leta 1974 se je vpisal na študij zgodovine in sociologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer je junija 1979 diplomiral na obeh smereh. Na Oddelku za zgodovino je diplomsko nalogo posvetil kranjskemu deželnemu zboru v letih 1908–1914.

Znanstvenoraziskovalno pot je začel ubirati nekaj mesecev po diplomi, februarja 1980, ko se je zaposlil na takratnem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (od 1988 Inštitut za novejšo zgodovino). Glede raziskovalnega področja se je osredotočil na obdobje druge svetovne vojne, vendar je zaradi potreb zgodovinopisja in zaradi lastnega zanimanja sčasoma začel raziskovati tudi druge vojne 20. stoletja, ki so vplivale na Slovence, kot so prva svetovna vojna - imenovana tudi Velika vojna -, vojaško dogajanje na Koroškem po njej in t. i. desetdnevna vojna leta 1991 ob slovenskem pretrganju političnih in pravnih vezi z Jugoslavijo. Kot »vojaški« zgodovinar je na Fakulteti za družbene vede več let predaval vojaško zgodovino ter zgodovino vojaštva in vojskovanja za študij obramboslovja.

V okviru zgodovine druge svetovne vojne na Slovenskem se je posvetil raziskovanju in predstavljanju njenega vojaškega vidika, ne le dogajanja in dejavnosti

partizanskih enot, uspehov in neuspehov ter junaštev, temveč širše – njihove organiziranosti, strukture in izzivov, ki so neločljivi del vojaštva in vojskovanja. Kot eden redkih, če ne kar edini, je k zgodovini partizanstva pristopal na takšen analitični način, s čimer je vojaški zgodovini dodal novo razsežnost in podobo.

Damijan Guštin je poklicno »militarist«, ne pa tudi po prepričanju. Čeprav ima vojsko rad. Kot zgodovinar. Vojaštvo in vojska ga očitno privlačita kot zgled urejenega, sistematičnega in premišljenega delovanja – vrednot, ki se tesno ujemajo z njegovim značajem. Je namreč natančen, dosleden, organiziran, redoljuben in discipliniran. Pravi vojak kot se šika. Brez švejkovstva. Prav ta temeljitost ga je včasih celo zavirala: z objavo že dokončanih besedil je odlašal, ker je menil, da ni zajel vsega gradiva ali ga miselno dovolj predelal. V svoji želji po popolnosti zna biti samemu sebi ovira, saj je pri presoji dela pogosto nepopustljivo zahteven, mestoma tudi nekoliko dlakocepski. Sebi oziroma svojemu delu v škodo.

Poleg vojaške zgodovine druge svetovne vojne, s poudarkom na slovenski partizanski vojski, zlasti njenih začetkih, se je v svojem znanstvenoraziskovalnem delu posvečal (in se še vedno) tudi vojaški zgodovini drugih obdobij slovenske preteklosti v 20. stoletju. Obravnaval je prvo svetovno vojno, še posebej pa vojaški spopad za Slovenijo oziroma »desetdnevno vojno« – poimenovanje, ki je hkrati posrečeno in tudi ponesrečeno. O tem je napisal vrsto znanstvenih člankov in knjig, s katerimi osvetljuje vojaški vidik slovenskega osamosvajanja v začetku devetdesetih let, ter si s tem pridobil položaj nekakšnega pionirja zgodovinopisja tega obdobja.

Eno od del iz Guštinovega osamosvojitvenega opusa je študija o dogodkih na mejnem prehodu Holmec konec junija 1991, kjer je prišlo do oboroženega spopada med slovenskimi miličniki in vojaki JLA, v katerem sta bila ubita dva miličnika. Knjiga *Boj na Holmcu, 27.–28. junij 1991 in Koroška v vojni za obrambo neodvisnosti Republike Slovenije* (Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije, 2006, 80 str., ilustr.), ki jo je napisal skupaj z Vladimirjem Prebiličem (njegovim doktorandom), temelji na kritični analizi pripovedi udeležencev. Študija osvetljuje junaške in tragične dogodke slovenske osamosvojitvene vojne ter predstavlja zgleden primer zgodovinske raziskave vojaških vidikov osamosvojitve, ki kljub izhodišču v spominih ni spominski zapis. Guštin je tudi soavtor monografije (skupaj z Vladimirjem Prebiličem in Urošem Svetetom) *Koroški boj za samostojno in neodvisno Slovenijo: 1989–1991* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).

Svojo pot vojaškega zgodovinarja je začel z magistrsko nalogo *Rast in razvoj slovenske partizanske vojske v prvi polovici leta 1942 in krajevni ter socialni izvor njenih borcev* (519 strani), ki jo je maja 1987 zagovarjal na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani pod mentorstvom

dr. Toneta Ferenca. Mnogo let kasneje – leta 2021 – je izšla dopolnjena in poglobljena različica pod naslovom *Prva partizanska pomlad: razvoj slovenskih partizanskih čet leta 1942* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, zbirka Razpoznavanje/Recognitiones, 540 str.). To delo, ki predstavlja začetek Guštinovega ukvarjanja z vojaško zgodovino slovenskega osvobodilnega boja, je eden od recenzentov označil kot

»temeljno delo vojne zgodovine Slovencev iz zgodnjega obdobja upora med drugo svetovno vojno«, s čimer se je mogoče le strinjati. Guštin v tem svojem »pionirskem« delu – z vidika njegovega nastanka kot tematike in pristopa k njej – obravnava razvoj slovenskih partizanskih čet od poletja 1941 do oblikovanja prvih štirih brigad leta 1942. Zadnje poglavje posveča veliki italijanski ofenzivi od sredine julija do začetka novembra 1942, ki je skušala uničiti slovensko partizanstvo. Ofenziva je bila za partizane huda preizkušnja zaradi velikih izgub, tudi zaradi neustreznih vojaških taktičnih odločitev poveljnikov, ki niso bili vojaško izobraženi in so mnogokrat delovali instinktivno. Izstopa poglavje o strukturi borcev nekaterih enot slovenske partizanske vojske sredi leta 1942, kjer Guštin na podlagi originalnih seznamov analiziral spol, starost, čas vstopa med partizane, krajevni izvor in socialni status borcev. S tem je prikazal podobo slovenske partizanske vojske v začetnem obdobju, dopolnil pa tudi študijo Ivana Križnarja o socialnem (delavskem) in političnem (komunističnem) poreklu gorenjskih partizanov konec leta 1941. Guštinova študija natančno in poglobljeno obravnava spremembe v partizanski vojski od leta 1941 do 1942.

Damijan Guštin je s svojo raziskavo slovenske vojaške zgodovine, osredotočeno na partizansko vojsko, ki je izšla ob zaključku njegove »delovne aktivnosti« – čeprav, kot vemo, ostaja neverjetno dejaven tudi po upokojitvi –, pomembno obogatil slovensko vojaško zgodovinopisje. S študijo slovenskega partizanstva kot vojaške sile osvobodilnega gibanja je presegel zgolj opisovanje, dodal poglobljeno presojo in s tem novo razsežnost ter vsebinsko oplemenitil zgodovino slovenskega vojaštva v 20. stoletju. To sem zapisal ob njegovi šestdesetletnici in tudi po desetih letih svoji sodbi nimam kaj dodati.

S tem je v zgodovinopisje o drugi svetovni vojni pri nas vnesel novo »dimenzijo«. V času, ko zanimanje za to obdobje v slovenskem zgodovinopisju usiha ali celo izginja, ostaja med redkimi slovenskimi zgodovinarji – ne govorim o t. i. parazgodovinarjih ali ljubiteljskih piscih in njihovem politizirajočem spreminanju zgodovine –, ki se še posvečajo tej temi. To počne Guštin na znanstven način, z uporabo metod in tehnik zgodovinopisne stroke, kar njegovo delo dela izjemno dragoceno.

O vojaških vidikih slovenskega osvobodilnega gibanja je napisal številne članke in monografije. V soavtorstvu z Martinom Premkom je izdal monografijo o partizanskih odredih na Notranjskem (*Notranjski odredi od maja 1942 do maja 1945*, Cerknica, 2004). Napisal je tudi krajšo monografsko predstavitev Ljubljanske brigade (Ljubljana, 2003). V več knjigah je obravnaval ustroj in bojevanje partizanske vojske. Kot vodilni avtor je sodeloval pri monografiji o Jaki Avšiču (*Jaka Avšič: vojak, častnik in general petih vojska, vedno Slovenec*, Ljubljana, 2008). V obsežnem znanstvenem pregledu *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), ki smo jo pripravili raziskovalci Inštituta za novejšo zgodovino, je pokrtil vse vojaške teme tega obdobja. Vojaško dejavnost osvobodilnega gibanja je obdelal tudi v *Slovenski kroniki XX. stoletja* (Ljubljana: Nova revija, 1995, 1996), kjer izstopa njegov prispevek s preglednico o pomembnih bojih slovenske partizanske vojske, ki prvič nazorno prikazuje

večje spopade in bitke partizanov z okupatorskimi enotami. Kot avtor ali soavtor je sodeloval tudi pri mnogih preglednih vojaških monografijah ter kot pisec gesel o vojaški zgodovini in represiji za *Enciklopedijo Slovenije*.

Prav tako je sodeloval pri monografiji *Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005) in pregledni knjigi *Slovenija v vojni: 1941–1945* (Ljubljana: Modrijan, 2017), ki temelji na italijanskem izvirniku, napisanem za italijanski knjižni trg (*La Slovenia durante la seconda guerra mondiale* (Udine: Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, 2012)). V obeh delih je njegov prispevek osredinjen na vojaško zgodovino in prikaz nasilja okupatorjev nad Slovenci med drugo svetovno vojno.

Guštin je slovensko vojaško zgodovino 20. stoletja predstavljal na znanstvenih srečanjih v tujini, zlasti na tistih, kjer so se srečevali vojaški zgodovinarji iz različnih držav. Od leta 2007 je vsako leto sodeloval z referatom, ki ga je pripravil v soavtorstvu z Vldimirjem Prebiličem, na kongresih *International Comission for Military History* ter v okviru stalne skupine za vojaško zgodovino *Euroatlantic Conflict Studies Working group of the Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes*.

Drug pomemben raziskovalni fokus Damijana Guština je nasilje v vojni, še posebej represija okupatorskih oblasti, policije in sodstva nad Slovenci med vojno. To temo je poglobil v doktorski disertaciji *Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih: vloga zaporov v okupacijski politiki, položaj jetnikov in raznolikost razmer v položaju političnih jetnikov in kriminalcev* (500 strani), ki jo je zagovarjal aprila 1999 na Filozofski fakulteti v Ljubljani pod mentorstvom dr. Toneta Ferenc in somentorstvom dr. Milana Ževarta. Dopolnjena je izšla kot monografija *Za zapahi: prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, zbirka Razpoznavanja/Recognitiones, 472 str.). V njej je analiziral odvzemanje svobode med vojno in okupacijo ter ravnanje okupatorskih oblasti. Poudarek je na zaporih na slovenskem ozemlju. Z zgodovinoopisno metodo je osvetlil zapore kot ključne ustanove »materializacije represije države«, razkril njihove pravne okvire, število in strukturo zapornikov, njihovo življenje ter vpetost v širša družbena razmerja. Prikazal je ključne podatke o okupatorskih zaporih, ki so pogosto delovali v stavbah nekdanje jugoslovanske države, od pravnih podlag za zapiranje do razmer in življenja zapornikov za zapahi.

Ni pa se omejil le na preučevanje represije okupatorjev nad Slovenci, temveč je raziskoval nasilje vseh vpletenih strani v drugi svetovni vojni. Analiziral je pravne temelje partizanskega sodstva in povojni pregon vojnih hudodelstev v Sloveniji, ko so hitro organizirani sodni procesi pred vojaškimi sodišči obravnavali zajete pripadnike okupacijskega aparata in njegove domače sodelavce. Predstavil je organizacijo in delovanje Komisije za preučevanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev, ustanovljene februarja 1944 na zasedanju SNOS, ki je že v času vojne dokumentirala zločine okupatorjev in njihovih sodelavcev (takrat imenovanih pomagači, danes pa kolaboranti) v Sloveniji, v skladu z zavezniškimi priporočili za ugotavljanje in kaznovanje vojnih zločinov. Poleg tega se je ukvarjal tudi z drugimi vidiki osvobodilnega gibanja, kot je denarništvo, in tako razširil razumevanje teh tem.

Guštin je z nekaterimi raziskovalnimi temami oral ledino, saj je z drugačnim pristopom in interpretacijo nadgradil zgodovinsko podobo slovenskega partizanstva. Njegove analitičnost, sistematičnost in preglednost so vojaški zgodovini druge svetovne vojne pri nas dodale novo dimenzijo, ki presega zgolj opisovanje dogodkov in junaštev, ne da bi zmanjševala njihov pomen. S tem delom se uvršča med vidnejše zgodovinarje tega obdobja, še posebej na področju vojaške zgodovine, ki ostaja njegova raziskovalna »ljubezen«.

Poleg predanega raziskovalnega dela na Inštitutu za novejšo zgodovino je vodil dva ciljna raziskovalna projekta s področja vojaške zgodovine ter projekt Manevrska struktura Narodne zaščite v organih za notranje zadeve. V okviru slednjega je nastala monografija *Prikrita modra mreža: organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2010), katere pripravo je usmerjal in zanjo prispeval članek *Projekt MSNZ – slovenske obrambne sile v času in prostoru prelomnega leta 1990*.

Dr. Damijan Guštin je aktivno sodeloval v več uredniških odborih in pri urejanju številnih publikacij. Med letoma 1991 in 2008 je bil ključni sodelavec pisca tega zapisa pri urejanju znanstvene revije Inštituta za novejšo zgodovino *Prispevki za novejšo zgodovino*. Od leta 2008 do 2015 je kot direktor INZ deloval tudi kot glavni urednik te revije.

Zaradi svojega izjemnega raziskovalnega prispevka na področju vojaške zgodovine je bil leta 1996 povabljen k sodelovanju na Katedri za obramboslovje Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani. Sprva je deloval kot asistent, od leta 2000 pa kot docent in nosilec predmeta Vojaška zgodovina. Čeprav ni več vključen v pedagoško delo na Fakulteti za družbene vede, je v predavateljskem in pedagoškem delu užival. Študenti so radi izbirali teme iz vojaške zgodovine za diplomske naloge, kar je bila izgleda predvsem posledica Damijanovega navdušujočega pristopa k tej tematiki, ne pa domneve, da je bilo pri njem lažje diplomirati. Do svojih diplomantov je bil vedno odprt za nasvete, hkrati pa dosleden, natančen in strog ocenjevalec. Pod njegovim mentorstvom je nastalo več kot sto diplomskih nalog.

Dr. Damijan Guštin je enajst let (2008–2019) kot direktor Inštituta za novejšo zgodovino vodil to ustanovo skozi zahtevne čase gospodarske krize, svetovne in še posebej domače, ko je bila znanost oziroma raziskovalna dejavnost finančno podhranjena. Kljub temu je uspešno krmaril med Scilo in Karibdo izzivov ter ohranil delovanje inštituta. Z velikim trudom je reševal finančne težave, čeprav je bil uspeh odvisen od zunanjih dejavnikov, zlasti vladne politike in politikov. Zaradi Zakona za uravnoteženje javnih financ (zloglasnega ZUJF) je bil prisiljen upokojiti tri za slovensko zgodovino pisce ključne raziskovalce za raziskovalno področje, ki so ga »pokrivali«, saj mu je v nasprotnem primeru grozila kazen s strani države, njene oblasti. Prav tako je v času njegovega direktorovanja država INZ odvezla upravljanje t. i. Kazine v središču Ljubljane, kjer je inštitut deloval od ustanovitve leta 1959, in lastništvo prenesla na Univerzo v Ljubljani, ki je stavbo dodelila Akademiji za glasbo. Posledica tega je bila selitev inštituta iz Kazine. Guštin je uspešno poskrbel za selitev inštituta v nov »dom«.

Vodenje inštituta v teh razmerah nikakor ni bilo lahko, saj so zunanji dejavniki močno oteževali njegovo delo. In ga v veliki meri krojili.

Damijan s svojim raziskovalnim in pedagoškim delom nedvomno sodi med vidnejše zgodovinarje obdobja, ki ga preučuje, še posebej na področju vojaške zgodovine, ki mu je res ljuba. Njegov pristop je presegel preprosto prikazovanje partizanskega junaštva in žrtvovanja, saj je vojaško zgodovino obravnaval bolj analitično in realistično, pri čemer je dosledno upošteval preverjena ali preverljiva dejstva, kolikor je to v vojaški zgodovini, kjer vsaka stran nosi svojo resnico, sploh mogoče. Tudi kot zelo aktiven upokojenec ostaja predan zgodovinopisju, zlasti vojaški zgodovini druge svetovne vojne na Slovenskem, s poudarkom na osvobodilnem gibanju. Njegova energija in veselje do tega ostajata neizčrpna.

Ob jubileju kolegu in prijatelju čestitam ter mu želim obilo raziskovalnih uspehov in užitkov pri njihovem doseganju. Naj mu enako veselje prinaša tudi njegova neslužbena »ljubezen«, vinogradništvo, in naj mu trte dobro obrodijo!

Nazdravje!!!

Zdenko Čepič

France Kresal – devetdesetletnik

Obleževanje obletnic ima prav gotovo smisel in širši pomen. Ne samo zaradi jubila, Franceta Kresala, ki je letos dopolnil devetdeset let. Pomen je širši, saj je to priložnost, da s pogledom nazaj podoživimo tudi leta, ki smo jih preživeli skupaj kot kolegi in seveda neizogibno kot ustanova, kot Inštitut za novejšo zgodovino. France je bil inštitutu zvest vso delovno dobo. V dolgih letih je tam prevzel marsikatero dolžnost, na primer direktorstvo v letih 1975–1979. Bil je tudi predsednik sveta inštituta in celo desetletje tudi vodja raziskovalnega oddelka. Soustvarjal je tudi inštitutsko revijo *Prispevki*, kot član uredništva ali kot njen večletni urednik, da ne omenjamo njegovega avtorskega sodelovanja. France je bil med začetniki ekonomske in socialne zgodovine v slovenskem zgodovinopisju. Bil je med tistimi, ki so s tihim delom prebijali meje ideološke rigidnosti v zgodovinopisju socialističnega časa. Prvenstveno ga je zanimalo, kako so ljudje služili za preživetje, kakšni procesi so omogočali zaposlovanje, kako so živeli in kakšen je bil njihov socialnovarstveni položaj. A France ni samo zgodovinar, zaradi blagega značaja je bil zelo prijeten sodelavec. Za svoje kolege je vedno našel čas in prijazno besedo. Znal je poslušati, in kar je pomembno, tudi slišati! Imela sva pogoste in dolge pogovore o gospodarski zgodovini, metodoloških vprašanjih, o načinih izogibanja prehitrim in všečnim sklepom ter nujnosti potrpežljivega, dolgoročnega in vztrajnega raziskovalnega dela. Če sem potreboval nasvet ali samo vsakodnevni pogovor, mi je bil vedno pripravljen prisluhniti. Pa ne samo to, takoj je ponudil kavo

in cigareto, da je pogovor laže stekel. Družbeni purizem je bil takrat manjši, kajenje še družbeno sprejemljivo, cigareta ob kavi samoumevni ritual. V teh pogovorih sva tako spila marsikatero kavo in pokadila še več cigaret. Vsake toliko časa ta obred ponoviva še v današnjih dneh. Le da sedaj ne ob turški kavi, ampak ob espresu, pa tudi cigaret ni več. Časi se spreminjajo in mi z njimi. France je bil tako v devetdesetih letih življenja priča številnim spremembam v dvajsetem stoletju. Del teh procesov je uspešno zgodovinsko predstavil, o čemer priča bibliografija. Njegova dela so, zaradi izdatne dokumentiranosti in profesionalnosti, še vedno vredna branja in referiranja. In to šteje!

Dragi France, vse najboljše za devetdeset let!

Žarko Lazarević

57 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Meta Remec
Ivan Smiljanić
Marko Zajc

**SAMOMOR
MED
SIMPTOMOM
IN METAFORO**

In memoriam

Miroslav Stiplovšek (1935–2025)

Govor na žalni seji na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani 2. junija 2025

Spoštovana družina, gospa Marcela Stiplovšek, gospa Perič in gospod Stiplovšek, spoštovana dekanja Filozofske fakultete dr. Mojca Schlamberger Brezar, spoštovana predstojnica dr. Kornelija Ajlec, drage kolegice in kolegi, prijatelji,

precej se nas je zbralo in hvala vsem, ki ste prišli. Prof. Mirko Stiplovšek je bil, kakor smo slišali, spoštovani učitelj, raziskovalec, funkcionar, družbeno angažiran mož, predvsem pa je bil človek, ki je tako s svojim delom kot s svojim značajem odločilno oblikoval – drznem si reči – nekaj generacij zgodovinarjev in s tem celo ero sodobnega slovenskega zgodovinopisja. Pa pri tem ni bil vsiljiv, nikdar podučevalski, ni se imel za nestorja vede in varuha njenega razvoja; bil je sicer strog in natančen, a obenem prijazen in iskreno dobronameren, pogosto humoren. Njegovi doktorandi smo čutili njegovo podporo in oporo, ne le ob pripravi disertacije, marveč, vsaj zase povem, vse do nedavno. Za naše delo se je vneto zanimal, naša pisanja je rad prebiral in komentiral. Mirko, kakor smo mu pravili, je bil kolega in kolegialen odnos je začel vzpostavljati že zelo kmalu.

Ko še niti nisem doktoriral, mi je zaupal v branje ravno izgotovljen rokopis svoje knjige o Banskem svetu Dravske banovine. Na nalogo sem bil zelo ponosen, kaj dosti sicer nisem upal komentirati, sem pa med branjem našel napako, ko je cenjeni profesor napačno opredelil in umestil vlado Milana Srškića (to sicer ni bilo nič takega v jugoslovanskem političnem kaosu). Mirko se mi je zahvalil, in ko sva se nekaj mesecev kasneje sestala in je komentiral rokopis moje disertacije ter v njem našel neko nemajhno neumnost, mi je bilo nerodno in nisem vedel, kaj reči, pa se je Mirko zasmel in dejal: »Sem ti vrnil za tistega Srškića.« Nato pa pristavil, da vsi delamo napake, tudi banalne, toda ključno je, da smo kolegi, da si tekste medsebojno preberemo, jih iskreno pokomentiramo, si pomagamo. Že zgodaj mi je tako skušal približati recenzentski brutalizem in dejstvo, da ga moramo športno prenesti.

Mirkove mentorske vrline ter njegovi zavzetost in resnost pri opravljanju mnogih funkcij, ki jih je predstojnica omenila v svojem govoru in jih ne bom ponavljal, pa

so vendar bile le izrazi njegovega bistva – in to je, da je bil polnokrven raziskovalec. Človek virov, ki je imel preteklost rad. Njegov opus delimo v štiri ali celo pet tematskih sklopov – zgodovino sindikalnega gibanja, zgodovino druge svetovne vojne in odpora, politično zgodovino prve jugoslovanske države s posebnim poudarkom na uresničevanje slovenske avtonomije znotraj nje in lokalno oziroma krajevno zgodovino. Ob tem je posebej zanimivo, fascinantno in za njegovega doktoranda celo frustrirajoče, da je Mirko prav pri vsakem napravil viden ali celo ključen prispevek. Razmah strokovno-sindikalnega gibanja na Slovenskem v obdobju 1918–1922 je prva poglobitev v zgodovino sindikalizma, ki vsled svoje temeljitosti ostaja aktualna do danes, Mirkova *Šlandrova brigada* je še dolgo po izidu veljala za eno najboljših študij o kateri od jugoslovanskih bojnih brigad (bila pa je sploh prva študija o kateri od enot iz IV. operativne cone), pristop k zgodovini Domžal je postavil nove standarde krajevnega zgodovine, ki je sicer pogosto plod peres ljubiteljskih piscev.

Naj mi bo dovoljeno danes posebej nasloviti tisti del Mirkovega opusa, ki je name osebno napravil največji vtis, saj mi je bil raziskovalno najbližji – njegovo poglobitev v jugoslovansko kraljevino. Ob mnogih razpravah, enciklopedijskih geslih in referatih sta najbolj dovršeni deli gotovo *Slovenski parlamentarizem 1927–1929 in Banski svet Dravske banovine 1930–1935*. Prva s podnaslovom *Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma* in druga s podnaslovom *Prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Podnaslova omenjam zato, ker odsevata ne le vsebino, marveč tudi tezo, argument, ki ga avtor zasleduje. Mirko je namreč bil izrazit zagovornik na virih utemeljenega zgodovino-pisja, zlahtnega pozitivizma, kot mnogi rečejo, in ravno njegovo delo je konkreten dokaz, da minuciozne, akribijsko dovršene študije na petsto in več straneh ustvarjajo temelj za najtehtnejše in najgloblje teze in celo teorije. Sam ni uporabljal danes tako popularnih besed, kot so *state building process*, *diversity management* in postimperialna stvarnost, je pa o teh rečeh pisal in spisal nekaj najprepričljivejših knjig.

V sodobnem času, ko postaja vse bolj aktualna *applied history* (aplikativna raba zgodovine; ne nujno v strankarsko politične manipulativne namene), študiji *Slovenski parlamentarizem in Banski svet Dravske banovine* med drugim jasno pokažeta, kako je mogoče dosegati in doseči politične cilje – in to je bila samouprava slovenskega ozemlja (po možnosti pod taktirko ene stranke, SLS) – znotraj danih pravno-političnih okvirov, znotraj konkretne zakonodaje. Za velike premike niso nujni sistemski ukrepi in normativna reforma, pogosto zadostuje nekaj politične spretnosti in predvsem učinkovita izvedba.

Mirko je gotovo obdeloval velike teme nacionalne zgodovine, opredeljeval se je do sistemskih vprašanj – kdaj lahko govorimo o slovenskem parlamentarizmu, kakšni atributi naj zanj veljajo, kako imenovati in sploh razumeti značaj banskega sveta, kako vprašanja reprezentativne demokracije umestiti v sodobno nacionalno zgodovino in tako naprej.

A kljub temu – kakor je že ugotovil kolega Perovšek¹ – mu je bil raziskovalni elitizem tuj. Pozoren je bil na drobne zgodbe, lokalne incidente, neskončne zapisnike sej banskega sveta je proučil do zadnjega detajla. »Nikdar ne veš, kje boš naletel na kaj važnega,« je pravil, morda bo razprava o kreditu za obnovo nekega odseka banovinske ceste razkrila nova razmerja.

Bil je zakladnica zgodb in anekdot, ni bil le raziskovalec sodobne zgodovine, zame je bil pogosto tudi njen vir. Podobe mnogih politikov in političark povojnega časa so skozi njegove besede oživele in duh časa, ki ga je prikazal, je bil neverjeten. Nikdar ni bil piker, ciničen, kaj šele žaljiv, osebe je prikazoval take, kakršne so bile, to je počel tako, kot bi o njih pisal knjigo.

Ob dejstvu, da je torej Mirko bil raziskovalec sodobne zgodovine, hkrati tudi vir za sodobno zgodovino, pa ne morem ne omeniti, da je bil tudi ustvarjalec sodobne politične zgodovine, ne le na ravni domžalske občine ali ožje univerzitetne politike. Mirko je bil poslanec, član prosvetno-kulturnega zbora Skupščine SRS (v zelo razburljivem in zanimivem mandatu 1965–1969). Predstavljal je univerzo, on (asistent z doktoratom) in poleg njega še rektor. Takrat je ugotovil, da lahko na položaju precej pomaga univerzi, morda še bolj kot rektor, saj ni tako izpostavljen, predvsem pa je bila to zanj imenitna izkušnja, ki mu je pomagala tudi pri raziskovalnem delu političnega zgodovinarja.

Ko sem mnogo let kasneje tudi sam poprijel za eno od političnih funkcij, mi je dejal: »Ne vztrajaj predolgo, a je zelo prav, da to počneš, ne le zaradi stvari same in pomena znanosti, tudi pri delu ti bo koristilo. Ne boj se, nič drugače ne boš razmišljal, se boš pa gotovo drugače lotil stvari in hitreje videl, v katero smer se reči odvijajo.«

Mirko me je nazadnje poklical ne tako dolgo nazaj in rekel: »Ti, ki imaš najmanj časa, zberi fante z inštituta, čas je, da se dobimo na krači in pivu pri Ravbarju (kar smo redno počeli).« Tako kolegi z inštituta, sodelavci z Oddelka za zgodovino in mnogi drugi se ga bomo spominjali kot izvrstnega gostitelja, doma (tam je sicer bila prvovrstna gostiteljica gospa Marcela) in v gostiščih, kot osebo, ki je aktivno gradila skupnost na vseh ravneh in v vseh pogledih.

Dragi Mirko, spoštovani profesor, izgradil si generacije, vzpostavil bratovščino, postavil mnoge standarde, predvsem pa si nas naučil, da je treba biti pozoren, da je treba pomisliti na majhne stvari in da tisti, ki spreminjajo reči, pogosto ne stojijo v prvi vrsti. Spominjali se te bomo z veliko naklonjenostjo in spoštovanjem, predvsem pa te bomo pogrešali!

Jure Gašparič

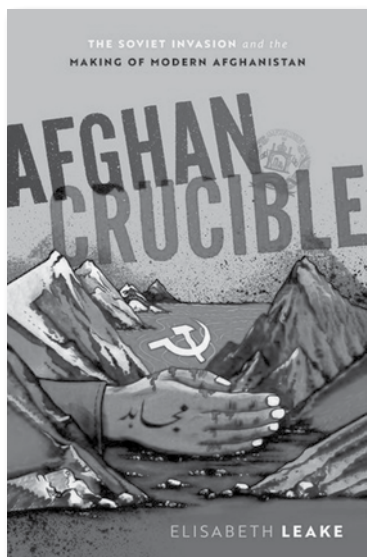
1 Jurij Perovšek, »Miroslav Stiplovšek – osemdesetletnik,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015): 226–34. Ob Mirkovem sedemdesetem jubileju sta njegov opus temeljito razdelala Jurij Perovšek (»Miroslav Stiplovšek – sedemdesetletnik,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005): 145–51) in Dušan Nečak, ki je uredil poseben zbornik (*Stiplovškov zbornik* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino FF UL, 2005)). V njem smo kolegi izkazali spoštovanje profesorju in mentorju, prav tako pa je v njem zbrana tudi vsa dotedanja Mirkova bibliografija.

SUŠE V ZGODOVINI IN NJIHOV VPLIV NA OKOLJE, DRUŽBO IN PREBIVALSTVO

Ocene in poročila – Reviews and Reports

**Elisabeth Leake, *Afghan Crucible:
The Soviet Invasion and the Making of Modern Afghanistan.***
Oxford: Oxford University Press, 2022, 368 pp., ill.

Elisabeth Leake, Professor of Diplomatic History at Tufts University (USA), presents a global political history of the Afghan civil war and the Soviet invasion, covering the period from the late 1970s to the 1990s and offering insights into the crucial events before and after the main conflict.¹ The author argues that the civil war was not only aggravated but also transformed into a global conflict by the 1979 Soviet invasion and the involvement of further powers supporting the resistance, most notably Pakistan, Iran, and the United States. These powers also took advantage of Afghanistan's war to pursue their own interests. The war became a struggle over Afghan modernity, with socialist and Islamic visions emerging as the primary approaches to shaping the country's

future. The involvement of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) in organising and governing millions of Afghan refugees in Pakistan reflected an effort to promote yet another version of modernity based on the Western ideas of citizenship and social responsibility. US leaders, notably, largely remained attached to the British colonial-era tropes portraying Afghanistan as "tribal" and fundamentally unmodern.

The author skilfully traces the beginnings of Afghanistan's pursuit of modernity earlier in the twentieth century, showing how the elites sought to reform the country. The eventual dichotomy between socialism and Islamism, however, was by no means

1 This review was prepared as part of the ERC Perspective Research Project "Socialist Management in a Global Context: Technocratic Developments in the Soviet Union and Yugoslavia, 1955–1991", funded by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS), project code N6-0399 (B).

predetermined but instead arose from two main sets of circumstances. The socialist alternative emerged mainly due to the unexpected success of the People's Democratic Party of Afghanistan (PDPA), which came to power through the 1978 coup known as the "Saur Revolution" and the subsequent Soviet decision to provide thousands of specialists to help develop modern institutions modelled after those in the USSR rather than merely intervening militarily on behalf of the PDPA. The Islamist alternative took shape due to the combination of the Afghan Islamists' involvement in the power struggles and the Islamisation of politics in Pakistan and Iran, with Iran, in particular, demonstrating that Islamism could serve as a foundation for modernisation following the success of the 1979 Revolution. The channelling of the US and much of the additional aid through Pakistan – and, on the ground, predominantly through Islamist political parties – further contributed to the popularity of Islamism among the refugees and resistance fighters. The chaos resulting from the conflict ensured that neither modernising vision endured. By the time the Soviets withdrew in 1989, the socialist state lay in ruins, the Islamist resistance was fractured, and millions of Afghans remained displaced, setting the stage for the rise of the Taliban.

The book is masterfully structured, effectively reflecting its ambitious aim of providing a truly global, multi-perspective history, which Leake accomplishes with exceptional skill. The Prologue and Introduction outline this approach and establish the context of the Cold War and decolonisation, framing the work as a history of ideas about modernity and their political implementation. While ideas are explored throughout the text, the primary focus remains on the intricate political interactions that shaped the period.

In Chapter 1, "Afghanistan's Many Pasts", Leake insightfully examines Afghanistan's twentieth-century history until 1978. It explores the modernising efforts of its successive governments, such as those of Amanullah Khan and Mohammad Zahir Shah, and the development of political groups, especially at Kabul University. Until the 1970s, the ruling elites proposed singular visions of an independent state, contrasting with colonial subjugation and inspired by European modernisation. By the late twentieth century, however, conceptions of modernity had multiplied, influenced by global anti-colonial movements and the Cold War. These included alternatives like a reforming liberal monarchy, a socialist model, and an Islamic state independent of Western (including Soviet) influence. The chapter notes the tensions between the urban intellectuals and labourers, Pashtuns and other ethnic groups, as well as bureaucrats and qawm (a basic social unit) leaders. It also highlights the growing recruitment of the PDPA and Afghan Islamists, the shifts in dynamics in China, India, Pakistan, and Iran, and the end of the detente period between the USA and USSR.

The PDPA's rise to power during the "Saur Revolution" of April 1978, its ambitious modernisation plans, and their poor implementation are the focus of Chapter 2, "Kabul". The chapter highlights the failures of land reform, setbacks in anti-religious and gender-equality policies, and the extreme violence employed by the PDPA, particularly through the KhAD (State Information Services), leading to resistance. Leake

addresses the internal divisions between the hardline Khalq and the more moderate Parcham factions, the coup, and the leadership under Nur Mohammad Taraki, Hafizullah Amin, Babrak Karmal, and Mohammad Najibullah. With Afghanistan and the PDPA in disarray since early 1980, the party gradually shifted from its initial focus on building a modern, socialist Afghanistan to the mere goal of retaining power. The chapter could benefit from more attention to the realities of the PDPA rule outside Kabul, particularly where it managed to maintain power, as well as the experiences of professional groups like teachers. It could also examine why progressive groups like the Revolutionary Association of the Women of Afghanistan (RAWA) rejected the PDPA. Further attention to the discussions on how the situation could have been salvaged would be helpful, offering some insights into the paths the party did not take.

In Chapter 3, “Moscow,” Leake examines the Soviet Union’s involvement in Afghanistan’s socialist modernisation. Thousands of Soviet citizens worked to create a modern Afghanistan modelled after the USSR, with many losing their lives in the process. The project ultimately failed as many Afghans rejected the externally imposed socialist state. Leake makes a crucial argument that the USSR’s involvement, influenced by its successes in Angola and Ethiopia, was not merely a military intervention but an attempt to establish infrastructures for socialism, reshape culture, education, economics, and industry, and create a functional state (p. 105). However, the inability to eliminate resistance and end the civil war rendered these goals unachievable and prevented the regime from gaining widespread acceptance. This chapter would benefit from a more detailed examination of the Soviet state-building efforts, exploring the planning of concrete measures and their execution in the field. Questions arise regarding whether the specialists were mainly of European descent or if Moscow involved modernisers from the Central Asian republics. Insights into the experiences of Soviet-educated Afghans and the development and reception of initiatives, such as including Afghans in the Soviet space program, would further enhance the analysis.

The regional implications of the Soviet invasion and the positions of neighbouring countries, which sought to reshape the ideas of Afghan modernity, are examined in Chapter 4, “Islamabad.” Alongside the USA, Pakistan, Iran, and China did not recognise Karmal’s and Najibullah’s regimes, viewing the invasion as evidence of Soviet expansionism and internationalising the conflict with their response. For Pakistan, the war strengthened its alliances with China and the USA and advanced its Islamist aspirations. Muhammad Zia-ul-Haq’s government resolved the Pashtunistan issue (a conflict with Afghanistan) and benefited from the incoming foreign aid. The Iranian government saw the war as an opportunity to extend Ruhollah Khomeini’s ideas of Islamic revolution, while China sought to curb the Soviet expansion. Leake argues that Pakistan and Iran’s decision to support Afghan resistance through the Islamists encouraged the prospect of a future Islamised Afghanistan (p. 131). While the Pakistani perspective is examined thoroughly, more attention to Iran would certainly be welcome in this or another chapter.

In Chapter 5, “Peshawar–Panjshir,” Leake focuses on the Afghan resistance, specifically the seven political parties based in and around Peshawar, Pakistan, which became significant due to their role in registering refugees and distributing aid. The chapter effectively reconstructs the modernist visions of an Islamic state promoted by the two main Islamist parties: Jam’iyyat-i Islami Afghanistan (Islamic Society of Afghanistan), led by Burhanuddin Rabbani, and Hizb-i Islami Afghanistan (Islamic Party of Afghanistan), led by Gulbuddin Hekmatyar. Hekmatyar’s vision of a single-party, hierarchical state resembling that of the PDPA contrasted with Rabbani’s more inclusionary approach that sought to integrate the local political structures. Leake argues that organising the resistance through political parties, which transformed them into crucial institutions, constituted a modernising political experience (p. 168). During the process, Islamism emerged as the primary alternative to socialism, overshadowing moderate liberalisation. However, the parties failed to unify the resistance. The chapter then focuses on the Panjshir Valley, where Ahmad Shah Massoud succeeded in establishing governance, but it notes that his efforts failed elsewhere. The chapter provides a meticulous and insightful analysis of the dynamics in and around Peshawar but would benefit from more examples of organised resistance in Afghanistan. A separate chapter discussing resistance within the country could offer a more nuanced perspective, drawing on locally produced sources.

In Chapter 6, “Washington,” Leake examines the United States’ crucial role in shaping the international response to the Soviet-Afghan War and effectively reconstructs US decision-making based on a broad array of sources. With their focus on the Cold War, American leaders showed little interest in the future of Afghan refugees, failed to support the key resistance parties, and neglected the formation of a cohesive political coalition. CIA analysts repeated colonial-era tropes, portraying Afghans as “backward” and thus seeing their resistance as a tool to halt Soviet expansion rather than a force with a vision for the future. Leake also notes that, besides humanitarian aid for refugees, the United States sent large amounts of covert support to resistance fighters, ultimately resulting in many Afghan lives being lost.

Named after one of the largest refugee camps in Pakistan, Chapter 7, “Nasir Bagh,” explores the plight of Afghan refugees, the largest group affected by the conflict, and brilliantly contrasts global and indigenous perspectives. Leake highlights how many Afghans, caught between competing visions of modernity, chose exile over staying in Afghanistan and explores how their experiences in the refugee camps became a profound experience in modernisation. Having to register with political parties, refugees were drawn into party politics while the UNHCR sought to reshape their daily lives. The UNHCR and NGOs focused on developing Afghans through imported norms, consolidating a vision of modern citizenship. They also pushed Afghans into the global category of refugees – an idea that conflicted with the more dignified Pashtun and Islamic views on exile (pp. 218–219, 225–226).

In Chapter 8, “Geneva,” Leake addresses the UN efforts to define Afghan sovereignty and end the war. The author argues that the UN involvement was driven

by the widespread belief among its members that the Soviet invasion undermined the global postcolonial governance and their rejection of the Cold War's imperialist dynamics. The UN vision, articulated at its General Assembly, emphasised equal rights to independence for all states, regardless of size or power. With states in focus, the UN recognised the PDPA but excluded the resistance leaders. The UN intermediaries, Javier Perez de Cuellar and Diego Cordovez, worked for years to facilitate negotiations between Afghanistan, Pakistan, the USSR, and the USA, culminating in the 1988 Geneva Accords. However, these negotiations did not reflect the realities on the ground, excluding refugees and resistance groups. While they created a framework for Soviet withdrawal, they failed to establish regional peace.

Chapter 9, "Back to Kabul," examines the aftermath of the Soviet withdrawal in 1989 and provides concluding remarks for the whole book. Leake argues that Afghanistan lost its socialist, Islamist, and moderate futures as the PDPA, Hizb-i Islami, and Jam'iyyat projects collapsed. The ideologically driven conflict came to an end, but the civil war centred on the survival of numerous interest groups continued, and millions of Afghan refugees remained displaced (pp. 269, 272). Leake argues that the systematisation and normalisation of violence, exacerbated by foreign actors, was the primary reason for the loss of modern futures. The war revealed the deep embedding of violence in international relations and the decay of the global Cold War system, with the USSR relying on military force and the US facilitating guerrilla warfare. The violence lived on not only in the brutality of the Taliban but also in failed state-building and wars of the twenty-first century worldwide (pp. 275–276). The book concludes with a brief Epilogue discussing the US-led War in Afghanistan (2001–2021). The American narratives, focusing on Afghanistan's backwardness, tribalism, and fragmentation, became mainstream, replacing the earlier, more nuanced visions of its potential for socialist, Islamist, constitutional, democratic, or monarchist futures from the 1980s (p. 278).

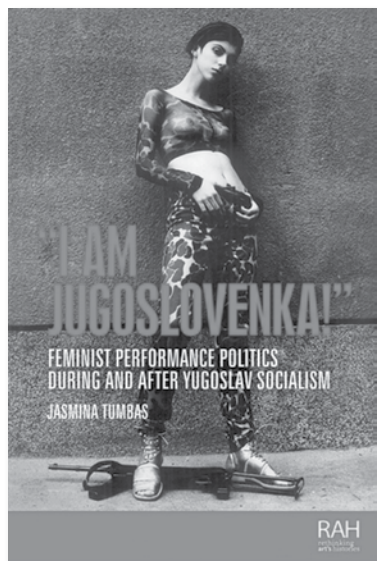
The book's central premise – that looking beyond the military battles and skirmishes of the 1980s reveals the deeper reasons for the Soviet intervention – is persuasive: this was a war not solely aimed at supporting an ally but rather an effort to demonstrate Soviet-style state-building in the Third World (p. 106). *Afghan Crucible's* main and supporting arguments are compelling, and the depth and clarity of most chapters are exceptional. The source base is extensive, covering a wide range of perspectives from the PDPA, the USSR, Pakistan, the resistance parties, the US, the UNHCR, and, more broadly, the UN. The book draws on archival documents, periodicals, and interviews, and demonstrates Leake's strong command of secondary literature. As noted, further insights into the Iranian perspectives, the inner workings of the PDPA and Soviet organisations, and resistance dynamics within Afghanistan would enrich the analysis, particularly concerning the motivations and visions at lower levels. The author partially acknowledges this limitation in discussing the sources that were and were not used (pp. 283–284).

The book is unique in its broad scope and multi-perspective analysis. Leake's ability to balance various perspectives and contexts makes *Afghan Crucible* a remarkable achievement, offering readers a comprehensive and nuanced understanding of this vital twentieth-century global conflict. Leake's writing is fluent and accessible, capturing the reader's attention while maintaining academic rigour. Though a few sections might benefit from minor additional editing for clarity, the overall presentation is strong. The work makes excellent use of informative maps and illustrative photos. Unfortunately, map 6 on page 141 is rendered illegible in the print version, which is a minor drawback. Overall, this work stands out for its scholarly depth, and I wholeheartedly recommend it not only to specialists in global history and area studies but also to general readers interested in understanding the complex forces shaping Afghanistan's past and its ongoing struggles.

Ivan Sablin

Jasmina Tumbas, »I am Jugoslovenka!«. Feminist Performance Politics during and after Yugoslav Socialism.

Manchester University Press, 2022, 344 str.

Rodila sem se v Jugoslaviji. Sem Jugoslovenka. Velikokrat po razpadu te države sem se spraševala, kaj sem zdaj, še posebej, ker je bilo nastajanje novih držav povezano z zavračanjem kakršnekoli povezave s tisto „komunistično tvorbo, ki je bila zapor za ljudstvo“. Biti Jugoslovenka takrat in biti jugonostalgikarka danes ima negativen in slabšalni pomen. Danes sem uradno Srbkinja ali Srbijanka, kakor komu ustreza. Jugoslavija je imela pomembno vlogo pri oblikovanju moje osebnosti, mojega odnosa do ljudi, do sveta, ki me obdaja. Je neločljiv del moje identitete. Bila sem otrok in o politiki nisem vedela ničesar, razen tega, da je to nekaj, kar počnejo odrasli, in da je to ime časopisa, ki ga je kupoval moj oče. Moja starša nista bila verna in nikoli se nisem imela za Srbkinjo ali pravoslavko. V šoli in doma sem se naučila, da nista pomembni ne vera ne narodnost, ampak ljudje. Brala sem dela iz te velike države in gledala gledališke igre, televizijske drame in filme v vseh jezikih in narečjih, ki so obstajala ...¹

1 Mirjana Karanović, »Yubilej – Ja sam Jugoslovenka,« *Peščanik*, 1. 12. 2018, pridobljeno 12. 5. 2025, <https://pescanik.net/yubilej-ja-sam-jugoslovenka/>.

Sicer daljši citat igralka Mirjane Karanović je relevanten osebni testament o dediščini Jugoslavije, ki zrcali temeljni optimizem modernističnega političnega projekta in kljub razpadu skupne države vztraja kot intimni, etični in kulturni imperativ Mirjane Karanović, ki za to zavzame pozicijo *Jugoslovanke*. V izjavi je razvidna predvsem tenzija med geopolitično realnostjo postsocialistične fragmentacije in vztrajnostjo jugoslovanske izkušnje kot kulturno-afektivne formacije za preseganje pravnih in nacionalnih kategorij.² Pojem ‚Jugoslovanke‘ se sicer pogosto veže na popkulturno ikono, Lepo Breno, pojavlja pa se tudi v memoarih, esejih, romanih in feljtonih. Doslej ni bil deležen obravnave kot konkretnejši konceptualni pojem, razen v kontekstu socioloških analiz migracij Jugoslovanek v tujino,³ torej v odnosu do zunanjega *Drugega*.

To stanje spremeni monografija Jasmine Tumbas »*I am Jugoslovenka!*«. *Feminist performance politics during and after Yugoslav socialism* (2022), v kateri avtorica osrednji pojem ‚Jugoslovanke‘ zastavlja kot poglavitno konceptualno izhodišče. Tehnično dovršeno in estetsko zgledno monografijo je razdelila na več tematskih poglavij, ni pa ga strukturirala kronološko, temveč tematsko: v prvem delu obravnava specifične avtorice in umetnice, v drugem pa množstvo avtoric, umetniških gest in političnih konsekvenc. Tumbas v tem kontekstu ne analizira ‚Jugoslovanke‘ zgolj kot etnično, naddržavno ali afektivno-identitetno kategorijo, pač pa tudi kot kritično-politični subjekt, ki se vzpostavlja skozi umetniško in feministično prakso – pogosto kot upor proti nacionalizmu, patriarhatu in ideološki redukciji zgodovinskega spomina. Tako pristop presega okvir nostalgije in namesto tega obravnava ‚Jugoslovanke‘ kot metodo za razumevanje kontinuitet emancipatornih feminističnih praks med socializmom in postsocializmom.

Jasmina Tumbas, docentka s področja sodobne umetnostne zgodovine in študij performansa ter predstojnica podiplomskega študija na Oddelku za globalne študije spola in spolnosti na Univerzi v Buffalu, je s tem svojo monografijo »*I am Jugoslovenka!*« umestila na križišče med umetnostno zgodovino, feministično teorijo in (post)jugoslovanskim študijem. Monografija, objavljena leta 2022, odstira nov analitični prostor za premislek o prispevku jugoslovanskega in postjugoslovanskega *feminističnega odpora* skozi prizmo ‚Jugoslovanke‘, ki ne nadomesti v akademiji doslej uveljavljenih form »ženskega udejstvovanja, ustvarjanja, aktivizma in angažiranja v Jugoslaviji«, temveč jih podrobneje opredeli in obogati. Konceptualno orodje, kot ga avtorica vpelje, je dobrodošlo tudi za področji socialne ter politične zgodovine: ‚Jugoslovanke‘ ni le teoretski izziv, temveč tudi metodološko izhodišče za nove analize (post)jugoslovanskega prostora. Ta figura presega nacionalne in ideološke identitete, hkrati pa razkriva tudi potencialne politične artikulacije spolno pogojenih, afektivnih in odporniških praks, tesno povezanih z jugoslovanskim socializmom in njegovimi posmrtnimi življenji. Posebnost tovrstne skupne konceptualne osi pojma ‚Jugoslovanke‘ je tudi njena specifična politična umeščenost med Vzhodom in Zahodom.

2 Gre za dominantni konceptualni okvir »Jugoslovanov«, npr.: Slobodan Selinić, »Jugosloveni i jugoslovenstvo krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka,« *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 161 (2018): 105–22.

3 Mirjana Morokvasic, »Jugoslovenke migranti o sebi,« *Sociologia Sela*, 62-63 (1981): 102–12.

V idealnem smislu bi uvedba pojma ‚Jugoslovanke‘ pomenila konceptualno in analitično inovacijo, ki bi odpirala nove poti za razmislek ne le o feminističnih, temveč tudi o drugih družbenopolitičnih praksah: »‚Jugoslovanke‘ v vsakdanjem življenju«, »‚Jugoslovanke‘ v znanosti«, »‚Jugoslovanke‘ v politiki«. A vendar ostaja vprašanje – ali ta koncept morda preveč zamegli notranje politične in kulturne razlike med obravnavanimi akterkami (subjekti) ter koliko tvega univerzalizacijo identitet, ki so zgodovinsko in ideološko heterogene. Z drugimi besedami, kakšna je nevarnost, da bi se partikularne zgodovinske izkušnje umetnic podredile nejasni, simbolni, metanarativni figuri. Avtorica poskuša na ta izziv odgovoriti s tem, da pojem ‚Jugoslovanke‘ oblikuje kot os, ki kot transversala povezuje na primer umetnice in aktivistke skozi različna zgodovinska obdobja in politične ureditve. Tumbas v analizo vnaša *performativno* dimenzijo delovanja in *ustvarjanja* (post)jugoslovanskih žensk, kjer ‚Jugoslovanke‘ ni zgolj entiteta, ki fenomenološko *obstaja ali ne obstaja* (več), temveč se z gestami, praksami, kritikami *nenehno izvaja* in (re)pozicionira v prostoru med etiko in politiko. Karanović to etično idejo (jugoslovanstvo kot nauk) razširja tudi na vsakdanje življenje:

Bila sem neskončno ponosna, da živim v Jugoslaviji. Trdno sem verjela in bila prepričana, da bo samo še boljše in lepše. Še danes verjamem, da bi se to lahko zgodilo. Vem, da je ta država za vedno mrtva, in jokala sem in prebolela sem to. Vem, kje živim, sprejela sem že neprijazne mejne stražarje in žige v potnem listu. Kar vem danes, je, da bom brez kakršnegakoli sentimenta v svoji biti še vedno Jugoslovanke. To je zapisano v moji duhovni genetiki in tako bo ostalo do moje smrti.⁴

Tako zastavljen koncept, čeprav produktivno subverziven in poln potenciala, se ne izogne nujno dilemi metodološke homogenizacije. Odpira vprašanje, *zakaj sploh Jugoslovanke in ne Jugoslovani oziroma ali lahko figura ‚Jugoslovanke‘ zajame raznolikost političnih (in drugih) pozicij, umetniških strategij in ideoloških orientacij*. Obstaja tudi (post)identitetno jugoslovanstvo (identitete, ki jih je Jugoslavija oblikovala onkraj nacionalnega, na primer samoupravnega, titoističnega, internacionalističnega), potem kulturno ali performativno jugoslovanstvo – kot prakse in izrazi, ki udeležujejo jugoslovansko zapuščino, nato tudi utelešeni postjugoslovanski spomin, na primer skozi telesa delavcev in delavk, ki nosijo zgodovinski in politični spomin, ipd. Za nas je relevanten tudi obstoj implicitnih ‚Jugoslovanek‘ in eksplicitnih ‚Jugoslovanek‘. Analogno »implicitnemu in eksplicitnemu«⁵ feminizmu sta implicitni ‚Jugoslovanka‘ in ‚Jugoslovanke‘ potemtakem strukturna termina, ki združujeta ne le družbene ali ideološke, temveč tudi kulturne, institucionalne, spominske in politične elemente, ki niso nujno vezani na eksplicitno razumljeno identiteto in samoidentifikacijo – Jugoslovanke v tem smislu ni samo identiteta, je drža.

Tako tudi avtorica monografije konceptualno zastavi figuro ‚Jugoslovanke‘: ne kot reprezentacije neke vnaprej dane ali vsiljene identitete, pač pa *vzpostavljane skozi prakso*. Primer tega je način, kako Jasmina Tumbas analizira razmerja med ustvarjalkami in ideološkimi koordinatami državnega socializma, s poudarkom na diskontinuitetah, ki

4 Karanović, »Yubilej – Ja sam Jugoslovenka.«

jih je povzročil razpad Jugoslavije, in vzponu etnonacionalističnih režimov. Tumbas v tem kontekstu kritično nagovori nostalgичno pojmovanje ‚Jugoslovanke‘ na primeru Lepe Brene in namesto tega skozenj opravi pomembno analizo *prehoda iz socializma v postsocializem*. Avtorica se sicer uvodoma pomenljivo posveti figuri Naste Rojc, anti-fašistične umetnice in lezbijke iz leta 1912, ter dvema kvir feministkama iz tridesetih let 20. stoletja, ob bok Lepi Breni pa postavi Esmo Redžepovo, Marino Abramović, Katalin Ladik, Vlasto Delimar, Šejlo Kamerić, Tanjo Ostojić in druge. Monografija tako opravi konceptualno popotovanje, ki se začne pri znanih figurah, kot sta *partizanka* in *tovarišica*, ter se nadaljuje z *Jugoslovanko*, katere pomen se spreminja glede na politični kontekst: od spektakularnosti Lepe Brene v času Jugoslavije do melanholije Šejle Kamerić v projektu *Bosnian Girl* ali simbolike sarajevskih žensk, ki so med vojno postale *mednarodna reprezentacija, slika Jugoslovanek*. Zadnjo generacijo ‚Jugoslovanek‘ uteleša performativna umetnica Selma Selman, rojena po koncu Jugoslavije, leta 1991. Selman je Romkinja, ki je zaradi svojega dela in humanitarnega angažmaja v lokalni skupnosti pridobila naziv »Tito«. ‚Jugoslovanko‘ kot novo generacijo Selman avtoetnografsko evocira tudi sama, na fotografijah med Trstom in Slovenijo.

S tem primerom Jasmina Tumbas dokončno zavrne nostalgичno pojmovanje figure Jugoslovanke in vzpostavi aktualnost tega orodja. Ob tem sprejme realnost koncepta kot nepopolnega in protislovnega ter se zaveda njegovih notranjih napetosti: akterke-umetnice, ki jih vključuje v analizo, so med seboj zelo različne (tudi skoraj nasprotne), a vendar je avtorica pri utemeljitvi konceptualnega orodja ‚Jugoslovanke‘ dosegla pomemben cilj – bralec in bralka ne bosta imela nobenih težav, da vsako od njih razumeta kot ‚Jugoslovanko‘. Od tod izhaja predpostavka, da delo Jasmine Tumbas ponuja vsaj nekakšen metodološki ključ, ki bi ga bilo mogoče aplicirati širše, ne le v umetniškem polju. Kot predlaga tudi sama, je ‚Jugoslovanka‘ način feminističnega razmisleka o prostoru in času Jugoslavije, ki ne temelji na mitologiji enotnosti, temveč na priznavanju konfliktnosti, razredne razslojenosti in obenem na možnosti solidarnosti. V tem smislu monografiji uspe empirično pokazati, da tudi umetnice, ki zase trdijo, da niso feministke, lahko delujejo feministično in da so tudi umetnice, ki niso rojene v Jugoslaviji ali do nje nastopajo kritično, lahko razumljene in obravnavane kot Jugoslovanke.⁵

Naslednje relevantno vprašanje, ki se zastavlja, je tudi, *kaj zgodovinopisje in druge panoge pridobijo z vpeljavo tovrstnega konceptualnega orodja*. Za začetek, obravnavana monografija pokaže, da je ‚Jugoslovanka‘ orodje kolektivne subjektivitete, ki vzpostavlja *kontinuiteto* ne le umetniškega, temveč tudi političnega delovanja. Kot takšno sega od socializma do sodobnosti, ne da bi se pri tem odpovedalo kritičnemu odnosu in odtenkom vseh različnih faz te zgodovine. V tem smislu je ‚Jugoslovanka‘ lahko tudi konceptualna kategorija za raziskovanje vsakdanjega, nevidnega ali neartikuliranega odstopanja od nacionalnih norm, ki vztraja v jeziku, čustvih, vrednotah, spominu in

5 Analogno temu na institucionalni ravni je tudi delovanje različnih asociacij (znanstvenih ustanov in možganskih trustov, duhovnih gibanj, dobrotelnih in nevladnih organizacij), ki svoje delovanje razumejo kot apolitično ali antipolitično, a so lahko v svoji vlogi in delovanju *de facto* zelo politične.

telesu. Monografijo je Jasmina Tumbas utemeljila na bogatem naboru virov – državnih arhivov, arhivov muzejev, inštitutov, mednarodnih centrov in knjižnic. Viri vključujejo številne intervjuje, pogovore, razstavne projekte, osebna pričevanja, zasebne arhive in zbirke, časopisne članke, videogradivo, fotografski material in artefakte. Del vizualnega gradiva je tudi vključen v monografijo in ni uporabljen le ilustrativno, temveč tudi kot konceptualni temelj nekaterih podglavij, s čimer je knjiga dostopna širšemu občinstvu, ne da bi žrtvovala analitično kompleksnost.

Avtorica namenja veliko pozornost kritikam jugoslovanskega sistema, ki naj bi formalno zagovarjal enakost spolov, hkrati pa ohranjal patriarhalne norme in strukture. V monografiji lucidno razčleni napetost med institucionalnimi dosežki: pravicami do porodniškega dopusta, splava in dostopa do izobrazbe ter hkrati kulturnimi predstavami, ki so feminizem pogosto označevale kot individualistično, celo *sebično* držo, v nasprotju s kolektivističnim duhom socializma. A čeprav Tumbas lucidno razčleni institucionalne in kulturne napetosti, bi si to vprašanje razlik med ideološko vpetostjo ustvarjalk v socializmu in njihovo pozicijo v postsocialističnem kapitalizmu zaslužilo širšo obravnavo in podrobnejšo analizo. Enako velja za enega od osrednjih in konceptualno najbolj domišljenih prispevkov knjige – poglavje, v katerem avtorica obravnava vprašanje kvir jugoslovanske identitete, predvsem skozi zgodbo transspolne ikone in spolne delavke iz devetdesetih let – *Merlinke*. Ob tem opozori, da je prelom s socializmom v zgodnjih devetdesetih letih pomenil ne le prehod v liberalni kapitalizem, temveč tudi prehod v porast homofobije, seksizma in nasilja nad LGBTQ+ osebami. V tem okviru v ospredje postavi tudi telo – tako cis kot trans – kot prizorišče in medij odpora zoper patriarhat. Vključi številne anekdote, ki ponazarjajo konkretne boje in položaje, med drugim tudi poslabšanje pravic Romov po razpadu Jugoslavije in ob vzponu neoliberalnega kapitalizma, ter feministične prakse s Kosova, zlasti prek delovanja kosovskih »sester Rogova«.

V kontekstu sodobnih družbenih polarizacij avtorica to poglavje, s tem pa tudi svojo monografijo, pozicionira kot orodje za poglobljeno razumevanje političnih projektov socializma in nacionalizma.⁶ Ob vsem povedanem se na trenutke še vedno zdi, da konceptualna moč ‚Jugoslovanke‘ preglasi heterogenost umetniških praks in specifičnih političnih pozicij, ki jih posamezne umetnice zavzemajo. To odprto vprašanje reprezentativnosti⁷ bi potencialno lahko naslovili s pomočjo metode *političnih generacij*, ki se osredotoča na formativnost politične izkušnje in prelomnih ali generativnih družbenopolitičnih dogodkov, zaznamujočih politično delovanje. Vsekakor ta aspekt ostaja odprt za razširjene in poglobljene refleksije ter premisleke na preseku med politično teorijo in zgodovino. S tem, ko ‚Jugoslovanko‘ kot figuro postavi v središče kot zgodovinsko figuro, politični subjekt in konceptualno orodje, Tumbas izzove vnovični premislek o prostorskih in časovnih mejah feministične solidarnosti, predstavi pa tudi novo branje samega pojma ‚Jugoslovanke‘. V tem pogledu je monografija poleg študije

6 Avtorica poudarja kontinuiteto feminističnega odpora od socializma do danes tudi z dokumentiranjem pobud, kot so protesti Žena u crnom, ki so začele delovati leta 1990 in vztrajajo še danes.

7 Kot tudi vprašanje nevarnosti retroaktivnega vpisovanja feminističnega ali jugoslovanskega pomena v prakse, ki samih sebe niso nujno razumele kot feminističnih ali jugoslovanskih.

umetnosti tudi poglobljen prispevek k razumevanju razvoja feminističnega, mirovnega in antifašističnega delovanja. Medtem ko »jugoslovansko« pogosto deluje kot naddržavna, narodnostno pogojena oznaka, ukoreninjena v političnem projektu jugoslovanskega socializma, »Jugoslovanka« v ospredje postavlja utelešene, živete, spolno opredeljene izkušnje in subjekte, ki so hkrati produkt in kritika jugoslovanske socialistične modernosti. Ne nazadnje s tem odpira prostor za nadaljnjo razpravo o epistemoloških učinkih takšnih transnacionalnih kategorij v postsocialistični feministični teoriji in zgodovinopisju.

Saša Hajzler

Jurij Perovšek, »Napredna fronta«. Organizacijske, idejne in politične poteze slovenskega liberalizma med svetovnima vojnama.

Zbirka Studia Historica Slovenica 27. Maribor:

Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2024, 325 str.

Po skoraj treh desetletjih od izida monografije *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929* (1996) je prišla na knjižne police nova knjiga dr. Jurija Perovška, ki tematizira slovenski liberalizem med obema vojnama. Danes že klasično delo s konca 20. stoletja, s katerim je Perovšek kot dolgoletni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani oral ledino v slovenski historiografiji, je leta 2013 dobilo nadaljevanje v knjigi *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Monografija, ki je pred nami, tako zaokrožuje tematiko, poznano iz prvih dveh, hkrati pa pogloblja naše poznavanje o posameznih izbranih poglavjih iz slovenske politične zgodovine prve polovice 20. stoletja.

Resno zgodovinsko delo, kot je nedvomno Perovškovo, seveda ne more obravnavati razvoja liberalne strankarske scene brez njene sočasne umestitve v širši politični prostor. Avtorjevo suvereno poznavanje drugih dveh poglavitnih strankarskih dejavnikov – katoliškonarodnega v okviru Katoliške narodne stranke in njene naslednice (Vse)Slovenske ljudske stranke ter marksističnega v smislu socialdemokratskega in komunističnega političnega organiziranja v različnih oblikah – bralcu omogoča, da

lahko slovenski liberalizem umesti tako v kontekst jugoslovanske politične stvarnosti kot tudi v širše evropske idejnopolične tokove. Posrečen krovni izraz »napredna fronta«, ki ga Perovšek uvaja v slovensko zgodovinopisje, še zdaleč ne predstavlja zgolj ene stranke, ampak domiselno povezuje različne politične formacije in frakcije liberalnega profila, ki se borijo za prevlado na – do uvedbe kraljeve diktature leta 1929 – relativno močno razdrobljenem političnem prizorišču. Perovšek se odlično znajde v različnih cepitvah in delitvah, skozi katere se podaja liberalni tabor na prehodu iz habsburške monarhije v novo državo, se pravi v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (od leta 1929 Kraljevino Jugoslavijo), nastalo jeseni 1918 na ruševinah nekdanjega cesarstva in po združitvi z »jugoslovanskim Piemontom«¹ Srbijo.

Perovškove definicije političnega profila slovenskih liberalnih prvakov – od Ivana Tavčarja in Vladimirja Ravniharja pa do Gregorja Žerjava in Alberta Kramerja – so danes splošno sprejete. V novi knjigi jih je ustrezno nadgradil s pomočjo biografskih predstavitev nekaterih manj izstopajočih akterjev, pri čemer gre zlasti za osebnosti Dinka Puca, Vekoslava Kukovca in Igorja Rosine. Kot ugotavlja in na številnih primerih prepričljivo dokazuje avtor, je napredni tabor »svoj politični položaj utemeljeval z v svojih vrstah prevladujočim jugoslovanskim unitarističnim narodnodržavnim stališčem, idejno vrednost pa, kot že v avstrijski dobi, s sklicevanjem na modernost (naprednost) in vztrajnim bojem proti političnemu katolicizmu (t. i. klerikalizmu)«². Obe razsežnosti slovenske liberalne politike je v številnih študijah že natančno obdelal, pri čemer znanje o prvi v novi monografiji pogloblja, tistega o drugi pa pomembno dopolnjuje z obširnimi raziskavami. Idejnopolični profil slovenskega klasičnega liberalizma do leta 1921 je pred četrto stoletja v svoji – danes prav tako že klasični študiji – podrobno obdelal Zvonko Bergant, Perovškova knjiga pa potegne lok njegovega razvoja vse do druge svetovne vojne.

Znanstvena monografija, ki obsega 325 strani in se ponaša tudi z lepo slikovno opremo, je tako razdeljena na pet obsežnih tematskih sklopov. Prvi obravnava organizacijsko-politično sliko slovenskega liberalnega tabora od preloma stoletja do napada Sil osi na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941. Sledi poglavje, ki analizira odnos liberalcev do vere in Cerkve. Tretji tematski sklop je posvečen dvema predstavnikoma mariborskega liberalnega tabora, Vekoslavu Kukovcu in Igorju Rosini. Iz mesta ob Dravi nas avtor v četrtem poglavju popelje v slovensko prestolnico in oriše biografsko skico župana Dinka Puca. Na koncu pred sklepnimi mislimi sledi še predstavitev voditelja slovenskih katoliških narodnjakov Antona Korošca skozi liberalne oči.

Perovškova vrlina je izjemna faktografska natančnost, ki bralcu omogoča verodostojno informacijo tudi o tistih poglavjih slovenske politične zgodovine, za katere smo pogosto – zmotno in nekritično – prepričani, da je o njih bilo »že vse napisano«³. Tudi ob branju Perovškove nove knjige naletimo na nekaj takšnih primerov, recimo o genezi oblikovanja liberalne stranke na Kranjskem, ko avtor natančno obdelava razvoj njenega poimenovanja v okviru narodnjaških in naprednjaških opredelitev. V monografiji se tako soočamo z različnimi političnimi formacijami, od Slovenskega društva v Ljubljani v devetdesetih letih do delovanja Jugoslovanske nacionalne stranke na

predvečer druge svetovne vojne. V tem smislu je Perovšek zanesljiv kronist, ki pa s svojimi analizami naravnost spodbuja tudi druge raziskovalce, da njegove ugotovitve primerjajo s svojimi. To je še toliko lažje, ker se avtor ne omejuje zgolj na slovensko jedrno deželo Kranjsko, ampak izkazuje tudi odlično poznavanje razvoja strankarskega življenja drugod, od Primorske do Štajerske in Prekmurja.

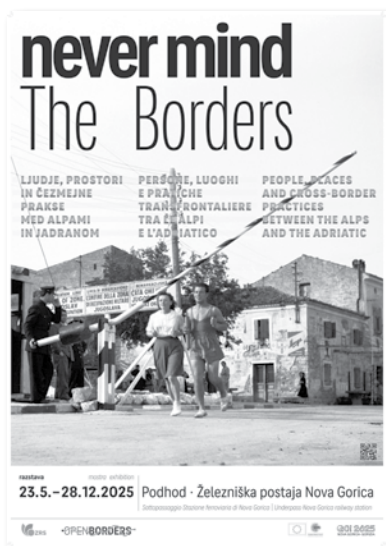
»Ločitev duhov«, ki je zajela slovenski politični prostor na prelomu stoletja, se je v preteklosti (in se ponekod tudi še danes) pogosto ocenjevala skozi prizmo nekakšne slogaške nostalgije. Perovšek tej ne podlega in nam predstavlja liberalizem na Slovenskem »kot sestavni del modernega političnega triptiha«, ki je ustrezal razvoju pri drugih srednjeevropskih in zahodnoevropskih narodih. Prav tako pomembna pa je tudi njegova naslednja ugotovitev: »V drugi polovici tridesetih let se je liberalna politična moč izčrpala in organizacijsko sesula. Liberalni tabor je kot politični subjekt izzvenel.« V kolikšni meri sta k temu pripomogli idejna moč in strankarska organiziranost katoliškonarodnih konkurentov na jugoslovanskem političnem prizorišču, je seveda posebno vprašanje, ki mu je tudi v monografiji namenjena ustrezna pozornost. Predstavitev vodilnega slovenskega politika kraljeve Jugoslavije Antona Korošca skozi prizmo njegovih liberalnih nasprotnikov je v tem oziru še posebej zanimivo poglavje knjige.

Perovšek se prepričljivo sooča še z eno klasično poenostavitvijo iz preteklih prikazov slovenske politične zgodovine. Ob prebiranju nekaterih starejših del namreč večkrat dobimo vtis, kot da bi bili slovenski liberalci zaradi svojega poudarjenega antiklerikalizma že kar avtomatično tudi sovražniki vere nasploh. Perovšek takšno gledanje zavrača: »Liberalci so bili, kljub napadom na Katoliško cerkev, duhovščino in katoliško vero, z dogmatično-zakramentalnega vidika lojalni katoličani v zasebnem življenju. Od katoliške politične strani so se razlikovali v stališču, da vere ne bi smeli vključevati v politično življenje.« To seveda ni prav v ničemer omililo kulturnobojne osti pisanja njihovega glavnega glasila, dnevnika *Jutro*, ki ga Perovšek v monografiji analitično opredeljuje kot »najvplivnejše ideološko in politično orodje liberalizma«.

Nova Perovškova knjiga bo gotovo hitro našla pot med vse tiste, ki jih zanima klasična politična zgodovina. Glede na raziskovalno vnemo, ki ga ni zapustila niti po formalni službeni upokojitvi, pa smo lahko prepričani, da to ni njegova zadnja beseda o »napredni fronti« na Slovenskem.

Andrej Rahten

Poročilo o mednarodni konferenci »**Places of Cross-Border Interaction in History: The Alps-Adriatic Region and Beyond**«
[Prostori čezmejnega stika v zgodovini: alpsko-jadranska regija in širše] in razstavi »**Never Mind the Borders: Ljudje, prostori in čezmejne prakse med Alpami in Jadranom**« v Novi Gorici

Politika odprtih meja – poleg množičnega mednarodnega turizma verjetno najvidnejši znak izstopanja Jugoslavije iz hladnovojne matrice – je imela tudi pomembne prostorske razsežnosti, ki so se tako v materialnem kot simbolnem smislu najmočnejše usidrale ob severozahodnih mejah nekdanje države, v alpsko-jadranski regiji. Na prvi pogled povsem vsakdanja prizorišča čezmejnih stikov, kot so mejni prehodi, okrepčevalnice ali bencinske črpalke, skozi zgodovinsko retrospektivo učinkujejo kot edinstveni kraji spomina. Prav v teh prostorih se je odvijal s (čez)mejnostjo povezan vsakdanjik ljudi: od imetnikov maloobmejnih prepustnic do obiskovalcev iz bolj oddaljenih krajev, ki sta jih v drugo državo vabila nakupovanje ali turizem, hkrati pa

so posamezni kraji v tej čezmejni regiji postali tudi središča povezovanja in sodelovanja, denimo prek športnih dogodkov ali mladinske subkulture.

Vprašanja, kako razumeti družbeno strukturo teh krajev in prostorov v obdobju med hladno vojno in po njenem koncu ter kaj nam njihova prostorska in družbena pojavnost razkriva o preseganju ideoloških ločnic v 20. stoletju, sta bili v ospredju razprav na mednarodni znanstveni konferenci »Places of Cross-Border Interaction in History: the Alps-Adriatic Region and Beyond [Prostori čezmejnega stika v zgodovini: alpsko-jadranska regija in širše]«. Dogodek, ki ga je 22. in 23. maja 2025 v nadvse simbolnem kraju – Novi Gorici – organiziralo Znanstveno-raziskovalno središče (ZRS) Koper, je povezal raziskovalke in raziskovalce iz kar desetih držav. Med njimi so bili nekateri vodilni strokovnjaki na področju mejne in transnacionalne zgodovine – Pieter Judson, Pamela Ballinger, Martin Klatt, Birte Wassenberg in drugi –, ki so s svojimi prispevki in razpravami dodatno osvetlili kompleksnost čezmejnih interakcij in njihov zgodovinski kontekst.

Konferenca je potekala v okviru projekta Evropskega raziskovalnega sveta (ERC) z naslovom »Open Borders – Cold War Europe Beyond Borders: A Transnational History of Cross-Border Practices in the Alps-Adriatic Area from World War II to the Present [Odrpte meje – Hladnovojna Evropa onkraj meja: transnacionalna zgodovina čezmejnih praks v alpsko-jadranskem prostoru od druge svetovne vojne do danes]«,

ki ga od leta 2023 na ZRS Koper vodi Borut Klabjan. Osrednji namen projekta je prepoznati in analizirati kraje čezmejnih interakcij ter raziskati z njimi povezane akterje in prakse, ki so presegle nacionalne in ideološke ločnice. V evropskem kolektivnem spominu in deloma celo v znanstvenem pogledu na hladno vojno še vedno prevladuje predstava o neprepustnosti meja, simbolno utelešena v berlinskem zidu, v zadnjih letih pa so podobe »berlinskosti« začeli projicirati tudi na italijansko vzhodno mejo, pogosto z izmišljenimi in pretiranimi primerjavami, ki jih širijo tamkajšnji mediji. Prav zato – in tudi ob zavedanju, da prostori čezmejne interakcije ponujajo dragocen vpogled tako v historične potenciale kot tudi aktualne probleme evropskega povezovanja – se zdi koncept novogoriške znanstvene konference še toliko smelejši in relevantnejši.

Študije obmejnosti in z njimi povezan premik raziskovalnega fokusa od središč nacionalnih držav k njihovim obrobjem se vse bolj uveljavljajo tudi v zgodovinopisju. Kot so s pomočjo empirično podkrepljenih primerov pokazali referenti in komentatorji pričujoče konference, gre za izrazito interdisciplinarno raziskovalno področje, ki zahteva uporabo številnih novih teoretskih in metodoloških pristopov. Govorimo lahko o prepletu družbene zgodovine v najširšem pomenu z antropološkimi vpogledi, nujnimi za celostno razumevanje »pokrajine obmejnosti« (borderscape), ki seveda nikoli ni bila imuna za širše geopolitične tokove, a je hkrati delovala tudi kot inkubator praks, ki so se odvijale zunaj teh tokov.

Že pred normalizacijo meddržavnih odnosov z Avstrijo in Italijo, torej vse od poznih štiridesetih letih, zlasti pa od šestdesetih let dalje, so se, pogosto na lokalno ali regionalno pobudo, konstituirali prostori, v katerih so se obnavljale historična povezanost, soodvisnost in kohezivnost območij, ločenih z novimi mejami. Eden od takšnih primerov, predstavljenih na konferenci, so bili denimo gozdovi, kamor so kmalu po drugi svetovni vojni začeli zahajati lovci z obeh strani meje, ali pa bolnišnice, ki so sprejemale bolnike iz sosednje države. Sčasoma so prostori srečevanja postajali prizorišča novih praks, na primer intelektualnega ustvarjanja, alternativne glasbe in planinstva, kar je še posebej pomembno, če pomislimo, da so bile gore v moderni zgodovini prej simbol razdvajanja kot povezovanja. Konferenco je spremljala tudi okrogla miza, na kateri so se razpravljavci spraševali, ali Evropa danes živi na mejah – vprašanje, ki v času krepitve nacionalnih držav, ponovnega uvajanja mejnega nadzora ter porasta nacionalizmov in suverenističnih teženj, za katere smo v Evropi še nedavno verjeli, da sodijo v preteklost, postaja čedalje bolj aktualno.

V okviru konference je bila odprta tudi trijezična razstava z naslovom »Never Mind the Borders: ljudje, prostori in čezmejne prakse med Alpami in Jadranom«. Ta bo v svoji fizični različici na ogled vse do konca leta 2025 v podhodu prenovljene novogoriške železniške postaje, v elektronski obliki in kar šestih jezikih pa je dostopna na spletni strani <https://nevermind-the-borders.lanvukusic.workers.dev/>. Razstava je razdeljena na 13 panelov, pri čemer vsak pripoveduje svojo zgodbo o preseganju meja med državami, narodi in političnimi sistemi, kar nikakor ni teklo linearno. Nasprotno, avtorji in avtorice razstave, sodelavci in sodelavke projekta *Open Borders*, na noben način ne zanemarjajo in izključujejo dejstva, da so bile mentalne meje pogosto

trdovratnejše od fizičnih ovir. Vizualno privlačni panoji, opremljeni s časovnim trakom, ki že sam po sebi nakazuje, da je čas ob meji tekel drugače kot v prestolnicah, obiskovalcem bodisi obudijo osebne spomine na prehajanje meja in čezmejne stike bodisi jih spodbudijo k razmisleku o tem, da mora biti vsak projekt nadnacionalne integracije utemeljen tudi od spodaj navzgor.

Jure Ramšak in Mateja Režek

Mateja Jemec Tomazin, Marko Tomazin, Neža Strmole, ur., Gasilski terminološki slovar.

Ljubljana: Založba ZRC, 2025, 234 str., fotogr.

Odkar človeštvo pozna ogenj, se ukvarja tudi z varstvom pred njim. Razni zapisi, od statutov do navodil, ki so nastajali vzporedno z razvojem varstva pred požarom, od 19. stoletja dalje izkazujejo eksponenten razvoj gasilske terminologije v slovenskem jeziku. S pojmovnim svetom slovenskega gasilstva se je v okviru razvojno-raziskovalne naloge od maja 2021 ukvarjalo 27 avtoric in avtorjev, sodelavk in sodelavcev Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Gasilske zveze Slovenije in Uprave Republike Slovenije za zaščito in reševanje, ki jih navajam po abecednem redu: Suzana Anžur, Gregor Arko, Tomaž Ažbe, Hilda Bedrač, Janko Cerkvenik, Tilen Cestnik, Gašper Janežič, Rajko Jazbec, Mateja Jemec Tomazin,

Julij Jeraj, Janja Kramer Stajnko, Matej Krnc, Miha Mihovilovič, Barbara Novosel, Simona Oblak, Miha Petek, Saša Petriček, Klemen Repovš, Miha Slapničar, Neža Strmole, Janez Šalej, Marko Tomazin, Matej Trunk, Jasmina Vidmar, Rok Zavrl, Marko Zibelnik in Boštjan Žagar. Projekt je usmerjala terminografinja doc. dr. Mateja Jemec Tomazin, rezultat pa so natančno prebrali štirje sodelavci Oddelka za terminologijo pri Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. K popolnejšemu in natančnejšemu končnemu izdelku je prispevalo tudi šestnajst strokovno usposobljenih oseb, ki so opravile recenzentski pregled rokopisa. Rezultat skupnega dela je prvi gasilski terminološki slovar v slovenščini.

Zgradba knjige, ki ima 234 strani, je zelo sistematična, poglavja pa povedna in nazorna. Izsekom iz recenzij, ki objektivno ovrednotijo pomen slovarja za stroko in

družbo nasploh, sledi uvod, ki predstavi namen publikacije in potrebo po njej. Naslednje poglavje je posvečeno zasnovi in zgradbi slovarja. Predstavi metodologijo, gradivno osnovo projekta, osnovne podatke slovarja ter zgradbo in posebnosti slovarskega sestavka. Seznamu krajšav in oznak sledi jedro publikacije – 2257 gesel. Največ, kar 383, jih je v rubriki črke P (npr. besedna družina *požar*), na drugem mestu pa so gesla iz rubrike črke G, 180 jih je (npr. gasilka, gasilec). Drugi del publikacije poleg seznama virov in literature predstavljajta angleško-slovenski ter nemško-slovenski slovarček. Čeprav je slovenska gasilska terminologija po začetnem prenosu iz nemščine nastajala samostojno, sta slednja dva posebna prednost, saj prinašata v tuji strokovni literaturi preverjeno terminologijo ter omogočata ustrezno komunikacijo v mednarodnih projektih, hkrati pa tudi močno olajšata delo prevajalcem v uradnih ustanovah.

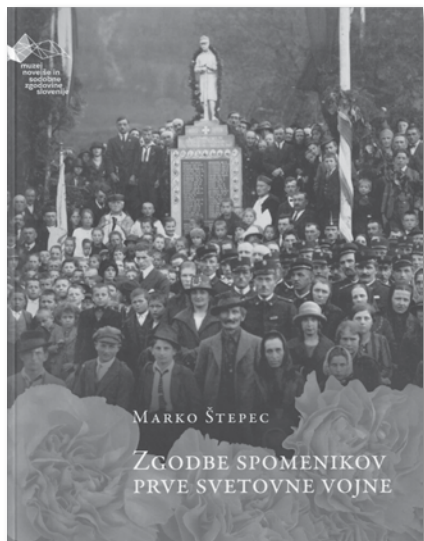
Odlika slovarja, ki odraža interdisciplinarnost gasilske panoge, je med drugim tudi poenotenje izrazoslovja med domačimi strokovnjaki z različnih področij. To je dobrodošlo tudi zaradi hitrejše in jasnejše komunikacije med »intervencijami, pri usposabljanjih, načrtovanju in sanacijah, pa tudi v izobraževalnih gradivih«, kot je zapisala dr. Andreja Nève Repe (str. 8). Iznajdljivost, ki jo mnogim gasilcem pripisujemo, ko opazujemo njihovo delo ob izrednih dogodkih, se v jeziku lahko kaže samo ob iskanju novih poimenovanj za nove nevarnosti, novo opremo in druge izzive, sicer je uspešno sporazumevanje odvisno od ustaljene in široko uporabljene terminologije.

V svoji recenziji je ddr. Aleš Jug, predsednik Slovenskega združenja za požarno varstvo, poudaril, da slovar požarno varnost predstavi kot proces, ki »gradi ravnovesje med človekom, tehnologijo, prostorom in časom ter tako prispeva k bolj varni in trajnostni prihodnosti« (str. 6). Hkrati pa nam pokaže te štiri elemente in povezave med njimi v zgodovinski perspektivi.

Izid slovarja predstavlja pomemben mejnik pri ozaveščanju družbe o gasilstvu, njegovem poslanstvu, nalogah in rezultatih nekoč in danes.

Mojca Šorn

Marko Štepec, *Zgodbe spomenikov prve svetovne vojne*. Ljubljana: Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije, 2024, 256 str.

Leta 1957 je na upravo mestnega pokopališča v Kranju prišlo nenavadno pismo. Avtor, podpisan samo kot »Eden za vse«, je zapisal: »Nam, ki smo v prvi svetovni vojni leta 1916 padli na italijanski fronti, so hvaležni kranjski rodoljubi postavili na pokopališču spomenik in vanj vklesali naša imena. Lepo zlato pobarvana so bila ta imena, toda leta so tekla in čas je to zlato barvo izlizal – imena so obledela, menda prav tako kakor spomin na nas. Blede črke slepo zro v mimoidoče, kakor prazne oči lobanje. Kdo more prebrati naša imena? Zato prosimo upravo kranjskega pokopališča, da ta imena znova prevleče s kakršnokoli barvo (mi mrtvi nismo preveč natančni)!«¹ Kot se je izkazalo, je pismo sestavil mož, čigar ime je

bilo po pomoti vklesano na kranjski spomenik padlim v prvi svetovni vojni. Anekdoti je mogoče pripisati pomenljivo metaforično sporočilo: zaradi odsotnosti vsakršnega uradnega spomina na prvo svetovno vojno, ki je prevladovala za časa socialistične Jugoslavije, so se morali v vojni padli vojaki tako rekoč iz onostranstva sami boriti proti lastni pozabi.

Lahko bi rekli, da je bil ta posmrtni boj dolgoročno vendarle uspešen, saj je danes položaj precej drugačen. Že od devetdesetih let dalje, še posebej pa v obdobju obeleževanja vojnih stoletnic od leta 2014 naprej, je spomin na prvo svetovno vojno spet zaživel v slovenski javnosti in med raziskovalci. Kot posebej močno zastopano področje se je izkristaliziralo raziskovanje spomina na vojno in njene materialne spominске dediščine, razpršene po slovenskem ozemlju. O tematiki so že obširno in izčrpno pisali številni avtorji različnih provenienc, primarno s področij umetnostne zgodovine (Špelca Čopič, Damir Globočnik), zgodovine (Petra Svoljšak) in etnologije (Božidar Jezernik, Vito Hazler), pomemben pa je tudi prispevek lokalnih poznavalcev (Vili Prinčič). Precej dolg seznam je zdaj mogoče dopolniti s še enim delom, *Zgodbami spomenikov prve svetovne vojne*, ki ga je pripravil kustos Muzeja novejše in sodobne zgodovine Slovenije (MNSZS) dr. Marko Štepec.

Delo je pravzaprav katalog tako rekoč vseh dokumentiranih slovenskih spomenikov, ki ohranjajo spomin na padle vojake prve svetovne vojne. V uvodu Štepec pojasni, da je knjiga vrsto let nastajala bolj kot ne v prostem času in sprva za lastno dokumentacijo, šele kasneje pa se je pojavila ideja, da bi bilo mogoče gradivo spraviti tudi v

1 Bodičar, »Gorenjske bodice«, *Glas*, 13. 9. 1957, 7.

knjižno obliko. Delo sistematično našteje vse dokumentirane spomenike in omeni nekaj ključnih podatkov o lokaciji, času odkritja in avtorju, ne spušča pa se v pretirane podrobnosti, saj bi te povzročile, da bi se knjiga razrasla v večkratnik svojega obsega. Štepec se zato sklicuje predvsem na do zdaj objavljene članke, kataloge in monografije, ki so že obdelali posamezne spomenike in v katerih lahko zainteresirani bralec najde podrobnejšo literaturo. Uporabljeni raziskovalni korpus je natančno naveden in predstavljen tudi v uvodu monografije. Politika citiranja predvsem raziskovalnih del včasih v knjigi pripelje do prakse, da so citirani odlomki iz časopisnih člankov iz prve polovice 20. stoletja, v opombi pa je navedeno le znanstveno delo iz 21. stoletja, ki je ta odlomek že citiralo. Smiselno bi bilo dodati tudi podatke o prvotni objavi.

Dodano vrednost knjige vsekakor predstavlja bogata zbirka več kot 600 fotografij spomenikov, s katerimi je ilustriran domala vsak opis posameznega pomnika. Predstavljati si je mogoče količino prevoženih in prehojenih kilometrov, potrebnih za nastanek takšne slikovne zbirke. Poleg fotografij, ki jih je na terenu posnel avtor s svojimi sotrudniki, je knjiga opremljena tudi z vrsto arhivskih fotografij spomenikov, ki so v hrambi MNSZS, in z razglednicami iz zbirke Milana Škrabca.

Uvodnim razmislekom o raziskovanju spominske dediščine prve svetovne vojne in vlogi spomenikov za ohranjanje spomina sledijo štiri poglavja za obdobja štirih državnih ureditev, v katerih so bolj ali manj množično odkrivali spomenike padlim. Prvo poglavje razkriva, da se je spominska krajina začela vzpostavljati že med samo vojno: Avstro-Ogrska je načrtovala urejanje vojaških pokopališč, opremljenih z markantnimi osrednjimi spomeniki in standardiziranimi nagrobniki posameznih vojakov, več organov na Dunaju pa je skrbelo za urejanje teh vprašanj in celo njihovo promocijo v obliki obsežne potujoče razstave. V tem poglavju je obravnavanih 47 obeležij, predvsem s področja soške fronte, kar je – kljub težkim razmeram – tudi naravno okolje, kjer je bilo mogoče pričakovati takojšen razrast spomina na padle vojake. Štepec opozarja, da na seznam zaradi obsežnosti in dokumentiranosti v dosednji literaturi ni vključil vseh spomenikov vzdolž nekdanje fronte in da se posveča le izbranim markantnim primerom, predvsem vojaškemu pokopališču. Pregled razkrije tipiziran način urejanja tovrstnih pokopališč, kjer grobove označujejo identični križi ali prisekani kvadri, medtem ko je bilo več inovativnosti izkazane pri osrednjih spomenikih, ki so segali od preprostih obeliskov in piramid do kompleksnih križev, ki so hkrati meči, ter kipov vojakov (Log pod Mangartom) in umirajočih levov (Črniče). Tu so še ambicioznejši arhitektonski projekti, ki so obsegali vse od templjem podobnih struktur do kapel (Vršič) in cerkva (Javorovica). Malo znan spomenik padlim italijanskim vojakom v obliki templju podobnega stolpa, ki ga je oblikoval nihče drug kot Maks Fabiani, je stal na Sveti gori, kjer je skupaj s svetiščem na vrhu hriba kot daleč naokoli viden simbol postal osrednji ideološki označevalec Goriške ravni že desetletja pred tem, ko je titulo prevzel sosednji Sabotin s svojimi kamnitimi napisi na jugoslovanski in italijanski strani. Ob primeru skromnega piramidalnega spomenika v Lokvah, katerega namembnost je bila spremenjena v spomenik padlemu partizanu, Štepec razmišlja tudi o muhastem spominu in pozabi, ki lahko skozi reciklažo iste materialne osnove ohranja spomin na žrtve povsem različnih vojn.

Daleč najboljše poglavje monografije je namenjeno spomenikom padlim, postavljenim za časa medvojne Jugoslavije. Obravnavanih je 224 spominskih lokacij po vsej Sloveniji, postavljenih med letoma 1918 in 1941. (Kot obrobna pripomba naj bo omenjeno, da se bralcu ponekod zdi, da kakšen spomenik ni uvrščen v pravilno časovno kategorijo; zakaj je denimo kostnica v Kobaridu iz tridesetih let v prvem poglavju, škojeloški kip Antona Hafnerja iz leta 2006 pa v poglavju o medvojnih spomenikih?) Kot je že dobro znano iz predhodnih raziskav, je spomin na vojno kraljevi Jugoslaviji povzročal preglavice, saj so se v isti državi znašli teritoriji, ki so se med vojno borili na nasprotnih straneh. Iz tega se je porajala napetost, ker so imeli srbski vojaški veterani privilegiran položaj v uradnem državnem spominu na vojno in večje materialne koristi, medtem ko je bil spomin na padle vojake nekdanje avstro-ogrske vojske potisnjen na obrobje, preživeli veterani pa precej manj preskrbljeni. Ne glede na to, da Beograd ni ravno spodbujal ohranjanja spomina na padle vojake s slovenskega območja, pa se je tu vendarle razvilo precej močno gibanje obeleževanja spomina na pokojnike z zbiranjem njihovih imen in odkrivanjem njim posvečenih spomenikov. Lokalne skupnosti so marsikdaj same oskrbele obeležja svojim padlim, da bi v odsotnosti grobov padlih svojcev imele kraj za žalovanje, sčasoma pa so se te akcije sistematizirale skozi delovanje Zveze slovenskih vojakov, kasneje Zveze bojevnikov, ki je skrbela za odkrivanje novih in novih spomenikov. Projekte je zveza do določene mere politizirala, saj so govorci na svečanostih v govore, kljub deklariranemu apolitičnemu in pietetnemu značaju svečanosti, radi vtihotapili tudi kritiko beograjskega režima.

Po slovenskem delu Jugoslavije je tako zraslo na ducate spomenikov, ki kažejo precejšnjo oblikovno, arhitekturno in kiparsko raznovrstnost pa tudi raznoliko stopnjo obrtniške spretnosti, s katero so bili izdelani. Manjše in revnejše skupnosti so si lahko privoščile spominske plošče, vzdane predvsem na cerkvah in poleg seznama imen padlih – neogibnega elementa vseh takšnih spomenikov – opremljene še s skromnim simbolom ali reliefom, včasih tudi s porcelanskimi fotografijami padlih. Skupnosti, ki so lahko za spomin svojim padlim odtegnile nekoliko več finančnih sredstev, so se odločale za preproste samostojne spomenike, opremljene z dekoracijami, kot so kamnite granate, ali pa za figuralne spomenike z deli slovenskih kiparjev. Marsikdaj je šlo za kipe vojakov, ki pa niso malodane nikoli v kakršnikoli aktivni, ofenzivni drži, temveč so melanholično zazrti sami vase, pretreseni in strti od vojnih grozot, če že ne padajo v smrtnem krču ranjeni proti tlom. Marsikateri vojak niti ni bil prikazan oblečen v avstrijsko, torej zgodovinsko verodostojno uniformo; mnogim so raje natikali francoske čelade, kip vojaka na spomeniku na Dovjem, ki je bil v pravilni uniformi, pa je zaradi tega pretrpel vandalski napad.

Del naročnikov se je zadovoljil s shematskimi rešitvami, med katerimi lahko opazimo priljubljeno, neprestano ponavljajočo se podobo na tleh ležečega mrtvega vojaka pred z (vzhajajočim ali zahajajočim?) soncem oblito pokrajino, ki spremlja številne plošče, spet drugi spomeniki velikopoteznejših naročnikov pa so zaradi svojih snovalcev postali neobhoden del slovenskega arhitekturnega kanona, v prvi vrsti gre seveda za dela Jožeta Plečnika (Breznica, Horjul, Komenda) in Ivana Vurnika (Bohinjska Bela, Črnuče, Trbovlje). Kot ključna slovenska kraja spomina na vojno

so se vzpostavile ljubljanske Žale, kjer je bila leta 1939 odprta osrednja kostnica žrtev vojne, opremljena z znanim kipom Kranjskega Janeza, ter bazilika na Brezju, kjer so veterani snovali načrte za izgradnjo monumentalnega groba neznanega slovenskega vojaka, ki pa kljub široko zasnovani propagandni akciji niso bili nikoli uresničeni. Posebej zanimiva kategorija, ki jo Štepec kot morda prvi raziskovalec natančneje osvetli, so zasebni pomniki, postavljeni na pobudo družine v spomin na padlega svojca. Gre za preprosta znamenja, najpogostejše v obliki razpel, ki so lahko opremljena s pojasnjevalnim napisom. Zanimiva je tudi zgodba ne več obstoječega spomenika v Polenškaku, ki ilustrira, kako lahko zasebne iniciative trčijo ob druge interese v lokalni skupnosti – v tem primeru ob župnikovo željo, da krajani namesto v spomenik investirajo v nov oltar, kar je pripeljalo do tožbe in odstranitve spomenika.

Potem je prišla nova svetovna vojna. Ker je spomin nanjo v socialistični Jugoslaviji postal osnova za državno spominsko politiko, je bila prva svetovna vojna potisnjena globoko v ozadje, njen obsežni spomeniški korpus pa je bolj kot ne sameval in propadal. Postavljena je bila zgolj peščica novih spomenikov padlim v prvi svetovni vojni (Štepec jih našteje pet), od katerih je bila večina zvezana s spominom na drugo svetovno vojno, saj je šlo za skupne spomenike padlim v obeh vojnah.

Z osamosvojitvijo in stoletnicami vojnih dogodkov je zanimanje, kot omenjeno, spet poraslo. Obudile so se komemoracije ob pomnikih, stare spomenike so začeli obnavljati in postavili so nekaj novih; Štepčev pregled jih obsega 21. Če se za časa socialistične Jugoslavije nekatere padle partizane pridružili padlim vojakom avstrijske vojske, pa se je po letu 1991 razmahnila navada, da so plošče padlim v prvi svetovni vojni vključili v ali ob spomenike padlim domobrancem in žrtvam povojnih pobojev. V sklepu monografije so predstavljeni še primeri grobov in spomenikov slovenskih vojakov v tujini pa tudi drugi reprezentativni primeri spomenikov, pokopališč in kostnic z balkanskega bojišča, vzhodnega bojišča, italijanskega dela soške fronte in avstrijskega zaledja, vključno z nekaterimi najbolj svežimi primeri, kot je spomenik padlim slovenskim vojakom v slovaškem Becherovu iz leta 2024.

Knjiga predstavlja pomembno pridobitev na področju raziskav slovenskega spomina na prvo svetovno vojno. Katalog spomenikov padlim vojakom v monografiji, ki se dobro dopolnjuje z nedavnim delom Vita Hazlerja *Dediščina spomenikov prve svetovne vojne*, je brez dvoma eden najpopolnejših do zdaj. Če smo kritikantsko pedantni, tudi tu sicer velja, da popolnosti ni, saj pričujoči pregled ne zaobjame niti ne more zaobjeti čisto vsega (skromna bera spomenikov iz časa socializma bi se lahko recimo dopolnila s spominsko ploščo Antonu Hafnerju v Godešiču iz leta 1968). A to so podrobnosti, ki ne morejo pokvariti vtisa celote. Posebno dragocenost predstavljajo objavljene fotografije, pridobljene s terenskim delom in paberkovanjem po arhivskih fotografskih fondih, ki so v takem obsegu tukaj prvič zbrane na enem mestu. Knjiga tako učinkuje tudi kot nekakšen vodnik po spominski dediščini prve vojne in kar sama vabi k obisku ter ogledu predstavljenih spomenikov, pa tudi k njihovemu ohranjanju za zanamce.

UDC/UDK	94(497.4)„18/19„
ISSN	0353-0329 (tiskana izdaja) 2463-7807 (spletna izdaja); https://ojs.inz.si/pnz
DOI	https://doi.org/10.51663/pnz.65.2

Jurij Perovšek

»Kdo se je prepilr?«. Soočenje naprednjakov (liberalcev) s katoliško stranjo od ustanovitve Slovenskega društva 1891 do napovedi I. slovenskega katoliškega shoda 1892

Žarko Lazarević, Ivan Smiljanić

Vmesna identiteta in podjetniki na Slovenskem v avstro-ogrski dobi

Filip Čuček

»Upravljali so skoraj vse reke na Zgornjem in Srednjem Štajerskem, pustili so pa reke na Spodnjem Štajerskem, [...] da divjajo [...] in delajo neprecenljivo škodo«. Regulacija Savinje med Prihovo in Levcem (1876–93) in njene posledice

Tereza Prešeren

Industrijska predelava živil v spreminjajoči se stvarnosti: vpliv demografskih sprememb na proizvodnjo

Beti Žerovc

Cultural and Historical Overview of the Life of the Painter Heinrich Wettach (1858–1929), I. The Painter's Beginnings and Settling in Ljubljana

Mira Delavec Touhami

Med slavo in pozabo – Norbert von Wurzbach, pl. Tannenberg

Robert Devetak

»Kdor si pridobi prijatelja, najde zaklad«. Vpliv Pohodov prijateljstva na sodelovanje med Gorico in Novo Gorico

Jan Slaviček

Education, Science, and Research under the Technocratic and Ideological Prism: A View through the Lens of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia's Conceptual Documents during the Two "Normalisation" Decades

Dragana Gundogan, Nataša Milićević

Segregated Special Education for Visually Impaired Children in Socialist Serbia – Isolation and/or Preparation for Life and Work?

Jure Skubic

Družboslovno raziskovanje nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih: inovativne metode in tehnike

Martina Tonet

Veliki požar 2022: pogledi in stališča glede pogožzdovanja pogorele kraške krajine

**INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO**